جيل جا ڏينهن جيل جون راتيون

محمد اسماعيل راهو

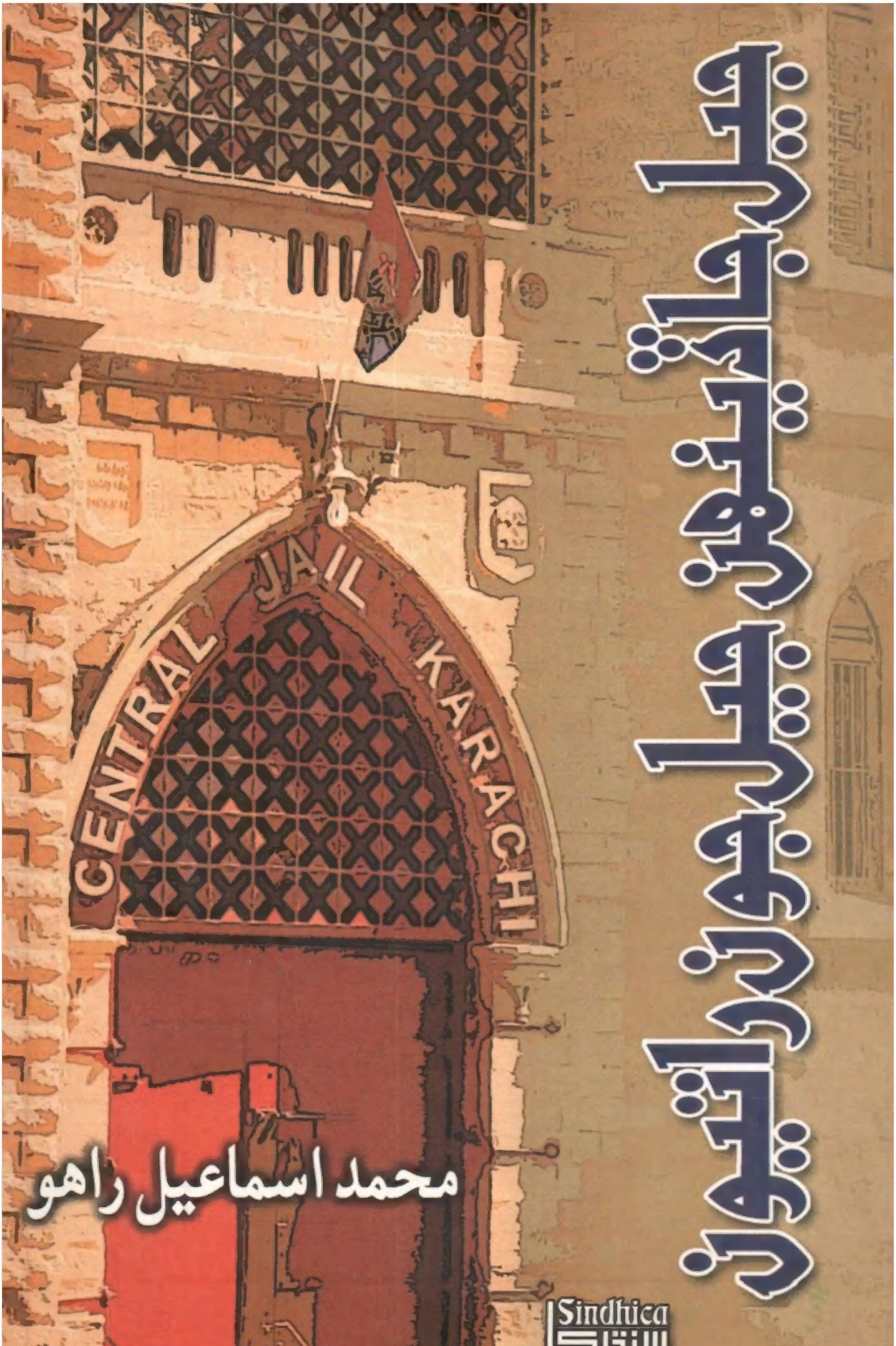

Sindhica
سنڌيڪا

جيل جا ڏينهن
جيل جون راتيون

محمد اسماعيل راهو

Sindhica
سنڌيڪا

ڪتاب نمبر

(253)

ليکڪ جا سيئي حق ۽ واسطا محفوظ

پهريون ڇاپو :	2008ع
ڪتاب جو نالو :	جيل جا ڏينهن جيل جون راتيون
ليکڪ:	محمد اسماعيل راهو
ڪمپيوٽر لي آئوٽ:	نديم احمد سولنگي
ڇپيندڙ:	آزاد ڪميونيڪيشن ڪراچي
ڇپائيندڙ :	سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي
قيمت :	= 200 رپيا

"Jail Ja Deenhan Jail Joon Ratyoon"
(Jail Diary)
By: Muhammad Ismail Rahoo
Published by: Sindhica Academy,
B-24, National Auto Plaza, Marston Road,
Karachi-74400 Phone:021-2737290
www.sindhica.net
Email:sindhica_academy@yahoo.com

اسٽاڪسٽ

سنڌيڪا بوڪ شاپ، 19 بلديه پلازه گهنٽا گهر چوڪ فون: 071_5628368، ڪتاب مرڪز فريئر روڊ، عزيز ڪتاب گهر بئراج روڊ، سکر ـ العماد بوڪ سيلرز اردو بازا فون: 0212214521 ڪانياواڙ بوڪ اسٽور اردو بازار ڪراچي – سنڌيڪا بوڪ شاپ، 23 ٽريڊ سينٽر حيدر چوڪ فون: 03013594679 – سچل بوڪ سينٽر، ممتاز مارڪيٽ – شاهه لطيف گهر – نڪشن بوڪ شاپ رابعه اسڪوائر – ڪتب خانه امداد الغربي، نزد حسن ڊيري، حيدر چوڪ گاڏي کاتو حيدرآباد – قليچ ڪتاب گهر، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي حيدرآباد – سنڌي ادبي بورڊ بوڪ شاپ، تلڪ چاڙهي حيدرآباد – عثمانيه لائبريري، چنيهاڻي ڪنڊيارو، قاسميه لائبريري ڪنڊيارو – نيشنل بوڪ اسٽور، نوراني بوڪ ڊيو بندر روڊ لاڙڪاڻو – رهبر بوڪ اڪيڊمي رابعه سينٽر بندر روڊ لاڙڪاڻو – رحيم ڪتاب گهر مهراڻ چوڪ بدين – ڪتب خانو رحمانيه، مسجد روڊ نواب شاهه – جنيد بوڪ اسٽور نئون چوڪ دادو – خيرپور بوڪ اسٽور مسجد روڊ، گل ڪتاب گهر لکي در شڪارپور ـ حافظ بوڪ اسٽور، نئون بس اسٽينڊ ـ2 پنو عاقل، المهراڻ ڪتاب گهر، سانگهڙ

لکپڙهه ۽ وي پي ۽ ذريعي گهرائڻ لاءِ

سنڌيڪا اڪيڊمي

B_24، نيشنل آٽو پلازه مارسٽن روڊ

ڪراچي 74400

ارپنا

شهيد محمد فاضل راهو

جي نانءُ،

جنهن ڏڪارين، ڏتڪارين ۽ حقن کان محروم ماڻهن

جي خدمت عبادت سمجهي ڪئي

۽ کين سندن وسيلن جو مالڪ بڻائڻ

۽ قوم جي تقدير بدلائڻ جي جدوجهد ۾ پنهنجي

جان قربان ڪري ڇڏي.

محمد اسماعيل راهو

پبلشر نوٽ

محترم محمد اسماعيل راهو جي جيل ڊائري ۾ پنهنجي دور جي سياسي حالتن، شخصيتن، سماجي قدرن ۽ روين جي ڀرپور اپٽار ٿيل آهي. ان جي مطالعي سان هڪ دور جو نقشو ذهنن تي اڀري اچي ٿو. خاص طور تي جيل سان لاڳاپيل ان جي داخلي ۽ خارجي دنيا جا جيڪي تفصيل محترم راهو صاحب بيان ڪيا آهن، اهي اڪين وارن لاءِ وڏي عبرت جو سامان آهن.

هيءَ ڪتاب جيل ڊائرين ۾ وڏي عرصي کانپوءِ هڪ شاهڪار اضافو آهي. جنهن سان "جيل گهاريم جن سين" ۽ "ساهيوال جيل جي ڊائري" جهڙن شاهڪار ڪتابن جي سڪ لهي پوندي.

سنڌيڪا اڪيڊمي اڪيچار موضوعن تي ڪتابن جي اشاعت جو سترنهن سال کان جيڪو سلسلو جاري رکيو آهي، انهيءَ ۾ ڪتابن جي انتخاب کي علمي ۽ ادبي حلقن جي پاران تحسين جي نظر سان ڏٺو ويو آهي. بالڪل ساڳيءَ طرح اسان کي هن ڪتاب لاءِ به پڙهندڙن جي مانائتي راءِ جو انتظار رهندو.

نور احمد ميمڻ

چيئرمين

سنڌيڪا اڪيڊمي

مهاڳ

اسماعيل راهو هڪ عام وڏيرو نہ پر پڙهيل لکيل، سياسي سمجهہ ۽ شعور رکندڙ سياستدان آهي. هن جو عوامي سياست سان لاڳاپو ننڍي هوندي کان رهيو آهي. سندس والد شهيد فاضل راهو هڪ سچو ۽ مخلص، انقلابي ۽ عوامي سياستدان هو جنهن سنڌ جي غريب ماڻهن، هارين ۽ پورهيتن جي حقن جي لاءِ وڏي جاکوڙ ڪئي هئي. اهڙي عظيم شخص جي اثر هيٺ اسماعيل راهو جي ذهني ۽ سياسي ترتيب ٿي. شهيد فاضل جي بي وقتائتي موت جتي سنڌ ۽ سنڌ جي غريب ماڻهن جي حقن لاءِ هلندڙ تحريڪ کي وڏو ڌڪ هنيو، اتي اسماعيل راهو تي ننڍي عمر ۾ ئي ڳوٺ، راڄ ۽ سياسي وراثت جو بار اچي پيو.

اسماعيل راهو جو سياسي سفر انقلابي ۽ عوامي سياست کان هلندو ملڪ جي دستوري سياست تي اچي پهتو جنهن جي منزل مقصود اقتدار جو حصول ئي هوندو آهي. اسماعيل راهو اقتدار جي ايوانن تائين تہ پهتو پر هن کي اقتدار جو ذائقو مهانگو پيو جنهن کيس ڪراچيءَ جي سينٽرل جيل ۾ آڻي پهچايو. هيءَ ڊائري 18 جون کان 31 ڊسمبر 2001ع تائين گهڻو ڪري باقاعدگي سان لکي وئي آهي.

سنڌي ادب ۾ شاعري ۽ افسانن سان گڏ آتم ڪٿائن، سفرنامن ۽ جيل جي ڊائرين ۽ يادگيرين کي نهايت شوق سان پڙهيو وڃي ٿو. سياستدانن جي لاءِ چيو ويندو آهي تہ جيل هنن جو ٻيو گهر آهي، پر سنڌ جي سياستدانن سان گڏ سنڌي اديبن ۽ شاعرن پڻ جيل ياترائون ڪيون آهن. هنن جو تہ ڪم ئي آهي لکڻ ان ڪري جيل ۾ بہ هو لکڻ کان سواءِ رهي نہ سگهيا آهن، پر ڪجهہ سياستدان جن کي لکڻ پڙهڻ سان ٿوري گهڻي دلچسپي رهي آهي، تن بہ جيل جون ڊائريون ۽ يادگيريون لکيون آهن. جيئن تہ هن جيل ۾ سهوليتون حاصل هجن تہ پوءِ لکڻ پڙهڻ وقت گذارڻ جو بهترين مشغلو آهي.

مون کي نٿو سجهي تہ ڪنهن عام ماڻهوءَ، جيڪو نہ سياستدان هجي، نہ شاعر ۽ اديب هجي، ڪڏهن ڪا جيل جي ڊائري لکي هوندي لکڻ تہ پري جي ڳالهہ آهي. عام ماڻهوءَ جي لاءِ جيل ۾ زندگي گذارڻ ئي هڪ ڀيانڪ تجربو آهي.

اسماعيل راهو جيل ۾ عام ۽ مسڪين قيدين کي ويجهڙائي کان ڏٺو آهي. هن جيل جي ان زندگيءَ کي هيئن بيان ڪيو آهي:

”هن ملڪ ۾ ٻن قسمن جي ماڻهن لاءِ جيل آسان آهي: هڪ تہ پئسي ۽ اثر رسوخ وارو ماڻهو ۽ ٻيو ڌوهاري. جيل ۾ توهان کي قيدين جي زندگي گذارڻ جا ڪيترائي معيار ڏسڻ ۾ ايندا. جيڪي تمام هاءِ ڪلاس کان وٺندي انتهائي هيٺ ۽ پست حالي تائين آهن. ان اعليٰ ۽ پست حال ڪلاس جي وچ ۾ زندگيءَ جا ڪئين رنگ آهن.“

اسماعيل راهو عام ۽ مسڪين قيدين جي رهڻي ڪهڻي جي جيڪا تصوير چٽي آهي اها انتهائي ڏکوئيندڙ آهي جيلن ۾ مسڪين، ٻي ٻهچ ماڻهن سان ڪيڏو نہ غير انساني رويو اختيار ڪيو ويجي ٿو.

”جيل جي اندر لاوارث ۽ غريب قيدين کي جيل جي انتظاميہ طرفان جيڪو کاڌو ڏنو ويندو آهي، اهو جيل کان ٻاهر ماڻهو کي چڙهي ڪنهن پينو فقير کي ڏجي تہ کائڻ پري جي ڳالهہ هو ان کي ڏسڻ بہ گوارا نہ ڪندو. ڪراچي جيل جي قيدين ۾ وڏو تعداد اهو آهي جن کي سمهڻ جي لاءِ ٻن فوٽن جي جڳهہ بہ نہ ملندي آهي جنهن تي هو ڪو پوتڙو يا چادر ۽ وڇائي رکي سگهن. باريڪن جي وچ ۾ اگهاڙي فرش تي قيدين کي هڪ ٻئي جي پاسي کان سڌي سمهاريو ويندو آهي. ان ۾ قيديءَ کي ايتري جاءِ بہ نہ هوندي آهي. جو هو سڌو سمهي سگهي! سپاهي هڪ قيديءَ کي پاسيرو سمهاريندا آهن. وري ان کي لتن سان پريس ڪندا، ائين پوري سڌي لڳندي آهي جنهن کي جيل جي زبان ۾ ٽيپي چٽبو آهي.“

اها حالت سنڌ جي سمورن جيلن جي آهي، جن کان اسماعيل راهو اڳ ۾ واقف هو. اهو ان ڪري جو فاضل راهو جي شهادت کان اڳ تقريباً ڏهن سالن تائين ملاقات ڪرڻ جي لاءِ اسماعيل راهو مختلف جيلن تي ايندو رهيو هو. وري جڏهن هو پاڻ جيل ۾ ويو تہ هن جيل جون اندروني حالتون ويڙهڪ ويجهڙائي کان گهرائي سان ڏٺيون جن کيس مسڪين قيدين سان همدردي جي احساس سان گڏوگڏ اهو بہ سوچڻ تي مجبور ڪيو تہ ”ٻر ڇا.

انسان جون لاچاريون، بيوسيون ۽ بي اختياريون فقط جيل ۾ هونديون آهن، يا ٻاهر بہ هونديون آهن؟ اسان جي ملڪ جي ٻاهرين ۽ آزاد سڏجندڙ ماحول ۾ هر روز گهٽ ۾ گهٽ هڪ درجن کان وڌيڪ زندگيون پنهنجين محرومين، ذلتن، تنگدستين ۽ مايوسين جي عالم ۾ خود ئي پنهنجي زندگيءَ جا ڏيئا گل ڪرڻ تي مجبور ٿينديون آهن... ڪڏهن تہ ائين محسوس ٿيندو آهي تہ جيل جي هنن ديوارن جي اندر بند هزارين قيدين کي جيڪا دال ۽ لنگر جي روٽي (ماني) ملندي آهي، ٻاهر جي آزاد دنيا ۾ لکين انسان پنهنجو پاڻ کي ان دال ماني لاءِ ڪيترو نہ لاچار مجبور ۽ بيوس محسوس ڪندا آهن..."

جيل پنهنجي ليکي هڪ وڏو جهان آهي، جنهن جا طور طريقا الڳ آهن ۽ اتي ڳالهائجندڙ ٻوليءَ ۾ هڪڙا خاص لفظ استعمال ٿيندا آهن جن بابت اسان کي اسماعيل راهو ٻڌايو آهي تہ "هڪ ڳالهہ ٻي بہ محسوس ڪرڻ جهڙي آهي، تہ هتي (گهڻو ڪري سنڌ جي پراڻن سيني جيلن ۾) جيل جي ٻولي ۾ ڪي اهڙا نيٺ سنڌي لفظ استعمال ٿين ٿا، جيڪي هر زبان سان تعلق رکندڙ قيدي استعمال ڪندو آهي. قيدين کان علاوه جيل انتظاميہ وٽ ان ڪم يا شئي جي لاءِ اهي ئي لفظ استعمال ٿيندا آهن، پوءِ آفيسر ڀلي ڪهڙي بہ زبان ۾ ڳالهائي رهيو هجي يا ان جي مادري ٻولي ڪهڙي بہ هجي. اهي سنڌي لفظ آهن: ماڙي، هنبيوال واڏ خانو، ڪوٺ موڪو ملاقات وغيره."

هن ڊائريءَ جو هڪ اهم پهلو اهو آهي تہ شهيد فاضل راهو بابت گهڻيون ڳالهيون يادگيري طور لکيون ويون آهن جن سان اهم معلومات ۽ ڄاڻ حاصل ٿئي ٿي. ايم آر ڊي جي 1983ع واري تحريڪ ۾ شهيد فاضل راهو سنڌ ۾ تمام وڏو ڪردار ادا ڪيو هو. شهيد سڄي سنڌ ۾ ايم آر ڊي جي تنظيم ڪرڻ ۽ عوام جي جدوجهد کي متحرڪ ڪرڻ لاءِ جلسا ۽ ڪارنر گڏجاڻيون ڪري رهيو هو ۽ نيٺ هن کي گرفتار ڪري جيل ۾ بند ڪيو ويو. پر ان کان بہ اڳ پاڪستان جي بدترين آمريت يعني جنرل ضياءَ جي شروعاتي ڏينهن ۾ پريس تي خوفناڪ قسم جي سينسرشپ لڳل هئي تڏهن 1978ع ۾ صحافين جي تحريڪ کي زور وٺائڻ ۾ شهيد فاضل راهو وڏو ڪم ڪيو هو. عوامي تحريڪ جي ڪيترن ڪارڪنن رضاڪارانہ طور گرفتاري ڏني تان جو شهيد جي وڏي ۽ نوجوان پٽ صديق راهو صحافي بنجي گرفتاري پيش ڪئي. 1979ع ۾ جڏهن جنرل ضياءَ جي مارشل لاءِ

جوين تي هئي. تہ راهوڪي جهڙي ننيڙي ڳوٺ ۾ تڏهن جي سياسي گهٽ ٻوسٽ واري ماحول ۾ فاضل راهو ڏهہ هزار ماڻهن جو جلسو ڪري ڏيکاريو ۽ ان وقت جا آمر حڪمران ڇتا ٿي پيا هئا. نتيجي ۾ راهوڪي مٿان فوج چڙهائي ڪئي ۽ شهيد جي گهر تي ڇاپو هڻي تلاشي ورتي. صديق راهو بہ پيءُ وانگر انقلابي هو. هن هر تحريڪ ۾ حصو ورتو. هن جي بي وقتي ۽ دکدائڪ وفات 28 سالن جي ڄمار ۾ ٿي. اسماعيل راهو ان واقعي سان لاڳاپيل يادگيري هيئن لکي آهي:

”شهيد کي لانڍي جيل مان پٽرول تي ونې آيا. پاڻ جيئن ئي پوليس موبائل مان هيٺ لٿو تہ ڪجهہ نوجوان ساٿين روئندي گلي مليا. انهن کي آٿت ڏيندي چيائين تہ صديق اڪيلو منهنجو پٽ نہ آهي. پر توهان سڀ مون کي پٽن وانگر آهيو. روئڻ جي بلڪل ضرورت نہ آهي.“

جيلن جي ڊائرين ۾ عام طور اهوئي لکيو ويندو آهي تہ فلاڻي تاريخ تي ڏينهن ڪيئن گذريو. ملاقات تي ڪير ڪير آيو يا جيل ۾ رونما ٿيندڙ روزمره جي واقعا اسماعيل راهو جي جيل جي ڊائري ۾ ان قسم جو روايتي بيان تہ آهي. پر هڪ ٻي ڳالهہ جنهن هن جي ڊائري کي امتيازي حيثيت ڏني آهي اها آهي اسماعيل راهو جا ڪيل سياسي تجزيا پاڪستان جي سياسي تاريخ. جنرل ايوب. جنرل يحيٰ. جنرل ضياءُ الحق. جنرل پرويز مشرف جون آمرانہ غير جمهوري حڪومتون. ذوالفقار علي ڀٽو. بينظير ڀٽو ۽ نواز شريف جون نام نهاد جمهوري حڪومتون. موجوده حڪومت طرفان لوڪل باڊيز يا مڪاني ادارن جو منجهيل نظام ۽ 1990ع جي ڏهاڪي ۾ مشرقي بلاڪ جي ختم ٿيڻ ۽ سوويت يونين جي ٽٽڻ کان پوءِ دنيا ۾ طاقت جو توازن ختم ٿيڻ. آمريڪا ۾ 9 سيپٽمبر جو واقعو ۽ ان جا دنيا تي اثر. افغانستان جون سياسي حالتون. جهاد ۽ دهشتگردي. ڪشمير جو مسئلو ۽ پاڪ هند تعلقات جهڙن موضوعن تي اسماعيل راهو جا تجزيا ڪنهن ذهين سياسي دانشور جا لکيل تجزيا لڳن ٿا. جن مان هن جي چٽي ۽ صاف سياسي سمجهہ ۽ شعور سان گڏ حالتن جي صحيح جائزي وٺڻ جي صلاحيت نمايان نظر اچي ٿي. اها ڳالهہ سنڌ جي عام سياستدانن ۾ نظر ئي ڪانہ ايندي. اسماعيل راهو جي ان تجزيي سان هر ڪو سمجهو ماڻهو اتفاق ڪندو تہ ”هن سڄي صورتحال ۾ هڪ ڳالهہ صاف نظر اچي ٿي تہ 1990ع کان اسٽيبلشمنٽ حڪومتن کي ڊاهڻ ۽ ختم ڪرڻ ۾ ڪامياب وئي آهي. ان لاءِ هنن هر

طريقو استعمال ڪيو آهي: مذهبي فرقيواريت، فسادات، قتل عام، لساني نفرتون ۽ امن جي صورتحال بگاڙڻ target killing ۽ سڀ کان وڌيڪ تہ خود اسان جي سياستدانن ۽ سياسي تنظيمن کي وقت آهر پنهنجو مهرو بنائي هڪ ٻئي خلاف استعمال ڪرڻ.“

ڪراچي سينٽرل جيل ۾ اسماعيل راهو سان گڏ ڪجهہ نوجوان سنڌي قوم پرست پڻ بند هئا. هن پنهنجي ڊائري ۾ انهن نوجوانن جي قومي جذبي کي ساراهيو آهي. پر ساڳئي وقت ڪيس ان ڳالهہ جو بہ ڏک آهي تہ انهن نوجوانن جو ڏوهي (Criminal) بنجي وڃڻ هڪ قومي الميو آهي.

هيءَ رڳو جيل جي ڊائري ڪانهي، پر پاڪستان ۽ سنڌ جي سياسي تاريخ ۽ ان جو هڪ سياسي جائزو پڻ آهي. پاڪستان جي موجوده سيٽ اپ ۾ سنڌ سان شروعات کان وٺي جيڪي ويساهہ گهاتيون، زيادتيون ۽ ڏاڍايون روا رکيون ويون آهن ۽ انهن جي خلاف سنڌي ماڻهن جيڪا جاکوڙ ڪئي آهي، هيءَ ڊائري ان جو هڪ اهم رڪارڊ آهي.

شوڪت حسين شورو

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي،
سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو

پنھنجي پاران

مون جڏهن جيل ۾ ڊائري لکڻ شروع ڪئي تہ ان وقت منھنجي ذهن ۾ محض پنھنجي روزمره جي سرگرمي ۽ واقعن ڪي نوٽ ڪرڻ جو خيال هو ۽ ان سان گڏوگڏ وقت گذارڻ جو بهتر طريقو بہ.

اسان جي وارڊ ۾ ڪير آيو. آئون ڪنهن وٽ ويس. جيل تي ڪهڙا ملاقاتي آيا. جيل جي اندر يا ٻاهر ڪي خاص واقعا يا معاملا نوٽ ڪرڻ جو مقصد فقط پنھنجي روٽن جي زندگي کي بيان ڪرڻ هو. ريڪارڊ لاءِ جڏهن آئون ڪن خاص واقعن يا ٿيندڙ عمل کي نوٽ ڪندو هوس. پوءِ اهو واقعو منھنجي زندگيءَ سان لاڳاپيل هجي يا منھنجي مشاهدي ۾ ايندو هجي، اهو قومي يا بين الاقوامي سطح تي ظهور پذير ٿيندڙ تاريخي عملن مان هڪ هجي. انهن کي نوٽ ڪندي ذهن خود بہ خود انهيءَ جي سببن ۽ پس منظر متعلق لکڻ تي مجبور ڪندو هو. ائين مون جيل جي پنھنجي روزمره جي روٽين سان گڏوگڏ ڪجھ ٻين ڳالهين تي بہ لکڻ شروع ڪري ڏنو.

ڪجھ ڏينهن جي اندر ئي روزانو رات جو ڪجھ پڙهڻ ۽ لکڻ منھنجو معمول بنجي ويو. خاص طرح اهو ان ڪري بہ ٿيو جو شروعات ۾ منھنجا روم ميٽ رات جو جلدي سُمهندا هئا. گرمين جي وڏي سج هوندي بہ مون وارا هنڌيوال گهٽ ڪري رات جو ڏهين يا يارهين وڳي اندر وڃي بسترن پيڙا ٿيندا هئا. ان وقت اسان جي وارڊ ۾ ٽي وي بہ نہ هئي. ان صورت ۾ پڙهڻ ۽ ٿورو گهڻو لکڻ ئي منھنجي مصروفيت ۽ پوءِ تہ جهڙوڪر عادت بنجي وئي. روزانو ٿوري وقت لاءِ سهي، پر ٻين ۽ ڪاپي ڪتڻ کان سواءِ مزو ئي نہ ايندو هو. جيڪڏهن ڪنهن سبب ڪري ڪڏهن لکي نہ سگهبو هو تہ ائين محسوس ٿيندو هو ڄڻ روزاني وارو شيڊول اڻ پورو يا اڌورو رهجي ويو هجي.

جڏهن آئون لکندو هوس تہ ان وقت پنھنجي جيل ڊائري ڇپائڻ جو منھنجي تصور ۾ بہ ڪونہ هو. مون ڄاتو ٿي تہ آئون نہ اديب آهيان. نہ دانشور

جو اهڙو لکي رهيو هجان جو ٻاهر نڪري ڇپائڻ جهڙو هجي. هونئن بہ پنهنجي لکڻ پڙهڻ سان گهٽ ئي پوي.

جيل کان ٻاهر نڪرڻ کان پوءِ جڏهن دوستن سان جيل ۾ ڪجهہ لکڻ جو ذڪر نڪتو، تہ انهن ان کي پبلش ڪرائڻ جي لاءِ اتساهہ ڏياريو. جيتوڻيڪ انهن نہ تہ منهنجو لکيو پڙهيو هو ۽ نہ ئي ڪين اها ڄاڻ هئي تہ مون ڇا لکيو آهي. بهرحال اڄ جيڪو منهنجي جيل ڊائري جو پهريون حصو توهان جي هٿن ۾ آهي، اهو انهن دوستن جي همت افزائيءَ جو ئي نتيجو آهي جو آئون پنهنجي ان ڪچي ڦڪي لکت کي ڇپائڻ جي لاءِ ذهني طرح تيار ٿيس. انشاءَ الله ان جو ٻيون حصو بہ جلد پڌرو ڪري توهان تائين پهچائڻ جي ڪوشش ڪندس.

هن ڊائريءَ ۾ منهنجي اها ڪوشش رهي آهي تہ واقعا، حالات ۽ انهن جي بيان کي ائين رکان جيئن اصل مسودي ۾ آهن. گهڻو ڪري تمام واقعن، حالتن ۽ معاملن کي ساڳي صورت ۾ ئي رکيو ويو آهي. فقط ڪٿي ڪٿي جملي جي بيهڪ، گرامر، فل اسٽاپ ۽ ڪاما جي غلطين کي درست ڪيو ويو آهي. باقي مسودي کي جيئن جو تيئن برقرار رکيو ويو آهي. ڪن دوستن جو اهو بہ مشورو هو تہ پنهنجي لکٽيءَ تي نظرثاني ڪيان. وڌيڪ مطالعو ڪري خاص طرح اديبن ، دانشورن ۽ سياستدانن جون لکيل جيل ڊائريون پڙهي پنهنجي لکٽي کي نئين حالتن پٽاندر ۽ ادبياٽي معيار مطابق آڻيان. ٿي سگهي ٿو تہ انهن جي ان تجويز ۾ ڪو وزن هجي. اها بہ حقيقت آهي تہ منهنجون ڪي خاص جيل ڪتاڻون پڙهيل بہ ڪونہ هيون.

ملڪ او نڪر (Malika Oufkir) جو لکيل ڪتاب Twenty years of stolen life مون کي جيل ۾ مليو پر اهو پورو ئي ڪونہ ڪيم تو ڪو پڙهڻ لاءِ ڪٽي ويو ۽ واپس ئي ڪونہ ٿيو. بهرحال آئون دوستن جي ان تجويز سان سهمت ڪونہ ٿيس. مون کي اهوئي مناسب لڳو تہ جنهن وقت مون جيڪو ڪجهہ لکيو، ان وقت منهنجي جيڪا سوچ ۽ خيال هئا، ان کي جيئن جو تيئن پڌرو ڪريان ۽ ڪنهن بہ خيال يا پنهنجي راءِ کي موجوده صورتحال مطابق يا پنهنجي هن وقت جي سوچ تحت تبديل نہ ڪريان. مثال طور جڏهن آئون هن ڪتاب جي ڇپائيءَ لاءِ مسودو ڏسي رهيو هوس يا جڏهن پروف ريڊنگ ڪري رهيو هوس تہ مون نوٽ ڪيو تہ نائن اليون کان

اڳي لکيل ڊائري ۾ ڪافي اهڙا نقطا يا موقف هو جنهن ان ڪان پوءِ جي صورتحال ۾ بلڪل مطابقت نٿي رکي بدليل حالتن ۾ اهو ساڳيو نہ رهيو هو.

جيئن بين الاقوامي تعلقاتن ۾ يارهين سيپٽمبر جي ٿيل دهشتگرديءَ جي واقعن ڪان پوءِ پاڪستان جي صورتحال يسڪر مختلف ٿي وئي ۽ پاڪستان عالمي تنهائي ۽ دباءَ مان هڪدم ٻاهر نڪري آيو. معيشت ۽ اقتصادي معاملي ۾ بہ ملڪ سان ساڳي صورتحال نہ رهي.

يعني نائين اليون ڪان اڳ ۾ اهو بي انتها معاشي ابتري جو شڪار رهيو جڏهن تہ ان ڪان پوءِ حڪمرانن جا رنگ ئي ٻيا ٿي ويا. ائين 2001ع جي بلدياتي اليڪشن ۽ بلدياتي ادارن ۽ انهن جي معاشي صورتحال جي باري ۾ مون جيڪو لکيو اهو نائن اليون جي واقعي ڪان اڳي جي صورتحال بيان ڪري ٿو. جڏهن تہ ان ڪان پوءِ آمريڪي امداد، قرضن جي معافي، ريشيڊيولمنٽ ۽ عالمي ادارن پاران نون قرضن جي ڪري مجموعي طرح حڪومت جي مڙني ادارن جي معاشي صورتحال تبديل ٿي. جن ۾ خاص طرح ڊسٽرڪٽ گورنمنٽ جا ادارا بہ شامل آهن. بهرحال مون ڪٿي بہ ڪا تبديلي نہ ڪئي آهي. غلط يا صحيح اهو طئہ ڪرڻ پڙهڻ وارن تي ڇڏيو آهي.

مون لکڻ دوران ڪوشش ڪئي آهي تہ ڪٿي بہ ڪنهن جي متعلق اهڙا ريمارڪ يا ڪمينٽس نہ اچن جنهن سان ڪنهن جي دل آزاري ٿئي يا جنهن متعلق لکيو وڃي، اهو پنهنجي گهٽتائي محسوس ڪري. جيل ۾ رهندي اڪثر ڪي اهڙا معاملا ٿيندا رهندا هئا، جن کي ڊائري ۾ لکڻ سان ان ۾ وڌيڪ مزاح ۽ مرچ مصالحو شامل ٿي پي سگهيو ۽ پڙهندڙن لاءِ وڌيڪ دلچسپي وارو مواد مهيا ٿي پي سهگيو. ٻر ان جي لاءِ ڪن فردن جا منفي پهلو، ڪوتون ۽ خاميون بيان ڪرڻيون پون ها. هونئن بہ انسان خطا جو گهر آهي، هر شخص ۾ مثبت ۽ منفي پهلو موجود هوندا آهن. فرق صرف اهو هوندو آهي تہ چڱي ماڻهوءَ جا مثبت پاسا منفي ڪان وڌيڪ هوندا آهن. جڏهن تہ جنهن شخص ۾ منفي پاسن جو وزن وڌيڪ هجي ان کي معاشري ۾ برو سمجهيو يا سڏيو ويندو آهي.

جيتوڻيڪ لکڻ دوران مون کي پنهنجي ڊائري ڇپائڻ جو پروگرام ذهن ۾ ڪونہ هو پوءِ بہ مون نٿي چاهيو تہ ڪنهن انسان جي فطري ڪمزورين يا اڻ وڻندڙ عادتن کي پنهنجن جيل جي يادگيرين ۾ شامل ڪيان. هونئن بہ

خرابين ۽ سُٺاين، عيبن، ثوابن ۽ انهن جي پسند ۽ ناپسند جا معيار، ماپا ماڻا هر شخص ۽ هر معاشري جي لاءِ جدا جدا ٿين ٿا. ساڳيون شيون ۽ عمل ڪنهن معاشري ۾ عام، نارمل ۽ مُروج سمجهيون ويندڙيون آهن ته اُهي ئي ٻئي معاشري ۾ بريون ۽ غلط سمجهيون وينديون آهن. ساڳئي ڳالهه هڪ ئي هنڌ رهندڙ ماڻهن سان انفرادي طرح به لاڳو ٿئي ٿي. هڪڙي ئي معاشري ۾ رهندڙن ۾ پنهنجي جدا سوچ، سمجهه، پروڙ، پرورش ۽ ماحول سبب هر ڪنهن وٽ سٺي ۽ خراب، صحيح ۽ غلط جا پيمانه به الڳ الڳ ٿين ٿا. جيڪڏهن ڪو انهي باري ۾ يعني ڪنهن به عمل يا شيءِ جي باري ۾ ان جي مثبت يا منفي هجڻ جو تعين ڪري ٿو يا پنهنجي راءِ ڏي ٿو ته اها قطعي ۽ آخري يا پوري معاشري طرفان نٿي ٿي سگهي.

منهنجي ان ڪوشش جي باوجود به جيڪڏهن ڪٿي ڪنهن ڪل، مزاح ۽ روئڻ جي معاملن کي بيان ڪندي ڪو اهڙو ذڪر ٿي ويو هجي جنهن سان ڪنهن جي دل آزاري ٿئي يا پڙهندڙ ائين محسوس ڪري، ته آئون مٿي ذڪر ڪري چڪو آهيان ته انسان غلطين جو گهر آهي. اهو پڙهندڙن جو حق آهي ته هو پنهنجي ڪهڙي راءِ ٿو قائم ڪري.

هن ڪتاب کي ڇپائي پڌرو ڪندڙ اداري سنڌيڪا جو آئون شڪرگذار آهيان. سنڌيڪا هن ڪتاب جي ڪمپوزنگ ڏيڍ سال پهرين ڪري چڪو هو. شوڪت شورو صاحب مهاڳ لکيو. ان کي به هڪ سال کان وڌيڪ عرصو ٿي ويو. منهنجي پنهنجن مصروفيتن ۽ ڪمن ڪارين سبب پروف ريڊنگ ۽ ڪتاب کي آخري شڪل ڏيڻ ۾ گهڻو وقت لڳي ويو. ان لاءِ سنڌيڪا جيڪو تعاون ڪيو ۽ صبر کان ڪم ورتو، اهو قابل تعريف آهي.

محمد اسماعيل راهو
جون 2006ع

18/6/2001

ساجهر اک کلي تہ گهڙي نہ هئڻ ڪري وقت جو اندازو نہ پئي ٿيو پر منهنجو خيال هو تہ اجا صبح جا 6-00 مشڪل سان ٿيا هوندا. مون پاسي ۾ پيل ٿرماس مان ٿورو پاڻي پيتو ۽ وري سمهي پيس. ٿوري دير کان پوءِ اُٿيس، دروازي تي نک نک ڪيم، سپاهي آيو. پڇيومانس تہ ”ٽائيم ڇا ٿيو آهي؟“ چيائين تہ ”8-00 ٿي رهيا آهن.“ پڇيومانس تہ ”ڪورٽ ڪيڏي مهل وجبو؟“ چيائين، ”اهو آءِ او تي منحصر آهي تہ ڪيڏي مهل ٿو اچي. پر توهان ذهين بجي تيار رهجو.“ مون چيو، ”در کول تہ آئون باٿ روم وڃان.“ هن دروازو کوليو. آئون ٿوٿ پيسٽ ۽ برش کڻي باٿ روم مان ٿي آيس. مون وري نک نک ڪري سپاهي کي سڏيو ۽ چيو، مون کي منهنجو ٿيلهو آڻي ڏي جو مون کي تيار ٿيڻو آهي. چيائين تہ ”ٿيلهو توهان کي نٿو آڻي ڏئي سگهان، توهان کي ان مان ڪهڙي ڪهڙي شيءِ کپي ٻڌايو تہ اها ڪڍي آڻي ڏيندس.“ مون کيس چيو تہ ڪنگهي، اگهڻ، ڪپڙا ۽ شيو جو سامان کڻي اچ. هو ڪنگهي ۽ آفٽر شيو کان سواءِ ٻيو سڀ کڻي آيو. چيومانس، شيو ڪيئن ڪندس؟ توهان جي ٻنهي واش رومس ۾ آئينو تہ آهي ئي ڪونہ؟ مون کي چيائين، ”ننڍو آئينو توهان کي آڻي ٿو ڏيان، هڪدم شيو ڪري مون کي واپس ڪندا جو توهان کي شيشو يا آئينو رکڻ جي اجازت نہ آهي.“ مون ڪپڙن ۾ اگهڻ وڌو، هڪ پيگل ٽِنل ننڍڙو آئينو ملڻ کان پوءِ شيو ڪري وهنجي آيس. وري نک نک ڪري سپاهي کي سڏ ڪري چيم تہ آفٽر شيو لوشن وساري آئين. جواب ڏنائين، تہ کڻي ٿو اچان، پر اها شيشي جي بوتل آهي، توهان کي ڏيئي نٿو سگهان. توهان اهو منهنجي سامهون لڳائي

مون کي واپس ڪيو. آئون تيار ٿي ڪورٽ وڃڻ جو انتظار ڪرڻ لڳس. تقريباً 30-11 ڌاري انچارج اچي ٻڌايو ته هلڻ لاءِ تيار ٿيو.

آئون ٻاهر آيس، ته سڪندر بلوچ انسپيڪٽر ۽ ٻيا پوليس وارا مون سان گڏ آيا. ٻاهر هڪ پوليس جي موبائل بيٺل هئي ۽ هڪ سوزڪي جيپ هئي، جنهن جو پويون دروازو ڪليل هو. سڪندر بلوچ ايف آءِ اي ۾ انسپيڪٽر آهي. ڪيس آئون سڃاڻندو نه هئس، پر سندس نالي جي خبر مون کي ڪورٽ تي پئي. مونکي سوزڪي جيپ ۾ پويان ويهاريو ويو، انسپيڪٽر اڳيان ويٺو. موبائل اڳيان ۽ سوزڪي جيپ پويان هئي. اسان مائي ڪولاچي روڊ کان ڪورٽ پهتاسين. ڪورٽ جي ٻاهران ئي اسان وارا همراه گهڻي تعداد ۾ ٻاهر بيٺل هئا. مون کي سڌو ڪورٽ ۾ وٺي ويا. آئون ويٺس ئي مس ته محمد يوسف لغاري، سليمان ڏاهري، حاجي خان ڪولاچي، شاهنواز، اسلم ۽ ٻيا همراه ڪورٽ ۾ آيا.

انويسٽيگيشن آفيسر حاجي قدير به اچي پهتو. مون کي نيب جي ايڊمنسٽريٽر جج رحمت حسين جعفري وٽ وٺي ويا. ان جي ريڊر آئي- او حاجي قدير کي چيو ته هي ريفرنس اڳيئي ڪورٽ نمبر 2 ۾ هلندڙ آهي، تنهن ڪري توهان کي رمانڊ به ان ئي جج کان وٺڻو پوندو. جنهنڪري اتان وري واپس رياض ڦلپوٽو جج وٽ وٺي آيا. ان وچ ۾ جنهن وقت به ڪنهن جج وٽ پيش ٿيڻ جي تياري ٿي ته مونکي هٿ ڪڙي لڳايائون ٿي. ڦلپوٽو جج وٽ پيش ڪيائون ته ان وقت به نيب جي پوليس هٿ ڪڙي لڳائڻ پئي چاهي، پر ريڊر جي منع ڪرڻ تي نه لڳايائون. ملڻ وارا ڪافي همراه آيل هئا، پر جج کان فارغ ٿي سڀني سان ملڻو هو.

جنهن وقت انويسٽيگيشن آفيسر مون کي اندر وٺي ويو، ته يوسف لغاري ۽ پرازڪيوٽر اندر جج وٽ ويٺل هئا. ماما يوسف لغاري وڪيل ٿي، نه پر منهنجي ڪورٽ ۾ حاضري جو ٻڌي ملاقات لاءِ آيو هو ۽ نيب ڪورٽ ۾ منهنجي پهرين حاضري تي ذاتي تعلق جي حيثيت ۾ وڪالت ڪيائين. جج وٽ وڃڻ کان پهرين آئون سائٽس جڊيشل ڪسٽڊي، بي ڪلاس ۽ ملاقاتن جي باري ۾ ڳالهه ٻولهه ڪري چڪو

هئس. جڏهن حاجي قدير منهنجي جسماني رماند (Physical Custody) لاءِ جج کي درخواست پيش ڪئي ته جج چيو آءِ۔ او صاحب هي ڇا ڪٽي آيو آهين؟ آءِ او حاجي قدير چيو، سر جسماني ريمانڊ جي لاءِ. جج چيو، ڇاجو ريمانڊ؟ انويسٽيگشن ته مڪمل آهي. حاجي قدير چيو، سائين اُهو انٽرم ريفرنس هو. جج ڦليوٽو پرازيڪيوٽر کي چيو ته هن کي ڪجھ پڙهايو، نيب آرڊيننس ۾ ڪٿي آهي انٽرم ريفرنس؟ جسماني رماند نه ڏيندو. مون کان پڇيائين، توهان کي ڪڏهن گرفتار ڪيو اٿن؟ مون ٻڌايو ته ٽيون ڏينهن. جج 9 جولاءِ تائين جيل ڪسٽڊي جو آرڊر ڪيو. وڪيل ڪيس ٻي ڪلاس جو چيو، جيڪو پڻ آرڊر ڪري ڏنائين ۽ ڪورٽ ۾ سڀني ماڻهن سان ملڻ جي اجازت ڏنائين. اسان ٻاهر آياسين، جيل ڪسٽڊي ٽيڻ جي سڀني همراهن کي تمام گهڻي خوشي هئي. مون کي ٻه ڪجھ گهڙيون اڳ، اهو تصور ۾ به ڪونه هو، ته آئون هتان سڌو جيل ويندس. مون ٽن ڏينهن کان ئي ذهني طرح پنهنجو پاڻ کي تيار پئي ڪيو ته مون کي 90 ڏينهن ايم پي اي هاسٽل جي سرونٽ ڪوارٽرز جي سيل ۾ ئي رهڻو آهي.

گذريل ڏيڍ سالن جي اندر ڪوبه اهڙو ڪيس نه ٿيو هو، جنهن ۾ نيب وارن ڪنهن قيديءَ کي پنهنجي ڪسٽڊي ۾ رکڻ چاهيو هجي ته انهن کي رماند نه مليو هجي. اها ڳالھ جيتري قدر منهنجي لاءِ غير متوقع ۽ Surprising هئي، ايتريقدر ئي نيب آفيسرن جي لاءِ ڌڪڪو (Shocking) هئي. هو منهنجو رماند وٺي وڃڻ کان پوءِ پنهنجو ڪم ڪرڻ لاءِ مڪمل تياري ڪري چڪا هئا. آءِ او حاجي قدير انتهائي بخيل ٿي ويو. سنڌس چهري تي بي وسي ۽ چڙ جا آثار نمايان نظر اچي رهيا هئا. اسان ڪورٽ ۾ همراهن سان ملڻ لاءِ وڃي ويٺاسين ڇاڇا پوڙهو،ڊاڪٽر خليل، مشتاق نظاماڻي، حاجي خان ڪولاچي، فدا پٽي، يوسف جت، گل محمد، عبدالله، خيرو، ادي شهناز ڪانسواءِ ٻيا ڪافي همراه آيل هئا. جن سان ڪافي دير تائين گپ شپ ٿيندي رهي.

نيب ٽاٽي واري پوليس مون کي جيل لاءِ ڪٽي آئي. وچ ۾ پهرين ايم پي اي هاسٽل تي وياسين، جتان ايس ايچ او منهنجو اندر پيل سامان ٻاهر ڪٽائي آيو. سامان کڻي اسان سڌو جيل تي آياسين. جيل تي ماڙيءَ

جي اندر آيس، ته پهرين رزاق عباسي جيلر جي آفيس ۾ اچي ويهاريائون. مون کي چيائون، توهان ويهو، چانهه وغيره پيو پوءِ توهان کي صاحب وٽ وٺي ٿا هلون. ٿوريءَ دير ۾ خان محمد مهر آيو. مون کي ڏسي حيران ٿي ويو. چيائين، ”مون هاٿي هتي ٻڌو ته تون آيو آهين؟ آئون ته توهان ڏانهن نياپو ڪرڻ وارو هوس، اوهان ڪيڏا خوش نصيب آهيو جو هن دوزخ (نيب جي ٿاڻي) مان جان ڇٽيو.“ ٿوريءَ دير ۾ جيلر حسن سهتو به مون سان اچي مليو. خان محمد مون کي چيو ته فڪر بلڪل نه ڪجو، توهان جو سڀ بندوبست ڪري ٿا وٺون. رزاق عباسي مون کي سپرنٽينڊنٽ وٽ وٺي آيو، هتي سپرنٽينڊنٽ ڊاڪٽر سرور جمالي آهي. اُن وقت سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ ستار ڏيرو، چوڌري شريف، خان محمد مهر ۽ ٻيا ڪجهه همراه ويٺا هئا. سڀني مون کي چيو ته ”توهان هتي ايترو جلد ڪيئن اچي ويا، اسان سمجهو پئي ته توهان کي گهٽ ۾ گهٽ مهينو به ته ضرور اُتي رکندا.“

ڪجهه دير کان پوءِ مون جيل سپرنٽنڊنٽ سرور جمالي کان پڇيو ته مون کي ڪٿي ٿا رکو؟ چيائين ته ”هن وقت اسان وٽ بي ڪلاس جي واردن ۾ تمام گهڻي رش آهي. هر هنڌ گنجائش کان وڌيڪ قيدي آهن. مون وٽ جيڪا سڀ کان بهتر (Best available) جڳهه آهي، توهان کي اتي رهايون ٿا.“

مون سان حسن سهتو جيلر گڏجي ڏنائين، جيڪو مون کي بي ڪلاس جي 17 ورڊ ۾ وٺي آيو. اتي مون کي عثمان فاروقي ۽ ستار ڏيرو جي ڪمري ۾ جڳهه ڏني وئي. انهن سان گڏ ٽيون مولچند به رهندو هو، مون اتي محسوس ڪيو ته هي ڪمرو وڌ ۾ وڌ ٻن ماڻهن جي رهڻ جو آهي، سو جي آئون چوٿون رهندس ته پاڻ به تنگ ٿيندس ۽ جيڪي اڳي رهن ٿا، اهي به تنگ ٿيندا. حسن سهتي کي چيم ته آئون هتي نه رهندس. مون کي ٻي ڪا صحيح جڳهه ڏيو؟ چيائين، ”سپرنٽينڊنٽ صاحب مون کي توهان جي لاءِ هتي ئي چيو آهي. في الحال هن کان وڌيڪ ٻي ڪا جڳهه آهي به ڪونه، پر توهان هتي ويهو ۽ سامان رکايو. آئون سپرنٽينڊنٽ کي ٻڌايان ٿو.“

ٿوري دير ۾ جيلر سهتو واپس آيو. چيائين، هلو ته هلون. اسان واپس اچي رهيا هئاسين ته خان محمد مهر مليو، ان چيو ته توهان منهنجي وارڊ ۾ هلي ويهو، تيسين توهان لاءِ 16 وارڊ ۾ بندوبست ٿي رهيو آهي. آئون خان محمد سان گڏجي 14 واڊ ۾ آيس ته حاجي ايوب آفريدي سان ملاقات ٿي، جيڪو خان محمد سان گڏ رهندو آهي. حاجي ايوب جو نالو ته منهنجو ٻڌل هو، پر ساڻس ملاقات اڄ ٿي هئي. اُني صوفي ٻه وينو هو، جيڪو گهڻو چلتو قرتو لڳي رهيو هو. ٻڌايائين ته "عوامي نيشنل پارٽي جو آهيان ۽ شهيد جي ورسيءَ ۾ توهان جي ڳوٺ ٻه اچي چڪو آهيان."

ٿوريءَ دير کان پوءِ دائود پٺاڻ آيو، جيڪو پاسي واري 15 وارڊ ۾ رهندو آهي. دائود چيو، مون اڳ ۾ ئي هتي چيو پئي ته منهنجو پائٽيو ايندو، پر منهنجو خيال هو ته توکي الاهي ٽائيم هُتي (ايم پي اي هاسٽل ۾ نيب ٽاٽي تي) رکندا. اسان ڪافي دير تائين حال احوال ڪندا رهياسين، ٿوريءَ دير ۾ اسلام الدين شيخ ٻه آيو، جيڪو ان ئي وارڊ ۾ رهندو آهي. آخر منهنجو بندوبست 16 وارڊ ۾ ڪيو ويو. خان محمد مون سان وارڊ تائين گڏجي آيو. اتي آيس ته ڪافي همراه لان ۾ وينا هئا. 16 وارڊ ۾ 5 ڪمرا آهن ۽ نئين ڪنسٽرڪشن هُئي. يعني جيل جي اصل عمارت نه هئي، پورو وارڊ هاسٽل وانگر ٺهيل آهي. سيئي ڪمرا هڪ ٻئي سان مليل آهن. هر ڪمري کي ٻئي ڪمري ڏانهن دروازو آهي. منهنجي کٽ آخري ڪمري ۾ لڳل هئي، جنهن ۾ ٻه ڄڻا اڳ ۾ ئي رهندا آهن. هڪ ثناءُ الله ۽ ٻيو نديم، ٻنهي جو تعلق متحده سان آهي. نديم "نديم ايس پي SP" طور مشهور آهي. اسان جي پاسي واري ڪمري ۾ ڪياني ۽ اسد عباسي آهن. انهن کان پوءِ ٽئين ڪمري ۾ مصباح ۽ غلام نبي جت رهيل آهن. مصباح ڪراچي واٽر ۽ سيوريج بورڊ KWSB جو چيف انجنيئر ٻه رهيو آهي. چوٿون ڪمرو الهڏنو ڏاهري ۽ قربان جتوئي جو آهي ۽ آخري ڪمري ۾ عبدالقادر توڪل ۽ عاشق علي رهندا آهن.

16 وارڊ ۾ ثناءُ الله، نديم، غلام نبي، ڪياني، اسد عباسي ۽ اقبال گل جي گڏيل هنڌي آهي، باقي همراهن مان ڪن جي گهران ماني

ايندي آهي ۽ ڪن جو الڳ سسٽم آهي. ثناءُ الله ۽ نديم وارن چيو تہ اسين جيڪي پاڻ ۾ هنڌيوال آهيون، اڄ توهان جي رات جي ماني انهن جي پاران آهي. تقريباً 8-00 بجي ڪمرن جا ٻاهريان دروازا جيڪي ٻہ هئا سي بند ڪيا ويا، باقي اندران ڪمرا هڪٻئي سان مليل آهن. بند ٿيڻ کان ٿوري دير ۾ همراهن ماني جي تياري ڪئي. ماني برداشتي تيار ڪري اندر رکي ويا هئا. جيڪا کائڻ وقت گرم ڪري لڳائي وئي. اهو ڪم غلام نبي ۽ نديم گڏجي ڪيو.

غلام نبي ۽ مصباح واري ڪمري ۾ گيس جو ڪنيڪشن بہ آهي، جنهن ۾ ٽيبل تي هڪ ننڍو چلهو رکيل آهي. اسان سڀني گڏجي ماني کاڌي. مون محسوس ڪيو تہ آئون ٿن ڏينهن کان پوءِ ماني کائي رهيو هوس. مون ڇنڇر جي رات گهر تي ماني کاڌي هئي. وري اڄ اڱاري جي رات هئي. وچ ۾ جيڪي 48 ڪلاڪ نيب جي ڪسٽڊي ۾ رهيو هوس هڪ پيرو آصف بيگ ناشتي ۾ کير موڪليو هو، جيڪو مون پيتو هو ۽ هڪ پيرو حميد جي موڪليل ماني مان بہ ٽي گرهہ کاڌا هئا. گهٽ ان ڪري کاڌم جو آئون مرچن واري ماني کائي نہ سگهندو آهيان. باقي سرڪاري ماني يعني رات ۽ ڏينهن ٻئي ويلا دال ۽ بہ مانيون هر قيدي کي ڏيندا آهن. دال اهڙي هوندي آهي جيڪا مانيءَ تي چڙهندي ئي نہ آهي.

مون پوليس کي ماني ڏيڻ جي منع ڪري ڇڏيو هو. منهنجي ٻاهران ماني آڻڻ جي اجازت نہ ڏني هئائون. مون جڏهن ايس ايڇ او کي چيو تہ منهنجي ٻاهران ماني اچڻ جي اجازت ڏني وڃي، ڇو تہ مون کي پيٽ ۾ السر آهي، آئون مرچ، مصالحا ۽ گيهہ وغيره نہ کائيندو آهيان تہ مون کي چيائين اهو توهان ڊاڪٽر کي چئو. توهان جو ميڊيڪل چيڪ اپ ٿيندو ۽ انهن رپورٽن تي نيب اختياريون توهان کي اجازت ڏينديون، اسان ان سلسلي ۾ ڪجهہ نٿا ڪري سگهون.

ايم پي اي هاسٽل جي جنهن حصي کي نيب جو ٺاڻو بنايو ويو آهي، اتي پهرين سرونٽ ڪوارٽر هئا. انهن ڪوارٽرن مان دريون ڪڍي اوساري سان بند ڪيون ويون آهن ۽ دروازن تي لوهي گرلن جا گيٽ چاڙهيا ويا آهن. مٿي هڪ فوٽ جو وينٽيليٽر Ventilator آهي.

آئون جنهن ڪمري ۾ هوس ان جي وينٽيليٽر پويان هڪ وڏ بينل هو. نيب ٿاڻي ۾ قيدي کي گھڙي رکڻ جي اجازت نہ آهي، منهنجي گھڙي لهرائي ٿاڻي جي انچارج وٽ جمع ڪئي وئي هئي. نيب ٿاڻي جي ان سيل ۾ وقت جو ڪوبہ اندزو ڪونہ ٿيندو هو. سواءِ هڪ فوٽ جي روشندان جي، جنهن مان سج لهڻ ۽ اُڀرڻ جو اندازو ٿيندو هو يا وقت معلوم ڪرڻ لاءِ ڊيوٽي تي موجود سپاهي جو احسانمند ٿيڻو پوندو، اهو جيڪڏهن مهربان ٿئي تہ اوهان کي پنهنجي گھڙي ڏسي ٽائيم ٻڌائي سگھي ٿو. اُتي ڪنهن سان بہ ڳالهائڻ تي مڪمل پابندي آهي. قيدي هڪ ٻئي سان نہ ملي سگھن ٿا ۽ نہ ئي ڳالهائي سگھن ٿا ۽ نہ ئي هڪ ٻئي جي سيل جي در اڳيان بيهي سگھن ٿا، هڪ مڪمل قيد تنهائي آهي.

اتي قرآن پاڪ کان سواءِ ڪنهن بہ ڪتاب جي اجازت نہ آهي. ڪابہ اخبار، ڪاغذ، پين وغيره پاڻ سان رکي نٿي سگھجي. مون وٽ سيل ۾ هڪ گدو، چادر، ويهاڻو، ٽوال ۽ هڪ ٿرموس کان سواءِ ٻي ڪنهن بہ شيءِ جي اجازت نہ ڏنائون. ٿرموس سان گڏ گلاس آيو هو تہ اهو واپس ڪري ڇڏيائون. ٻئي ڏينهن پلاسٽڪ جو گلاس آيو، تيستائين آئون ٿرماس جي ڍڪ ۾ پاڻي پيئندو هوس. سيل ۾ مٿي ڇت وارو پکو لڳل هو، اهي بہ چون ٿا تہ پوءِ لڳايا ويا. شروع ۾ جيڪي ماڻهو آيا، انهن کي اها سهوليت بہ حاصل نہ هئي. ڪمرا هڪ ٻئي جي آمهون سامهون هئا. وچ ۾ 8_6 فوٽ ويڪرو لنگھ (Passage) هو، ڪوشش اها ڪئي ويندي هئي تہ قيديءَ جي سامهون وارو سيل خالي رکيو وڃي تہ جيئن انهنجي هڪ ٻئي تي نظر نہ پوي. لنگھ جي آخر ۾ ٻنهي پاسن کان هڪ هڪ باٿ روم هو. ٻنهي باٿ رومن ۾ ڪوبہ آئينو لڳل نہ هو، هڪ قيدي واش روم ويندو هو تہ ٻئي کي ان جي نڪري واپس پنهنجي سيل ۾ پهچڻ تائين انتظار ڪرڻو پوندو هو. حالانڪ واش روم ٻيو بہ هوندو هو، پر مٿان ايندي ويندي هڪ ٻئي سان ڳالهائين، تنهن ڪري هڪ کي پنهنجي سيل ۾ بند ڪري پوءِ ٻئي کي ڪڍيو ويندو هو. مون کي ٻڌايو ويو هو تہ توهان ڏينهن ۾ هڪ ڀيرو وهنجي سگھو ٿا، ٻن ڏينهن کان پوءِ ڪپڙا تبديل ڪري

سگهو ٿا ۽ شيوِ هفتي ۾ فقط ٻه ڀيرا ڪري سگهو ٿا. آئون جڏهن پهتو هوس ته اتي ٽي قيدي اڳيئي موجود هئا. آصف بيگ، عبدالحميد ۽ طاهر صديقي. انهن ٻن ڏينهن ۾ مون سان حميد پوليس وارن جي نظر بچائي ٻه دفعا ڪجهه منٽ ڳالهه ٻولهه ڪئي هئي.

سيني کي سخت حفاظت ۽ چوڪسي ۾ روزانو شام جو صرف اڌ ڪلاڪ واڪ لاءِ سيل مان ڪڍيو ويندو هو. جڏهن، ته عام طور تي ڦاسي گهاٽ وارن قيدين کي ٻه ڪلاڪ لاءِ ٻاهر ڪڍيو ويندو آهي. اهو به سيني کي گڏ نه ڪڍيو ويندو هو، پهرين هڪ واڪ ڪري اچي، تنهن کان پوءِ ٻيو. آئون جيڪي ٻه ڏينهن هيس انهن ۾ مون کي واڪ لاءِ ٻاهر نه ڪڍيو ويو. چيائون ته جيستائين مٿان کان اجازت ملي. اُتي پوليس وارن کي به ڪنهن سان غيرضروري ڳالهائڻ جي سخت منع ڪيل آهي. مطلب ته مڪمل قيد تنهائي Solitary confinement آهي ۽ قيد تنهائي دنيا جي خطرناڪ ترين سزا آهي، جيڪا موت کان پوءِ ٻيو نمبر وڏي سزا آهي ۽ ڪن حالتن ۾ ان جي پيڙا موت جي سزا کان وڌيڪ اذيت ناڪ آهي.

جيلن ۾ جتي هر قسم جا قيدي رهندا آهن، اتي جيل جي اندر جيڪڏهن ڪو قيدي ڏوهه ڪري ته ان کي بند وارڊ جي سزا ڏني ويندي آهي. ڪڏهن ڪڏهن جيل انتظاميا ان سزا جو ناجائز استعمال به ڪندي آهي. پر عام طرح يا قانون موجب جيل جي اندر جيڪي خطرناڪ قيدي رهندا آهن، ڌاڙا، قرون ۽ اغوا وغيره انهن جي زندگيءَ جو معمول هوندو آهي، جنهن ۾ قانون لاڳو ڪندڙ ادارن تي حملا ۽ جيل ٽوڙڻ وغيره جا ڏوهه به اچي وڃن ٿا، انهن کي به بند وارڊ (Solitary confinement) تيستائين نه ڪيو ويندو آهي، جيستائين هو جيل جي اندر ڏوهه نه ڪن. ان قسم جا ڏوهاري جيڪي عادي مجرم ۽ خطرناڪ هوندا آهن، اهي سخت Rough and Tough زندگي جا عادي هوندا آهن ۽ جيل ۾ زندگي گذارڻ کي هو سزا نه سمجهندا آهن، انهن کي جيل انتظاميا سيکت ڏيڻ لاءِ بند وارڊ ڪندي آهي ۽ ڪجهه ڏينهن جو بند وارڊ به ان قسم جي گهڻن قيدين لاءِ ناقابل برداشت هوندو آهي.

نيب اختيارين جن ماڻهن کي نشانو ٺاهيو آهي، انهن ۾ گهڻائي

سياستدان، ڪامورا، بئنڪرس ۽ بزنس مين جي آهي. يعني سپني جو تعلق مڊل ڪلاس يا اپر مڊل ڪلاس سان آهي. انهن سپني جي گهڻائي پُرآسائش ۽ لگزري زندگي گذارڻ جي عادي آهي. انهن لاءِ نيب ٽائي جي بند وارڊ ۾ ذهني اذيت (Mental Torture) جو مقابلو ڪو ٻيو تشدد يا Physical torture نٿو ڪري سگهي.

19/6/2001

اڄ صبح جو جيل ۾ منهنجو پهريون ڏينهن هو. اُٺيس، ٿوري دير ۾ خان محمد وٽان ناشتو آيو. گهڻي وقت کان وٺي آئون صبح جو ناشتو نہ ڪندو هئس ۽ چانهه بہ نہ پيئندو هوس. ناشتي کان پوءِ اخبارون پڙهيم پئي تہ حاجي ايوب آفريدي جو ماڻهو آيو، چيائين تہ توهان اڄ لنچ اسان سان گڏ ڪندا. آئون تيار ٿي ويٺو ئي هئس تہ فضل سميجو ۽ غلام حيدر انصاري عرف دودو آيا. فضل کي ڏسي حيران ٿيس. پڇيومانس، تون هتي ڪڏهن کان آهين؟ ٻڌايائين، تہ 23 وارڊ ۾ شهيد پيٺو وارن سان گڏ ٿو رهان. ايتري ۾ منهنجي ملاقات جي پرچي آئي. ماڙيءَ تي ويس، منهنجا گهروارا آيل هئا. ماني ۽ سامان کڻي آيا هئا. ملاقات کان پوءِ آئون سڌو حاجي ايوب وارن وٽ آيس، جيڪي S.W.14 ۾ هئا. ان وارڊ ۾ خان محمد مهر، حاجي ايوب آفريدي، اسلام الدين شيخ ۽ ان جو سالو اختر شيخ رهندا آهن. ان وقت اتي حاجي ايوب، خان محمد، صوفي ۽ گل محمد موجود هئا.

شام جو ڪمري تي آغا وزير ملڻ آيو.

21/6/2001

اڄ اسلم، ڏاڏو سليمان، شاهنواز ۽ ٻيا همراه ملاقات تي آيا. سائٽ ڪيس ۽ ٻين معاملن جا حال احوال ٿيا. هيٺ اسلم وارن کان موڪلايم تہ مشتاق نظاماڻي آيو، ان سان ڪچهري هلي پئي تہ راجہ آسر، حق نواز جتوئي ۽ ڏيال آيا. انهن سان ملي آغا وزير عباس وٽ 21 وارڊ ۾ ويس. اڄ جي ماني بہ انهن وٽ هئي.

22/6/2001

صبح جو اٽي اخبارون ڏٺم. ان کان پوءِ آفتاب نبي جو سورهه بادشاهه تي لکيل ڪتاب پڙهيم. اهو ڪتاب خان محمد موڪليو هو. ماني جي ٽائيم تي صوفي آيو. چيائين، ”صاحب تيار ٿيو.“ اڄ ڏينهن جي ماني صوفي وٽ هئي. صوفي خان ولي خان جو پڪو پوئلڳ آهي ۽ مون سان گهڻي انسيت اٿس، سندس گهڻو وقت حاجي سان گڏ گذرندو آهي. صوفي سان گڏجي سندس سيڪيورٽي وارڊ 7 ۾ آيس. سنڌس ننڍي ڪولي آهي، جنهن ۾ ڪياني ۽ ڪجهه ٻيا همراهه هيٺ پلٿي هڻي ويٺا هئا. صوفي ٻڌايو ته هن ڪوليءَ ۾ اسان 5 ڄڻا هيٺ سمهندا آهيون. 3-00 بجي واپس پنهنجي ڪوليءَ تي آيس.

ان کان پوءِ ماڙي تي آيس جتي ڪاڪا پيرو، موهن، ڊاڪٽر شامون ۽ ٻيا ملڻ آيا هئا. ٻڌايائون ته اهي ڪلهه به آيا هئا، پر ملاقات نه ٿي سگهي.

23/6/2001

اسلم، سليمان، شاهنواز ۽ ڪجهه ٻيا همراهه ملاقات تي آيا. ان ڏينهن لالي دائود 15 وارڊ تي منهنجي دعوت ڪئي هئي. تقريباً 35-30 ماڻهن جي ماني ڪئي هئائين. ملاقات جي ڪري مونکي پاڻ ڪجهه دير ٿي هئي. 2-30 وڳي آيس ته سڀ همراهه پهچي چڪا هئا.

شام جو سپرنٽينڊنٽ سرور جمالي جي اعزاز ۾ 17 وارڊ ۾ چوڌري شريف جي دعوت هئي. سوا ڇهين بجي اتي پهتاسين. اٺين بجي واندا ٿياسين. آئون اتي ئي انجنيئر شمير وارن سان گڏ ويٺو هوس ته سپاهي اچي چيو ته توهان کي سپرنٽينڊنٽ آفيس ۾ پيو ياد ڪري. اتي پهتس ته ايوب آفريدي ۽ خان محمد اڳ ۾ ئي ويٺا هئا. ڪجهه دير کان پوءِ سپرنٽينڊنٽ ٻڌايو، ته توهان کي SW-15 ۾ شفٽ ڪيون ٿا ۽ توهان چاهيو ته هينئر ئي شفٽ ٿي سگهو ٿا. اتان جيلر حسن سهتو مون سان گڏ آيو. مون کيس چيو ته آئون اڄ رات 16 وارڊ مان شفٽ ٿيڻ نٿو چاهيان، صبح جو ويندس. اڄ همراهن سان ڪچهري ڪندس. سهتي چيو ته اسان توهان جو ٽوٽل 15 وارڊ ۾ ڪري ڇڏيو آهي. پر وري

حوالدار کي چيائين ته کو طريقو ڪر ته راهو صاحب اڄ 16 ۾ رهي. مون کي چيائون ته توهان پلي 16 ۾ ئي رهو. آئون واپس وارڊ ۾ ويس، اتي همراهن کي اڳ ۾ ئي خبر پئجي چڪي هئي. اجان اُتي ٻاهر لان ۾ ئي ويٺا هئاسين ته جمعدار ۽ سپاهي آيا. چيائون، توهان لاءِ ٻيهر حڪم ٿيو آهي ته توهان هينئر ئي 15 وارڊ ۾ ويندا.

مون پڇيو، ڪنهن چيو آهي، ته چيائون، جيلر صاحب چيو آهي. مون چيو، آئون اڄ رات هتي ئي رهندس آئون هلي آفيس ۾ ڳالهايان ٿو. حوالدار چيو ته سائين! توهان ويهو، توهان جو اهو نياپو اسان اُتي پهچايون ٿا. 20 منٽن کان پوءِ وري اچي ٻڌايائون ته توهان پلي 16 ۾ رهو. ان کان پوءِ وارڊ بند ٿيو. ان ڏينهن اسان جو وارڊ ٻه ٿورو ليٽ سان بند ٿيو. ان رات جي ماني وارڊ جي سڀني همراهن لاءِ مون گهران گهرائي هئي. سڀني ماني گڏجي کاڌي. ان رات آئون مصباح، عباسي، غلام نبي ۽ ڪياني تقريباً 30-2 بجي تائين ڪچهري ڪندا رهياسين.

24/6/2001

صبح جو اُتي اخبارون پڙهڻ کان پوءِ آئون 16 وارڊ ۾ ويس، جتي لالا دائود ويٺو هو. ساڻس ڪچهري ٿي ۽ سامان ۽ ڪٽ وغيره رکڻ جي باري ۾ ڳالهه ٻولهه ٿي، وري واپس 16 وارڊ تي آيس، جتان اچي سڀ سامان ڪٽايم ۽ سڀني همراهن کان موڪلايم. 15 وارڊ ۾ دائود پٺاڻ ۽ سيٺ ذڪريا غني پهرين کان رهندا آهن. انهن سان گڏ وريام فقير خاصخيلي ۽ انظار حسين زيدي جو ٽوٽل ٻه هن وارڊ ۾ ئي ٿيل آهي، پر اڄ ڪلهه اُهي جيل کان ٻاهر اسپتالن ۾ داخل آهن.

25/6/2001

صبح جو صديقي مختيارڪار آيو. ان ڏينهن تي اسلم، ذوالفقار ۽ سچل ملڻ آيا. انهن سان نظير سهتو ۽ ٻيا دوست ٻه گڏ هئا.

ٻنپهرن جي ماني 16 وارڊ جي دوستن ڪئي هئي. ڪچهري جي ٻين موضوعن ۾ اُمت جي اها خبر ٻه هئي ته چوڌري شريف جي پارٽيءَ ۾ شراب جو آزادانه استعمال ٿيو، رات جو ادائي بجي تائين محفل جاري

رهي ۽ تحفہ ڏنا ويا، منهنجي ڄاڻ مطابق خبر بلڪل بي بنياد ۽ نسورو ڪوڙ هئي.

26/6/2001

صبح جو 00-11 ڌاري صديقي مختيارڪار آيو، ان سان ڪچهري ٿي. ماني گڏجي کاڌيسين. 00-3 بجي ڌاري گهر وارا ملاقات تي آيا.

شام جو 21 نمبر وارڊ ۾ آغا وزير عباس وٽ ويس، ان ڏينهن سندس پٽيشن هائي ڪورٽ ۾ رڪيل هئي جيڪا نہ ڪنئي وئي. ان کان پوءِ 23 وارڊ ۾ علي سونارو، فضل سميجو، دودو انصاري ۽ ٻين سان ملڻ ويس. سائن موجوده صورتحال تي ڳالهہ ٻولهہ ٿي.

27/6/2001

اڄ هڪ بجي ڌاري ماڙيءَ کان پرچي آئي. مٿي ملاقات روم ۾ ويس تہ، اسلم، يوسف لغاري، سليمان ڌاهري، مشتاق نظاماڻي ۽ منير پنهنجي ويٺل هئا. انهن سان ڪيس جي معاملي تي ڳالهہ ٻولهہ ٿي ۽ ڪجهہ ٻيا حال احوال ٿيا. ٻڌايائون تہ ٻاهر شاهنواز، پنهنجي ۽ خليل آيل آهن، پر وڏيڪ ماڻهن جي اجازت نہ ڏنائون. منير ٻڌايو تہ حاجي اشرف ۽ ڪجهہ ٻيا همراه بہ ٻاهر آيل آهن.

آئون ملاقات ڪري جيئن ئي ماڙي تان نڪرڻ وارو هئس تہ هڪ فوجي ورديءَ ۾ همراه مون سان اچي مليو. نالو عبدالناصر هئس. مون کي چيائين تہ توهان اسماعيل راهو آهيو؟ مون چيو، جي ها! مون کي چيائين تہ توهان ماڙيءَ تي ترسو، ڪجهہ همراه توهان سان ملڻ چاهين ٿا. آئون ڊپٽي جي آفيس ۾ ويٺس.

سپرنٽينڊنٽ جي اچڻ کان پوءِ مون کي ٻڌايائون تہ اوهان جا ملاقاتي آهن. چاڙهين تي مولوي شفيع مهيري، ماستر حسن مهيري، حاجي اشرف، فيض محمد مهيري ۽ ڊاڪٽرشامون سان ملاقات ٿي. مٿي ملاقات جي ڪمري ۾ ويٺاسين. سائن ڳوٺن جا ۽ هتي هُتي جا حال احوال ٿيا.

دائود خان تقريباً ڳڏريل ڏهن سالن کان جيل ۾ آهي ۽ سندس

هڪ پٽ حيدرآباد جيل ۾ آهي. هتي دائود خان لاءِ مشهور آهي ته ڳالهائيندو تمام گهڻو آهي ۽ ٻيو ته جنهن سان نه پوندي اٿس تنهن کي گاريون به دل تي ڏيندو آهي. هڪ ته گهڻي عرصي کان جيل ۾ آهي. 70 ورهه کان وڌيڪ عمر اٿس، مٿس منشيات جا ڪيس آهن، جيڪي نه هلن ٿا ۽ نه ئي انهن ۾ ضامن ٿو ٿئي. دائود خان ۽ سنڌس وارڊ ميٽ ذڪريا غني ٻئي پاڻ ۾ گهٽ نهندا هئا، پر ڪجھ ڏينهن اڳي حاجي سندن ناه ڪرائي ڇڏيو هو. همراهَن ٻڌايو، ته هينئر توهان جي ڪري وري به ڪجھ ٺڌو آهي، گهڻو نٿو ڳالهائي ۽ گاريون به گهٽ ٿو ڏئي.

رات جو مون ڪجھ پڙهيو پئي ته بي بي سي BBC رحمت شاھ آفريدي جي ڪيس جو فيصلو ٻڌايو. هن کي چرس جي ڪيس ۾ موت جي سزا ڏني وئي هئي. ان کان پوءِ دائود خان ججن تي هڪ ٿي لاٿي ته ٻي ٿي چاڙهي. ڪافي وقت تائين دائود خان جي گارين جي توپ خاني مان جنرل پرويز مشرف ۽ ججن تي بمباري جاري رهي.

28/6/2001

اڄ صبح جو اٺين وراندي ۾ اخبارون پڙهي رهيو هئس ته مختيارڪار فضل الله صديقي ۽ امداد حسين جکرو آيا. ڪافي دير تائين ساڻن ڪچهري ٿيندي رهي. فضل الله صديقي جو ٽوٽل 18 وارڊ ۾ آهي، جيڪو پوليس وارن ڏوهارين لاءِ مخصوص آهي. صديقي هتي نيب جي ڪيس ۾ قيد آهي. امداد جکري جو اسان واري وارڊ ۾ اچڻ روز جو معمول آهي. دائؤد خان سان سنڌس تمام گهڻي حجت آهي، ڪيس بابا ڪري چوندو آهي. جيل کلڻ کان بند ٿيڻ تائين هو گهڻو وقت هتي ئي گذاريندو آهي. سنڌس تعلق جيئي سنڌ قومي محاذ سان آهي. پاڻ ۽ سنڌس ساٿي 12 وارڊ ۾ رهندا آهن.

امداد ۽ صديقي جي موڪلائڻ کان پوءِ آئون تيار ٿي 12 بجي ڌاري 14 وارڊ ۾ آيس، جتي حاجي ايوب آفريدي ۽ صوفي ويٺا هئا. منهنجو خيال هو ته اڄ ملاقات وغيره ڪونه اينديون، تنهن ڪري هن سان اچي ڪچهري ڪجي. انهن سان ڪچهري هلي پئي ته مٺان گل محمد آيو. هو جيل جو صوبيدار آهي، جنهن کي چيف وارڊن (Chief

وڃجو ڪڏانهن توهان هاڻي ته چيو حاجي .آهي ويندو چيو به (Warden
نه ڪچهري ٿا ڪريون ۽ ماني به هتي کائيندا سين.

خان محمد مهر جي پڇا ڪيم ته خبر پئي ته اسپتال ويل آهي.

تقريباً 30-1 بجي ڏاري آفيس جي پرچي آئي. مون حاجي وارن کي چيو، توهان ماني کائي ڇڏيو. آئون ماڙي تي ٿو وڃان، گهڻو ڪري ملاقات هوندي. حاجي چيو، ٺيڪ آهي، پر توهان اتان سڌا هتي اچجو. آئون ماڙي تي آيس ته سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ آءِ- جي جيل، غوث بخش مهر، پپو شاهه، غلام علي نظاماڻي، اسلم ۽ ميجر ڪوسو ويٺا هئا. دعا سلام کان پوءِ غوث بخش خان احوال ٻڌايا. ايتري ۾ آءِ جي ۽ سپرنٽينڊنٽ پئي اندر وڙ تي ويا.

غوث بخش مهر مون کي چيو ته توهان اڳي به ڪڏهن جيل ۾ رهيا آهيو؟ مون چيو اڳي ڪڏهن به نه رهيو آهيان، توهان سان گڏجڻ کان پوءِ هتي اچي پهتا آهيون. ڪجهه وقت کان پوءِ غوث بخش مهر ۽ غلام علي نظاماڻي اجازت ورتي. ٿوري دير کان پوءِ آئون ۽ اسلم مٿي ملاقات واري هال ۾ وياسين، جتي ادي ۽ خليل ويٺل هئا. انهن سان ٻڪپل وقت خبرون ٿيون. وري آفيس ۾ آياسين، جتان اسلم ۽ پپو شاهه موڪلايو. ان کان پوءِ مون ميجر ڪوسي سان ڪچهري ڪئي. اتان سڌو حاجي وارن وٽ آيس ته اهي سڀ انتظار ۾ ويٺا هئا. گڏجي ماني کاڌيسين.

شام جو 30-5 بجي اٽيس ته خبر پئي ته انظار حسين زيدي اسپتال مان واپس وارڊ ۾ اچي ويو آهي. ان پنهنجي کٽ وريام فقير جي جڳهه تي رکي. زيدي جي جڳهه تي منهنجي کٽ لڳل هئي. ان کان پوءِ مون ڪجهه خط لکيا. فارغ ٿي وهنجي ٻاهر آيس ته صديقي، امداد حسين، دائود خان ۽ اسد عباسي ويٺا هئا. آئون به اتي ويٺس ۽ ڪافي دير تائين جنرل پرويز مشرف جي هندستان جي دوري بابت بحث ٿيندو رهيو.

دائود خان جو چوڻ هو ته ”جنرل صاحب ۽ واجپائي پنهنجي کي انڊيا ۾ هلائي ڇڏيندا. همراهه اُتان واپس نه موٽندو.“ همراه دائود خان کي چيڙائيندا ۽ بحث ڪندا رهيا ته هڪ هيڊ آف اسٽيٽ کي ٻي اسٽيٽ ۾ ڪجهه نٿو ٿي سگهي. مون چيو ته موجوده تاريخ ۾ ائين نه ٿيو آهي

ته هڪ ملڪي سربراه ڪي ڪنهن ٻاهرين ملڪ جي دوري دوران جتي هو مهمان هجي، ان کي ڪجهه ٿئي. بهرحال لالو پنهنجي موقف تان ذرو برابر به هٽڻ لاءِ تيار نه هو.

منهنجي ذهن ۾ ائين هو ته هي دورو ڪو خاص نتيجي خيز نه هوندو. حالانڪ گذريل ٻن سالن دوران ٻنهي ملڪن ۾ آندل تبديلين ڪانپوءِ اصل ايجنڊا طرف هي پهرين پيش رفت هئي. هي دورو ان ايجنڊا جو پهريون نڪتو هو، جنهن ڪري هندستان ۾ واجپائيءَ کي اليڪشن ڪٽرائي وئي هئي ۽ پاڪستان ۾ هڪ چونڊيل حڪومت کي هٽرائي نئين لباس ۾ فوجي حڪومت آندي وئي هئي. ڪجهه وقت اڳ پارٽي اختياريون پاڪستان سان اهو چئي ڳالهائڻ لاءِ تيار نه هيون ته اتي هڪ غيرنمائنده حڪومت آهي.

پاڪستان جي اڳوڻي حڪومت جي وقت ۾ جڏهن پارٽي وزير اعظم اٽل بهاري واجپائي لاهور آيو هو ته موجوده پاڪستاني حڪمرانن ان جي سپني پروگرامن جو اڻ سڌي طرح بائيڪاٽ ڪيو هو. پر هاڻي ٻاهرين دٻاءَ تحت ٻنهي ملڪن ۾ هيءَ پيش رفت ٿي رهي هئي.

پنهنجي ليکي هن پيش رفت ۾ ٻنهي ملڪن جي عوام جون نظرون هيون، ڇو جو هن مسئلي جو حل ٿيڻ نه رڳو ڪشميري عوام لاءِ، پر ٻنهي ملڪن جي استحڪام لاءِ به انتهائي ضروري آهي. پر بظاهر ائين محسوس ٿي رهيو آهي ته هن دوري ۾ نوس حل طرف وڌڻ جا امڪان گهٽ نظر اچي رهيا آهن. ٻنهي ملڪن جي حڪمرانن جون پنهنجون ترجيحات آهن. واپار، ثقافت، ويزا ۽ راندين توڙي ٻين ڪجهه معاملن تي عملي پيش رفت جا امڪان آهن. جيتري قدر هن دوري جي ڪاميابي يا ناڪاميءَ جو سوال آهي ته بنيادي اشوز تي ڪنهن ميجر بريڪ ٿرو ٿيڻ جو امڪان گهٽ آهي.

هن دوري کي هر ڌر پنهنجي سوچ ۽ انداز سان پيش ڪندي. ڪي حلقا هن کي ناڪام سڏيندا ته ڪي ڪامياب.

29/6/2001

اڄ صبح جو اُٺي اخبارون پڙهيم. ناشتي کانپوءِ وري سمهي پيس. ٿوري دير لاءِ ننڊ جو جهوٽو هڻي اٿيس ۽ تيار ٿي ورانڊي ۾ آيس ته صديقي، لالا دائود، زيدي، امداد ۽ هڪ همراه جيڪو مون کي نئون لڳو، ويٺا هئا. خير عافيت کان پوءِ پاڻ ئي ٻڌايائين ته ”آءٌ روشن کوسو آهيان. مون ميرپور مان واٽ اغوا ڪيو هو ۽ توهانجي ڪڙيو گهنور وٽان موهن مل کي ٻه اغوا ڪيو هو.“ وڌيڪ ٻڌايائين ته ”مون تي 16 ڪيس هئا، ختم ٿي باقي هڪڙو بچيو آهي.“ چيائين ته ”اسان موهن کي اغوا ڪرڻ نه آيا هئاسين. اسان کي ڪٽو ڪنهن ٻي همراه کي هو. ان لاءِ هڪ ڏينهن پهرين ٻه چڪر ڏئي ويا هئاسين. پر اهو همراه نه مليو. اسين آسرو لاهي واپس وياسين پئي ته موهن اسان کان متارا کان اوريان ڪراس ڪيو. اسان سان گڏ واري همراه ٻڌايو ته هي ان جو مائٽ آهي. اسان وري گاڏي واپس ورائي ۽ واڏن جي ڳوٺ وٽان اڇي موهن کي کنيوسين.“

آئون جڏهن کان جيل پهتو هئس، اڄ پهريون ڏينهن هو جو منهنجي ملاقات نه آئي هئي يا ائين کڻي چئجي ته ملاقات نه ٿي هئي. ائين ٻه ٿيندو هو جو ملاقاتين کي ٻاهران ئي واپس ڪيو ويندو هو. وڌيڪ ملاقاتن تي جيل انتظاميا کي تڪليف ٿي پوندي هئي. اها ان کي پنهنجي لاءِ مسئلو سمجهندي آهي.

جيئن ئي آئون جيل آيو هئس ته سپرنٽينڊنٽ سرور جمالي مون کي چيو هو، ”هفتي ۾ اڌ ڪلاڪ جي هڪ ملاقات جي اجازت آهي. آئون توهان جي لاءِ ٻن ملاقاتن جي اجازت ڪري سگهان ٿو، هڪ گهر جي ماڻهن لاءِ ۽ هڪ ٻين ماڻهن لاءِ. اهي ڏينهن توهان پاڻ مقرر ڪري ڇڏيو.“ چيو مانس، ”اهو ٺيڪ آهي. ان کان سواءِ توهان جيڪي ملاقاتون ڪرائيندا اُهي منهنجي اڪائونٽ ۾ نه ايندبون.“

اُويهين صديءَ جي آخر ۾ جڏهن انگريزن هي جيل ٺهرايو هو، ته ان جي گنجائش 950 قيدين جي رکي وئي هئي. هن وقت ان جيل ۾ پنج هزارن کان وڌيڪ قيدي واڙيل آهن. جڏهن انگريزن هي جيل ٺاهيو هو، تڏهن ڪراچي شهر جي آبادي هڪ لک جي اندر هوندي،

ورهاڱي وقت ۾ شهر جي آبادي تـن لکن جي لڳ ڀڳ هوندي ۽ هاڻي ڪراچي تقريباً هڪ ڪروڙ ڪان چڙهيل آهي. ڪراچيءَ جو جيل ۾ ائين سٽيل آهي جيئن ڪراچيءَ جو شهر.

دائود خان رات جي ماني شام جو پنجين بجي ڪائي ڇڏيندو آهي. ذڪريا غني، ۾ سج لهڻ ڪان پهرين ماني ڪائي ڇڏيندو هو ۽ رات جو سوپ سان گڏ سلاد ڪائيندو هو. اڄ رات جو ماني ڪانپوءِ مون، ذڪريا غني، دائود خان ۽ زيدي ڪچهري پئي ڪئي. موضوع جنرل پرويز مشرف جو 16 جولاءِ تي ٿيندڙ هندستان جو دورو ۽ ان لاءِ ۾ ڏينهن اڳي حڪومت جي سڏايل اي پي سي (آل پارٽيز ڪانفرنس) هئا. منهنجو خيال هو ته ڪشمير اشو تي سڏايل اي پي سي جو مقصد يا ان جا اثر فقط ڪشمير جي معاملي تائين محدود نه هوندا. پر اها اي پي سي حڪومت جي ڊگهي مدي واري حڪمت عملي جو هڪ حصو هوندي.

ڪٿي جو ان ڪانفرنس کي ڪشمير ايشو جو ڪور حاصل هوندو، پر ملڪ جي موجوده حالتن ۾ يعني اسيمبليون ٽوڙڻ، چيف ايگزيڪيوٽو جو صدر ٿيڻ ۽ جلد عام چونڊن جي روڊ ميپ ڏيڻ جي اعلان ڪانپوءِ هن آل پارٽيز ڪانفرنس جي حيثيت سياسي نقطہ نگاه ڪان قطعي مختلف ٿي وئي هئي. اهو اندازو اي پي سي سڏائڻ واري موجوده حڪومت کي ۾ هو ۽ انهن ئي معروضي حالتن کي نظر ۾ رکندي مختلف سياسي پارٽين ۽ سياسي شخصيتن کي ان ڪانفرنس ۾ شرڪت جو سڏ ڏنو ويو هو. حڪومت ۾ اهو سمجهيو ٿي ته هن سڏايل ڪانفرنس جي ايجنڊا ڪان سواءِ ٻيا ۾ گهڻائي رخ ۽ پاسا آهن.

منهنجو اهو مطلب نه آهي ته ڪو ان ڪانفرنس دوران ڪشمير معاملي ڪان سواءِ ٻين مسئلن تي ۾ ڪا ڳالهه ٻولهه ٿي هوندي. يقيناً ڪانفرنس جي ڪارروائي ايجنڊا تائين محدود هوندي. ساڳي طرح ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيندڙ سياسي پارٽيون ۽ شخصيتون ۾ چڱي طرح واقف هيون ته هن ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ جو مقصد يا ان جو تاثر، ان جي ڏنل ايجنڊا تائين محدود نه رهندو.

حڪومت، پ پ پ ۽ مسلم ليگ 'ن' ڪان سواءِ ٻين سيني پارٽين کي اي پي سي ۾ شرڪت ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿي. اي۔ اين

پي؛ ايم ڪيو ايم ۽ جماعتِ اسلامي اهڙيون پارٽيون آهن، جن جي ڪافي معاملن تي حڪومت سان محاذ آرائي هلندي پئي اچي. لڳي ٿو ته انهن پارٽين حڪومت سان پنهنجا اختلاف هڪ پاسي تي رکي ان جي دائمي حڪمت عملي جو حصو بنجڻ قبولي ورتو آهي. هن وقت حڪومت جا ڪرتاڌرتا ڪيترائي ڀيرا ان ڳالھ جو اظهار ڪري چڪا آهن ته بي نظير ڀٽو ۽ ميان نواز شريف کي ملڪ جي سياست کان ٻاهر رکيو ويندو. هن ڪانفرنس ۾ به اهائي صورتحال ڏسڻ ۾ آئي آهي.

30/6/2001

اڄ 30-11 بجي ڪمپيوٽر سينٽر ويس. پاڪستان جي ڪنهن جيل جي اندر ڪمپيوٽر سينٽر جو تصور به وڏي ڳالھ آهي. اسان جي ملڪ اندر جيل جي زندگي ٻي دنيا کان مختلف آهي. يورپ ۽ آمريڪا ۾ جيل خانا ڏوهارين لاءِ اصلاحي مرڪز هوندا آهن. نه ڪي هتي اسان وارن جيلن وانگر، جتي جيڪڏهن ڪو معصوم ڦاٿو ته اهو نڪرندو ڏوهاري ٿي نڪرندو. ڪو ننڍو يا هلڪي ڦلڪي ڏوه ڪرڻ وارو جيل پهتو ته اهو وڏو ڏوهاري ٿي نڪرندو آهي. هتي جيلن ۾ ڪنهن غريب ۽ بي گناهه ماڻهو لاءِ حياتي گذارڻ انتهائي مشڪل آهي. هن لاءِ اها وڏي آزمائش آهي ته پنهنجو وقت باعزت طريقي سان گذاري ۽ جيل جي اندر ٿيندڙ منفي سرگرمين کان به پنهنجو پاڻ کي بچائي.

هن ملڪ ۾ ٻن قسمن جي ماڻهن لاءِ جيل آسان آهي. هڪ ته پئسي ۽ اثررسوخ وارو ماڻهو ۽ ٻيو ڏوهاري، جن جي ڏوهن جي دائري کان جيل جو اندريون ماحول به ٻچيل نه هوندو آهي. ٻاهر ماڻهو کي ائين محسوس ٿيندو آهي ته جيل جي اندر قيدين جا فقط ٻه ڪلاس آهن، جيئن جيل مينوئل ۾ ڏنل آهي. هڪ عام (Common) يعني سي ڪلاس ۽ ٻيو بهتر (Better) يعني اي ۽ بي ڪلاس. پر جيل جي اندر توهان کي قيدين جي زندگي گذارڻ جا ڪيترائي معيار ڏسڻ ۾ ايندا، جيڪي تمام هاءِ ڪلاس کان ويندي انتهائي هيٺ ۽ پست حالي تائين آهن. ان اعليٰ ۽ پست حال ڪلاس جي وچ ۾ زندگي جا ڪئين رنگ نظر ايندا.

جيلن جي اندر لاوارث ۽ غريب قيدين کي جيل انتظاميا طرفان جيڪو ڪاڌو ڏنو ويندو آهي، اهو جيل ڪان ٻاهر ڪنهن پينو فقير کي ڏجي ته ڪائڻ پري جي ڳالھ آهي، هو ان کي ڏسڻ به گوارا نه ڪندو. جيل جي سيني عام قيدين کي اهوئي ڪاڌو ڪائڻو پوندو آهي. سواءِ رعايتون مليل ڪلاس جي قيدين کي ۽ انهن وٽ ڪم ڪندڙ برداشتين يا ڪجھ ٻين قيدين جي، جيڪي پنهنجي سيڏي سامان تي ماني ٺاهڻ يا ٺهرائڻ کي پهچي سگهندا آهن.

ڪراچي جيل جي قيدين ۾ وڏو تعداد اهو آهي جن کي سمهڻ لاءِ ٻن فوٽن جي جڳھ به نه ملندي آهي، جنهن تي هو ڪو پوتڙو يا چادر ۽ ويهاڻو رکي سگهن. باريڪن جي وچ ۾ اگهاڙي فرش تي قيدين کي هڪ ٻئي جي پاسي ڪان سٿي سمهاريو ويندو آهي. ان ۾ قيدي کي ايتري جاءِ به نه هوندي آهي، جو هو سڌو سمهي سگهي! سپاهي هڪ قيدي کي پاسيرو سمهاري ان کي لت هٿي پريس ڪري ٻي قيدي کي ان جي پر ۾ پاسيرو سمهاريندا آهن. وري ان کي لتن سان پريس ڪندا، ائين پوري سٿي لڳندي آهي، جنهن کي جيل جي زبان ۾ ٿپي چئبو آهي. پوري رات قيدي جو پاسو ورائڻ جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي. جيڪڏهن ڪو حاجت وغيره لاءِ اٿيو ته پوءِ سڄي رات بيهي گذاريندو. وري سمهڻ جي جڳھ نه ملندس.

جيل جي اندر قيد ڏوهارين جو ڪاروبار به اهڙوئي زور شور سان هلندو آهي، جهڙو ٻاهر. جيل ۾ اهڙا به ڏوهاري قيدي آهن، جيڪي هتي ايترو ڪمائن ٿا جو پنهنجي جيل جو خرچ نه ڪڍن ٿا پر ٻاهر به پئسا موڪلين ٿا.

حاجي ايوب آفريدي جيڪو چار سال آمريڪا جي مختلف جيلن ۾ گذاري آيو آهي، بي نظير جي ٻئي دور ۾ حڪومتي دٻاءَ سبب سڌو آمريڪا وڃي پنهنجو پاڻ کي گرفتاريءَ لاءِ رضاڪارانه پيش ڪيو. مٿس اُتي ڪورٽ ۾ ڪيس به هليو، سندس چوڻ آهي ته هن آمريڪين ۽ سندن جج کي چيو ته ”آئون بلڪل بي قصور آهيان، جيڪڏهن مون کي آمريڪا ۾ بي گناهه ۽ غلط سزا ڏني وئي ته آئون پاڪستان ۾ آمريڪين جو ٻچو به زنده نه ڇڏيندس ۽ هتان وينٺي

آمريڪي سفارتخانو ٻہ سان اڏائيندس.“ آخرڪار ڪيس واپس پاڪستان موڪليو ويو. ان ڪانپوءِ يڪو هتي قيد آهي.

حاجي ايوب آمريڪا جي جيلن بابت ٻڌايو، تہ اُتي حڪومت طرفان سڀني قيدين لاءِ هڪجهڙو ڪاڏو هوندو آهي. گهڻو ڪري رهائش بہ سڀني کي هڪجهڙي ڏيندا آهن. اتي سڀني قيدين کي بسترو يا بيڊ ڏنل هوندو آهي. جيل بند ٿيڻ جو وقت فقط سمهڻ وارو ٽائيم هوندو آهي. رات جو 11-00 بجي جيل بند ڪندا ۽ صبح جو پنجين ڇهين بجي کوليندا، ان کان سواءِ هر وقت جيل کليل هوندو آهي. جيلن جي اندر سپر اسٽور، ريسٽورنٽ ۽ فاسٽ فوڊ سينٽر عام آهن، جيڪي جيل بند ٿيڻ تائين کليل رهندا آهن. جيڪڏهن ڪو قيدي جيل جي ماني نہ کائڻ چاهي تہ هوٽل تان جيڪو وڻيس اهو پنهنجي پسند تي خريد ڪري کائي سگهي ٿو.

حاجي ايوب جو چوڻ آهي، تہ جيل جي ماني ايترو تہ صحيح ۽ سٺي هوندي هئي جو ريسٽورنٽ ۾ کائڻ جي ضرورت ئي محسوس نہ ٿيندي هئي. البت ائين شوق ۽ ذائقي بدلائڻ خاطر، ڪنهن مهل ٻاهرين ماني کائي ونبي هئي. هن ٻڌايو، تہ جيل جي اندر مختلف جڳهين تي ڪيترائي ٽيليفون بوٿ ٺهيل هوندا آهن. انهن تي سڪن يا ڪارڊن ذريعي قيدي ملڪ اندر يا ٻاهر پوري دنيا سان رابطو ڪري ڳالهائي سگهن ٿا. جيل بند ٿيڻ تائين پنهنجي وڪيل، گهر يا ٻئي ڪنهن سان فون جي ذريعي ڪنهن بہ وقت رابطو ڪرڻ ۾ توهان کي ڪوبہ مسئلو نہ ٿيندو. آمريڪا جي جيل اندر مختلف راندين جا پلي گرائونڊ، ٽي وي لائونجز، ڪمپيوٽر ۽ ٻيا تربيتي مرڪز عام جام موجود هوندا آهن. اُتي جيل جو تصور ڪنهن عام قيديءَ جي لاءِ بہ ڪو خوفناڪ ۽ پوائنٽو نہ هوندو آهي. سڀني قيدين کي ملاقات لاءِ هڪجهڙيون سهوليتون ميسر هونديون آهن. مطلب تہ جيل انتظاميا طرفان سڀني قيدين کي برابر سهوليتون مليل هونديون آهن. سواءِ ان جي تہ فون، سپر اسٽورن يا ريسٽورنٽ تي ڪنهن قيدي جي جيتري پهچ هجي اوترو خرچ ڪري ٿو.

سو مون بہ جڏهن ٻڌو تہ ڪراچي جيل ۾ ڪمپيوٽر سينٽر آهي، تہ ڪنهن حد تائين مون کي حيرانگي ٿي هئي. اهو سينٽر 1998ع ۾

صوبائي وزير تعليم قاضي خالد علي جي ڪوشش سان ٺهيو هو. ان ڪمپيوٽر سينٽر ٺاهڻ ۾ جيل ڊپارٽمينٽ جو ڪوبه خرچ نه ٿيو، اهو مختلف سرڪاري ۽ نجي ادارن ۽ سرنديءَ وارن ماڻهن جي مالي مدد سان قائم ڪيو ويو هو. جيل جو اهو ڪمپيوٽر سينٽر هڪ وچولي هال تي مشتمل آهي، جنهن ۾ 6 ڪمپيوٽر رکيل آهن، پرنٽر به آهي ۽ ٻه اي-سي به لڳل آهن. سينٽر ۾ ڪمپيوٽر چارٽنڊز قيدين کي استاد ڪري رکيو ويو آهي. مون کي لڳو ته ٿورو به تعليم يافته قيدين جي سکڻ ۽ وندر لاءِ هي جڳهه موزون آهي.

2/7/2001 Monday

ڪراچي ڊويزن ۽ ٻين صوبن جي جن به ضلعن ۾ بلدياتي اليڪشن ٿي رهي هئي، اُتي اڄ موڪل ڪئي وئي هئي. ڪراچيءَ ۾ موڪل جي ڪري اڄ جيل جي به ڇُٽي هئي. موڪل وارن ڏينهن ۾ ملاقات بند هئڻ ڪان سواءِ جيل ۾ ٻيو ڪو به فرق نه ايندو آهي. جيل ۾ هيٺئين اسٽاف لاءِ موڪل جهڙوڪر ٿئي ئي ڪونه، سپاهين کي ته عيد تي به موڪل ڪونه ملي. ڪين مرٽي پرٽي، ڪڏهن موڪل ملي ته به وڏي ڳالهه آهي.

اڄ موڪل جي ڪري به ملاقات اچٽي ڪونه هئي. رڳو ڪچهريون پئي هليون. ڪچهري جو موضوع ڪراچي جون چونڊون هيون ته انهن ۾ ڇا ٿيندو؟ ڇا ٿيڻ جو مطلب اهو هوندو آهي ته ڪير کٽندو ۽ ڪير هارائيندو پر ان ڳالهه سان ڪنهن جي دلچسپي ڪونه هئي. ايم ڪيو ايم جي بائيڪاٽ ڪرڻ سبب بحث اهو هو ته ماڻهو ووٽ ڏيڻ لاءِ گهرن کان ٻاهر نڪرندا يا نه!

شهر ۾ تمام گهڻو خوف ۽ هراس پکڙيل هو. اليڪشن ۾ هنگاما ٿيندا يا ماراماري ٿيندي! ڪيترو سيڪڙو ووٽ ڪاسٽ ٿيندا. خطرناڪ صورتحال ته پيدا نه ٿيندي...؟ ان متعلق هر ڪنهن جو پنهنجو موقف ۽ خيال هو.

اڄ صبح کان موسم به ڏاڍي سٺي هئي. اسان جو 15 نمبر وارڊ هڪ ڪمري تي مشتمل آهي، جنهن کي کولي به چئجي ٿو. اهو نه ڪو

گهڻو وڏو آهي، نه ننڍو. منهنجي اندازي ۾ ڪمري جي ويڪر 13-12 فوٽ ۽ ڊيگهه 16-15 فوٽ ٿيندي. ان ۾ اسان جون چار ڪٽون پيل آهن. هڪ ڪنڊ ڪان منهنجي ڪٽ لڳل آهي. ان جي پاسي واري ڪُنڊ ۾ سيٺ ذڪريا غني جي ڪٽ ۽ وچ ۾ چار پنج فوٽن جي خالي جڳهه آهي. ڪٽن جي وچ ۾ پوئين پاسي واري ديوار جي اندر تختن وارا ٻه خانا ٺهيل آهن. ٻنهي خانن جي منهنجي پاسي واري اڌ تائين منهنجو سامان ۽ ٻئي اڌ ۾ ذڪريا جو سامان رکيل آهي ۽ خانن جي مٿان اوتري ئي سائيز جي محراب نما وڏي دري آهي. اها دري بورچيخاني طرف کلندي آهي. منهنجي پيراندي ڪان فوٽ ڏيڍ ڇڏي دائود خان جي ڪٽ آهي. ذڪريا غني جي پيرانديءَ ڪان ڪمري جو دروازو آهي، جنهن کي فقط ڇاريءَ جو هلڪو در لڳل آهي. ان جي پاسي ڪان زيدي جي ڪٽ آهي، جنهن جي پيراندي دائود خان جي ڪٽ طرف ٿئي ٿي. دائود خان ۽ زيديءَ جي ڪٽن جي وچ واري پيٽ مان باٿ روم جو دروازو آهي. زيدي جي پيراندي باٿ روم جي اڌ دروازي اڳيان آهي. ڪمري جي اڳيان، غسلخاني واري جاءِ ڇڏي پاسي ڪان انگريزي اکر ايل (L) جي شڪل وانگر 6 فوٽ ويڪرو ورانڊو آهي، جنهن جي ساڄي طرف بورچيخانو آهي. ورانڊي کي ٽي محراب نما کليل در آهن، جن کي ٿلهيون لوهي سيخون لڳل آهن. انهن مان وچ واري محراب تي سيخن جو ٺهيل مضبوط دروازو چڙهيل آهي.

رڌڻي جي سامهون دروازو آهي ۽ ورانڊي جي کٻي پاسي ڪان محرابي شڪل ۾ لوهي سيخن جي ڇاري آهي. رات جو 00-8 بجي جيل بند ٿيڻ وقت اسان جو ڪمرو بند نه ٿيندو آهي، پر ورانڊي ڪان ۽ ڪچن جي اڳيان لوهي سيخن جي ڇاريءَ وارا دروازا بند ڪيا ويندا آهن. جنهن ڪري اسان کي رات جي وقت ورانڊو کليل ملندو آهي ۽ ڪچن ٻه. ورانڊي جي اڳيان ۽ کٻي پاسي ڪان 15-20 فوٽن تائين کليل جڳهه آهي جتان وارڊ جي اوچي ديوار آهي. ورانڊي جي اڳيان واري کليل جاءِ ۾ پڪو پيرانگهو ٺهيل آهي. ان ڪان سواءِ وڻ، ننڍا ٻوٽا ۽ وليون آهن. جن گرلن (لوهي سيخن جي ڇارين) تي چڙهي انهن کي ساوڪ سان ڍڪي ڇڏيو آهي. هوا جي صحيح گذر لاءِ ٻوٽن ۽ ولين

جي ڪٽائي ضرري ٿي پئي آهي. وراندي ۾ ڪمري جي فرش تي سليٽي (Gray) رنگ جي ٽائيل لڳل آهي. وراندي کان هيٺ سيڙهين جا ڏاڪا ۽ پيرانگهو ناسي ٽائيل سان ٺهيل آهي. اهو پيرانگهو وراندي جي گرل واري در کان وٺي وارڊ جي دروزاي تائين ڪيپي هٿ تي ترڇو ٺهيل آهي ۽ ٻنهي پاسن کان ٻوٽا لڳل اٿس.

وارڊ جي ديوار سان ڪياري ٺهيل آهي، جنهن ۾ مختلف قسم جا ٻوٽا ۽ سايون وليون لڳل آهن، جن پوري ڀت کي پري سائو ڪري ڇڏيو آهي. ڪن هنڌان وليون ايتريون ته مٿي چڙهي ويون آهن جو انهن ديوار جي مٿان لڳايل بجليءَ جي تارن کي ب وڪوڙي ورتو آهي جنهن ڪري برسات جي موسم ۾ ڪرنٽ هيٺ لهڻ جو خطرو رهندو آهي. اهي وليون ڪٽائڻ لاءِ مقدمر کي ٽي پيرا چوڻ جي باوجود اڃا تائين ڪو تدارڪ نه ڪيو ويو آهي. آئون وراندي جي ڪنڊ تي جتي ٻنهي پاسي وارين گرلن تي ولين ۽ ٻوٽن جو گهيرو هو، موسم جو مزو وٺي رهيو هوس. وراندي ۾ مٿي ڇت وارا پکا ب لڳل آهن.

اڄ هلڪي بوند ب پئي وٺي. اڄ اسان جو وارڊ بلڪل هڪ هٽ يا ڪاٽيج وانگر لڳي رهيو آهي. جيڪڏهن موسم جهڙالي ۽ بونداباندي واري هجي ته وارڊ ۾ گهٽي ساوڪ سبب ائين لڳندو آهي ڄڻ ماڻهو مريءَ جي ڪنهن هٽ ۾ ويٺو هجي. ٿوري دير ۾ دائود خان اچي ٻاهر ويٺو. دائود خان ۽ آئون ٻئي هندي وال هئڻ سان گڏ هڪ ٻئي جو احترام ب ڪندا آهيون. دائود خان اسان سان عوامي نيشنل پارٽي ۾ گڏ هو. مون ۽ بابا شهيد فاضل راهو سان سندس صرف پارٽي وارو تعلق نه هو، پر پارٽي تعلق کان هٽي ڪري بابا شهيد سان سندس پرائو ذاتي تعلق ب رهيو آهي. هو حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ بابا ۽ ادا صديق مرحوم جو هنديوال ب رهي چڪو آهي. منهنجي ساڻس پهرين ملاقات 1982ع ۾ ٿي جڏهن بابا مونکي ادا صديق جي شاديءَ جو ڪارڊ ڏيڻ لاءِ سندس گاڏي ڪاٽي واري جڳھ تي موڪليو هو.

ٿوريءَ دير ۾ فضل الله صديقي آيو. چيائين، ”سائين اڄ ته جهڙا مريءَ ۾ ويٺا آهيو. واه جي جڳھ هٿ ڪئي اٿو.“ مون کيس چيو، ”اها آئون توهان کي لکي ٿو ڏيان، پوءِ ان جا هميش لاءِ ويٺا مزا

ونجو.“ ڪلندي چيائين، ”سائين! ان ڪان الله بچائي.“

موسم ايترو خوشگوار هئي جو پکي جي هوا ٺ ٿڌي پئي لڳي. مون برادشتي فياض کي سڏي چيو ته پکو بند ڪري ڇڏ. ورانڊي ۾ ٻه ڇت وارا پکا لڳل آهن. ٽيون پکو اندرين ڪنڌ تي پٽ ۾ لڳل آهي. اهو ذڪريا غني لڳرايو هو، جو ورانڊي جي ان ڪنڊ ۾ سندس ليپ ٽاپ ڪمپيوٽر ۽ هيٺ فرش تي پلاسٽڪ وڇايل آهي. جنهن تي مصلو وڇائي نماز پڙهي ويندي آهي يا تلاوت ڪئي ويندي آهي. هيٺ ويهي عبادت ڪندڙ يا ڪرسين تي ويهي ڪمپيوٽر هلائيندڙ دوست پٽ واري پکي کي پنهنجي ضرورت موجب ڦيرائيندا رهندا آهن. ورانڊي جي اها ڪنڊ گهڻو ڪري عبادت ۽ ڪمپيوٽر لاءِ مخصوص ٿيل آهي. ڪڏهن مهمان وڌيڪ ٿي ويندا آهن ته ان ڪنڊ ۾ ٻه ڪرسيون لڳائيندا آهيون.

ذڪريا غني وٽ ڪمپيوٽر ۽ پرنٽر ٻئي هئا. ٻڌايائين ته پهريائين اسڪينر ٻه هو، پر مون اهو واپس گهر موڪلي ڇڏيو، جو مون کي چيو ويو هو ته جڏهن گهر ويندين ته جيل جو سامان هتي ئي ڇڏي ويندين. چيائين، ”آئون اڳ ۾ ئي جيل کي ٻه ڪمپيوٽر ڏئي چڪو آهيان. تڏهن مون کي هي هڪ رکڻ ڏنو اٿن.“

ذڪريا غني عبادت گذار پر پنهنجي ڪم سان ڪم رکندڙ ماڻهو آهي، باقي ماڻهن سان مڙيئي گهٽ پوندي اٿس. سندس سؤٽ رزاق دائود موجوده حڪومت ۾ وفاقي وزير آهي. سندس بقول ته جنرل پرويز مشرف هن جو ڪلاس ميٽ رهيو آهي. ٻڌايائين ته ”12 آڪٽوبر 1999ع کان ڪجهه ڏينهن اڳ جنرل صاحب مون کي فون ڪري چيو هو ته فڪر نه ڪر تنهنجو مسئلو هاڻ جلد حل ٿي ويندو.“

مون کيس چيو ته ”جنرل تنهنجو اهڙو مسئلو حل ڪيو آهي جو پکو اندر پيو آهين.“ ذڪريا غني 16 سال سوني ڪمپني جو پاڪستان ۾ مالڪ رهيو آهي. هن وٽ ڪاواساڪي ڪمپني، ٽيڪسٽائيل مل ۽ ٻيون فيڪٽريون ٻه هيون. پر چوي ٿو، ته اڳئين حڪومت منهنجو سڀ ڪجهه تباهه ڪري ڇڏيو. مٿس جن بئنڪن جو قرض آهي انهن سان سندس معاملا طئه ٿيندي 7 مهينا گذري چڪا

آهن پر پاڻ ۽ سندس 75 سالن جو سهرو گذريل ڏيڍ سال کان اندر پيا آهن. سندس سهري جو قصور اهو آهي ته هن ان جو نالو پنهنجي ڪمپني ۾ ڊائريڪٽر طور شامل ڪري ڇڏيو هو.

ذڪريا جو چوڻ آهي ته سندس مسئلو حل ٿي چڪو آهي. چند ڏينهن اندر هو ٻاهر هليو ويندو. ڪمپيوٽر جو اڌ سامان به ان ڪري ٻاهر موڪلي ڇڏيو اٿس ته جيئن آزاد ٿي ٻاهر نڪرڻ جي صورت ۾ جيل وارا اهو هڙپ نه ڪري وڃن. پر هتي ڪن همراهن کان مون اهو به ٻڌو آهي ته سندس ”اڄ سڀاڻ“ وارو نڪرڻ جو قصو اڄ ڪلهه کان نه پر ڪافي عرصي کان هلي رهيو آهي.

3/7/2001

صغير شيخ دارالقرآن ۾ ڪم ڪندو آهي. ان جو اسان جي وارڊ ۾ گهڻو اچڻ وڃڻ هوندو آهي. ذڪريا سان سندس ويجهو تعلق آهي. اڪثر مون کي دارالقرآن اچڻ جي دعوت ڏيندو رهندو آهي.

اڄ صبح جو آئون ۽ صديقي گڏجي دارالقرآن وياسين. اتي تقريباً 300 کن قيدي آهن، جيڪي قرآن پاڪ جو درس حاصل ڪن ٿا. جيل ۾ وڏي باجماعت نماز اتي ئي ٿيندي آهي. اڪثر واردن ۾ قيدين نماز لاءِ پنهنجون الڳ جڳهيون مخصوص ڪري ڇڏيون آهن. جتي ان وارڊ جا قيدي گڏجي نماز پڙهندا آهن. البت جمعي جي ڏينهن سڀني نمازين جي ڪوشش هوندي آهي ته دارالقرآن ۾ باجماعت نماز پڙهن. جيڪي قيدي دارالقرآن ۾ قرآن پاڪ جي تعليم حاصل ڪن ٿا، اهي سڀ ان ۾ ئي رهندا آهن. درالقرآن جو انتظام هڪ ٽرسٽ هلائي ٿو جيڪو هڪ ئي خاندان جي فردن تي مشتمل آهي. اُتي رهندڙن جا ڪپڙا، ٿيئي وقت مانيءَ، دوائون، چانهه کير وغيره ۽ جيڪي اُستاد ٻاهران اچي پڙهائيندا آهن انهن جو پگهار- مطلب ته سڄو خرچ اهو ٽرسٽ برداشت ڪندو آهي. اهو ڄڻ هن جيل جي اندر هڪ الڳ جيل آهي ان جو پنهنجو الڳ نظام آهي جيڪو اُتي پڙهندڙ قيدي هلائين ٿا. جيل انتظاميا جو ڪم صرف انهن کي شام جو بند ڪرڻ ۽ صبح جو کولڻ تائين محدود آهي. دارالقرآن ۾ ڪنهن قيدي کي داخل ڪرڻ يا

خارج ڪرڻ ان جي انچارج جو ڪم آهي. پر ان ۾ جيل انتظاميه جي اجازت لازمي هوندي آهي.

دارالقرآن مان ٿي وارڊ تي پهتس ته ملاقات جي پرچي آئي. ماڙيءَ تي اسلم، شاهنواز، انور شاهه، ابوبڪر ۽ عبدالله آيل هئا. ملاقات ڪانپوءِ واپس اچي سمهي رهيس. 4-00 بجي ڏاري برداشتي ننڊ مان اٿاريو ته توهان جي ملاقات آئي آهي. ماڙيءَ تي، ڊاڪٽر خليل ۽ جمالي آيل هئا. جمالي پاڻ سان گڏ سامان به کڻي آيو هو. ٻڌايائين ته سامان ۾ موبائل جو چارجر به اچي ويو آهي. سپاهي پڇڻ پيا ته اهو ڪيئن آيو آهي؟ خان محمد مهر ٻڌايو، ته حسن سهتو جيلر ۽ ٻيا توهان جي ڪمري جي تلاشي وٺڻ ويا آهن. آئون سپرينٽينڊنٽ جي آفيس ۾ ويس. مون کي چيائين، ”توهان جي سامان ۾ موبائل چارجر آيو آهي. ان جو مطلب ته توهان وٽ موبائل فون به آهي؟“ چيومانس، ”چارجر غلطي ۾ به اچي سگهي ٿو. ڪنهن ٻار هيڏانهن اچڻ واري سامان سان گڏي ڇڏيو هوندو.“ بهرحال مون وٽ موبائل فون نه آهي. چيائين، ”توهان جو سامان سرچ ٿيندو. توهان جي سامان جي تلاشي ٿيندي.“ مون چيو، ”خوشي سان!“ اسان اجا اتي ئي ويٺا هئاسين ته سهتو جيلر سپرنٽينڊنٽ وٽ آيو. هن کان اشاري ۾ پڇيائين ته ڇا ٿيو؟ جيلر وراڻيو سائين ڪجهه به نه مليو. آئون واپس پنهنجي ڪمري ۾ هليو آيس. منهنجي هنڌيوالن ٻڌايو ته جيل انتظاميا سخت جهڙتي ورتي، پورو سامان هيٺ مٿي ڪري ڇڏيائون. منهنجي هنڌيوالن جي به جامع تلاشي ورتي وئي. هن جو چوڻ هو ته سندن وارڊ ۾ اڳي ڪڏهن به اهڙي تلاشي نه ٿي آهي.

9-00 بجي رات جو اجا وارڊ بند ٿئي ڪجهه دير ئي مس ٿي هئي ته وري دروازو کولڻ جو آواز آيو. سپاهي شبير اندر آيو چيائين توهان ٿوريءَ دير لاءِ ٻاهر اچو. آئون وارڊ کان ٻاهر ويس ته خان محمد مهر بيٺل هو، اهو اڄ شام جو اسپتال ويل هو، جتان هاڻ واپس آيو هو. 20-15 منٽ ٻاهر بيٺي ڳالهائيندا رهياسين.

ڪله رات جو 11-00 بجي ڌاري ماني وغيره ڪائي اسان گپ شپ ڪري رهيا هئاسين ته وري وارڊ واري ٻاهرئين دروازي ڪُلڻ جو آواز آيو. دراني جيلر ۽ ڪجھ ٻيا اسٽاف وارا لوهي سيخن وارو دروازو کولي اندر آيا. دراني اچي ٻڌايو ته ”توهان جي والده جو انتقال ٿي ويو آهي. توهان پئرول جي درخواست ناهي ڏيو. توهان صبح جو 5-00 بجي ويندا ۽ وري شام جو واپسي آهي.“

ذڪريا اُتي ئي ڪمپيوٽر تي درخواست تيار ڪرڻ لڳو. دُرانيءَ حوالدار ۽ سپاهي کي اتي ڇڏي چيو ته درخواست هنن جي هٿ موڪلي ڏيو. آئون وري موٽي اچان ٿو. ذڪريا درخواست ناهي ۽ مون صحيح ڪري موڪلي ڏني.

12-30 ڌاري وري دروازو ڪليو، امداد مرزا جيلر ۽ دراني آيا. چيائون، توهان ماڙيءَ تي هلو، توهان جو پاءُ آيو آهي. ماڙي تي اسلم وينل هو. صبح جو تدفين وغيره بابت صلاح مصلحت ڪئيسون. منهنجو صبح جو ستين بجي نڪرڻ جو پروگرام نهيو.

مون اسلم کي چيو، توهان هينئر ئي ڳوٺ هليا وڃو. آئون واپس ڪمري تي آيس ته مون وارا هندبيوال دوست اجا جاڳيا پئي. کين چيم، توهان ڀلي آرام ڪريو.

آئون صبح جو پنجين بجي کان ئي تيار هئس. 6-30 بجي ڌاري دراني جيلر ۽ ٻيا آيا. درانيءَ چيو، ”توهان تيار ٿي ونو. مون فون ڪئي آهي گارڊ پهچڻ وارو آهي.“ ان دوران خان محمد ٻه آيو. گارڊ اچڻ جي اطلاع کان پوءِ اسان ماڙيءَ تي پهتاسين ۽ 7-30 بجي ڳوٺ لاءِ نڪتاسين. ڪورٽ پوليس جي ٽيم انسپيڪٽر لياقت ڪتياڻ جي اڳواڻيءَ ۾ هئي. ٻاهر نڪتس ته شاهنواز راڄپر ۽ ڏيال آيل هئا. ڏيال پنهنجي گاڏي ڪٺي آيو هو. ڪورٽ پوليس جي موبائل کان علاوه ٻي گاڏي سائوٿ پوليس جي هئي. مونکي انسپيڪٽر چيو ته توهان کي هتان موبائل ۾ ويهڻو پوندو. شهر مان نڪري پوءِ ٻي گاڏي ۾ ويهنداسين. آئون ۽ شاهنواز ڪورٽ پوليس جي موبائل ۾ پويان ويٺاسين.

گهگهر ڦاٽڪ وٽ پهچي گاڏيون بيٺيون آئون ۽ انسپيڪٽر، ڏيال

واري گاڏيءَ ۾ ويهاسين. تقريباً 30-10 بجي راهوڪي پهتاسين. سينٽرل جيل ڪان وٺي راهوڪي تائين پوليس جي گاڏين جو ڪنٽرول سان رابطو هو ان وچ ۾ هر ٿاڻي ۽ ضلعي جي پوليس موبائل سندن حد پار ڪرڻ تائين اسان سان گڏ هلندي ٿي رهي. انسپيڪٽر لياقت ڪٽياڻ اصل خيرپورناٿن شاهه جو ۽ امداد ڪٽياڻ جو پياڻيو آهي.

تدفين ڪانپوءِ تڏي تي ڳوٺ جي ماڻهن ۽ ٻين ڪافي دوستن سان ملاقات ٿي. گرفتاري ڪانپوءِ آئون پهريون ڀيرو پوليس جي پهري ۾ ڳوٺ آيو هئس. اسان راهوڪيءَ مان 30-6 بجي نڪتاسين. نئين جي ڀاءِ پاس واري پمپ جي هوٽل تي ويٺاسين. چانهن وغيره لاءِ لهي هوٽل جي ڪٽن تي ويٺاسين، ته نئين واري پوليس موبائل جو اي ايس آءِ مون سان اچي مليو. ٻڌايائين ته نئين جو سرڪي آهيان. پڇيومانس، ”مصطفيٰ جو ڇا ٿئين؟“ چيائين، سؤٽ آهيان. اُتي مشتاق نظاماڻي ۽ ڊاڪٽر خليل به اسان سان اچي گڏيا ۽ حال احوال ڪيائون. تقريباً 30-10 بجي رات جو سينٽرل جيل ڪراچي پهتاسين. ماڙيءَ مان لياقت ڪٽياڻ موڪلايو. آئون ماڙيءَ ۾ ئي ويٺو هوس، ته جيلر رزاق عباسي آيو ۽ مون سان وارڊ تائين گڏجي هليو.

ماسي لال ٻائي منهنجي ويڳي ماءُ هئي ۽ ايم آر ڊي تحريڪ ۾ ڪراچي جي هن ئي جيل ۾ قيد رهي هئي. تڏهن آئون پاڻ سنڌياڻي تحريڪ جي گرفتار عورتن سان ملاقات لاءِ به ٻيرا هن جيل ۾ آيو هئس. جيل انتظاميا اسان کي ساڻن اندر ليڊيز وارڊ ۾ ئي ملاقات ڪرائي هئي. مونکي اها خبر ناهي ته ان وقت ليڊيز وارڊ جي هر ملاقات وارڊ جي اندر ئي ڪرائي ويندي هئي يا هن جي سياسي قيدياڻيون هئڻ ۽ اهي به گهڻي تعداد ۾ هجڻ ڪري اسان کي وارڊ اندر ئي ساڻن ملاقات ڪرائي ويندي هئي. پر مون کي اهو ياد آهي ته آئون ملاقات ڪرڻ لاءِ وارڊ جي اندر آيو هئس، جتي ماسي لال ٻائي سان گڏ پڦي مريم، منهنجون ڀينرون شهربانو ۽ حسنه، پڦي غلام فاطمه پليجو، ستو لانگاهه، شريفان سمون، ڪلثوم ڪيڙانو، چاچي شريفان ۽ ٻيون ڪيتريون ئي سنڌياڻي تحريڪ جون ڪارڪن عورتون هن جيل ۾ قيد ڪيون ويون هيون. انهن سڀني کي گرفتاري ڏيارڻ واري پروگرام ۾ آئون به شامل هئس.

سنڌياڻي تحريڪ جي انهن سيني عورتن جون گرفتاريون حيدرآباد مان ٿيون هيون، پر جيئن تہ عورتن لاءِ جيل فقط ڪراچيءَ ۾ هو، ان ڪري انهن سيني کي هتي آندو ويو هو.

تحريڪ دوران سنڌ جي مختلف حصن مان سنڌياڻي تحريڪ جون سرگرم ڪارڪن عورتون گرفتاري ڏيڻ لاءِ حيدرآباد پهچنديون هيون. پارٽيءَ جو فيصلو هو تہ سنڌياڻي تحريڪ جون رضاڪارانہ گرفتاريون فقط حيدراباد مان ڏياريون وينديون. سنڌياڻي تحريڪ جون اهي ڪارڪن عورتون حيدرآباد پهچنديون هيون تہ انهن کي ڪنهن محفوظ جڳهہ تي پهچائڻ، انهن جي رهائش ۽ جيل جي ضرورتن وغيره جو بندوبست ڪرڻ ۽ سندن گرفتاري لاءِ مقرر ڪيل ڏينهن ۽ جڳهہ تان انهن جي گرفتاري عمل ۾ آڻائڻ، اهو سڄو ڪم منهنجي سپرد هو، جيڪو آئون پارٽيءَ جي ڪن سينيئر ساٿين سان رابطي ۽ مشوري سان ڪندو هوس. اهڙيءَ طرح آئون سنڌياڻي تحريڪ ۽ پارٽي جي وچ ۾ رابطي جو ڪم ڪندو هوس.

شروعات ۾ سنڌياڻي تحريڪ جي ٻاهران ايندڙ ساٿي عورتن کي اسان جي ملت اسلاميا ڪالوني واري گهر ۽ پنڻاڻ ڪالونيءَ ۾ ماسي زرينہ جي گهر تي رهائيندا هئاسين، پر پوليس جا ڇاپا لڳڻ سبب اُتي رهائڻ بند ڪيوسين جو پارٽي طرفان طئہ اهو ٿيل هو تہ ڇاپن ۾ گرفتاريون ٿيڻ نہ ڪپن ۽ اهو تہ گرفتاريون فقط رٿيل پروگرام موجب مقرر ڪيل جاءِ تان ٿيڻ ڪپن. ڪوشش اها ڪئي ويندي هئي تہ گرفتاري ڏيڻ واري جاءِ جي انتظاميا کي اڳواٽ کُڙڪ بہ نہ پوي، پر ڪڏهن ڪڏهن اهو ڏاڍو مشڪل ٿي پوندو هو. فوج، پوليس ۽ ٻين ايجنسين جا اهلڪار حيدرآباد جي گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ پيا نوس نوس ڪندا هئا.

1983ع جي ايم آر ڊي تحريڪ دوران سنڌ اندر حيدرآباد کي هڪ مرڪز واري حيثيت حاصل هئي. بجا طور تي سنڌ جي گهڻن ئي علائقن يعني نوابشاهہ، دادو، ميهڙ، سڪرنڊ، بدين وغيره ۾ تحريڪ جو اُڀار تمام مٿي کڄي ويو هو. ڪجهہ علائقن ۾ تحريڪ پُرتشدد شڪل اختيار ڪري ورتي هئي. بين الاقوامي ميڊيا انهن واقعن کي زور شور

سان نشر ڪري رهيو هو ۽ ان ۾ سنڌ جي ماڻهن جي جدوجهد ۽ جذبن جي عڪاسي ٿي رهي هئي. سنڌ جي ماڻهن جون محروميون، بي وسيون، ڪاوڙ ۽ ڪروڌ فوجي آمريت خلاف ويڙهه جي انهن واقعن جي شڪل ۾ ظاهر ٿي رهيا هئا، جن کي ڪنٽرول ڪرڻ جنرل ضياءَ جي حڪومت ۽ ڪنهن حد تائين جدوجهد ۾ شامل سياسي پارٽين جي وس کان نڪري چڪو هو.

ايم آر ڊي تحريڪ جو هي پروگرام فقط رضاڪارانه گرفتاريون ڏيارڻ جو هو، جنهن کي تسلسل سان جاري رکڻو هو ۽ اهو حيدرآباد جو شهر ئي هو جنهن آخر تائين ان تسلسل کي برقرار رکيو. سيپٽمبر 1983ع جي طوفاني برساتن تحريڪ جو زور ڪجهه وقت لاءِ جهڪو ڪري ڇڏيو هو. ان وقت سنڌ جي ڪن علائقن ۾ فوجي ڏاڍ خلاف جنگ جهڙن معرڪن کان پوءِ آيل ٿڌائي جي اثر کي زائل ڪرڻ ۾ حيدرآباد شهر جي پُرامن، باضابط ۽ تسلسل سان هلندڙ تحريڪ جو وڏو ڪردار هو.

سيپٽمبر 1983ع ۾ جڏهن پارٽي طرفان سنڌياڻي تحريڪ پاران گرفتاريون ڏيارڻ جو فيصلو ڪيو ويو ته شهيد (بابا) جيل مان هدايت ڏياري موڪلي ته سنڌياڻي تحريڪ جي گرفتارين جي شروعات منهنجي گهران ۽ پليجي صاحب جي گهران ٿيندي. پروگرام طئي اهو ٿيو ته روزانو سنڌياڻي تحريڪ جون ٻه ڪارڪن گرفتاري ڏينديون ۽ ڪجهه ٻيون عورتون انهن سان گڏ هونديون ته جيئن گرفتاري وقت مظاهرو ۽ نعريبازي ٿي سگهي. سنڌياڻي تحريڪ پاران پهرين گرفتاري ڏيڻ لاءِ گاڏي کاتي جي ڪوهه نور سئنيما چوڪ جي چونڊ ڪئي وئي هئي.

پهرئين ڏينهن گرفتاري ڏيندڙ عورتن کان سواءِ 100 کن ٻيون عورتون به گڏ ٿيون هيون. انهن جي حفاظت لاءِ سنڌي شاگرد تحريڪ ۽ عوامي تحريڪ جي ڪارڪنن جو وڏو انگ گڏ موجود هو. مظاهرو شروع ٿيڻ شرط عورتن قطار ٺاهي روڊ بند ڪري ڇڏيو. انهن جي پويان سنڌي شاگرد تحريڪ ۽ عوامي تحريڪ جا ڪارڪن قطار ٻڌي بيٺا، جنهن ڪري روڊ بلاڪ ٿي ويو ۽ ٿوري دير ۾ وڏو مجمعو گڏ ٿي ويو. حيدرآباد جي فوجي ۽ سول انتظاميا ان صورتحال لاءِ بلڪل تيار نه

هئي. ان وقت حيدرآباد ۾ عوامي تحريڪ ۽ پيپلز پارٽي جي مرد ڪارڪن پاران رضاڪارانه گرفتارين جو سلسلو هلندڙ هو. انتظاميا ان لاءِ تيار هوندي هئي ته ڪنهن به وقت شهر ۾ ڪٿان ڪي مرد هار پائي ضيائي آمريت خلاف نعرا هڻندا رستي تي نڪري ايندا. ان صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ انتظاميا طرفان شهر جي مک رستن کان علاوه ننڍين رستن ۽ گهٽين ۾ به فوجي ۽ پوليس اهلڪارن جو گشت هوندو هو. هر ننڍي وڏي چوڪ تي پوليس ۽ فوجي اهلڪارن جا جٿا الرٽ هوندا هئا. انتظاميا مطمئن هئي ته صورتحال ان جي ڪنٽرول ۾ آهي.

ان ماحول ۾ عورتن جي اچانڪ مظاهري انتظاميا جون وايون بتال ڪري ڇڏيون. هڪدم وڏي تعداد ۾ فوج، پوليس ۽ انتظامي آفيسر به پهچي ويا. سڀ مظاهري کي گهيرو ڪيو ويو. پهريائين انتظاميا اهو سمجهندي رهي ته عورتون مظاهرو ڪري هليون وينديون ۽ پوءِ انهن سان شامل مرد به هليا ويندا. عورتون توڙي مرد گلو ڦاڙي جنرل ضيا هٽايو... مارشل لا ختم ڪريو... جمهوريت بحال ڪريو جا نعره هڻندا رهيا. ڪلاڪ کان پوءِ ڊپٽي ڪمشنر ۽ ايس پي جيڪي اتي ڪافي دير کان بيٺل هئا، مظاهرو ڪندڙ عورتن وٽ آيا ۽ کين چيائون ته "بابا! توهان مظاهرو ڪيو. هاڻ روڊ کوليو ۽ پنهنجي پنهنجي گهرن ڏانهن وڃو."

عورتن جي موجودگيءَ ۾ مردن تي به انتظاميا جو وس نه پئي هليو. سنڌياڻي تحريڪ جي ڪارڪن عورتن آفيسرن کي ٻڌايو، ته اسان گرفتاري ڏيڻ آيون آهيون. ان ڳالھ لاءِ انتظاميا قطعي تيار نه هئي. ٿوري دير کان پوءِ ڪمشنر عبدالله جي ميمڻ اچي عورتن سان ڳالهايو ۽ کين چيو، "توهين منهنجون امائون ۽ نياڻيون آهيو. توهان جي ڳالھ سرڪار تائين پهتي، هاڻي گهر وڃو." عورتن ڪيس چيو ته اسان گرفتاري ڏيڻ آيون آهيون.

ڪمشنر کين چيو، "توهان کي گرفتار ڪري اسين رکنداسين ڪٿي؟ اسان وٽ ته ليڊيز جيل به ڪونهي. پر بابا توهين آيون ڇاجي لاءِ آهيو؟ پلا فاضل ۽ پليجي جي آزاديءَ لاءِ آيون آهيو ته اها منهنجي وس جي ڳالھ ڪانهي." سنڌياڻي تحريڪ جي جوش مان ڀريل

عورتن ڪيس وراڻيو ته اسان فاضل ۽ پليجي جي آزاديءَ لاءِ نه پر جنرل ضيا کي ڪيڏڻ لاءِ آيون آهيون ۽ جيستائين اهو نه ويندو، تيستائين اسان جا مظاهرا ۽ گرفتاريون جاري رهنديون. آخرڪار انتظاميا سنڌياڻين کي گرفتار ڪرڻ جو حڪم ڏنو.

پوليس عورتن کي گرفتار ڪرڻ لاءِ اڳيان وڌي ته انهن سخت احتجاج ڪندي چيو، ته اسان کي فقط ليڊيز پوليس گرفتار ڪري سگهي ٿي. ان وقت ليڊيز پوليس موجود ڪونه هئي. انتظاميا ۾ وري ترٿلو پئجي ويو. هاڻي هو وڌيڪ هڪ منٽ لاءِ به مظاهرو برداشت ڪرڻ لاءِ تيار نه هئي. ليڊيز پوليس گهرائڻ لاءِ هڪدم وائرليس سسٽم ۽ ريڊيو سيٽ حرڪت ۾ اچي ويا. آخر ڪار ليڊيز پوليس پهتي. هزار کان وڌيڪ ڪارڪنن ۽ عوام جي احتجاج، نعرن ۽ تاڙين جي گونج ۾ سنڌياڻي تحريڪ جي عورتن گرفتاري ڏني. احتجاج جو اهو سچو سلسلو تقريباً ٽن ڪلاڪن تائين جاري رهيو ائين سنڌياڻي تحريڪ جي گرفتارين جو سلسلو شروع ٿيو.

ان کان پوءِ حيدرآباد جي هر ٿاڻي تي ليڊيز پوليس ۽ موبائل گاڏي هر وقت تيار رکي ويندي هئي ۽ ڪجھ موبائلن ۾ ليڊيز پوليس مسلسل گشت به ڪندي رهندي هئي. پوليس جي اها هر ممڪن ڪوشش هوندي هئي ته عورت ڪارڪنن کي مظاهرو ڪري گرفتاري ڏيڻ کان روڪجي ۽ ڪين مظاهري کان اڳ ئي گرفتار ڪري ونجي. ان لاءِ ڪين جن به گهرن ۾ سنڌياڻي تحريڪ جي ڪارڪنن جي موجودگي جو شڪ ٿيندو هو ته اتي ڇاپا هنيا ويندا هئا. ان وقت سنڌياڻي تحريڪ جي صدر ادي شهناز هئي ۽ اها ان جدوجهد جي اڳواڻي ڪري رهي هئي. آئون هن سان رابطي ۾ رهندو هوس.

عورتن جي جدوجهد لاءِ مون کي بابا طرفان جيل مان هدايتون ملنديون رهنديون هيون ۽ پارٽي طرفان مون سان عارب ڪيڙانو رابطي ۾ هوندو هو ۽ اسان پاڻ ۾ مشوري سان هلندا هئاسين. هڪ وقت اهڙو آيو جو اسان وٽ ڪا به اهڙي جڳھ نه بچي جتي اسين پنهنجي ڪارڪن عورتن کي حفاظت سان ترسائي سگهون. ان ڪري هڪ ننڍي جڳھ مسواڙ تي ورتيسون. اها جڳھ غريب نواز پل جي هيٺان

ريلوي پٽڙي جي پاسي واري آبادي ۾ هئي. اهو هڪ گدڙيل آبادي وارو علائقو هو جيڪو اڃا انتظاميا ۽ ٻين ادارن جي اک ۾ نه هو. ان جڳهه جو بندوبست ڪريم چنه ڪري ڏنو هو. اسان هر طرح اها ڪوشش ڪئي ته اتي رهندڙ ماڻهن يا ٻين پارٽي ڪارڪنن کي ان جاءِ جي خبر نه پوي ته جيئن اها محفوظ رهي سگهي.

سنڌياڻي تحريڪ جي گرفتارين سڄي سنڌ جي اندر آمريت مخالف تحريڪ ۾ نئون روح ڦوڪي ڇڏيو هو. عورتن جي ميدان تي نڪري اچڻ سان تحريڪ سان لاڳاپيل ڪارڪنن ۽ پوري عوام جي اندر نئون جوش، جذبو ۽ ولولو پيدا ٿي ويو هو.

عالمي ميڊيا، جنهن جي وڏيڪ توجهه جو مرڪز تحريڪ جي شروعات ۾ ٿيندڙ پرتشدد واقعا هئا، ان هلندڙ پُرامن تحريڪ کي پنهنجي نشريات ۾ زياده ڪوريج ڏيڻ گهٽائي ڇڏيو هو. سنڌياڻي تحريڪ جي گرفتارين کان پوءِ ايم آر ڊي تحريڪ هڪ ڀيرو وري عالمي ميڊيا جو موضوع بنجي وئي هئي.

تحريڪ هلڻ دوران آئون بابا سان جيل تي ملڻ ويس ته مون کي چيائين، ”هاڻي ڪافي عورتون جيل ۾ ويون آهن. اُتي انهن کي سنڀالڻ جو مسئلو به آهي، تنهن ڪري منهنجو خيال آهي ته شهناز کي هاڻي گرفتاري ڏيڻ کپي جو هاڻي ٻاهر کان هُن جي جيل ۾ وڌيڪ ضرورت آهي.“

اها ڳالهه ٻڌي ادي شهناز بازار مان ٿيلهو وٺي آئي، ان ۾ ضرورت جو سامان وجهي گرفتاري ڏيڻ لاءِ تيار ٿي ويٺي. پر ٻاهر پارٽي قيادت جو خيال هو ته تحريڪ کي جاري رکڻ لاءِ اديءَ جي اڃان ٻاهر وڌيڪ ضرورت آهي. اندر ڪافي ذميوار عورتون آهن، اُهي اتي جا مسئلا سنڀالي وٺنديون. خود منهنجو به اهوئي رايو هو.

آئون ۽ پارٽيءَ جو هڪ سينيئر دوست جيل ۾ بابا سان ملياسون ۽ ڪيس ساٿين جي راءِ کان آگاهه ڪيوسين. پوءِ پاڻ ئي چيائين ته ”ٺيڪ آهي، في الحال ڀلي شهناز گرفتاري نه ڏي.“

تحريڪ جي پوين ڏينهن ۾ هڪ دفعي آئون ڳوٺ ويل هوس. شام جو مون کي چاچا خالقڏني اچي ٻڌايو ته نياپو آيو آهي، ته جيل ۾ لال ٻائي جي طبيعت گهڻي خراب ٿي وئي آهي. جيتوڻيڪ اڳئين

ڏينهن، اسانجو هڪ مائٽ جيل ۾ هن سا ملاقات بہ ڪري آيو هو. ان ٻڌايو هو تہ خير خيريت آهي ۽ سڀ ٺيڪ آهي.

ماسي لالا ڀائي چاچا خالقڏني جي پيٽ هئي. مون ڪيس چيو تہ ٺيڪ آهي، ڪراچي هلون ٿا. ان وقت اسان وٽ گاڏي نہ هئي. پوءِ يوسف جت جي ڊئٽس پڪ اپ ڪنئيسون ۽ سڌو ڪراچي سينٽرل جيل آياسين. اسان رات جو دير سان پهتا هئاسين. ان وقت قمر شاهہ ڪراچي جيل تي ڊپٽي سپرنٽنڊنٽ هو، اسان اچي ڪيس اٿاريو. قمر شاهہ وڃي اندران حال احوال وٺي آيو ۽ اچي ٻڌايائين تہ توهان کي ڪنهن غلط اطلاع ڏنو آهي. اندر سڀ خير خيريت آهي. جيل مان حال احوال وٺڻ کانپوءِ جڏهن شهر مان واپس ڳوٺ لاءِ نڪتاسين تہ يوسف جت چاچا خالقڏني کي چيو تہ ”فقير هاڻي بُک اچي ورايو آهي جلدي هلي ڪٿي ماني کاراءِ“ چاچا خالقڏني چيو تہ هاڻي ٻي ٿا هوٽل تي هلون. شهر ۾ هڪ ٻن هوٽلن تي ٻيناسين بہ سهي پر همراهن چيو تہ هتي ماني سٺي نہ ملندي. ڪٿي ماني کائجي ان بحث ۽ ڪچهريءَ ۾ اچي پيري تائين پهتاسين. ان دوران رات جي گهڻي دير بہ ٿي چڪي هئي ۽ گهڻيون هوٽلون بند ٿي چڪيون هيون.

اسان ايئن هڪڙي هوٽل تي ماني کاڌي جتي اسانکي فقط دال ملي، يوسف جت چاچا خالقڏني کي چيو تہ ”فقير توکي اسان کي ڪارائٽي دال هئي، سڄي شهر مان رلائي هتي وٺي آيو آهين.“ چاچا خالقڏني ورائيس ”گاڏي تو پٺي هلائي مون ڪونہ پٺي هلائي، شهر ۾ جتي سُٺي ماني ملي پٺي اُها توکي وٺي ڪونہ ٿي. توکي ڪائٽي دال هئي جو هتي وٺي آيو آهين، هاڻي ماٺ ڪري اها کاءُ جهڙا روح تهڙا ختما“ اسين واپس صبح جو 5-00 بجي ڳوٺ پهتاسين.

5/7/2001

صبح جو اٿندي ئي دعا گهرڻ جي لاءِ دوستن ۽ ٻين قيدين جو سلسلو شروع ٿي ويو، جيڪو شام جو جيل بند ٿيڻ تائين جاري رهيو. شام جو جيل سپرنٽنڊنٽ راشد سعيد بہ فاتح لاءِ آيو، جنهن ڪلهہ ئي چارج ورتي آهي. راشد سعيد ٻڌايو، تہ هو ڪالمسٽ ۽ اديب آهي. اڄ وريام فقير بہ اسپتال کان واپس جيل پهتو آهي. اسان سان گڏ هن وارڊ

۾ ئي ٽوٽل اٽس، جو اسپتال وچڻ ڪان اڳي ٻه هتي ئي هو. هاڻي اسان هن وارڊ ۾ پنج ڇڻا ٿي چڪا آهيون.

6/7/2001

اڄ صبح کان ئي قيدي ۽ ٻيا دوست دعا گهرڻ لاءِ اچي رهيا هئا. ٽيجهو هئڻ ڪري مون اڄ صبح جو دارالقرآن ۾ قرآن خواني ڪرائي هئي. قرآن خواني ڪان پوءِ خيرات جي ماني جو بندوبست به ڪرايو هئم. صبح جو سپرنٽنڊنٽ آيو. چيائين، "قرآن خواني لاءِ ڪم ڪار هجي يا ڪو مسئلو هجي ته مون کي ٻڌايو." مون سندس ٿورو مڃيندي چيو، "مهرباني اسان سڀ بندوبست ڪري ڇڏيو آهي." قرآن خواني ۽ خيرات لاءِ دعوتن ڏيڻ ۽ ٻئي بندوسبت ۾ خان محمد مهر، مٿل خان، صوفي ۽ صغير شيخ گهڻو هٿ ونڊايو هو.

اڄ شام جو به ڪجهه مهمان دعا لاءِ آيا. شام جو آئون ۽ مصباح واڪ ڪري رهيا هئاسين. مصباح مون ڪان اڳ واڪ شروع ڪيو هو. اهو پنهنجو واڪ ختم ڪري هليو ويو ۽ آئون اڪيلو هلي رهيو هوس ته پاسي ڪان بيٺل پوليس وارن مان هڪ جمعدار مون ڏانهن نهاريندي چيو، "سائين! توهان سان هڪ منٽ ڳالهائڻو آهي." آئون سڌو هن ڏانهن ويس. مونکي چيائين، "راهو صاحب توهان جي والده جو ٻڌي ڏاڍو ڏک ٿيو". گهڙيءَ ڪن رکي وري چيائين، "سائين توهان فاضل راهو کي سڃاڻو ٿا؟" چيومانس، "آئون ان جو پٽ آهيان". اهو ٻڌي هو حيران ٿي ويو. چيائين، "فاضل راهو صاحب سکر جيل ۾ هو ته آئون به اتي هئس. ڪنهن وقت منهنجي ڊيوٽي ملاقات تي به لڳندي هئي ۽ ان دوران ڪڏهن ملاقات تي ڏاڍي سختي به ٿي ويندي هئي ته اسان فاضل صاحب کي چوندا هئاسين، توهان جي ملاقات صرف 10 منٽ آهي. تڏهن فاضل صاحب گهڻو ڪري 5 منٽن ڪان پوءِ ملاقاتين کي چوندو هو ته هاڻي هلو موڪلايون ٿا. ان تي هڪ ڏينهن مون ڪيس چيو، ته سائين توهان ايترو جلدي ملاقات ختم ڪري ٿا ڇڏيو، اسان ٻين کي 10 منٽن جو چوندا آهيون ته ڪلاڪ به لڳائي ڇڏيندا آهن." تڏهن مون کي چيائين ته "بابا مکڻ دهي ولوڙڻ مان ٿيندو آهي، باقي لسي کي سڄو ڏينهن پيو ولوڙيو ته به ڪجهه نه ٿيندو. ڪم جي ڳالهه چند

منتن ۾ ئي ٿي ويندي آهي.“

وري ٻئي سپاهي کي پنجابيءَ ۾ ٻڌائڻ لڳو ته ”جڏهن سکر جيل ٽٽو هو ته اسان جون نوڪريون بچائڻ ۾ فاضل صاحب جو وڏو هٿ هو. ان وقت غوث علي شاهه (تڏهوڪو وزير اعليٰ سنڌ) جيل ڏسڻ آيو ته ان کي چيائين، ڌاڙيلن سان مقابلو توهان جي فوجين ڪونه ڪيو آهي پر اها جيل جي پوليس ئي هئي، جنهن قتل ۽ ٻچل ٽٽل رائفلن سان انهن کي منهن ڏنو آهي.“ مون نالو پڇيومانس ته ٻڌايائين گل اڪبر.

اڄ ٻنيهرن جو يوسف لغاري، نظير ميمڻ ۽ محمد ابراهيم جويو صاحب ملاقات تي آيا ۽ دعا به گهريائون. لغاري صاحب ۽ نظير صاحب ٽيون ڏينهن ڳوٺ به آيا هئا، پر جويو صاحب خاص تعزيت ڪرڻ آيو هو.

ٻارن سان گڏ شاهنواز، پٽني ۽ علي احمد بورچي ملاقات تي آيا. انهن کان پوءِ مرتضيٰ راهو ۽ اقبال عنايت آيا. گذريل ٻن ڏينهن ۾ ڪافي دوستن کان علاوه ڪجهه عام قيدي ۽ جيل جا سياسي قيدي عذر خواهي لاءِ آيا جن ۾ خان محمد مهر، حاجي ايوب آفريدي، اسلام الدين شيخ، شعيب بخاري، محمد حسين، چوڌري محمد شريف، چوڌري احمد مختيار، ستار ڏيرو، عثمان فاروقي، مولچند، بدر عالم بچاڻي، حبيب الرحمان، اسد عباسي، غلام نبي جت، مصباح، الهڏنو ڏاهري، قربان جتوئي، منظور ڪياني، فضل الله صديقي، عبدالقادر توڪل، سپاهه صاحبه جو حافظ احمد بخش، منور سَنڌو، ميان وقار پگانوالہ، ميان منير، خوشي محمد پتو، آصف بيگ، وزير عباس کان علاوه شهيد پتو، ترقي پسند پارٽي ۽ جيئي سنڌ وارن مان علي سونارو، جانو آرائين، اصغر شاهه ۽ ساٿن گڏ آيل دوست، پيپلزپارٽي جو مشتاق ڪلهوڙو ۽ ٻيا ورڪر. صغير شيخ سپاهه صحابه، ايم ڪيو ايم حقيقي وارا شامل هئا.

7/7/2001

اڄ 30-3 بجي مقدم اچي ٻڌايو ته توهان کي سپرنٽينڊنٽ صاحب آفيس ۾ گهرايو آهي. ماڙيءَ تي ويس ته سپرنٽنڊنٽ جي آفيس ۾ سليم ضيا، شاهه محمد شاهه ۽ ممنون حسين ويٺا هئا. سپرنٽنڊنٽ سان ملڻ کان پوءِ اسان مٿي ملاقات واري هال ۾ وڃي ويٺاسين جتي هنن تعزيت ڪئي. مني ڪلاڪ کن کان پوءِ چوڌري احمد مختيار به آيو. تقريباً

5-00 بجي تائين ڪچهري هلندي رهي.

8/7/2001 آچر

هڪ ٻن هنڌان چڪر ڏيئي وارڊ تي موٽي آيس. اڄ آچر جو ٻنپهرن جي ماني گهران آئي هئي. وارڊ ۾ ڪجهه مهمان به آيل هئا، گڏجي ماني کاڌيسون.

4-00 بجي ڌاري ٻاهر گوڙ ۽ شور ٻڌڻ ۾ آيو. خبر پئي ته سڪيورٽي وارڊ 6 ۽ 8 وارڊ وارن ۾ جهڳڙو ٿيو آهي. 6 وارڊ پيپلز پارٽي وارن جو آهي ۽ 8 وارڊ ۾ مختلف سياسي پارٽين جا قيدي گڏ رهندا آهن. اڄ 8 وارڊ ۾ پيپلز پارٽي وارن ڪا دعوت ڪئي هئي، جنهن ۾ سندن 6 وارڊ وارا سڀ قيدي اتي آيا هئا. جهڳڙو پ پ پ ۽ ايم ڪيو ايم ۾ ٿيو. پ پ پ وارن جا 8 ماڻهو زخمي ٿيا، رات جو خبر پئي ته ٺاهه ٿي ويو آهي.

شام جو پرچي آئي ته سپاٽي ڪورٽ آهي. 8-30 بجي تيار رهجو. رات جو 9-00 بجي ڌاري ماني کاڌيسون. مون وارا هنڌيوال رات جي ماني سوير ئي کائي ڇڏيندا هئا. مون کان اڳي سندن ماني جو وقت 8-30 بجي هو. جيڪو مون کائڻ وڌرائي اچي 9-30 تائين ڪيو آهي. دائود خان شام جو ئي ماني کائي ڇڏيندو آهي. وريام فقير ۽ انظار زيدي ماني کائڻ شرط سمهي پوندا آهن. دائود خان بي بي سي جون 8-00 بجي رات واريون خبرون ضرور ٻڌندو آهي. ان کان پوءِ قهوو پيئندو آهي. رات جو اسان وٽ ڪوبه برداشتي نه هوندو آهي. ٽوٽل ٽيڻ جي وقت کان اڳ ۾ 7-00 بجي تائين برداشتي هليا ويندا آهن.

B ڪلاس جا وارڊ 8-00 بجي بند ٿيندا آهن. C ڪلاس ان کان اڳ 6-00 بجي بند ٿيندو آهي. بي ڪلاس ۾ ڪم ڪندڙ برداشتي پنهنجي بيرڪن ۾ 7-00 بجي ڌاري پهچندا آهن. اسان جا برداشتي منهنجي، فقير وريام ۽ زيدي جي ماني، سيٺ ذڪريا جو سوپ ۽ سلاد ۽ دائود خان جو قهوو سندن بيرڪ ۾ وڃڻ کان اڳ تيار ڪري رکي پوءِ ويندا آهن.

منهنجي رات جي ماني گهران ايندي آهي، جيڪا شام جو پنجين

ڇهين بجي تائين جيل تي پهچي ويندي آهي. ٽفن باڪس ۾ هجڻ ڪري گهڻو ڪري ان ڪي رات جو گرم ڪرڻ جي ضرورت نہ پوندي آهي. برداشتي رات جي ماني ۽ قهوو وغيره ٽفن يا هاٽ پاٽ، ٿرموس وغيره ۾ وجهي ورانڊي ۾ ننڍي ٽيبل تي رکي ويندا آهن.

دائود خان رات جو پراڻا گانا ضرور ٻڌندو آهي. اهي ايف ايم FM100 چينل تي پراڻا پاڪستاني گانا هجن يا انڊيا جي ڪنهن ريڊيو سروس تي هندستاني گانا، پر ٻڌندو ضرور. جنهن رات جو پراڻا گانا نہ ٻڌائين تہ چڙي پوندو آهي ۽ وينو ريڊيو وارن کي گهٽ وڌ ڳالهائيندو. مون کي پنهنجي اولاد وانگر ڪري پائنيندو آهي ۽ چوندو آهي، تہ تون منهنجي دوست جو پٽ آهين. ان شفقت جي باوجود منهنجي عزت ۽ احترام بہ تمام گهڻو ڪندو آهي. آئون بہ هن سميت پنهنجي سيني هنڌي والن جو احترام ڪندو آهيان. هو بہ منهنجي عزت ۽ گهڻو خيال ڪندا آهن. ڪڏهن ڪڏهن دائود خان، ذڪريا غني کي گانن جي فرمائش ڪندو آهي. ۽ سو پنهنجي ليپ ٽاپ ڪمپيوٽر تي لتا جي پراڻن گانن جي سي ڊي لڳائي سندس فرمائش پوري ڪندو آهي.

دائود خان 10-00 بجي BBC تي هندي سروس واريون خبرون لڳائي وڃي بستري تي ليٽندو آهي، تہ جيئن 10-30 بجي واريون اُردو خبرون ٻڌي سگهي، پر گهڻو ڪري اک ۾ ئي ننڊ وني ويندي اٿس. پوءِ ريڊيو آئون يا ذڪريا غني سمهڻ وقت بند ڪندا آهيون. ماني کائڻ کان پوءِ نماز، قرآن پاڪ جي تلاوت ۽ ڪمپيوٽر ذڪريا غني جي روزمره جو دستور آهي. ڪمپيوٽر تي ڪڏهن پنهنجا ڪاروباري مسئلا چيڪ ڪندو آهي تہ ڪڏهن ٽائپنگ يا پٽن جي برج راند ڪندو آهي. اسان کي پنهنجي وارڊ ۾ ورانڊي جي ڪري گهڻي سهوليت ۽ فائدو آهي. ڇاڪاڻ تہ هتي هر وارڊ ۾ ورانڊو نہ آهي. ٻيو تہ جيڪڏهن ورانڊو آهي تہ بہ سڀ وارڊ ورانڊي کان بند نٿا ٿين، بلڪ انهن ۾ ڪوليون يا ڪمرا بند ٿيندا آهن. وارڊ نمبر1- آصف علي زرداري جو وارڊ سڏبو آهي، ان جو بہ ورانڊو بند ٿيندو آهي. اهو وارڊ آصف زرداري پاڻ ٺهرايو هو. ان ۾ هن وقت چوڌري احمد مختيار ۽

برگيڊيئر اسلم حيات قريشي رهندا آهن. ٻيو وارڊ نمبر 17 آهي، جيڪو پراڻو B ڪلاس آهي. انجو ٻہ ورانڊو بند ٿيندو آهي ۽ اندر قطار ۾ ٺهيل ڪمرن جا در ڪليل رهندا آهن. وارڊ نمبر 17 ۾ 6 ڪمرا آهن. انهن ۾ 20-22 قيدي رهن ٿا. اهو ورانڊو سيني ڪمرن وارن قيدين جي گڏيل استعمال ۾ اچي ٿو. لنگهہ جو گس ٻہ اُهوئي آهي، جنهن ڪري ڪنهن هڪ ڪمري وارا قيدي پنهنجي اڳياڙي جو انفرادي استعمال نٿي ڪري سگهيا.

البت پهرين ۽ آخري ڪمري وارا سندن حصي جي ورانڊي کي ڪنهن حد تائين پنهنجي انفرادي استعمال ۾ آڻيندا آهن.

ٽيون 14 نمبر وارڊ آهي، جنهن کي پاسي کان ورانڊو تہ نہ آهي، پر ان جي ڪمري کي دروازو سامهون نہ پر پاسي کان آهي، جنهن ڪري دروازي جي اڳيان ڪمري جي ويڪر جيتري چورس بينڪ ٺهيل آهي جنهن کي گرل ۽ سنهي ڄاري لڳل آهي ۽ ڪمري جي پاسي کان ڪڙڪين مٿان اس کان بچاءُ لاءِ ڇڄو آهي. هن وارڊ ۾ حاجي ايوب آفريدي، خان محمد مهر ۽ اسلام الدين شيخ رهندا آهن، جن هن وارڊ کي سُٺو ٺاهيو آهي ۽ سنڀالي رکيو آهي.

چوٿون اسان جي 15 نمبر وارڊ کي ٻہ اڳيان ڇهہ فوٽ ويڪرو ورانڊو آهي. اسان جي گهٽي بينڪ ان ورانڊي ۾ ئي ٿيندي آهي. ماني ٻہ ورانڊي ۾ ئي کائبي آهي، فقط شام جو ٻاهر اڱڻ تي ڪرسيون لڳنديون آهن. ورانڊي جي ڪري ڪمري وارو ماڻهو ڊسٽرب نہ ٿيندو آهي. جيڪڏهن صرف ڪمرو هجي تہ پوءِ هر ڳالهہ ۽ ڪم ان ڪمري ۾ ئي ٿئي ٿو، جنهن ڪري ڪافي ڏکيائي ٿيندي آهي. جيئن وارڊ 16، جتي هڪ ڪمري ۾ اسان 3 ڄڻا هئاسين، اتي هڪ ٻئي جو گهڻو خيال رکڻو ٿي پيو. جيڪڏهن ڪو هڪ سمهي ٿو تہ باقي ٻن کي ٻہ سمهڻو ئي پوي ٿو، ان لاءِ توهان کي بتي بند ڪرڻي پوندي، ريڊيو بند ڪرڻو پوندو، ٽي وي بند ڪرڻي پوندي يا گهٽ ۾ گهٽ ان جو آواز تہ ضرور بند ڪرڻو پوندو. ٻي صورت ۾ سُتل همراهہ جي ننڊ خراب ٿيندي. پر 15 وارڊ ۾ ورانڊو هئڻ ڪري اها سهوليت حاصل هئي تہ هرڪو پنهنجي مرضي سان سمهي اٿي يا ڪا ونڊر ۽ ڪرت

ڪري سگهيو ٿي.

مانيءَ کائڻ کانپوءِ آئون ڪجھ وقت پڙهڻ يا لکڻ ۾ گذاريندو آهيان، ڪڏهن ڪمپيوٽر تي ٽائپنگ به ڪندو آهيان، ڪڏهن موڊ ٿي وڃي ته ڪمپيوٽر تي هارٽز hearts، ساليٽئر Solitaire ۽ فري Free Cell، پتي راند يون به ڪندو آهيان.

9/7/2001 سومر

اڄ صبح جو ڪورٽ هئڻ ڪري رات 11-00 وڳي ئي سمهي رهيو هئس. اک لڳي اڃا ٿوري دير ئي ٿي هوندي ته وارڊ جا دروازا کولڻ تي جاڳ ٿي پئي. مون اٿي قميص پاتي، ذڪريا اڃا ٻاهر ورانڊي ۾ پڙهائي ڪري رهيو هو. مون واچ ڏٺي ته رات جا 12-00 ٿيا هئا. ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ امان الله نيازي سان گڏ .F.C جا ڪجھ سپاهي اندر داخل ٿيا. مون نيازي کان پڇيو خير ته آهي؟ چيائين ته اسان شاهين اينٽينا پيا لاهيون. هو ڪمري ۾ مٿاڇري نظر ڦيرائي موڪلائي هليا ويا. اسان جي وارڊ ۾ ٽي وي نه آهي، جو اينٽينا لڳل هجي. اسان وري ڪلاڪ کن ٽائين گپ شپ ۽ ڪچهري ڪندا رهياسين. وچ ۾ گل محمد صوبيدار ۽ جمعدار آيا. چيائون ته ”اسان کي ٻاهر ڪنهن چيو ته اندر چانھ پئي آهي، اسين اها پيئڻ آيا آهيون.“ مون وارن هنڌيوالن مان ڪنهن کين چيو ته، ”اوهان سان ڪنهن مذاق ڪيو آهي. اسان وٽ ته هيتر برداشتي ئي ڪونهي، جو توهان کي چانھ ناهي پياري.“ حوالدار هليو ويو ۽ گل محمد ڪجھ دير ويهي اسان سان ڪچهري ڪئي.

صبح جو 7-00 وڳي اُٿيس. اسان وارو وارڊ به معمول کان دير سان يعني 7-00 وڳي کليو هو. عام طرح سوائين ڇهين وڳي جو جيل کلي ويندو آهي. اڃا برداشتي نه آيا هئا، فقط اسان جي وارڊ وارو مقدم پهتو هو. وارڊ کولڻ وارو سپاهي به نئون هو، هونئن ته اسان جو سپاهي شبير سومرو آهي، پر اهو ٻن ڏينهن کان موڪل تي پنهنجي ڳوٺ خيرپور ويل آهي. اُن جي غيرموجودگي ۾ جيڪو سپاهي ايندو آهي. اڄ اهو به نه هو. ڪنهن حوالدار اچي وارڊ کوليو هو، جنهن ٻڌايو ته ”ڪجھ وارڊ کليا آهن، باقي ٻيو جيل اڃا بند آهي ۽ صبح کان ڊيوٽيون به سڀ

تبديل ٿيون آهن. رات سڄي جيل جي مڪمل جهڙتي ٿي آهي، شاهين جا اينٽينا، ڏندا، ڇريون، چمچا، ڪانٽا وغيره سڀ ڪٽي ويا آهن.“ سوائين انهن ڏاري ٻيا برداشتي پهچڻ شروع ٿي ويا. مون فياض کي ڪپڙا ڪڍي ڏنا، پوٽين نوين وڳي آئون تيار هئس. 9-00 وڳي ڪورٽ وارو ماٺهو آيو ۽ ٻڌايائين ته ”توهان ماڙيءَ تي هلو، گاڏي ٻه اچي وئي آهي ۽ ٻيا همراه ٻه پهچي ويا آهن.“ آئون ماڙيءَ تي پهتس ته آغا وزير عباس، بدر عالم بچاڻي ۽ قربان جتوئي اڳيئي ويٺا هئا. جيل جي گيٽ کان نڪتاسين ته ٻاهر قيدين کڻڻ واري پڪ اپ بيٺي هئي. جنهن ۾ اسان کي پويان ويهاري دروازو بند ڪيو ويو.

ڪلاڪ کن ۾ اسان ڪورٽ پهتاسين. اُتي مون کي پنهنجي همراهن مان ڪوبه ڏسڻ ۾ نه آيو. اسان پهرئين مٿي وياسين، مون وري هيٺ اچي شاهنواز کي فون ڪيو. ٿوريءَ دير ۾ شاهنواز ۽ بشير ملاح آيا، اسان مٿي اچي ڪورٽ جي هڪ ڪمري ۾ ويٺاسين. تيسين سليمان ڏاهري، نور محمد ڏاهري، خدا بخش ميمڻ، گل محمد، عبدالله. نور احمد، غلام علي سمون ۽ ٻيا دوست آهستي آهستي وقفي وقفي سان ايندا ويا. منهنجو خيال هو ته آئون هينئر تازو ڳوٺان ٿي آيو آهيان تنهنڪري اتان وارا همراه گهٽ ايندا. دوستن ٻڌايو ته ٻاهر پنهنجي علائقي جا ٻه ڪافي ماڻهو آيل آهن. اهي ٻاهر بيٺل هئا، جو کين ڪورٽ ۾ نٿي ڇڏيو ويو.

ٿوري دير کان پوءِ يوسف لغاري ٻه پهتو. انويسٽيگيشن آفيسر حاجي قدير ۽ ان جو اسسٽنٽ سڪندر بلوچ ٻه پهچي چڪا هئا. اڄوڪي تاريخ تي آئي او فقط 161 جا بيان جج جي اڳيان پيش ڪيا، جن کي جج قبول نه ڪيو ۽ ڪانئن پڇيو ته، ”ريفرنس ڪٿي آهي؟ ريفرنس ڪٿي اچو، نه ته ريمانڊ نه ڏيندس.“ يوسف لغاري 265K تحت درخواست ڏني ته منهنجي مؤڪل تي ڪوبه الزام نه آهي، مٿس ڪابه چارج يا ريفرنس نه آهي، ڪيس قيد ۾ نٿو رکي سگهجي، اهو حبس بيجا جو ڪيس آهي. بهرحال سرڪاري پراسيڪيوٽر جي نه اچڻ سبب ڪوبه بحث نه ٿيو ۽ جج وري 19 جولاءِ جي تاريخ رکي.

ملڻ لاءِ آيل همراهن مان ٿورا ٿورا ملندا ويا. هڪڙا آيا ٿي ته ٻيا ويا ٿي. ان ڏينهن سائين غوث علي شاهه جي ٻه پيشي هئي. منهنجي

ڪيس جي جج رياض قلپوتي جي ڪورٽ مٿي هئي ۽ سائين هيڻ قمرالدين بوهرا جي ڪورٽ ۾ آيل هو. مون ايندي شرط ئي سندس پڇا ڪئي هئي، پر خبر پئي ته غوث علي شاهه اڃا نه پهتو آهي. ڪجهه دير کان پوءِ شوڪت جمانڻي مون سان ملڻ آيو. آئون ڪيس ڏسندي ئي سمجهي ويس ته شاهه صاحب پهچي ويو آهي. شوڪت منهنجي والده جي وفات تي تعزيت ڪئي، ٻيا حال احوال به ڪيا. آئون ۽ شوڪت جمانڻي گڏجي هيڻ غوث علي شاهه وٽ آياسين جيڪو طبيعت خراب هجڻ سبب وهيل چيئر تي ويٺل هو. گهڻي حب سان مليو ۽ والده جي لاءِ دعا به گهريائين.

مون کي چيائين ته توهان جو والد هڪ انقلابي ۽ وڏو بهادر شخص هو ۽ توهان جي والده به بهادر عورت هئي، جنهن جيل به ڪٽيو. مون سان جيل ۽ نيب جي ٿاڻي جا حال احوال ورتائين ۽ ڏنائين. اهو به ٻڌايائين ته پاڻ نيب ٿاڻي جي ڏکين ۽ ڪٺن حالتن ۾ ڪيئن باهمت طريقي سان وقت گذاريائين. اسان اڃا ڳالهايو پئي ته ڪورٽ ۾ جج اچي ويو. آئون شاهه صاحب کان موڪلائي وري مٿي هليو آيس. سيد غوث علي شاهه کي به پهرين ميان نواز شريف ۽ ميان شهباز شريف تي هلندڙ نام نهاد طياره سازش ڪيس ۾ گرفتار ڪيو ويو هو. جنهن ۾ سعيد مهدي، شاهد خاقان عباسي ۽ ٻيا شامل هئا. جيستائين اهو ڪيس اي ٽي سي ڪورٽ ۾ هلندو رهيو، تيستائين آئون به گهڻو ڪري هر سنوائي تي ڪورٽ ۾ ويندو هئس. جتي ميان نواز نواز شريف ۽ ميان شهباز شريف سان گڏ، غوث علي شاهه سان به ملاقات ٿيندي هئي. آخر ڪيس جي فتوا آئي. ميان نواز شريف کي سزا آئي ۽ ٻين کي ڪورٽ آزاد ڪيو پر حڪومت نه ڇڏيو. جنهن کان پوءِ سندن ڪورٽ تي اچڻ جو سلسلو ختم ٿي ويو. ان کان پوءِ وري اڄ ملاقات ٿي رهي هئي.

اي ٽي سي ڪورٽ واري ملاقات گهڻو ڪري فقط هٿ ڏيڻ ۽ خوش خيرعافيت تائين محدود هوندي هئي. ڪورٽ تي مين صاحب سان ملڻ لاءِ سوين ماڻهو ايندا هئا. انهن مان ڪجهه ماڻهن کي ئي ڪورٽ جي چوديواري جي اندر اچڻ جي اجازت ڏني ويندي هئي. باقي ماڻهوڪورٽ جي ٻاهر ئي هٿ مٿي ڪري ميان نواز شريف جو اچڻ وقت استقبال ۽ وڃڻ وقت الوداع ڪندا هئا. ڪورٽ روم تي اندر

پهچندڙن مان ٻه رڳو قيدين جي وڪيلن ۽ فيمليز کي الڳ ملاقات ڪرائي ويندي هئي، باقي ٻين جي لاءِ وچ ۾ ايتريون رڪاوٽون هونديون هيون جو ڪورٽ جي ساڳئي هال ۾ موجود هوندي به هٿ ملائڻ ۽ سلام دعا کان سواءِ ڪو مختصر حال احوال جو موقعو به شايد ڪو ڪڏهن ئي ملندو هو.

جنرل پرويز مشرف جي حڪومت ميان شريف ۽ سندس ساٿين کي جنهن طريقي سان انتقام جو نشانو بڻايو، ان جو مثال پاڪستان جي تاريخ ۾ مشڪل ملي. ميان نواز شريف ۽ ان جي ساٿين کي قيد تنهائي ۾ رکڻ ۽ ذهني اذيتن کان وٺي، ڪورٽ تي ڪيس هلڻ تائين، ساڻن اهڙو رويو رکيو ويو جو ڄڻ ائين لڳندو هو جو هو ملڪ جو ٻه ڀيرا رهندڙ وزيراعظم ۽ هڪ وڏي پارٽي جو مقبول اڳواڻ نه پر ڪنهن دشمن ملڪ جي فوج جو ڪو ڪارندو يا جاسوس هجي. بين الاقوامي قانون ۽ معاهدا ڪنهن دشمن ملڪ جي جنگي قيدي سان به اهڙي هتڪ آميز سلوڪ جي اجازت نٿا ڏين.

اڄ ڪورٽ تي سيٺ ڏرم، حاجي خان ڪولاچي، نور محمد راهو، اسحاق راهو، سليم، يوسف جت، غلام محمد پنهور، طارق، آغا ڊرائيور، علي احمد جوکيو، فدا، اسماعيل سميجو، رمضان سميجو، ناٿو جت، عالم جت، رمضان جت، آچار سميجو، قاسم ميمڻ، مصطفيٰ ميمڻ، مصري ميمڻ، نواز پنهور، ضيا قريشي، گل محمد، سڪندر، مرتضيٰ راهو، اعجاز شفيع، ارشد جدون، جمالي، محمد خان رانجها، ڊاڪٽر خليل، محمد الرحيم ۽ ڪجهه ٻيا همراه آيل هئا.

اسلم کي حيدرآباد کان پهچڻو هو، ان پهچڻ ۾ دير ڪئي، تقريباً 6-00 وڳي اسان ڪورٽ ۾ هيٺ اچي ويٺاسين ته اسلم وارا به پهتا. اسلم کي مون پاڻ سان گڏ قيدين واري گاڏيءَ ۾ ئي ويهاريو، جيل تائين اسان ڳالهائيندا آياسين. ماڙيءَ جي اندر پوليس وارن کي سامان جو چيڪ نه ڪرڻ وارو هئس ته ڪنهن مون کي اچي ٻڌايو ته آءِ- جي (I.G.) صاحب توهان جي وارڊ تان ٿي آيو آهي، پر توهان ڪونه هئا. هاڻي سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ ويٺو آهي. آئون آفيس ۾ آيس ته آءِ- جي پرزن برگيڊيئر نثار مهر، سپرنٽنڊنٽ راشد سعيد، خان محمد مهر، ميجر غلام حسين کوسو ۽ ڪجهه ٻيا همراه ويٺل هئا. خوش خير عافيت

ڪرڻ کان پوءِ نثار مهر فاتحہ ڪئي. ڪافي دير اُتي ئي ويٺا رهياسين. آءِ- جي بہ روانو ٿي ويو. ڪوسي ڪنهن ڳالهہ تي مون سان ڳالهايو، وري چيائين شام جو توهان سان ملڻ ايندس.

آئون خان محمد وارن وٽ 14 وارڊ ۾ ويٺو هئس تہ شام جو 8-00 وڳي وري ماڙيءَ تان ماٺهو آيو. آئون ويس تہ سپرنٽينڊنٽ ۽ ميجر ڪوسو ويٺا هئا. اسان ڪُجھ دير تائين ڪچهري ڪندا رهياسين. تنهن کان پوءِ آئون واپس وارڊ تي آيس تہ سڄو جيل بند ٿي چڪو هو، اسان وارو وارڊ بہ بند ٿي چڪو هو، جنهن کي وري کوليو ويو.

آئون وهنجي وري، ورانڊي ۾ اچي ويٺس، جتي ٻيا همراهہ بہ ويٺا هئا. مون کان ڪورٽ جو حال احوال وٺڻ لڳا. مون محسوس ڪيو هو تہ جيل جي اندر جيڪي بہ نيب جي ڪيسن وارا قيدي هئا، انهن مان جيڪڏهن ڪنهن جي بہ ڪورٽ ۾ ڪا تاريخ هوندي هئي، جنهن ۾ ڪو فيصلو ٿيڻو هجي، ڪا درخواست لڳل هجي يا ڪا خاص ڳالهہ هجي تہ ان جو سڀني کي انتظار هوندو هو تہ اڄ فلاڻي جو ڇا ٿيو! حالانڪ اها بہ سڀني کي پڪ هوندي آهي تہ نيب ڪورٽن مان ڪنهن کي ڪجھ ورڻو سرڻو ڪونهي، پر وري بہ ان آسري تي تہ جيڪڏهن ڪنهن هڪ جو ڪو ڪَس ٿيو يا ڪا گھٽتي نڪتي تہ ان جو سڀني کي ٿورو يا گھڻو فائدو پوندو. سو هرڪو ٻين سڀني جي ڪيسن جي معلومات رکندو آهي تہ ڪنهن تي گھڻا ريفرنس آهن، ڪهڙي تاريخ آهي ۽ ڪيس ڪهڙي اسٽيج تي آهي.

منهنجي لاءِ هينئر تائين جج وٽ ڪوبہ ريفرنس نہ آهي، ڪوبہ الزام يا چارج نہ آهي. منهنجي ڪسٽڊي حبس بيجا آهي، پر جج کي همت نہ آهي جو ڇڏي سگھي. نيب جا تہ ٺهيو، پر اعليٰ عدالتن جا جج بہ بيوس آهن. فضل الله صديقي کي ٽي مهينا ٿيڻ وارا آهن، پر نيب وارا اڃا تائين مٿس ڪوبہ ريفرنس يا الزام ڪٺي نہ اچي سگھيا آهن. آصف بيگ آهي، جيڪو بہ مهينہ ايم پي اي هاسٽل جي عذابخاني ۾ رهي آيو آهي، پر اڃا تائين مٿس ڪوبہ الزام ڪٺي نہ آيا آهن. ٽي تاريخون هاءِ ڪورٽ ۾ هلي چڪيون اٿس، پر ڪڙ تيل ڪوبہ ڪونہ نڪتو. آصف بيگ ٻڌايو تہ سندس هڪ ريمانڊ ائين بہ ورتائون، تہ هن

"He knows, Where is ڪي خبر آهي ته عبدالله شاهه ڪٿي آهي؟
Abdullah Shah?" نيب هڪ اهڙو انڌو قانون آهي، جنهن جو مثال موجوده دنيا جي ڪنهن ملڪ ۾ شايد ئي ملي. منهنجي خيال ۾ ته ان قسم جا قانون موجوده وقت جي بادشاهت (Kingdoms) وارين حڪومتن ۾ به نه هوندا. بادشاهتن ۾ بادشاهه تي فقط هڪ تاج يعني بادشاهي جو تاج هوندو آهي، ان جي مٿي تي طاقت جون پنج پنج ڪرشماتي ٽوپيون رکيل نه هونديون آهن.

نيب جي قانون جي گرفت ۾ قرض ڪٽندڙ، رشوت وٺندڙ يا اختيارن جو ناجائز استعمال ڪرڻ جا ڏوهه اچن ٿا. ڪرپشن جي حوالي سان پاڪستان جي پوزيشن دنيا جي ٽاپ ڪرپٽ ملڪن ۾ شمار ٿيئي ٿي. هيل تائين سنڌ اندر نيب جي ڪيسن ۾ 35-40 ماڻهن کان وڌيڪ نه هوندا، جن تي ڪيسن جو تعداد 70-80 ٿي سگهي ٿو. هيستائين پوري پاڪستان جي اندر ٻه ادائي سئو ماڻهو گرفتار ٿيا هوندا، جن ۾ بئنڪار، صنعتڪار، واپاري، سياستدان ۽ ڪامورا شامل آهن. سياستدانن ۾ ڪي اهڙا به ماڻهو شامل آهن، جيڪي ڪڏهن نه وزير رهيا ۽ نه مشير. مثلاً: وريام فقير مون سان گڏ رهيو ٿو، جيڪو ٻه ڀيرا ضرور M.P.A. ٿيو آهي. پير صاحب جن جي حُر جماعت جي ٻارهن مک خليفن مان هڪ آهي تمام سادو ۽ شريف ماڻهو آهي. 1997ع جي سنڌ اسيمبليءَ ۾ اسين گڏ ميمبر رهيا آهيون. اسيمبلي يا حڪومتي معاملن ۾ به سندس ڪا گهڻي سرگرمي ڪونه هوندي هئي. ڪڏهن وزير ٿيو نه مشير، تڏهن به ڪيس ڦاسائي ڇڏيائون. سندس ڏوهه فقط اهو آهي ته، 1985ع ۾ ايريگيشن ڊپارٽمينٽ پنهنجي ڪا پراڻي جڳهه نيلام ڪئي، جيڪا ڪنهن ماڻهو ورتي. ونڻ وارو گذاري ويو. سالن کان پوءِ اها جڳهه فقير وريام انهيءَ جي پوين کان مارڪيٽ جي اگهه سان خريد ڪئي. هاڻي ان ريفرينس ۾ جوابدار جي لسٽ ۾ نه نيلام ڪرڻ جو آرڊر ڪندڙ آفيسر جو نالو آهي، نه ئي جن نيلام ڪيو، تن جو نالو آهي ۽ نه وري جن ورتو انهن جو نالو آهي. فقط 10 سالن کان پوءِ وارو خريدار ان ۾ جوابدار آهي. ڇو جو هڪ اعليٰ وردي واري آفيسر جي خواهش هئي ته هن تي ريفرنس ضرور نهڻ کپي. ائين آفيسرن ۾

ڪلرڪن، اڪائونٽنٽ، اسسٽنٽ مختيارڪار ڪان وٺي سيڪريٽريز جي ليول تائين نيب جو شڪار ٿيا آهن.

موجوده حڪومت کي 20 مهينا پورا ٿيڻ وارا آهن. اها سپريم ڪورٽ ڪان مليل مدي جو اڌ ڪان وڌيڪ حصو پورو ڪري چڪي آهي. باقي حڪومت جو آخري سال ته اليڪشنون ڪرائڻ، ان ۾ پنهنجون من پسند اسيمبليون آڻڻ ۽ من پسند حڪومتون ناهڻ يعني پنهنجي Continuety ۽ Survival جي حڪمت عمليءَ کي جامو پهرائڻ ۾ ئي گذري ويندو، يعني اصل ۾ جيڪو وقت گذريو آهي، ان ۾ ئي حڪومت کي پنهنجي ڏنل ايجنڊا تي عمل ڪري ڏيکارڻو هو ۽ واضح Visible تبديلي آڻي ڏيکارڻي هئي. حڪومت جي ڏنل ست نڪاتي ايجنڊا ۾ فقط هڪ نڪتي احتساب جو هلڪو جائزو وٺجي، ته صاف ڏسڻ ۾ ايندو ته حڪومت ان ۾ بُري طرح ناڪام وئي آهي ۽ ان جي پوزيشن مضحڪ خيز ٿي وئي آهي. جيڪڏهن هڪ لمحي لاءِ ڪٿي اهو فرض ڪجي ته نيب جيڪي ڪيس ٺاهيا آهن سي صحيح آهن، ته پاڪستان جيڪو دنيا جو ڪرپٽ ترين ملڪ آهي ۽ جنهن ۾ هر سال ڪربين ربين جي ڪرپشن ٿئي ٿي، ڇا فقط اهي ٻه اڍائي سئو ماڻهو ئي ڪرپٽ آهن ۽ فقط ايترائي ڪرپشن جا ڪيس ٿيا!؟

پاڪستان جي تاريخ ۾ ٿيل ڪرپشن جي وڏي حصي کي موجوده حڪومت ان ڏينهن جائز قرار ڏيئي ڇڏيو جڏهن اهو اعلان ڪيو ويو ته مقتدر قوتن يعني فوج جو ڪو احتساب نه ٿيندو، ڇو جو انهن جي اداري ۾ خوداحتسابي نظام آهي ۽ احتساب بيورو ان ۾ مداخلت نٿو ڪري سگهي. ٿوري وقت ڪان پوءِ عدليه کي به احتساب ڪان بالاتر قرار ڏنو ويو، يعني ”چانديا چور مگسي شاهد!.“ ان سڄي گندگي کي چُن جو ليپو سگورين عدالتن ڪان ئي ڪرائڻو هو. باقي ٿيل ملڪي ڦرلٽ جي ننڍن حصيدارن يعني بيوروڪريٽ، سياستدان، واپاري ۽ صنعتڪارن جي وڏي تعداد کي جيڪو اربين ۽ ڪربين ربين جي ڦرلٽ ۾ ملوث هو، انهن کي يا ته هٿ سان ملڪ ڪان ٻاهر پڄايو ويو يا ملڪ جي اندر ئي احتساب ڪان آجو قرار ڏنو ويو ۽ باقي بچيلن مان به ڪيترن ئي سان "Under the table and above the table" معاملا طئي ڪيا ويا.

ڪجھ ماڻھن کي فقط ڏيکاءُ لاءِ احتساب جي ڪوڙڪيءَ ۾ ڦاسايو ويو، درحقيقت حڪومت پنھنجن سياسي مقصدن جي تڪميل لاءِ ھن قانون جو ڀرپور استعمال ڪري رھي آھي.

ھينئر ھي قانون موجوده حڪمرانن جي جياپي (Survival) جو واحد ھٿيار آھي. حالانڪ ھن قانون ملڪي معيشيت تي اينترا ته منفي ۽ بُرا اثر وڌا آھن، جو ايندڙ ڪيترن ئي سالن تائين ملڪ انھن اثرن مان نڪري نه سگھندو ۽ پري پري تائين به معاشي استحڪام جو ڪو تورورو نظر نٿو اچي. حالت ان حد تائين وڃي پھتي آھي جو حڪومت اعلان ڪيو آھي ته ڪوبه شهري جيڪڏھن ملڪ جي ڪنھن به بئنڪ ۾ اڍائي هزار ڊالر رکائيندو، ته نه ئي ان کان ان جي ڪمائڻ جو ذريعو پُڇيو ويندو ۽ نه ئي ان کي ڪنھن ٻي شيءِ تي ٽيڪس ڀرڻو پوندو، يعني ھو ھر ٽيڪس کان آجو ھوندو. نيب بيورو پنھنجي 20 مھين جي ڪارگردگيءَ ۾ ڏھ ويھ ارب رپين جي وصولي ڪري سگھيو ھوندو، پر ھن ڪاري قانون جي ڪري ڪربين ڊالرن جو ملڪي سرمايو شفٽ ٿي ٻاھرين دنيا پھچي چڪو آھي. مٿين ڳالھين جو اعتراف وزارت خزانه به ڪري چڪي آھي.

احتساب ضرور ٿيڻ کپي، پر احتساب جو ھڪ شفاف نظام ھجڻ کپي، جنھن ۾ پورو انصاف مھيا ٿيڻ کپي. ۽ احتساب ڪرڻ جو اختيار انھن کي ھجي جن جا پنھنجا ھٿ صاف ھجن، جن پاڻ ڪوبه ڏوھ ۽ ڪرپشن نه ڪئي ھجي. چون ٿا ته جڏھن حضرت عيسيٰ عليہ السلام يروشلم ۾ تبليغ ڪرڻ لاءِ پھتو ھو، ته اتي يھودين جي عبادتگاھ (Temple) ٻاھران ھڪ عورت ڊوڙندي آئي ۽ ماڻھن جو ھڪ وڏو مجموعو ان جي پويان ڊوڙندو ويو، ڪنھن جي ھٿ ۾ لٺ ھئي، ته ڪنھن جي ھٿ ۾ پٿر ۽ سر. سڀ ماڻھو ان عورت کي خون ڪرڻ لاءِ آتا ھئا. حضرت عيسيٰ جڏھن اھا ماجرا ڏٺي ته ھڪل ڪري سيني کي روڪيائين ۽ عورت کي بچائڻ لاءِ ماڻھن جي آڏو اچي ويو. پر ماڻھو مڙڻ لاءِ تيار نه ھئا. انھن چيو ته ھن عورت کي اسان ضرور مارينداسين. حضرت عيسيٰ عليہ السلام پڇيو ته ”ھن جو ڏوھ ڪھڙو آھي؟“ ته مجموعي وراڻيو ته ”ھيءَ بدڪردار عورت آھي، ھيءَ پاپي آھي ۽

گناهگار آهي، هن جو مرڻ واجب آهي.“ حضرت عيسيٰ پٿر هٿ ۾ کڻي چيو ته ”نيڪ آهي. هيءَ گنهگار ۽ گندي عورت آهي، پر هن کي پهريون پٿر اُهو ماڻهو هڻندو جنهن پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪوبه گناهه ۽ پاپ نه ڪيو هجي. توهان ۾ آهي ڪو اهڙو ته اڳتي وڌي.“ پوري مجموعي تي خاموشي ڇانئجي وئي ۽ آهستي آهستي هرڪو ڪنڌ هيٺ ڪري پٿر ۽ سرون وغيره هيٺ اڇلائيندو روانو ٿيڻ لڳو.

هتي ته گنگا ابتي ٿي وهي. ڪنهن تي الزام لڳائيندڙ، يا ڪٿي چئجي ته فريادي نيب آهي ۽ ان فرياد جي تحقيقات ڪندڙ به نيب آهي ۽ سزا جو فيصلو ڪندڙ به نيب، آهي، يعني هڪ ئي اداري کي فريادي، پوليس ۽ جج جا اختيار حاصل آهن. نيب پنهنجا جج پاڻ رکندي آهي. انهن جا پگهار ۽ سهوليتون پاڻ طئي ڪندي آهي، هاءِ ڪورٽ جو مٿن ڪوبه اختيار نه آهي. احتساب عدالت جي هرهڪ جج جو پگهار سپريم ڪورٽ جي جج کان به وڌيڪ آهي، کين حاصل سهوليتون ۽ Privileges به تمام گهڻا آهن. اهو سڀ ڪجهه انصاف کي خريد ڪرڻ لاءِ ڪيو ويو آهي. ياد رهي ته احتساب عدالت جا جج، سيشن جج ئي آهن، جن کي نيب اختيارين جي سفارش تي رکيو ويو آهي.

جيڪڏهن پاڪستان جي مختصر تاريخ تي نظر وجهبي، ته نه ئي احتساب جو نعرو نئون لڳندو ۽ نه ئي ان قسم جا قانون ڪي نوان لڳندا. پاڪستان جون سياسي توڙي غير سياسي حڪومتون هميشه پنهنجن سياسي مخالف قوتن کي ڪچلڻ ۽ پنهنجي اقتدار جي بقا ۽ تحفظ جي لاءِ ان قسم جا نعرا ۽ ڪارا قانون نافذ ڪنديون رهنديون آهن.

مارچ 1949ع ۾ ملڪ ۾ دستورساز اسيمبليءَ ذريعي پيرادو جو قانون نافذ ڪيو ويو. لياقت علي خان جي وقت ۾ اهو قانون سياستدانن ۽ آفيسرن جي احتساب لاءِ بنايو ويو. ڪيترائي آفيسر ۽ سياستدان ان قانون جا شڪار ٿيا، جن ۾ ايوب کهڙو، قاضي فضل الله ۽ چوڌري حميدالحق به شامل آهن، جن آخر گورنر جنرل ملڪ غلام محمد وٽ پيش ٿي جان آجي ڪرائي.

ايوب خان، فوجي حڪمران هو ۽ کيس مارشل لا جي لامحدود قانون جو اختيار حاصل هو، تڏهن به هن ايبڊو (EBDO) ۽ پوڊو (PODO) جي قانونن جو سهارو ورتو. ان وقت ايوب جا مخالف سياستدان

ان قانون جو شڪار بنيا. حسين شهيد سهروردي جهڙي سياستدان تي الزام لڳايو ويو ته هن ڪرپشن ڪئي آهي. هن بنگالي سياسي رهنما جي خلاف جڏهن ڪابه شيءِ ثابت نه ٿي، ته ايوب خان جي حڪومت پاڪستان جي هن اڳوڻي وزير اعظم تي الزام مڙهيو ته هن وزير اعظم طور به غلط فون ڪالون ڪيون آهن. يعني ٻن فون ڪالن جي غلط استعمال جي خرچ جو الزام لڳائي ملڪ جي اڳوڻي وزير اعظم ۽ بنگالي ليڊر کي نااهل ڪري جنرل ايوب خان پنهنجو رستو ته صاف ڪيو، پر سندس ڪنيل اهڙا قدم بنگلاديش جي ٺهڻ واري چٽيل ٻج جي لاءِ (اهو ٻج پوين ڏهن سالن ۾ اڳيان حڪمران اڳ ئي چٽي چڪا هئا) پاڻ ۽ پاڻيءَ جو ڪم ڪندا رهيا. ۽ نيٺ اهو چٽيل ٻج سندس حڪمرانيءَ دوران ئي پچي راس ٿيو. جڏهن جنرل يحيٰ آيو ته ڪيس مارشل لا جي لاقانونيت واري قانون جو ڏنڊو هٿ ۾ هو. ان ڪانپوءِ جڏهن ذوالفقار علي ڀٽو آيو، ته پهريون سولين مارشل لا ايڊمنسٽريٽر بڻيو ۽ ملڪ کي متفقه آئين ڏيڻ ڪان پوءِ آهستي آهستي سندس خلاف وڌندڙ سياسي مخالفت کي دٻائڻ جي لاءِ ڊي- پي- آر Defence of Pa-kistan Rules جهڙو ڪارو قانون ملڪ مٿان مڙهيو. هي اهڙو قانون هو جنهن ۾ بنا ڪنهن نوٽس، بنا ڪنهن ايف- آءِ- آر، بنا ڪنهن ڏوهه ۽ سبب جي صوبائي هوم سيڪريٽري ڪنهن کي به گرفتار ڪري، ڪيتري به عرصي تائين نظربند ڪري سگهيو ٿي، جنهن کي ملڪ جي ڪنهن به عدالت، يعني هاءِ ڪورٽ ۽ سپريم ڪورٽ ۾ به چئلينج نه ڪري سگهبو هو. تنهن ڪان سواءِ فيڊرل سيڪيورٽي فورس (F.S.F.) ناهيو ويو هو، جيڪو ٻڻ مخالفن کي دٻائڻ ۽ هيسائڻ لاءِ استعمال ٿيندو رهيو. ڊي- پي- آر، ۽ ايف. ايس ايف جا شڪار فقط ذوالفقار علي ڀٽو جا سياسي مخالف ئي بنيا ۽ ڀٽي صاحب پنهنجي هر سياسي مخالف کي ڊي- پي- آر ۽ ايف- ايس- ايف جو مزو چکايو ۽ بنا ڪنهن داد فرياد جي، حڪومت جنهن کي جيترو عرصو چاهيو، اوترو عرصو قيد ۾ رکيو.

جڏهن جنرل ضياءُ الحق آيو ته ان کي مارشل لا جي بدترين جهنگلي قانون جي موجودگيءَ ۾ ٻئي ڪنهن به قانون جي ضرورت نه

هئي. سمري ۽ اسپيشل ملٽري ڪورٽس جي صورت ۾ هن وٽ متبادل عدالتي نظام (Parallel جوڊيشل نظام) موجود هو. جنرل ضياء جي مارشلا ۾ ايم- ايل- او جي ڪارن قانونن ۽ فوجي ڪورٽن جي ذريعي هزارين سياسي مخالفن کي سالن جا سال ڪال ڪوٺڙين ۾ بند رکيو ويو، هزارين سياسي ڪارڪنن کي ڦٽڪن جهڙيون انسانيت سوز سزائون ڏنيون ويون ۽ سوين ڪارڪنن کي ٽارچرن وسيلي اذيتناڪ موت ڏنا ويا ۽ ڪيترائي سوري سينگاريا ويا.

جنرل ضياءُ الحق جي موت کانپوءِ ڪنٽرولڊ ڊيموڪريسي جو سلسلو شروع ٿيو، جنهن کي اسين اسٽيٽ جي مختلف طاقتن جي وچ ۾ پاور شيئرنگ جو دور به چئي سگهون ٿا: يعني فوج، پريزيڊينسي، پارليامينٽ ۽ ڪنهن حد تائين عدالتي نظام به گڏيل طور تي 1988ع کان وٺي 1999ع تائين حڪومت ڪندا رهيا. ان دوران پردي پويان اصل حڪمران ٻي قوت رهي، اها ئي پنهنجي مرضيءَ سان هڪڙن کي آئيندي ۽ ٻين کي لاهيندي رهي. سياستدان ۽ سياسي پارٽيون ذاتي اقتدار جي لالچ ۾ هن جي اڳيان ڪٺ پتيلن وانگر نچندا رهيا، پر ان دور ۾ بظاهر حڪمرانيءَ جو ڪردار سياستدان ئي ادا ڪندا رهيا. انهن 11 سالن دوران به حڪمران سياسي ڌريون ڪين حاصل محدود اختيارن جي باوجود پنهنجي سياسي مخالفن کي ڪچلڻ جي ڀرپور ڪوشش ۾ رڌل رهيون ۽ پنهنجي وس آهر اهڙا قانون ۽ عدالتون تشڪيل ڏينديون رهيون، جيڪي مڪمل حڪمرانن جي Dictation جي ماتحت هونديون هيون.

S.T.A.، A.T.A. ۽ A.T.C جهڙون عدالتون ۽ قانون ان جو کليو مثال آهن. اهي ڪورٽون صوبائي حڪومت جي گهرو کاتي جي حڪمن تحت ڪم ڪنديون آهن. جڏهن موجوده حڪمران اقتدار سنڀاليو ته اهي عجيب و غريب صورتحال مان گذري رهيا هئا. پاڪستان جي تاريخ ۾ هيءَ پهرين فوجي حڪومت هئي، جيڪا مارشل لا کان سواءِ آئي هئي. يعني هن حڪومت کي مارشل لائي قانون ۽ سمري ۽ اسپيشل ملٽري ڪورٽن جو سهارو حاصل نه هو. پاڪستان ۾ جڏهن به ڊڪٽيٽر حڪومتون آيون آهن، انهن پنهنجي اقتدار کي مضبوط ڪرڻ ۽ ان کي طول ڏيڻ لاءِ هميشه ڪارن قانونن ۽ نام نهاد عدليه جو سهارو ورتو آهي. موجوده حڪمران پنهنجو الڳ متبادل جوڊيشل نظام (ملٽري ٽرائل ڪورٽس) نه هجڻ سبب ڪمزور پوزيشن ۾ هئا. ان سبب

ئي موجوده حڪمرانن پنهنجو پهريون ٽارگيٽ ملڪ جي جوڊيشري (عدالتي سرشتي) کي بڻايو ۽ پي سي او تحت پوري جوڊيشري کي پنهنجي گرفت ۾ آڻدو ويو. پنهنجا سياسي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ نيب جهڙو ڀيانڪ ۽ بدترين ڪارو قانون ٺاهيو ويو، جنهن جي عدالتن جي ڪرسين تي ويهاريا ته عام جج ويا آهن، پر اصل ۾ ڪيس جا فيصلا نيب حڪام ئي ڪري موڪليندا آهن. ان سڄي صورتحال ۾ اعليٰ عدالتون به تماشبين بڻيل آهن، بلڪ ائين ڪٿي چئجي ته ان سڄي انصاف جي ٿيندڙ قتل ۾ برابر جون شريڪ آهن.

سپريم ڪورٽ اعتزاز احسن ۽ ٻين جي پٽيشن تي ڪجھ معمولي ترميمن کان سواءِ، جن ۾ وڌيڪ انتظامي نوعيت جون آهن، باقي سڄي احتساب آرڊيننس کي جائز قرار ڏئي چڪي آهي. جيڪي ترميمون ڪيون ويون آهن، انهن تي عمل جي لاءِ ٻن مهينن جو مدو حڪومت لاءِ تجويز ڪيو ويو هو، پر اڌائي مهينا گذرڻ جي باوجود ترميمن جو اجا ڪوبه پتو نه آهي. احتساب آرڊيننس تحت ٽرائل ڪورٽ جي فيصلي کان پوءِ ملزم هڪ هفتي جي اندر اپيل ڪري سگهي ٿو. هفتي کان پوءِ اپيل داخل ٿي نه ٿيندي ۽ اپيلنٽ ڪورٽ کي هڪ مهيني جي اندر ان اپيل جو فيصلو ڪرڻو آهي، پر هتي هاءِ ڪورٽ ۾ ڪيترين ئي اپيلون پيون آهن، جن کي سال سال کان مٿي عرصو گذري چڪو آهي، پر اهي اجا تائين ڪنيون ئي نه ويون آهن ۽ نه ئي ڪنهن هڪ به ڪيس ۾ ڪنهن کي ضمانت ڏني وئي آهي.

تنهن کان علاوه نيب جيڪي به ڪيس ڪيا آهن، اُهي سڀ آڪٽوبر 1999ع کان اڳ جا آهن. موجوده حڪمرانن کي ويهن مهينن جو عرصو گذري چڪو آهي ۽ انهن ويهن مهينن ۾ نيب ڪرپشن جو هڪ به ڪيس سرعام نه آڻي سگهي آهي. ڇا هن دور ۾ بدعنواني جو هڪ به عمل نه ٿيو آهي؟ يا نيب موجوده حڪمرانن کي احتساب کان آجو قرار ڏئي ڇڏيو آهي، يا انهي قانون جو اطلاق موجوده حڪمرانن تي نٿو ٿئي!؟

اڱارو 10/7/2001

رات هلڪي برسات پئي هئي، جنهن ڪري موسم ڪجھ ٿڌي ۽ بهتر ٿي وئي هئي. آئون صبح کان ئي ورانڊي ۾ ويٺو هئس، ڪجھ دوست آيا ۽ ويا پئي. ٻنپهرن جي ماني ڪائي ويناسين ته ماڙيءَ تان

پرچي آئي. اڄ ملاقات اچڻي نه هئي، جو ڪالهه ڪورٽ تان ٿي آيا هئاسين، اتي سڀ دوست ملي ويا هئا. ماڙيءَ تي مٿي ملاقات جي ڪمري ۾ اسلم ۽ ڏيال آيا هئا. هونئن اهي سپاٽي ملاقات تي اچڻا هئا، پر اڄ ئي اچي ويا. ڪافي دير حال احوال ٿيندا رهيا. ان دوران اقبال عنايت به آيو. اسلم ۽ ڏيال جي وڃڻ کان پوءِ آئون ۽ اقبال، ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ اچي ويٺاسين. ڊپٽي نيازي آيو، ساڻس ملاقات ٿي. ان کان پوءِ حاجي صاحب جي وارڊ تي آيس. نڪرڻ مهل صوفي کي به ڪنيم ۽ سڌو 21 وارڊ ۾ وياسين، جو اُتي حميد آيل هو. هو مون کي ايم پي اي هاسٽل جي نيب ٿاڻي ۾ مليو هو.

21 وارڊ ۾ عبدالحميد، آغا وزير عباس، رميش اديسي، سليم ۽ ٻين ڪجهه دوستن سان ملاقات ۽ ڪچهري ٿي. اُتي ڪڏهن جي نوتيار جي ڪمري تي به ويس، جنهن جو تعلق جيئي سنڌ سان آهي، هينئر بدين چڏي ڪوڪرا پار ڪراچي رهي ٿو. واپسيءَ خان محمد مهر وٽان ٿيندو پنهنجي وارڊ تي آيس. اڄ سڄو ڏينهن موسم ڏاڍي سُٺي هئي. سڄو ڏينهن هلڪي ڦلڪي برسات وسندي رهي. رات جو برسات بند ٿيڻ کان پوءِ مڪڙيون به گهٽيون ٿي ويون هيون. سڄو ورانڊو مڪڙين ۽ جيتن سان ڀرجي ويو هو، جيڪي برسات جي ڪري نڪتا هئا ۽ روشنيءَ تي اچي گڏ ٿيا هئا. پر اسان جو ڪمرو انهن کان بچي ويو هو، جو ان کي چاريءَ جو دروازو لڳل هو، جيڪو اسان بند ڪري ڇڏيو هو.

مون ذڪريا غني کي چيو، ”سپاٽي مستري گهراءِ ته ورانڊي وارين سيني گرلن مٿان سنهي پلاسٽڪ واري چاري ٿا لڳرايون ۽ ٻاهران ڪجي اگهُ کي پڪو به ٿا ڪرايون ۽ ان ۾ سڀ Contribute ڪن.“ ته چيائين، ”اتنا لمبا بيٺني ڪا ڪيون سوچ رهي هو؟“ هن جو خيال هو ته هڪ ڪم هينئر ڪرايون ۽ هڪ پوءِ.

رات جو ماني وغيره گرم ڪرڻ يا ٻئي ڪم ڪار لاءِ ٻين هندبوالن کي تڪليف ٿيندي هئي، جو شام جو سڀ برداشتي هليا ويندا هئا. منهنجي برداشتي فياض جو ٽوٽل هاٽي اسان جي وارڊ ۾ ڪرائي ڇڏيو هئوسين، جيڪو هاٽي رات جو به هتي رهندو هو. فياض ذات جو مهر آهي ۽ رحيم يار خان جو آهي، هتي 307 جي ڪيس ۾ آهي.

11/7/2001

اڄ صبح جو ٿوري اُس نڪتل هئي پر گهڻي گرمي ڪونہ هئي. هڪ سلائس سان ناشتو ڪري ۽ اخبارون پڙهي وري سمهي پيس. 10-00 وڳي اٿيس تہ فضل الله صديقي، امداد جکرو ۽ اسان جي وارڊ وارا همراھ ويٺا هئا. آئون تيار ٿي ٻاهر اچي ويٺس. فضل الله صديقي سڄي سنگت تان چڪر ڏيندو آهي ۽ مون سان ڪچهريءَ لاءِ اڪثر ايندو رهندو آهي. سندس ٽوٽل سيڪيورٽي 17 ۾ هو. امداد جکرو تہ ڏينهن جو رهندو ئي اسان جي وارڊ ۾ آهي. ساڻس گهڻي گپ شپ ٿيندي رهندي آهي. دائود خان سان تمام گهڻي لڳندي اٿس. شروعات ۾ ئي مون کي ٻڌايو هئائين تہ منهنجو وڏو ڀاءُ واپڊا ۾ نوڪري ڪندو هو ۽ سکر جيل ۾ هو ڪجھ مهينا ڪانپوءِ جڏهن آزاد ٿي آيو تہ اسان کي چيائين، ”توهان جا سڀ ليڊر غلط آهن، سنڌين جو سچو ۽ صحيح ليڊر آهي، تہ اهو فقط فاضل راهو آهي.“

امداد چيو، مون پڇيومانس تہ توکي ڇا ٿي ويو آهي، جو اسان جي اڳواڻن جي خلاف ٿي ويو آهين؟ ٻڌايائين تہ ”مون کي سکر جيل ۾ وچڙ شرط بند وارڊ ڪري ڇڏيو هئائون ۽ تمام گهڻي تڪليف ڏنائون. پوءِ فاضل صاحب اچي مون کي بند وارڊ مان ڪڍرايو ۽ پاڻ سان گڏ رکيو، حالانڪ ان کان اڳ ۾ اسان جي ڪا واقفيت ئي نہ هئي.“

اسان دير تائين ڪچهري ڪندا رهياسين. فضل الله هليو ويو، جو اسدالله عباسي جو نياپو آيس. اسان ماني کائڻ کان پوءِ ويٺا هئاسين. وريام فقير کي تاش کيڏڻ جو تمام گهڻو شوق آهي، هو روز تاش کيڏڻ، 16 وارڊ ۾ ويندو آهي. اسان واري وارڊ ۾ ڪير بہ تاش راند ڪندو آهي، تہ دائود خان کيڏندو آهي، پر ٻيو ڪير نہ هجڻ ڪري پتا ڪٽي اڪيلو ئي راند ويٺو ڪندو آهي. مون کي تاش ٿوري گهڻي ايندي آهي، پر آئون کيڏندو نہ آهيان. ذڪريا پتن راند نہ ڪندو آهي، فقط ڪمپيوٽر تي برج کيڏندو آهي. ۽ زيدي بہ پتن جي معاملي ۾ بلڪل اڻ ڄاڻ آهي. فقير وريام چيو تہ ”اڄ توهان اسان سان ويهو، هتي ئي راند ٽا ڪريون.“ هڪ طرف فقير وريام ۽ انظار زيدي ويٺا، ٻئي

طرف آئون ۽ امداد هئاسين. منهنجي ملاقات ٻہ اڇٽي هئي پر ان ۾ دير هئي. ان ڏينهن مون شايد 22-23 سالن کان پوءِ پتا هٿ ۾ ڪنيا هوندا، اجا ڪجھ راند مس ٿي هوندي تہ زيديءَ چيو مونکي چڪر ٿا اچن، آئون سُمهان ٿو. زيديءَ جي اٿڻ کانپوءِ وريام فقير امداد کي چيو تہ تون ڪو ٻيو پليئر (رانديگر) هٿ ڪري اچ. ايتري ۾ ماڙيءَ جي سڏ واري منهنجي پرچي اچي وئي. اسان اتي ئي راند گل ڪئي ۽ آئون ماڙيءَ تي ويس تہ شاڪرہ، لطيف، عادل ۽ احمد علي پيٽي آيل هئا. ٻئي سامان سان گڏ ڪرسيون، ٽيبل ۽ ڪتاب وغيره ڪٽي آيا هئا.

ماڙيءَ تان ٻاهر نڪتس تہ اسان واي مقدم امين محمد ٻڌايو تہ سي ايم او اسپتال ۾ وينو آهي. جيل جي اسپتال جو چيف ميڊيڪل آفيسر فضل الاهي ميمڻ آهي، جيڪو ڏيپلي جو آهي. سائٽس ملي وري وارڊ تي آيس. واڪ (پنڌ ڪرڻ) تي وڃڻ جي تياري ۾ ئي ڪيم تہ وزير عباس ۽ حميد آيا، انهن پنهنجا حال احوال ٻڌايا. ان کانپوءِ اسد عباسي ۽ صديقي آيا. اسد عباسي جي اڄ هاءِ ڪورٽ ۾ تاريخ هئي. اسد عباسي اسسٽنٽ مختيارڪار آهي، عليم عادل شيخ واري ڪيس ۾ آهي. اصل ڪيس مان آزاد ٿي چڪو آهي، پر روپوشيءَ جي ڪري 3 سال سزا لڳل اٿس، ان ۾ اندر آهي. ان سزا خلاف اپيل هاءِ ڪورٽ ۾ لڳل اٿس. اسان جڏهن 16 وارڊ ۾ گڏ هئاسين تڏهن ٻہ مون ڪيس چيو هو تہ تنهنجي اپيل مضبوط آهي، جيڪڏهن پهرين فيصلو ڪرائي وٺين ها تہ ڏڪ وٺي وڃين ها. پر هاڻي تنهنجي اپيل صرف هڪ عام اپيل نہ آهي، بينظير ڀٽو کي روپوشيءَ ۾ 3 سال سزا اچڻ کانپوءِ هاڻي اهو پاليسي ميٽر (Policy matter) ٿي ويو آهي.

ڪورٽ جا احوال ٻڌائيندي چيائين، تہ ”اڄ جج منهنجي وڪيل کي چيو تہ توهان جي آرگيومينٽ (دليلن) سان متفق آهيان، پر جيڪڏهن هيءَ اپيل منظور ٿو ڪريان تہ سپاٽي محترم جي اپيل پهچي ويندي.“ 21 آگسٽ جي تاريخ رکيائين ۽ ان تي پراسيڪيوٽر جنرل ۽ پاڪستان جي اٽارني جنرل کي گهرايو اٿس.

12/7/2001

اڄ صبح جو 5-00 وڳي کان ئي هلڪي برسات پوڻ شروع ٿي وئي

هئي ۽ اهو سلسلو سڄو ڏينهن هلندو رهيو. اڄ منهنجو خيال هو ته حجام گهرائي وارا نهرائي وٺان، سو مقدم حجام کي وٺي آيو. هتي هر قيدي پنهنجو من پسند حجام گهرائيندو آهي. هي حجام هتي اڳ ۾ ئي بند رهندو هو، جو ان کي اسان جي وارڊ وارا ٻيا همراهه به گهرائيندا رهندا هئا. جڏهن منهنجا وار نائڻ لڳو ته مون کي اردو ۾ چيائين، ”سائين! توهان حيدرآباد ۾ ملت اسلاميه ڪالوني ۾ به رهندا هئا نه؟“ پڇيومانس، ”تون ڪٿي جو آهين؟“ چيائين، ”اتي سامهون غريب آباد ۾ منهنجو گهر آهي، منهنجا مائٽ اڃا به اتي رهندا آهن. آئون پنجن سالن کان هتي سفوران ڳوٺ ۾ رهان ٿو، منهنجو نالو غلام محمد آهي. هتي ڌاڙي جي ڪيس ۾ ڏيڍ سال کان اندر آهيان. توهان کي ۽ توهان جي والد صاحب کي سڃاڻان ٿو.“

برسات ڪيڏي مهل تيز ته ڪنهن وقت هلڪي ٿيندي رهي. بجلي به صبح کان وٺي ڪونه هئي پر موسم بلڪل ٿڌي ٿي ويئي هئي. اڄ برسات جي ڪري جيل ۾ سرگرمي به گهٽ هئي. گهڻا قيدي پنهنجي وارڊن ۾ ئي رهيا. برسات ٿورو هلڪي ٿي ته فضل الله صديقي آيو، اسان ڪچهري ڪندا رهياسين. وريام فقير پنهنجي تاريخ تي ويل هو. 11-00 وڳي مون وهنجي ڪپڙا تبديل ڪيا. اڄ ٻنپهرن جي ماني امداد جکري وارن وٽ هئي. 1-30 وڳي امداد اسان کي وٺڻ آيو. برسات به زور سان پئجي رهي هئي. امداد پاڻ سان چادرون به کڻي آيو هو، ته جيئن پچڻ کان بچي سگهجي.

1-45 وڳي آئون، دائود خان ۽ صديقي امداد سان گڏجي سندس وارڊ 12 ۾ پهتاسين. وارڊ جي اندر ڪافي پاڻي بيٺل هو، سندس همراهه پاڻي اڇلائي ٻاهر ڪڍي رهيا هئا. اتي اصغر شاهه، منير شاهاڻي، ميان وقار پڳانوالا، نذير خاصخيلي، روشن ڪوسو ۽ ٻيا جيئي سنڌ جا همراهه اڳيئي موجود هئا. ماني اتي کاڌيسون ۽ 4-00 وڳي تائين مختلف موضوعن تي ڳالهه ٻولهه ٿيندي رهي. پوءِ اسان اجازت وٺي پنهنجي وارڊ تي آياسين. برسات اڃا وسي رهي هئي.

اڄ شام جو ڪجهه قيدي دوست ملڻ آيا. برسات هاڻ ٿوري بند ٿي هئي. بجلي آئي ۽ وئي پئي. همراهن جي ڪچهريءَ جو موضوع

جنرل پرويز مشرف جو هندستان جو دورو هو. هر ڪنهن وٽ ان جا مثبت ۽ منفي پاسا الڳ الڳ هئا. مون کي ياد آهي ته گذريل سال آگسٽ ۾ آئون پشاور ۾ ولي باغ چارسده ۾ خان ولي خان سان ملڻ ويو هئس، ان ڏينهن صبح جو بيگم نسيم ولي کي فون تي ٻڌايو هئم ته آئون پشاور آيل آهيان ۽ خانصاحب سان ملڻ چاهيان ٿو. ٻڌايائين ته ”هن جي طبيعت نيڪ ڪانهي، اٿڻ هلڻ ۾ ڪافي تڪليف اٿس، ڪنهن سان به ملي نٿو، پر توهان اچي وڃو.“

آئون ولي باغ پهتس، پاڻ مٿي سندس ڪمري جي اڳيان ٽيرس تي ويٺل هو، بيگم نسيم ولي به ويٺل هئي. هميشه وانگر تمام گهڻي محبت ۽ پيار سان مليو. پاڻ مون کان حال احوال وٺندو رهيو. جڏهن موجوده صورتحال تي ڳالهه ٻولهه هلي ته چيائين جيڪو اهو سمجهيو ٿو وڃي ته نواز شريف کي فوج آمريڪن جي مرضيءَ کان سواءِ هٽايو آهي، اهو بلڪل غلط آهي. آمريڪا جي مرضيءَ کان سواءِ فوج ڪنهن کي هٽائڻ جو سوچي به نٿي سگهي.“ هن چيو، ”مون نواز شريف جي ٽيم کي پهرين به ٻڌائي ڇڏيو هو ته اصل مالڪن توهان کي هٽائڻ جو فيصلو ڪري ڇڏيو آهي. آمريڪا فوج کي ان ڪري وٺي آيو آهي جو نواز شريف ۽ بينظير، ٻئي هن جا مسئلا حل ڪري نه سگهيا ۽ هو سمجهن ٿا ته سندن مامرا فقط فوج ئي حل ڪري سگهي ٿي، جن ۾ سي ٽي بي ٽي، نيوڪليئر پلانٽ، طالبان بنياد پرست ملان ۽ ڪشمير مسئلو آهن. آمريڪا اهي ٽئي مسئلا حل ڪرڻ لاءِ جنرل پرويز مشرف کي وٺي آيو آهي ۽ انهن مسئلن تي ايترو بولڊ ڊسيشن فقط فوج ئي وٺي سگهي ٿي.“

مون پڇيومانس ته ”پوءِ فوج جو ڇا ٿيندو؟“ خانصاحب چيو ته ”هن وٽ انهيءَ کان سواءِ ٻيو ڪو به رستو (Option) ڪونهي.“ ان ملاقات کان تڪڙو پوءِ ڪشمير ۾ فائربندي جو سلسلو شروع ٿيو، جنهن جو اختتام هندستان پاران پاڪستاني سربراهه کي دوري جي دعوت ڏيڻ تي ٿيو. ٻن ڏينهن کان پوءِ جنرل پرويز مشرف دهليءَ ۾ هوندو. ڏکڻ ايشيا جي هن 50 سالن کان ٻرندڙ مسئلي تي جيڪا پيش رفت ٿيندي، اها سامهون اچي ويندي پر سياسي مبصر هن دوري مان

پنهنجو پنهنجو مقصد ڪڍي رهيا آهن. پاڪستان ۽ هندستان جي سربراهن جي وچ ۾ ملاقات لاءِ دورا اڳي به ٿيندا رهيا آهن، پر هن دوري کي غيرمعمولي اهميت ڏني پئي وڃي. ڪافي ڏينهن کان هي دورو ملڪي توڙي غير ملڪي ميڊيا جو اهم موضوع بڻيل آهي. هر سياسي ماڻهو اهو سمجهي ٿو ته هيءَ پيشرفت ڪن خاص حالتن جي نتيجي ۾ ٿي آهي. هندستاني حڪومت ۽ ميڊيا ڪنهن خاص حڪمت عملي تحت هن دوري ۽ جنرل پرويز مشرف جي شخصيت کي غيرمعمولي اهميت ۽ حيثيت ڏئي رهيا آهن. ڇا ٻئي ملڪ حقيقت ۾ ڪشمير مسئلو حل ڪرڻ طرف وڃي رهيا آهن؟

اهو هڪ اهڙو سوال آهي، جنهن جو جواب ته وقت ڏيندو پر گهٽيون شيون اهڙيون آهن، جيڪي هينئر عالم آشڪار آهن. ڪشمير مسئلو جيترو سڌو ۽ آسان ڏسڻ ۾ اچي ٿو، اوترو ئي ٽيڙو ۽ پيچيدو آهي ۽ اوترا ان جا After effects ۽ Consequences آهن. پاڪستان حڪومت لاءِ هن وقت ڪشمير مسئلو فقط ڪشمير تائين نه آهي، پر ان سان ٻيا به مسئلا لاڳاپيل آهن، ۽ هاڻي اهو مسئلو ايترو آسان نه آهي، جيترو اڄ کان 20-22 سال اڳ هو. ان مسئلي جو حل جيترو هن خطي جي عوام جي فائدي ۾ آهي، ايترو آمريڪا جي مفاد ۾ به آهي. دراصل هن مسئلي کي وڏائي وٺ ڪرڻ وارو به آمريڪا ئي آهي.

جڏهن 1979ع ۾ افغان انقلاب آيو ته اهو آمريڪا لاءِ هن خطي ۾ خطري جي گهنٽي هو. ڏکڻ ايشيا ۾ سوويت يونين ۽ ڪميونسٽن جو وڌندڙ اثر آمريڪا ۽ ان جي اتحادين کي بي چين ڪرڻ لڳو. ايران ۾ امام خميني جي انقلاب ڪانپوءِ ڏکڻ ايشيا ۾ آمريڪا جي لاءِ پاڪستان جي جاگرافيائي پوزيشن خاص حيثيت جي مالڪ بڻجي وئي. افغانستان ۾ سوويت قوتن کي روڪڻ ۽ ايران کي تباه ڪرڻ، هن خطي ۾ آمريڪا جي سڀ کان مٿانهين اوليت (Top priority) بڻجي وئي. ايران ۽ عراق جي ڊگهي جنگ ان آمريڪي حڪمت عمليءَ جو حصو هئي. 1970ع جي ڏهاڪي ۾ چين ۽ آمريڪا جي سربراهي ملاقات (چيئرمين مائو ۽ نڪسن) ۽ سفارتي لاڳاپن جي باوجود چين آمريڪا جي ڪا به هدايت (Dictation) قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه هو ۽ چين معاشي ۽ سياسي

طرح آمريڪا جي لاءِ مستقل خطرو بنيل هو. هندستان جهڙي وڏي جمهوري ملڪ جا لاڳاپا آمريڪا سان دوستاڻا نہ هئا، بلڪ ان وقت انڊيا مڪمل طور روس ذانهن جهڪيل (Pro Russian) هو. ان صورتحال ۾ پاڪستان آمريڪا جي لاءِ انتهائي اهميت اختيار ڪري ويو. پاڪستان ئي اهو ملڪ هو، جنهن مان يا جنهن ذريعي آمريڪا کي ڏکڻ ايشيا لاءِ پنهنجي بنايل پاليسي ۽ حڪمت عمليءَ کي عملي جامو پارائڻو هو.

افغانستان ۾ سوويت يونين جي مقابلي لاءِ آمريڪا ۽ مغرب کي ڪنهن هٿيار جي چونڊ ڪرڻي هئي، اهڙو طاقتور هٿيار جيڪو عالمي سپر پاور سوويت يونين جي مضبوط هٿياربند فوج ۽ ڪميونسٽ نظرئي جو مقابلو ڪري سگهي. ڪميونزم ان وقت هڪ اهڙو پکڙجندڙ نظريو هو، جيڪو 1980ع جي ڏهاڪي ۾ دنيا جي ٽئين حصي کان وڌيڪ آباديءَ تي حڪمراني ڪري رهيو هو. آخر آمريڪا ۽ مغربي قوتن ان هٿيار جي چونڊ ڪري ورتي. اهو مذهب جو هٿيار هو، يعني دين اسلام. آمريڪا ۽ مغرب جيڪي پنهنجو پاڻ کي جمهوريت، ترقي پسندي ۽ انساني حقن جا علمبردار سڏائيندا هئا. انهن مخصوص علائقائي مفادن جي ڪري جنرل ضياءالحق ۽ ان جي ٽولي کي پاڪستان تي حڪمراني ڪرڻ جو مڪمل اختيار ڏئي ڇڏيو. پاڪستان جي لاءِ قرض ۽ امداد جا دروازا کولي ڇڏيا.

آمريڪي CIA ان مشن جي تڪميل لاءِ پاڪستان جي اندر اچي پنهجا خيما کوڙيا. پاڪستان افغان مهاجرن لاءِ پنهنجون سرحدون کولي ڇڏيون. افغان مهاجر ڪئمپون آمريڪي C.I.A ۽ پاڪستاني ايجنسين طرفان افغان حڪومت مخالف ڪئمپن ۾ تبديل ٿي ويون. انهن ڪئمپن ۾ آمريڪا کان مفت پهتل هٿيارن جا انبار لڳايا ويا. ڪلاشنڪوف، راڪيٽ لانچر، اسٽنگر ميزائل ۽ ٻيو بارود بي حساب افغانن ۾ ورهائجڻ لڳو. ان اسلحہ جي اينٽري تہ گهڻي آمد هئي جو ڪيترا ئي افغان مهاجرين جا گروپ اهي مفت ۾ مليل هٿيار پاڪستان جي اندر مختلف جڳهن تي وڪڻڻ لڳا ۽ اهي ايترا تہ سستا هوندا هئا جو تور جي حساب سان وڪامندا هئا. پر سوويت يونين ۽ افغان حڪومت

سان مقابلي جي لاءِ اهو سڀ ڪجهه ڪافي نہ هو.

افغان گروپن جي اها لڙائي، جيڪا آمريڪا جي مدد ۽ حمايت سان لڙي پئي وئي، ان کي مذهبي رنگ ڏيڻ بہ ضروري هو، جو ان کان سواءِ جنگ جا مقصد حاصل ڪرڻ نہ رڳو مشڪل پر ناممڪن هئا. ان ڪري انهيءَ جنگ کي اسلام جي جنگ قرار ڏنو ويو. آمريڪا جي طرفان افغانستان جي اندر ڪرايل ان گهرو ويڙهہ کي اسلام جي سربلنديءَ جي جنگ قرار ڏنو ويو ۽ ان جنگ جي فتح ۽ شڪست کي عالم اسلام جي جياپي سان ڳنڍيو ويو.

پاڪستاني ميڊيا توڙي اولهہ جي لبرل ۽ سيڪيولر ميڊيا ان محاذ آرائيءَ کي اسلامي جنگ ۽ ان جي فتح کي عالم اسلام لاءِ ايترو ضروري قرار ڏني ڇڏيو جهڙو اها جنگ بدر ۽ احد هئي. وڙهندڙ افغانين جي لاءِ لفظ مجاهدين يا آزادي لاءِ لڙندڙ (Freedom Fighters) جو محاورو استعمال ڪيو ويو، جيڪو اڄا تائين ڪشمير ۾ استعمال ٿي رهيو آهي. جيڪڏهن افغانستان ۾ روس کي شڪست ڏيڻ لاءِ رڳو افغانين تي ڀاڙيو وڃي ها، تہ بہ اڄ صورتحال ايترو خراب نہ هجي ها. پر جيئن تہ هي جنگ اسلام جي لاءِ قرار ڏني وئي هئي ۽ عالم اسلام جي ”بقا“ لاءِ هئي، تنهن ڪري آمريڪا پاڪستان جي ملڪي مذهبي جماعتن ۽ گروپن کي بہ هن جنگ ۾ ڀرپور طاقت سان لاٿو. مختلف مذهبي فرقن ۽ گروپن جي نالي سان نيون مذهبي ۽ سياسي تنظيمون ناهي انهن کي هٿيارن سان ليس ڪري ميدان تي لاٿو. آمريڪا نہ رڳو سڌو سنئون انهن بنياد پرست تنظيمن جي معاشي ۽ سياسي مدد ڪندو رهيو، پر ان کان علاوه پنهنجي همنوا اسلامي ملڪن کان بہ انهن کي مدد ڪرائيندو رهيو. جنرل ضياءُالحق جي حڪومت آمريڪا جي خوشنودي حاصل ڪرڻ ۽ پنهنجي بقا لاءِ نہ رڳو افغان مجاهدين جي گروپن جي پر انهن مذهبي فرقي پرست تنظيمن جي بہ سرپرستي ڪندي رهي.

اسان جي ملڪ اندر مذهبي انتها پسندي شروع کان رهي آهي، پر گذريل ڀن ڏهاڪن کان اڳ ان جي اثر جو دائرو تمام محدود هو. مذهبي انتهاپسندي کي ڪڏهن بہ عوام جي پذيرائي حاصل نہ رهي

آهي ۽ نه ئي انتها پسند ڌرين جو تنظيمي دائرو ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين پکڙيل هو ۽ نه ئي انهن کي ڪا هٿيار بند قوت حاصل هئي. ان وقت ڪنهن حد تائين انتهاپسند ملان موجود ضرور هو، پر اهو بي هٿيار ۽ بي وسيلي هو ۽ تمام محدود دائري ۾ هو. ملڪي معاملن ۾ ان جو ڪوبه ڳڻڻ جهڙو ڪردار نه هو، نه ڪيس معاشي، سياسي ۽ هٿيار جي طاقت حاصل نه هئي.

1980ع واري ڏهاڪي ۾ آمريڪا ۽ پاڪستان سرڪار ان بي هٿيار ننڍڙي ۽ پتڪڙي ملان کي، جيڪو بند بوتل جو جن هو، ان کي بوتل کان ڪان ٻاهر ڪڍي، ڪارائي پياري، مواڙ ڪري هڪڙي هٿ ۾ قرآن پاڪ ۽ ٻئي هٿ ۾ ڪلاشنڪوف ڏني، آزادي لاءِ وڙهندڙ جهادي ۽ مجاهد جو نالو ڏني، افغانستان ۾ ڪافرن (سوويت يونين ۽ افغان حڪومت) سان مقابلي جي پٽي پڙهائي ميدان ۾ لاهي ڇڏيو. پاڪستان حڪومت پنهنجي جاگرافيائي پوزيشن جي اهميت محسوس ڪندي ان جو خوب استعمال ڪيو. جنرل ضياءالحق آمريڪي مفادن جي تحفظ سان گڏوگڏ پنهنجي حڪمراني جو تحفظ به برابريءَ سان ڪندو رهيو. ڏکڻ ايشيا ۾ آمريڪي مفادن جو محافظ هجڻ جي حيثيت ۾ پنهنجي سياسي مخالفن ۽ ملڪ ۾ هلندڙ سياسي تحريڪن کي ڏنڊي جي زور تي زبردستي ڪچليندو رهيو.

سندس دور ۾ سرڪاري ميڊيا کان سواءِ باقي ميڊيا تي پابندي يا سينسر مڙهيل هو. جمهوريت پسند، آزاد ميڊيا جي حامي ۽ انساني حقن جي علمبردار مغرب جون اکيون بند ۽ ڪنن ۾ ڪپهه پيل هئي. نيٺ روس افغانستان مان ويو، پر ٻن سپر طاقتن جي ان لڙائيءَ ۾ ٻنهي طرفان استعمال افغان ٿي ٿيو. هاڻي افغانستان هڪ اهڙي گهرو ويڙهه جي منهن ۾ وڃي پيو آهي جتان ويجهي مستقبل ۾ ان جي نڪرڻ جو ڪوبه امڪان ڪونهي.

1990ع جي ڏهاڪي جي شروع ۾ مشرقي بلاڪ ختم ٿيڻ ۽ سوويت يونين جي ٽٽڻ کان پوءِ دنيا ۾ عالمي طاقتن جي درميان طاقت جو توازن ختم ٿي ويو ۽ پوري دنيا طاقت جي (Unipolarity) جو شڪار ٿي وئي. آمريڪا رنگ ماسٽر بنجي دنيا تي پنهنجو حڪم

(World Order) هلائڻ لڳو ۽ Unipolar Wrold جي قيادت ڪرڻ لڳو. پوري دنيا وانگر ڏکڻ ايشيا ۾ بہ آمريڪي پاليسي پلٽو کاڌو، دوستي ۽ دشمني جا پيمانا تبديل ٿي ويا. آمريڪا نئين اوليتن تحت پنهنجو ڪم شرع ڪيو. سندس نئين حڪمت عمليءَ تحت هاڻي هن خطي ۾ آمريڪا جو نشانو چين هو. چين، جيڪو ڪميونسٽ ملڪ آهي، ائٽمي پاور بہ آهي. دنيا جي 20 سيڪڙو ابادي چين ۾ آهي ۽ سڀ کان وڏيڪ اهو تہ چين معاشي طرح تيزيءَ سان اڳتي وڌي رهيو هو ۽ ٽين دنيا جا ملڪ ان جي مارڪيٽ هئا. وچ ايشيائي رياستن (Central Asian States) جي نئين ۽ وسيع مارڪيٽ هن جي اڳيان هئي. آمريڪا جون سموريون پاليسيون نہ تہ چين کي جهڪائي سگهيون هيون ۽ نہ ئي هن جي معاشي ترقي (Economic Growth) کي روڪي سگهيون هيون. مائوزي تنگ کانپوءِ ڊينگ زيائوپنگ جي معاشي انقلاب، چين جي صورتحال ئي تبديل ڪري ڇڏي هئي ۽ چين ڪنهن بہ صورت ۾ جاپان وانگر آمريڪا کان ڊڪٽيشن وٺڻ لاءِ تيار نہ هو. آمريڪا جا پاليل ايشين ٽائيگرز (Asian Tigers) ملائشيا، تائيوان، ڪوريا ۽ سنگاپور وغيره چين جو ڪجھ بہ بگاڙي نہ سگهيا هئا.

ڏکڻ ايشيا لاءِ نئين آمريڪي حڪمت عمليءَ ۾ ان لاءِ هندستان پاڪستان کان گهڻو اهم هو. پاڪستان جي تاريخ ۾ اهو پهريون موقعو هو جڏهن پاڪستان جي فوج ۽ آمريڪا جون پاليسيون ۽ مفاد هڪٻئي سان ٽڪرائجڻ شروع ٿيا. هاڻي آمريڪا کي مضبوط پاڪستان نہ، پر مضبوط هندستان جي ضرورت هئي، جيڪو چين جهڙي طاقت سان مقابلو ڪري سگهي. هندستان بہ صورتحال کي سمجهندي تباھ ٿيل روس کان هڪدم اکيون ڦيري آمريڪا طرف دوستيءَ جو هٿ وڌائي ڇڏيو.

1980ع واري ڏهاڪي ۾ هندستان جي اندروني صورتحال جو جائزو وٺڻ سان اهو صاف نظر ايندو، تہ ان دوران هندستان مسلسل عدم استحڪام جو شڪار هو. روس نواز هئڻ ڪري آمريڪا هندستان کي ڪمزور ڪرڻ جو ڪوبہ موقعو هٿان وڃڻ نہ ڏيندو هو. اهوئي دور هو جڏهن انڊيا ۾ خالصتان، آسام ۽ تامل ناڊو جي تحريڪن زور ورتو ۽ اندرا گانڌيءَ ۽ راجيو گانڌيءَ جو قتل ٿيو.

ميڊيا جي پروپئگنڊا ۾ ائين محسوس ٿيندو هو، ڄڻ اڄهو ٿو هندستان ٽٽي. خالصتان جي تحريڪ جو ته هيڊ ڪوارٽر به ڪئناڊا ۾ هو. ان دور ۾ اندرا گانڌي ۽ راجيو گانڌي جهڙن مقبول اڳواڻن جون حڪومتون به مسلسل بحران جو شڪار رهيون. پر جڏهن آمريڪا کي مضبوط هندستان جي ضرورت پيش آئي، ته خالصتان ۽ آسام جون تحريڪون ائين زمين دوز ٿي ويون ڄڻ انهن جو ڪو وجود ئي ڪونه هو، حالانڪ هندستان کي 1990ع واري ڏهاڪي ۾ اهڙي مضبوط سياسي قيادت ميسر نه هئي، جهڙي 1980ع واري ڏهاڪي ۾ هئي.

آمريڪا کي اهڙي سرزمين جي ضرورت آهي جنهن تان ويهي هو سڌو سنئون چين کي ڪنٽرول ڪري سگهي. ڏکڻ ايشيا ۾ اهو ڪشمير کان سواءِ ٻيو ڪو علائقو ٿي نٿو سگهي. 1990ع کان ئي آمريڪا جو پاڪستان سرڪار تي اهو دٻاءُ پوڻ شروع ٿي ويو ته ڪشمير مسئلو حل ٿيڻ گهرجي. ڪشمير سان گڏ پاڪستان جي عسڪري قوت (Military Strenght) ۽ نيو ڪليئر پاور جا مسئلا پڻ مسلسل آمريڪا جي دٻاءَ هيٺ رهيا آهن. ان عرصي دوران ئي ڪشمير مسئلي جي حل ۽ ان جي ورهاڱي بابت مختلف رايا ۽ خبرون شايع ٿينديون رهيون آهن. ڪن حلقن جو اهو به چوڻ آهي ته آمريڪا اهو نٿو چاهي ته ڪشمير کي ڪشميري عوام جي حوالي ڪيو وڃي، پر اهو ڪشمير جو ورهاڱو پنهنجي مفادن وٽان ڪرڻ چاهي ٿو.

آمريڪا وارا ڪشمير جا مسلم ۽ هندو اڪثريتي علائقا الڳ الڳ پاڪستان ۽ هندستان کي ڏئي، باقي چين سان لڳندڙ سرحدي علائقي کي اقوام متحده جي حوالي ڪري پنهنجي سڌي سنئين صوبيداري قائم ڪرڻ چاهي ٿو.

هينئر سوال اهو پيدا ٿو ٿئي ته پاڪستان ۽ هندستان جون حڪومتون هن مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ ڪيترو اڳتي وڌي سگهن ٿيون. آمريڪا هن مسئلي جي حل طرف پيشرفت لاءِ خاص وقت جي چونڊ ڪئي آهي، يعني ٻنهي ملڪن ۾ اهڙيون حڪومتون موجود آهن، هندستان ۾ واجپائي ۽ پاڪستان ۾ جنرل مشرف جي حڪومت، جيڪي ڪشمير مسئلو آمريڪا جي مرضي وٽان حل ڪرڻ جي ڀرپور

قوت رکن ٿيون. ٻين لفظن ۾ ائين ڪٿي چئجي ته هن مسئلي جي حل لاءِ ان جي پروگرام مطابق حڪمرانن جي چونڊ ڪئي وئي آهي. پاڪستان جون پنهنجون معروضي حالتون آهن.

اسان وٽ جيئن عام طرح اهو سمجهيو ويندو هو، ته ڪشمير مسئلو فقط فوج ۽ پنجاب جو آهي، هاڻي رڳو ائين نه آهي پر سڀ کان وڏيڪ اهو مسئلو هن وقت ڪلاشني ملن جو آهي، جن جو گذارو جهاد تي آهي. اهو جهاد ڪشمير کان علاوه ايڪسپورٽ ٿي بوسنيا ۽ چيچنيا تائين پهچي چڪو آهي. اسان جي ملڪ ۾ انهن بنياد پرست فرقيوار مذهبي تنظيمن جا هر ننڍي وڏي شهر ۾ مدرسا ۽ دارالعلوم آهن، جن جو تعداد هزارن ۾ آهي. انهن ۾ حقيقي ديني ۽ مذهبي درس ڏيڻ وارن مدرسن جو تعداد تمام ٿورو آهي، جڏهن ته گهڻن ۾ مذهبي بنياد پرستي ۽ نام نهاد جهاد لاءِ مسلح جدوجهد جي ٽريننگ ڏني وڃي ٿي. هاڻي اهوئي لکن جي تعداد ۾ تيار ٿيل ۽ تربيت يافته هٿياربند ملان مذهبي عنصر آمريڪي مفاد جي ٽڪر ۾ آهي. افغانستان ۾ جڏهن اهوئي هٿياربند ملان آمريڪي مفادن جي جنگ وڙهي رهيو هو ته مغربي ميڊيا ان کي مجاهدين ۽ فريڊم فائيٽر جا لقب ڏئي رهيو هو. جڏهن هاڻي ان ساڳيءَ مذهبي قوت جا پنهنجا الڳ سياسي مفاد آهن، جيڪي نون آمريڪي مفادن جي رستي جي رڪاوٽ بڻيل آهن، ته ان ئي مغربي ميڊيا ۾ انهن کي انتها پسند، بنياد پرست ۽ دهشتگرد سڏيو وڃي ٿو.

آمريڪا پهريائين بينظير ڀٽو جي حڪومت تي پنهنجا گهربل مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ دٻاءُ وجهندو رهيو. انهن معاملن ۾ شدت پسند، هٿياربند ملن جي مذهبي عنصر کان سواءِ ڪشمير ۽ CTBT جو مسئلو به سرفهرست رهيا آهن. پر جيئن ته بينظير ڀٽو جو ننڍي صوبي سان تعلق هو، ان ڪري هو ڪنهن اهڙي وڏي معاملي تي پيشرفت ڪرڻ جي همت نه ڪري سگهي. هن سمجهيو ٿي ته انهن مسئلن جي ٿوري به ڇيڙڇاڙ سندس حڪومت لاءِ خطرو ثابت ٿي سگهي ٿي.

جڏهن ميان نواز شريف اقتدار ۾ آيو، ته اهو سمجهيو ويو ته وڏي صوبي پنجاب سان تعلق هجڻ سبب سندس دور ۾ اهي مسئلا حل ڪيا

ويندا. نواز شريف جي دور ۾ هڪ خاص حد تائين انهن مسئلن تي پيشرفت به ٿي. هن وقت ملڪ تي ان جا ڏر ڏٺي فوجي حڪمران آهن. آمريڪا جو گذريل ڏهن سالن کان مٿن دٻاءُ آهي ته ڪشمير جو مسئلو ختم ڪريو، فوج جو تعداد محدود ڪريو ۽ دفاعي بجيٽ گهٽايو. موجوده حڪومت غيرمنتخب ۽ غيرسياسي هجڻ ڪري هن دٻاءُ جو وڏيڪ شڪار آهي. ان ڪري آمريڪا I.M.F، ورلڊ بئنڪ ۽ ٻين مالياتي ادارن جي مختلف ذريعن سان هاڻوڪي حڪومت کي مسلسل دٻاءُ هيٺ رکيو آهي، جو هو سمجهي ٿو، ته انهن مسئلن کي بجاءِ ڪنهن سياسي حڪومت جي، فقط ملڪ جي عسڪري فوجي طاقت ئي حل ڪري سگهي ٿي. ملڪ جون واڳون موجوده حڪمرانن جي سنڀالڻ کان پوءِ بين الاقوامي طرح اسان مڪمل سياسي اڪيلائپ جو شڪار آهيون.

ملڪ جي پرڏيهي پاليسي ڪامياب ثابت نه ٿي آهي. سارڪ، ڪامن ويلٿ ۽ ان قسم جي ٻين بين الاقوامي ادارن ۾ اسان کي ڪابه ميجتا نه آهي. موجوده ملڪي قيادت جي ٻاهرين ملڪن جي دورن ۾، ملائيشيا، ٿائيلينڊ ۽ سعودي عرب وغيره جهڙن ننڍن ملڪن جو رويو به ڪو خاص ڪونه رهيو آهي. ملڪ جي معاشي حالت ڏينهون ڏينهن وڏيڪ ابتري جو شڪار ٿيندي پئي وڃي. بين الاقوامي مالياتي ادارن جي محدود پابندين صورتحال کي وڏيڪ ڳنڀير بنائي ڇڏيو آهي ۽ اهي فقط ايترو چوڳو ڏيندا رهن ٿا، جو ملڪ زنده رهي ۽ ملڪ ڏيوالو نه ٿئي. جيئن ڪنهن شخص کي ڪاڌو پيتو نه ڏجي، پر ڪيس رڳو گلوڪوز جون بوتلون چاڙهي زنده رکيو وڃي. اهو به آمريڪا جي پاليسي جو حصو آهي. آمريڪا انهن معاشي پابندين کي بظاهر ته جمهوريت جي بحاليءَ سان منسلڪ ڪيو آهي، پر اصل ترجيح ٻين مسئلن کي آهي، جن جو حل اهو ذڪر ڪيل ايشيا سان لاڳاپيل پنهجن مفادن لاءِ ضروري سمجهي ٿو.

موجوده حڪومت طرفان ڪشمير مسئلي تي ٿيندڙ پيشرفت انهيءَ دٻاءُ جو نتيجو آهي. هوڏانهن هندستان تي ڀارتيا جنتا پارٽي B.J.P. جي اٽل بهاري واجپائي جي حڪومت آهي. ڀارتيا جنتا پارٽي انتها

پسند هندن جي نمائندگي ڪندڙ پارٽي رهي آهي. ويجهي ماضي ۾ بابري مسجد جي مسئلي تي ان جي ڪردار ڪي هندستان جا مسلمان اڃا وساري نہ سگهيا آهن. اهڙن ئي هندو مذهبي جذبات ڀڙڪائيندڙ نعرن تي هن سيڪيولر ڪانگريس کي هارائي اقتدار حاصل ڪيو آهي. واجپائي جي پنيرائي ۾ شو سينا جهڙي هندو انتهاپسند تنظيم آهي، جن اڃا تائين 1947ع جي پاڪ هند ورهاڱي کي دل سان تسليم نہ ڪيو آهي ۽ انهن جي نظر ۾ اڄ بہ ڪشمير مسئلي جو حل ”ذرمہ يدُ“آهي.

پاڪستان جا حڪمران انتهائي ذڪي صورتحال مان گذري رهيا آهن. هڪ طرف ملڪ جو معاشي مسئلو آهي، جيڪو فوري حل جو طلبگار آهي. آخر گلوڪوز جي انجيڪشن تي ڪنهن کي ڪيستائين زنده رکي سگهجي ٿو؟ مٿان اها انجيڪشن بہ پنهنجي هٿ ۾ نہ آهي، ان جو ڊوز ڪنهن وقت بہ بند ٿي سگهي ٿو. ٻئي پاسي لکن جي تعداد ۾ انتهاپسند بي لغام ملان آهن، جن جو ڄار هيئنر انتهائي وسيع آهي. نہ رڳو ايترو پر خود مقتدر قوتن جي اندر پڻ اهو فڪري رجحان ڪافي حد تائين موجود آهي، جيڪو انتهاپسند ۽ شدت پسند تنظيمن جي مدد ۽ حوصلہ افزائي ڪري ٿو.

گذريل 50 سالن کان پاڪستاني ميڊيا ڪشمير مسئلي کي اهڙي رنگ ۾ پيش ڪندي رهي آهي، جو جڻ تہ ڪشمير کان سواءِ پاڪستان ۽ اسلام ٻئي نامڪمل آهن. ان سڄي پسمنظر ۾ ڇا جنرل پرويز مشرف جو هندستان جي ٽن ڏينهن جو دورو ڪشمير مسئلو حل ڪري ٻنهي ملڪن ۾ ڪشيدگي گهٽائڻ ۾ ڪامياب ٿيندو؟ يا اهو محض رسمي ڏيکاءُ رهجي ويندو؟ ان ۾ آخري ڳالهہ جا امڪان وڌيڪ آهن. جيڪڏهن هن مسئلي جي حل طرف ڪا ٺوس پيش قدمي ڪئي بہ وئي، تہ اها ڪا ڪنهن هڪدم واري اعلان جي شڪل ۾ نہ هوندي، پر ان تي آهستي آهستي مرحليوار عمل ڪيو ويندو، تہ جيئن ڪٿان بہ ڪو شديد ردعمل (Reaction) نہ ٿئي.

جمع 13/7/2001

11-00 وڳي ڌاري صوفي آيو. ٻڌايائين تہ ”توهان جيڪو ماٺو

چيو هو، ان کي آئون هٿ ڪري آيو آهيان. پر ڪيس ٻاهر نڪرڻ ڪونه ڏيندا آهن. آئون گارڊ سان ڳالهائي آيو آهيان، توهان جيڏي مهل چوندا، آئون ونـي ايندوسانس.“ مون چيو ”اڄ ٻنپهرن جو ونـي اچجانءِ.“ ان کان پوءِ هو موڪلائي هليو ويو. صوفي پٺاڻ آهي، سندس پورو نالو گل دراز خان آهي، عمر ۾ اڌڙوٽ، وڏي ڏاڙهي، سنهڙو ۽ قد جو ڊگهو آهي. مٿي جا وار هميشه وکريل، قميص جا بٽڻ کليل هوندا اٿس. ائين لڳندو ڄڻ ڪو ملنگ هلندو وتي. هتي خون جي ڪيس ۾ آهي، عمر قيد جي سزا اٿس، جيڪا باقي ڪجهه مهينا بچي آهي. هو غفار خان ۽ ولي خان جو شيدائي آهي. ماڻ ته اٿس ڪونه، سڄو ڏينهن پيو ڳالهائيندو آهي. جيل ۾ هن کي B.B.C به سڏيو ويندو آهي. سڄو ڏينهن وينو سپـني کي گاريون ڏيندو آهي، جنرل، سياستدان، ڪامورا ۽ واپاري ڪير به بچيل ڪونهن. سپـني کي جيڪو چوٽو هوندس، منهن تي چوندو آهي. پنهنجي ڪوليءَ تي رڳو سمهڻ ويندو آهي، باقي سڄو ڏينهن پيو هلندو ۽ جيل ۾ هر شيءِ جي خبر رکندو. سندس گهڻو وقت ايوب آفريدي وٽ گذرندو آهي. مون وٽ به گهڻو ايندو آهي.

ڪاله شام جو مون چيو هومانس ته دوست علي نالي منهنجي ڳوٺ جو همراهه آهي، خبر ونـي پڌاءِ ته ڪٿي آهي؟ چيائين: هينئر جيل بند ٿيڻ وارو آهي، سپاڻي توهان کي ٻڌائيندس. صبح جو اچي ٻڌايائين. پوري معلومات ۽ شجرو ونـي آيو هو.

صديقي، وريام فقير، آئون ۽ ڪجهه ٻيا همراهه گڏجي جمعي نماز پڙهڻ لاءِ درالقرآن وياسين. واپس وارڊ تي آياسين ته صوفي دوست علي جت کي ويهاريو وينو هو. اسان سپـني گڏجي ماني کاڌي ۽ مون دوست علي کان حال احوال ورتا.

شام جو علي حسن، ممتاز گوپانگ، فضل الله صديقي ۽ اسد عباسي ملڻ آيا.

14/7/2001

12-00 وڳي ڊاڪٽر ويرسي ملڻ آيو. 3-00 وڳي ٻار، پيٽي ۽

شاهنواز آيا.

آچر 15/7/2001

اڄ ڀنڀرن جو آئون ۽ خان محمد مهر گڏجي 17 وارڊ ۾ ستار ڏيرو ۽ عثمان فاروقي وٽ وياسين. مولچند جي آزاد ٿيڻ کان پوءِ انجنيئر شهمير به انهن جي ڪمري ۾ اچي ويو هو. خوشي محمد پنهور به اُتي موجود هو. اسان ماني اُتي ئي کاڌي.

وارڊ 17 مان ٿي اسان سڌو چڪر ۾ آياسين، جتي ابوبڪر جت وارن سان ملياسين. اُتي ٻاهر ويٺا هئاسين ته دوست علي جت اچي مليو. نواب جت به ملڻ آيو هو. هو عبدالرحمان جت جو ڀاءُ ۽ خميسي جت جو مائٽ آهي.

16/7/2001

صبح جو صوفي آيو ۽ ڪچهري ڪري هليو ويو.

اڄ وريام فقير چيو ته هتي راند ڪنداسين. ان لاءِ امداد کي چيائين ته ڪو چوٿون رانديگر وٺي اچ. امداد پاڻ سان نذير خاصخيلي کي وٺي آيو. اسان ماني کائي ڪجهه دير تاش راند ڪئي، تيستائين ملاقات جي پرچي آئي. اسلم، چاچا خالقڏنو، شاهنواز راڄپر، ڏيال ۽ نور محمد مري ملاقات تي آيا هئا.

اڄ صبح کان ئي موسم تمام سُٺي هئي. مڪمل جهڙ هو ۽ تيز هوا لڳي رهي هئي. آئون، خان محمد ۽ آفريدي ٻاهر چڪر هڻندا موسم جو مزو وٺي رهيا هئاسين.

شام کان هلڪو وسڪارو به شروع ٿي ويو هو. آئون واپس وارڊ تي آيس. دائود خان جي اڄ تاريخ هئي. اهو ڪورٽ کان ٿي واپس پهتو هو. مون کي مبارڪ ڏنائين ۽ چيائين ته اڄ منهنجو ڪيس هليو آهي، وري آگسٽ جي تاريخ ملي آهي، جنهن تي آرگيومينٽ ٿيندا، ان کان پوءِ فيصلو ٿيندو. بهرحال اڄ لالو خوش هو.

شام جو عباسي ۽ صديقي آيا. اڄ صديقي جي به تاريخ رکيل هئي. صديقي کي گرفتار ٿيندي اڄ 90 ڏينهن پورا ٿي ويا هئا. ڪيس ڏيڍ مهينو M,P,A هاسٽل ۾ نيب جي ٿاڻي تي رکيو ويو هو ۽ ڏيڍ مهينو جيل ۾ ٿي ويو هئس. اڃا مٿس ڪو به ريفرنس يا چارج نه آندي وئي

هئي. نيب قانون تحت ان جي 90 ڏينهن جي حساب سان اڄ سندس آخري ڏينهن هو، جنهن ۾ مٿس ڪو ريفرنس نه آيو، ته ڪيس آزاد ٿيڻو هو. سو ملندي ئي تاريخ جا احوال پڇڻ لڳو. چيائين، ”اڄ به نيب وارا ڪجهه ڪونه ڪٿي آيا. جج کين چيو، مون کي آخري ڳالهه ٻڌايو. توهان کان ڪجهه نهي ڪونه ٿيو، ته مٿي ڳالهائي مون کي هينئر ئي ٻڌايو.“ انويسٽيگيشن آفيسر ويو ۽ ڪجهه وقت کان پوءِ موٽي آيو. جج کي چيائين، ”مٿان چون ٿا ته اسان کي اجا هڪ هفتو ڏيو.“

اهو ٻڌي جج 21 تاريخ رکي ۽ انويسٽيگيشن آفيسر کي چيائين ته ”ان تاريخ تي ضرور ڪجهه ڪٿي اچجانءِ. ٻي صورت ۾ آئون هن کي ڇڏي ڏيندس.“ نيب جي قانون موجب ان جي ڪنهن به قيدي جو ريمانڊ وٺڻ لاءِ جيڪڏهن ريفرنس ناهي، تڏهن به ڪا چارج يا الزام جج جي اڳيان ضرور پيش ڪرڻو آهي. 90 ڏينهن گذرڻ کانپوءِ ڪنهن کي ريفرنس بنا هڪ ڏينهن لاءِ به قيد ۾ رکي نٿو سگهجي. پر قانون جي ڳالهه اُتي ٿيندي، جتي ڪو قانون هجي. هتي ته ڪو قانون آهي ئي ڪونه. فقط ڏنڊي جو قانون آهي.

17/7/2001

اڄ 00-12 وڳي ڏاري ملاقات جي پرچي آئي. هونئن پروگرام سان ته اڄ ڪنهن کي ملاقات تي اچڻو ڪونه هو. مائٽيءَ تي ويس ته مٿي ڊاڪٽر رب ڏنو ميمڻ آيو هو. ان سان ڪچهري هلي پئي ته اقبال عنايت آيو. ڊاڪٽر جي موڪلائڻ کان پوءِ آئون ۽ اقبال، ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ اچي ويٺاسين. اها ان وقت خالي هئي.

شام جو وارڊ ۾ ويٺا هئاسين، ته ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ امان الله نيازي ۽ اقبال عنايت منهنجي وارڊ تي آيا. نيازي چيو ته ”آئون تعزيت لاءِ اچي ڪونه سگهيو هئس، ان ڪري آيس ته دعا گهري اچان.“ دعا گهرڻ کان پوءِ ڪجهه وقت تائين ويٺا، بعد ۾ ٻنهي موڪلايو.

اڄ به موسم جهڙالي هئي ۽ سڄو ڏينهن وسڪارو ٿيندو رهيو. جيل ۾ اڄ هر هنڌ جنرل پرويز مشرف جي دوري ۽ واپسيءَ تي بحث هلي رهيو هو.

18/7/2001

اڄ 00-11 وڳي دارالقرآن مان مون کي قرآن شريف پڙهائڻ لاءِ استاد آيو. پهرين هن مون کي قرآن پاڪ پڙهايو، پوءِ طئي اهو ٿيو ته شروعات قاعدي کان ڪبي. قرآن شريف ته آئون ننڍي هوندي پڙهيل هئس، پر گهڻو عرصو نه پڙهڻ جي ڪري هينئر پڙهڻ مشڪل لڳندو هو.

ذڪريا غني مون کي چوندو رهندو هو، ته تون قرآن پاڪ جي تلاوت ضرور ڪر. ڪيس چوندو هئس، ته آئون ان کي صحيح نه پڙهي سگهندس. مون کي عربي زبان سکڻ جو شوق آهي، پر مون ڪڏهن ڪوشش به نه ڪئي آهي. چيائين، "آئون توکي دارالقرآن مان هڪ سنو استاد هٿ ڪري ڏيان ٿو، اهو اوهان کي قرآن پڙهائيندو. ائين توهان جون ٻئي خواهشون پوريون ٿي وينديون."

30-11 وڳي اسان 23 وارڊ ۾ شهيد ڀٽو وارن وٽ وياسين، جتي هُنَ شاهنواز ڀٽو جي ورسيءَ تي قرآن خواني ڪرائي هئي. اتي وينا ئي هئاسين ته آصف بيگ آيو، جنهن ٻڌايو، ته هاءِڪورٽ مان سندس ضمانت ٿي وئي آهي. هو تمام خوش هو. 3 ڏينهن اڳ آئون وٽس ويو هئس ته ڏاڍو مايوس ۽ دل برداشته هو. مون کي ٻڌايو هئائين، ته نيب اختيارين منهنجي فيملي کي صاف چئي ڇڏيو آهي ته "ضمانت کي ڀلجي وڃو اسين ڪنهن به صورت ۾ ضمانت ٿيڻ نه ڏينداسين." سنڌ جي اندر آصف بيگ جو پهريون ڪيس هو، جنهن ۾ نيب جي خلاف هاءِ ڪورٽ ضمانت ڏني آهي.

اتي ئي ويٺي ماڙيءَ کان پرچي آئي. علي سوناري وارن کان اجازت وٺي آئون ماڙيءَ تي آيس. سپرنٽينڊنٽ سان ملي وري موٽيس ته ٿوريءَ دير ۾ حنيف نوهڙيو آيو. ٻڌايائين ته آفيس مان ٻيا همراه به آيا هئا، پر وري ڪنهن سبب ڪري واپس ويا. اسان وينا ئي هئاسين ته مٺان شاهنواز آيو. جنهن ڪورٽ کان آندل ڪاغذ مون کي ڏنا. واپس وارڊ تي آيس. حاجي مشتاق ڪلهوڙو ۽ ٻيا همراه آيا. حاجي مشتاق جو تعلق پ پ پ سان آهي، پنهنجي سزا پوري ڪري چڪو آهي، ڪجھ ڏينهن ۾ آزاد ٿي ويندو. وري ماڙيءَ تان سڏ آيو، اتي

اورنگزيب پنهور سان ملاقات ٿي. ڪافي احوال ٻڌايائين.

4-30 وڳي جيل جي اسپتال ۾ ويس. C.M.O ڊاڪٽر فضل الاهي ميمڻ مون کي ٻڌايو ته توهان جي دوستن مون کي توهان لاءِ چيو آهي. آئون سانس اڳ ۾ ملي آيو هئس. اڄ ڪجھ ڪاغذ ڪيرائڻا هئا. پاڻ سپرنٽينڊنٽ لاءِ ليٽر ناهي ڏنائين. مون کي وري ماڙيءَ جي پرچي آئي، جنهن ڪري ڪانئس اجازت وٺي ماڙيءَ تي آيس، اتي ڪجھ همراھ مليا آيا هئا.

شام جو ٻاهر ورانڊي ۾ ويٺو هئس، وزير عباس جي ڪورٽ ۾ تاريخ هئي، اهو پروگرام ويٺي ناهيوسين. ٿوريءَ دير ۾ سپرنٽينڊنٽ راشد سعيد آيو. ڪلاڪ کن ويٺو ڪچهري ڪندو رهيو. اڄ واڪ تي وڃڻ ۾ به دير ٿي وئي هئي، پر ڪجھ وقت لاءِ چڪر ڏئي آيس.

19/7/2001

اڄ ڪورٽ هئي. آئون، وزير عباس ۽ رئوف قادري، ٽنهي کي بند موبائل ۾ ڪورٽ وٺي ويا. شاهنواز، ڪامريڊ منظور خشڪ، اسدالله شاھ ۽ ٻيا همراھ پهرين مليا. اڄ به ڪافي دوست آيل هئا، جن ۾ سليمان ڏاهري، ايڪسائيز جو اصغر سومرو، امتياز راڄپر، قمبر حاجاڻو، مشتاق بلوچ، سيٺ ڏرم، خدا بخش ميمڻ، عزيز ميمڻ، طارق، حميد، شهمير، يوسف جت، قاسم ميمڻ، بچل حجام، نور محمد راهو، نور محمد ڏاهري، گل محمد، غلام حسين، شاھ محمد شاھ، قمر راڄپر، صفدر چنا، اقبال، اسلم، جان محمد انصاري، علي احمد جوکيو، عطا محمد شاهاڻي ۽ ٻيا شامل هئا.

اڄ ڪورٽ ۾ 265K تحت درخواست داخل هئي. پراسيڪيوٽر نئون ريفرنس به کڻي آيو هو. اڳوڻي پراڻي ريفرنس کي نئون ڪري کڻي آيا هئا. گڏھ سڳيو آهر نوان وارو ڪم هو. اهو ئي ريفرنس به مهينا اڳ داخل ڪيو ويو هو ته آئون ان ۾ جوابدار نه هوس. پڻ مهينن کانپوءِ ساڳئي ريفرنس ۾ مون کي جوابدار ڪيو ويو هو. ان درخواست تي آرگومينٽ ٿي. جيڪا محض فارملٽي (رسمي ڪارروائي) هئي. جيئن اڳيئي پڪ هئي. جج درخواست ڊسمس ڪري پنهنجو ”فرض

پورو ڪيو.

20/7/2001

اڄ 11-00 وڳي اسلام الدين شيخ وٽ ويس، ڪاله کان سندس طبيعت گهڻي خراب هئي. ڇيله جي سُور جي شڪايت تہ گهڻي وقت کان ڪندو رهندو آهي، پر اڄ پڌايائين تہ ڪيس التيون ۽ سخت بخار آهي، پر اسپتال داخل نٿا ڪن. اتان ٽي واپس پنهنجي وارڊ تي آيس تہ صديقي ۽ فقير وريام ويٺا هئا. ايتري ۾ همراه ٻڌايو تہ C.M.O جو مقدم توهان سان ملڻ چاهي ٿو. هن سي ايم او جو نياپو آندو آهي تہ "غلام حسين ميمڻ صاحب توهان لاءِ سلام ڏنا آهن، ۽ صاحب چيو آهي تہ توهان 3-00 وڳي مون وٽ اچجو." نياپي جو مقصد آئون سمجهي ويو هئس.

1-30 وڳي ماڙيءَ تان پرچي آئي. ويس تہ شاهنواز ۽ ڏيال ملاقات لاءِ آيل هئا. اتان ايندي خان محمد مهر مليو، گڏجي سندس وارڊ تي وياسين، ماني گڏجي کاڌيسون. آئون اتان سڌو اسپتال ويس. ٻڌايائون تہ C.M.O ماڙيءَ تي ويل آهي. ايتري ۾ ڊاڪٽر فضل الاهي، غلام حسين ميمڻ، عبدالستار ڏيٿو ۽ حاجي منان آيا. اسان C.M.O جي آفيس ۾ وڃي ويٺاسين. ڏيٿي اڌ ڪلاڪ کن کان پوءِ اجازت ورتي، جو FM100 تي سندس ڪو پروگرام هو. C.M.O فيڪٽري ويو، جتي I.G جي اوپن ڪچهري هئي.

آئون ۽ غلام حسين ٻہ اڍائي ڪلاڪ ڪچهري ڪندا رهياسين. اتان واپس وارڊ تي آيس، تہ علي حسن آيو. هن کان پوءِ صديقي ۽ عباسي آيا. حال احوال ڪندي ٻڌايائون تہ توڪل ۽ قربان جتوئي کي بند وارڊ ڪيو ويو آهي. اها خبر اڄ صبح کان ئي هلي پئي.

شام بند ٿيڻ کان ٿورو اڳ ٻاهر نڪتس، تہ حاجي ايوب وڙڪي رهيو هو. ٿوري دير ۾ خان محمد بہ آيو. اسين بند ٿيڻ کان اڳ گهڻو ڪري روزانو ٻاهر ڪجهہ وقت ڪچهري ڪندا آهيون، ان ڪري اسان وارا وارڊ ڪڏهن ٿورو دير سان بہ بندا ٿيندا آهن. خان محمد وارن جو وارڊ تہ هونئن بہ دير سان بند ٿيندو آهي، پر ڪڏهن اسان واري وارڊ کي بہ بند ٿيڻ ۾ دير ٿي ويندي آهي.

خان محمد مهر جيئن ٻاهر گهٽو گهمندڙ ڦرندڙ هوندو هو، جيل اندر ٻه ائين آهي. گهٽو ڪري سڄو ڏينهن پنهنجو پاڻ کي مصروف رکندو آهي. مون سان ٻه هتي پهريون ملڻ وارو ماڻهو خان محمد هو. نيب ڪورٽ مان ڪيس سزا ٿي چڪي آهي ۽ اپيل هاءِ ڪورٽ ۾ لڳل اٿس. ٽي مهينا نيب جي قيد ۾ هو. ٻڌايائين، ته ڪيس اتي گهٽو تنگ ڪيو ويو هو ۽ گهڻي تڪليف ڏني وئي هئي.

21/7/2001

اڄ 12-00 وڳي ڏاري ماڙيءَ تي ويس، جو اتان پرچي آئي هئي. سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ مائيٽ نظير راهو ۽ SP عارب مهر ويٺل هئا. نظير راهو ٻڌايو ته هو ٽيون ڏينهن ٻه آيو هو، پر آئون ڪورٽ تي ويل هئس، ان ڪري ملاقات نه ٿي سگهي.

2-30 وڳي پيٽي ۽ گهر وارا ملاقات تي آيا. شاهنواز کي اچڻو هو، پر هو اچا نه پهتو هو. ماڙيءَ تان ٿي وارڊ تي آيس، جنان وارڊ نمبر هڪ ۾ چوڌري احمد مختيار ۽ برگيڊيئر اسلم حيات قريشي وارن ڏانهن ويس. اتان ٿي 21 وارڊ ويس، جتي وزير عباس، حميد، سليم، بدر ٻچاڻي ۽ رميش اديسي سان ملاقات ٿي. اتان وري 16 وارڊ ويس. 8-15 وڳي پنهنجي وارڊ تي آيس. موسم ٻه سڄو ڏينهن ٿڌي رهي هئي.

اڄ صبح جي اخبارن ۾ اها خبر هئي ته جنرل پرويز مشرف پنهنجي ڪالهوڪي پريس ڪانفرنس ۾ چيو آهي ته: ”ڪنهن ٻه سياستدان ۾ اهو دم نه آهي ته هندستان وٽي ڪشمير جي مسئلي تي ڳالهائي ها. شملا معاهدي ۾ ڪجهه ٻه نه آهي، سواءِ 90 هزار فوجي قيدي ڇڏائڻ جي. جيڪو ڪو وڏو ڪارنامو نه آهي. ۽ اعلان لاهور ۾ ڪشمير جو ذڪر فقط هڪ دفعو ٿيل آهي.“ جيڪڏهن ان بيان جي منفي ۽ مثبت پهلوئن تي غور ڪجي يا اهو بيان بذات خود جنرل صاحب لاءِ ڪيتري قدر فائديمند يا نقصانڪار آهي، ته اهو هڪ الڳ بحث آهي، پر هيئنر ڏسڻو اهو آهي ته جنرل مشرف جي ان ڳالهه ۾ ڪيتري سچائي ۽ صداقت آهي. هڪ ته جنرل جو اهو بيان مجموعي طرح سياستدانن متعلق سندس سوچ جي عڪاسي ڪري ٿو، جنهن جو اظهار هو هن کان اڳ ۾ ٻه

ڪيترن ئي موقعن تي پنهنجن مختلف بيانن ۾ ڪري چڪو آهي. ان ڪان علاوه جنرل پرويز مشرف ڪو پهريون فوجي حڪمران نہ آهي، جيڪو سياستدانن متعلق اهڙي راءِ رکي ٿو.

هن ڪان اڳ بہ جيڪي غيرسياسي يا فوجي حڪومتون آيون آهن، انهن جو بہ ملڪ جي سياستدانن متعلق لڳ ڀڳ ساڳيو خيال رهيو آهي، يعني ملڪ جي اندر ٿيل تمام برائين جو ذميوار سياستدانن کي ئي سمجهيو ويندو آهي. جڏهن تہ ڪجهہ سياستدانن پاران پڻ اها دعويٰ ٿيندي رهي آهي، تہ هيستائين ملڪ کي جيڪو بہ نقصان ٿيندو رهيو آهي. اهو فقط غيرجمهوري ۽ غيرآئيني فوجي حڪومتن ۽ انهن جي فيصلن سبب ئي پهتو آهي.

هن وقت اسان جو ملڪ ڪيترن ئي مرضن ۾ وڪوڙيل آهي، انهن ۾ ڪي مرض انتهائي آخري حد تي پهچي چڪا آهن. سياسي عدم استحڪام، معاشي ابتري، سياسي ۽ فرقيوارانا جهڳڙا، مهانگائي، بين الاقوامي اڪيلائپ، امن امان جي صورتحال، ڪرپشن ۽ بي روزگاري ۽ صوبن جي وچ ۾ اڻبرابري، منهنجي خيال ۾ مٿي ذڪر ڪيل اهي اهڙا مسئلا آهن، جن ملڪ جي بنيادن کي اڌوهيءَ وانگر کائي کوکلو ڪري ڇڏيو آهي ۽ هاڻ ائين ٿو لڳي، ڄڻ اهي موذي مرض اسان جي ملڪ ۾ لاعلاج وائرس بنجي چڪا آهن. مٿئين مسئلن کان علاوه ڪشمير جو مسئلو بہ آهي، جنهن جو ذڪر جنرل پرويز مشرف پنهنجي بيان ۾ بطور خاص ڪيو آهي.

ٻي عالمي جنگ کان پوءِ، جڏهن ان وقت جي دنيا جي عظيم طاقت برطانيا جي عروج جو سج دنيا تان لهڻ لڳو، تڏهن انگريز سامراج لاءِ سندس ٽٽل ۽ ٿڪل قوت سان پنهنجي ڪالونين تي سڌو سنئون ڪنٽرول ڪرڻ ناممڪن بنجي پيو. ان ئي دور ۾ دنيا ۾ نئين نوآبادياتي نظام جي شروعات ٿي چڪي هئي. عالمي طاقتن پنهنجي ڪالونين ۾ وسعت آڻڻ بدران انهن تي اقتصادي ڪنٽرول حاصل ڪري، مٿن حڪمراني ڪرڻ شروع ڪري ڏني هئي. انگلينڊ ان نوآبادياتي پاليسي تحت ننڍي کنڊ جي مسلمانن ۽ هندن کي الڳ آزاد ملڪ تہ ڏنا، پر پنهنجي پراڻي ”ويڙهايو ۽ حڪومت ڪريو“ واري اصول کي نظر

۾ رڪندي ڪشمير جو مسئلو ٻه وچ ۾ اتڪائي ڇڏيو، ته جيئن پاڪستان ۽ هندستان پنهنجون توانايون ان مسئلي ۾ ئي ضايع ڪندا رهن، اهي اقتصادي طرح ڪڏهن به پنهنجي پيرن تي بيهي نه سگهن ۽ هميشه مغرب جا محتاج رهن.

اڄ 54 سال گذرڻ ڪانپوءِ به ائين ٿو لڳي، ته مغربي طاقتن جي نندي ڪنڊ لاءِ ٺاهيل اها حڪمت عملي اڃا تائين ڪامياب وڃي رهي آهي. ان ئي ڪشمير جي مسئلي تي ٻنهي ملڪن وچ ۾ جنگيون به ٿي چڪيون آهن، ته ڪيترائي ڀيرا امن لاءِ ڪوششون به ٿينديون رهيون آهن. نندي ڪنڊ جي ورهاڱي ڪان پوءِ جي تاريخ ۾ جيڪڏهن ان مسئلي تي ڳالهين ۽ ڪنهن نوس پيشرفت جو تعلق آهي، ته ان تي اسان وٽ فقط ٻه دستاويز شملا معاهدو ۽ اعلان لاهور موجود آهن ۽ ٻنهي جو ڪريڊٽ سياسي رهنمائن ڏانهن وڃي ٿو. انهن ٻنهي معاهدن ۾ امن جي لاءِ پيشرفت ڪرڻ لاءِ بنياد فراهم ڪيل آهن. پاڪستان جي تاريخ ۾ آگره سمٽ ڪان علاوه شملا مذاڪرات ۽ واجپائي جو لاهور وارو دورو، اهي ٻه اهڙا موقعا هئا جن ۾ ٻنهي ملڪن پاران مستقل امن لاءِ سنجيده ڪوشش ڪئي وئي ۽ ٻئي دفعا ٻنهي ملڪن جي سياسي قيادت ڪنهن گڏيل ناهه تي پهچڻ ۾ ڪامياب ٿي ۽ گڏيل پڌرنامو (Declaration) پڌرو ڪيو ويو.

ٽيون موقعو هاڻي هو، جڏهن ملڪ جا حڪمران هن خطي جي مستقل امن خاطر دهلي ۽ آگري جي ياترا تي پهتا. ان ۾ ڪو به شڪ نه آهي ته جنرل پرويز مشرف ڪشمير مسئلي تي پنهنجو موقف سختيءَ سان رکيو آهي. پر سوال اهو آهي، ته ڇا اهو سڄو هيڏو سارو دنگل رڳو پنهنجو موقف سختيءَ سان پيش ڪرڻ لاءِ ڪيو ويو هو؟ ۽ جيڪڏهن اسان هن جي سخت موقف رکڻ کي پنهنجي ڪاميابي سمجهي رهيا آهيون، ته ڇا هن سڄي ڊائلاگ ۾ ڪاميابي ۽ ناڪامي جي ڪسوٽي اها هئي ته ڪنهن پنهنجو موقف سختي سان رکيو آهي؟ جيڪڏهن ائين آهي ته پوءِ هينئر جڏهن ته ڪميونيڪيشنس جو زمانو آهي. ڪمپيوٽر ۽ انٽرنيٽ جي ڪري دنيا هڪ عالمي ڳوٺ (Global Village) وانگر ٿي پئي آهي. تڏهن اهو سخت موقف ته اسان اسلام

آباد مان ويني ۽ نه رڳو انڊيا پر پوري دنيا تائين پهچائي پئي سگهياسين ۽ هڪ طرح سان پهچائيندا به رهيا آهيون. اهو ڪم اسان کان وڌيڪ آل پارٽيز حريت ڪانفرنس (A.P.H.C.) ڪري رهي آهي، پوءِ انهن تي ئي ڇڏي ڏجي ها. جڏهن به ڪنهن تڪراري معاملي تي ڳالهيون ڪيون وينديون آهن، ته ان جو مقصد اهوئي هوندو آهي ته ڌريون پنهنجي هٺڌرمي لاءِ سخت روين ۾ لچڪ آڻي حقيقت پسنديءَ سان هڪٻئي کي قائل ڪري ڪنهن حد تائين ۽ ڪن نڪتن تي اتفاق ڪن. ان مان ئي ڳالهين جي ڪاميابي ۽ ناڪاميءَ جو اندازو لڳايو ويندو آهي. تاشقند معاهدي کي ڇڏي، شملا معاهدي ۽ اعلان لاهور ۾ ملڪ جا سياسي سربراه هندستان جي رهنمائن سان ٿوري ئي حد تائين سهي، پر اتفاق راءِ پيدا ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا هئا. جڏهن ته موجوده حڪمران هن وقت تائين هندستان سان ڪنهن هڪ نڪتي تي به هم خيالي (Consensus) پيدا ڪرڻ ۾ ناڪام ثابت ٿيا آهن.

جنرل مشرف جو اهو چوڻ، ته 90 هزار فوجي قيدي ڇڏائڻ ڪو وڏو ڪارنامو نه آهي سو منهنجي خيال ۾ ائين آهي ته اسان تاريخ مان بلڪل سبق نه سکيو آهي، ۽ نه ئي سکڻ جو ارادو رکون ٿا. ان لاءِ هي محاورو موزون آهي ته، ”چري ڪيئن؟ چئي ويران وير وڏا!“ جيڪڏهن پاڪستان جي تاريخ جو ٿورو به ادراڪ ڪيو وڃي ۽ حقيقت پسنديءَ کان ڪم ورتو وڃي، ته جنرل مشرف کي اهي لفظ چوڻ کان اڳ ۾ ڏهه ڀيرا سوچڻو پوندو. ذوالفقار علي ڀٽو جي شخصيت کي پسند يا ناپسند ڪرڻ پنهنجي جڳهه تي الڳ ڳالهه آهي ۽ ڀٽو جي سوچ سان سڌوسنئون اختلاف ڪرڻ جو به هرڪنهن کي حق آهي، پر ان حقيقت کان انڪار نٿو ڪري سگهجي ته ذوالفقار علي ڀٽو هڪ غيرمعمولي (Extra Ordinary) ماڻهو هو. هن پنهنجي اقتداري دور ۾ ڪيترائي وڏا فيصلا ڪيا ۽ جرئت منديءَ وارا قدم کنيا. هن کان ڪيترائي بلنڊر (Blunder) به ٿيا هئا. انهن ئي وڏن فيصلن مان ڪي هن جي (Credit) تي آهن ته ڪجهه (Discredit) تي. شملا معاهدو ۽ 90 هزار فوجي قيدين کي آزاد ڪرائڻ وارو قدم انهن چند فيصلن مان آهن، جيڪي ذوالفقار علي ڀٽي جي سٺن ڪارنامن ۾ ڳڻيا وڃن ٿا.

پاڪستان جي ان وقت جي مخصوص حالتن ۾ ان سان بين الاقوامي سطح تي ملڪ جو وقار بلند ٿيو. اوپر پاڪستان ۾ 90 هزار فوجين جو قيد ٿيڻ، پاڪستان جي تاريخ جو هڪ وڏو الميو آهي. ايڏي وڏي تعداد ۾ ڪنهن فوج جو دشمن فوج وٽ ائين پيش پوڻ، دنيا جي عسڪري تاريخ جو انوکو واقعو هو. شمله معاهدي تحت نه رڳو فوجي قيدي واپس ٿيا پر اوله پاڪستان جا هندستان جي قبضي هيٺ آيل علائقا به واپس ٿيا.

1971ع واري جنگ کان پوءِ ملڪ معاشي ۽ فوجي طرح انتهائي ڪمزور پوزيشن ۾ هو. هندستان کي اسان تي گهڻي برتري حاصل هئي. ان وقت پاڪستان هڪ شڪست کاڌل ملڪ هو، جيڪو پنهنجو اڌ حصو وڃائي چڪو هو. تڏهن اوله پاڪستان جي ٻن صوبن جا سرحدي علائقا ۽ 90 هزار فوج دشمن ملڪ جي قبضي مان ڇڏائڻ، اهو به ان وقت جڏهن اسان هندستان سان برابريءَ واري پوزيشن ۾ ڪونه هئاسون. تڏهن سياستدانن جي پيشرفت ۽ ڳالهه ٻولهه جي نتيجي ۾ ئي هندستان سان ڪامياب معاهدو ٿيو، جنهن جي نتيجي ۾ ملڪ کي ٻيهر هڪ باعزت مقام حاصل ٿيو.

اسان جي ملڪ جي 54 سالن جي تاريخ ۾ تقريباً 27 سال سياستدانن حڪومت ڪئي آهي، ته 27 سال فوجي جنتا جو دور رهيو آهي. ملڪ تي جڏهن کان پهرين مارشل لا نافذ ڪئي وئي، تڏهن کان وٺي غير سياسي حڪمرانن اقتدار تي قبضو ڪرڻ کان پوءِ حڪومت جون واڳون سياستدانن جي حوالي فقط تڏهن ڪيون آهن، جڏهن ملڪ جون حالتون اينترو انتهائي حد تائين خراب ۽ ابتر ٿي ويون هجن، جو انهن لاءِ پنهنجو اقتدار وڌيڪ برقرار رکڻ ناممڪن بڻجي پيو هجي. 1971ع ۽ 1988ع ۾ سياستدانن کي اقتدار جي منتقلي ان ئي نتيجي ۾ ٿي. جڏهن غيرجمهوري قوتن طرفان سياستدانن تي الزام مڙهيا وڃن ٿا. تڏهن اهو نه وسارڻ گهرجي ته هي ملڪ سياستدانن ئي ٺاهيو هو. قائد اعظم محمد علي جناح نه ته چيف مارشل لا ايڊمنسٽريٽر هو ۽ نه ئي ڪو جنرل هو، پر هڪ سياستدان هو ۽ هڪ سياسي عمل جي پيداوار هو. ان کان علاوه ”تحريڪ آزادي“ ۾ حصو وٺندڙ سرگرم ڪردار سياسي اڳواڻ ۽ سياسي ورڪر هئا.

تحريڪ آزاديءَ جي مجاهدن ۾ ڪو بہ هندستان جي رائل آرمي، رائل ايئرفورس يا رائل نيوي جو حاضر سروس يا ريٽائر آفيسر شامل ڪونہ هو، جيڪي ان وقت بہ پنهنجي فرنگي آقائن جي وفاداريءَ جا ڪلما پڙهڻ ۾ مصروف هئا ۽ تحريڪ آزاديءَ جي جدوجهد وقت بہ پنهنجي انگريز آقائن جي حڪمن جي بجا آوريءَ کي پنهنجو ديني فرض سمجهندا هئا ۽ ان جي عيوض، لقب القاب، انعام ۽ جاگيرون حاصل ڪندا هئا. پاڪستان جي تاريخ ۾ جيڪڏهن ان ڳالھ جو مختصر جائزو وٺجي، تہ ملڪ کي هن وقت تائين جيڪي ناقابل تلافي نقصان پهتا آهن، جن جي منفي اثرن جي لوڙ اسان اڃان تائين لوڙي رهيا آهيون، ان جو گهڻو ڪاتو انهن 27 سالن ۾ ويندو، جڏهن ملڪ تي غيرسياسي حڪومتون رهيون آهن. ان ڳالھ کان انڪار نٿو ڪري سگهجي تہ سياسي حڪومتن دوران بہ ڪيترائي اهڙا فيصلا ٿيندا رهيا آهن، جيڪي ملڪ، عوام ۽ جمهوري نظام لاءِ سودمند ثابت نہ ٿيا آهن. ملڪ جا حڪمران سياستدان ڪي اهڙيون پاليسيون ٺاهڻ ۾ ناڪام ٿيا، جيڪي ملڪ کي سياسي ۽ معاشي استحڪام ڏيڻ جو سبب بڻجن ها. سياستدان بہ پنهنجي اقتدار کي ديگھ ۽ مضبوطي ڏيڻ لاءِ اسٽيبلشمينٽ جو سهارو وٺي اهڙيون پاليسيون ۽ قانون ٺاهيندا رهيا آهن، جيڪي ملڪ جي جمهوري ۽ رياستي ادارن لاءِ خطرناڪ ثابت ٿيا آهن. سياستدانن جي ان ئي اقتدار پرست روش سبب اسٽيبلشمينٽ انهن کي هڪٻئي جي خلاف استعمال ڪري پنهنجو رستو صاف ڪندي رهي آهي. بعض اوقات ملڪي سياستدان انهن وٽ هڪ هٿيار طور استعمال ٿيندا رهيا آهن.

ملڪ تي جڏهن بہ غيرسياسي قوتن قبضو ڪيو آهي، تہ انهن پنهنجي ڪرتوتن ۽ قبضي جو ذميوار هميشہ ملڪ جي اڳين سياسي حڪمرانن کي قرار ڏنو آهي. ايوب خان کان وٺي جنرل پرويز مشرف تائين، حڪمراني ڪندڙ هر جنرل قوم جي اڳيان اهوئي راڳ ڳايو آهي، تہ هن کي ڪا بہ اقتدار جي لالچ نہ رهي آهي ۽ نہ ئي هو وڌيڪ حڪومت ۾ رهڻ چاهين ٿا پر جيئن تہ حڪمران سياستدانن اهڙيون حالتون پيدا ڪيون هيون، جو انهن جو اقتدار سنڀالڻ ملڪ جي

سلامتي ۽ تحفظ لاءِ اٽنر ٿي پيو هو. جيڪڏهن فوجي حڪمران پنهنجي اقتدار جي مدت فقط جلد کان جلد غير جانبدار چونڊون ڪرائڻ ۽ بنا ڪنهن رڪاوٽ جي، اقتدار عوام جي چونڊيل نمائندن حوالي ڪرڻ تائين محدود رکن ها، ته اڄ انهن جي اها دعويٰ بلڪل برحق هجي ها. پر بدقسمتيءَ سان ائين نه ٿيو آهي. اسان جي ملڪ تي ڊگهي ۾ ڊگهو عرصو حڪمراني ڪرڻ وارا فوجي حڪمران ئي رهيا آهن.

پهريون پيرو جڏهن ايوب خان اقتدار سنڀاليو، ته ان جي غير سياسي حڪومت جي تسلسل جو انجام انتهائي ڀيانڪ نڪتو. پاڪستان پنهنجي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ جنهن وڏي الميي جو شڪار ٿيو، اهو 1971ع ۾ ملڪ جو ٽٽڻ هو. اهو هڪ اهڙو نقصان هو جنهن جي ڪا به تلافي يا تدارڪ ئي نٿي ٿي سگهيو. يعني اهو 14 سالن جي مسلسل ڊڪٽيٽرشپ جو نتيجو هو، جو اسان کي پنهنجي ملڪ جي 60 سيڪڙو آباديءَ واري وڏي حصي تان هٿ ڌوئڻا پيا.

الطاف گوهر، جيڪو ايوب خان جو سيڪريٽري هو ۽ ڪيس تمام ويجهو ۽ سندس منظورنظر هو، ان پنهنجي هڪ ڪالم ۾ لکيو آهي ته "مون ايوب خان کي چيو، ته بنگالين ۾ احساس محرومي وڌي رهيو آهي، توهان جي ٿوري به توجهه ڏيڻ سان گهٽيون ڳالهيون اهڙيون آهن جيڪي نيڪ ٿي سگهن ٿيون. ڍاڪا ۾ توهان به وقت ڏيو ۽ وزير به ڪجهه وقت ڏين، ته ڪافي مسئلا ان سان به حل ٿي ويندا. ايوب خان هاڪار ۾ جوب ڏنو، پر مون ڏٺو ته ان جو نتيجو ڪوبه ڪونه نڪتو. مناسب موقعن تي ڪيس مون وري به ياد ڏياريو، ته ساڳيو ئي جواب هو، پر نتيجو ڪجهه به نه!

"هڪ ڀيرو مون وري چيومانس: ته چيائين، اهو سڀ ڪجهه ڪرڻ جو ڪهڙو فائدو؟ مون چيس ته پوءِ ڍاڪا ۾ هيڏا سارا خرچ ڪري Alternative Capital (ڳاديءَ جهڙو ٻيو شهر) ڇو ٺاهيو ويو آهي؟ جنرل ايوب خان جواب ڏنو، ته اهو هڪ ڏينهن انهن کي ئي ڪم ڏيندو. آخر انهن کي هڪ ڏينهن الڳ ٿيڻو ئي ته آهي."

اوپر پاڪستان ۾ جيڪي ڪجهه ٿيو، اهو هوئڻ به عالم آشڪار هو، پر حمودالرحمان ڪميشن جي رپورٽ شايع ٿيڻ کان پوءِ دنيا ڄاڻي ٿي،

۽ ڍاڪا جي هٿن مان وڃڻ (Fall of Dhakka) جو ذميوار ڪير هو.

ذوالفقار علي ڀٽي کان پوءِ جڏهن جنرل ضياءُ الحق اقتدار سنڀاليو ته ان جو دور باقي بچيل پاڪستان جي لاءِ اهڙا مسئلا ڪٺي آيو، جن مان اڃا ب ملڪ پنهنجا پلاند آجا ڪرائي نه سگهيو آهي. هن جي دور ۾ ڪلاشنڪوف ڪلچر جي متعارف ٿيڻ سبب ڪراچي، اندروني سنڌ ۽ پوري ملڪ ۾ امن امان جي صورتحال خراب ٿيڻ، لساني ۽ فرقيوارائڻ تنظيمن کي پيدا ڪري، انهن کي تاتي، وڌائي ويجهائي، دهشتگرديءَ جون تربيتون ڏئي، پنهنجي مخصوص سياسي مفادن حاصل ڪرڻ لاءِ انهن کي سرِعام قتل عام جو لائسنس ڏيئي ڇڏڻ، پاڪستان مان ٻاهرين دنيا ۾ منشيات جو ڪاروبار عام ڪري ملڪ ۽ ان جي عوام کي پوري دنيا ۾ ذليل ۽ نيچ ڪرڻ، سياچن جون برفاني چوٽيون دشمن ملڪ جي حوالي ڪرڻ، صوبن جي وچ ۾ اڻ برابري، احساس محرومي ۽ گهٽ وڌائي جو ٻج ڇٽي ان کي وڌائي وڻ ڪرڻ، اقتدار پرستيءَ جي هوس ۾ پنهنجي مخصوص سياسي مفادن جي تڪميل لاءِ موقع پرست سياستدانن کي اڳتي آڻي ڪرپشن کي وڌائي عام ڪرڻ، ملڪي ادارن کي تباه ڪري انهن کي پنهنجي مفادن لاءِ ڪتب آڻڻ، بنياد پرست مذهبي تنظيمون ناهي، سرڪاري سرپرستي ۾ انهن کي هٿيار بند ڪري فرقيوارائو قتل عام ڪرائڻ ۽ سنڌ جي اندر موجود سڀني قوميتن جي وچ ۾ لساني فساد ڪرائي، گهرو ويڙهه پيدا ڪري انهن ۾ هميشه جي لاءِ نفرت جا ٻج ڇٽڻ، اهي ڪجهه تحفا آهن جيڪي جنرل ضياءُالحق جي پاران اسان جي معاشري ۽ سماج کي عطا ڪيا ويا. اڄ ب اسان انهن مسئلن جي ڏٻڻ ۾ مڪمل ڦاٿل نظر اچون ٿا ۽ جن مان نڪرڻ جو ويجهي مستقبل ۾ ڪوب امڪان نظر نٿو اچي.

جنرل پرويز مشرف جي موجوده حڪومت جي 21 مهينن تي مٿاڇري نظر ڊوڙائبي ته ملڪ مسئلن جي جنهن انتها تي وڃي پهتو آهي، ان حساب سان ملڪ جو قائم رهڻ هڪ سواليه نشاني بڻجي سامهون اچي ٿو. ائين محسوس ٿي رهيو آهي، ڄڻ اسان جو ملڪ ڪنهن ب وقت گهرو ويڙهه جي ٻاهه ۾ وڪوڙجي سگهي ٿو.

هن وقت سڌي طرح اعلان ڪيل مارشل لا نه سهي، پر عام زندگي

۽ سول معاملن ۾ جيتري غير سولين جي سڌي سنئين مداخلت آهي، اوتري گذريل ڪنهن به مارشل لا جي دور ۾ ڪونه رهي آهي. هن حڪومت جي جيڪا اها ايجنڊا هئي، ته قومي ادارن مان سياسي مداخلت ختم ڪئي ويندي ۽ انهن کي سياسي مداخلت کان پاڪ (Depoliticise) ڪيو ويندو، اها ڳالهه پاسي تي رکي ڏسجي ٿو، ته اهو تاثر عام ٿي ايري رهيو آهي ته سول قومي ادارن کي نان سولين ادارن ۾ تبديل ڪيو پيو وڃي.

گذريل ٻن سالن کان پاڻيءَ جي کوٽ سنڌ جي سرسبز ۽ شاداب زمين کي سڃ ۽ رڻ ۾ تبديل ڪري ڇڏيو آهي. ههڙو ڏڪار، بک ۽ بيروزگاري سنڌ ڪڏهن نه ڏٺي آهي. مٿان وري ڪئنالن ۽ واٽر ڪورسن تي مانيٽرنگ ٽيمن جا ڇاپا ۽ آبادگارن مٿان پاڻي جي چوريءَ جا ڪيس!

جيڪڏهن روزمره جي استعمال ۾ ايندڙ شين جي اگهن ۾ واڌ جو جائزو وٺبو ته حيرانگي ٿيندي. موجوده حڪومت جي 21 مهينن جي دور ۾ پيٽرول، ڊيزل، گئس، بجلي، گيهه، کنڊ، اٽي ۽ استعمال جي ٻين ضروري شين جي اگهه ۾ جيترو اضافو ٿيو آهي، اوترو اڳين ڏهن سالن جي اندر به نه ٿيو آهي. مهانگائي، بيروزگاريءَ ۽ تنگدستيءَ جو اهو عالم آهي جو ڪيترائي ماڻهو هرروز خودڪشي ڪرڻ تي مجبور ٿي رهيا آهن، رڳو ان ڪري جو اهي پنهنجون ۽ پنهنجي خاندان جون بنيادي ضرورتون پوريون ڪرڻ کان بيوس آهن. حڪومت جي ناقص پاليسين سبب ملڪ مان سڄو پئسو ٻاهر هليو ويڃڻ ڪري ملڪ جي معيشت بلڪل ويهي رهي آهي. مارڪيٽ مان ڏيتي ليتي ختم ٿي چڪي آهي. جيڪڏهن ڪو ماڻهو مجبور ٿي پنهنجي ملڪيت ڪپائڻ به چاهي ته اول ڪو خريدار ئي نه ملندس، پر جيڪڏهن ڪٿي سودو ٿيو ته ڪيس اصل ملهه جو چوٿون حصو به نه ملندو. هن وقت اسان جو ملڪ مڪمل طرح اڪيلائپ جو شڪار آهي. موجوده حڪومت دنيا جي ڪنهن به ملڪ متعلق دوستيءَ جي دعويٰ ڪرڻ جي پوزيشن ۾ ڪونهي ۽ نه ئي ڪو ان جا ڪنهن پاڙيسري ملڪ سان بهتر لاڳاپا آهن.

1971ع کان پوءِ اسان بين الاقوامي لاڳاپن ۾ ڪڏهن به اهڙي

بدترين صورتحال جو شڪار نہ رهيا آهيون، جهڙا اڄ آهيون. عالمي سفارتي مورچن تي هندستان ڪي ڪڏهن بہ ايتري برتري حاصل نہ رهي آهي، جهڙي اڄ آهي. هندستان ۽ فرانس جا واپاري ۽ فوجي معاهدا، روس ۽ انڊيا جا واپاري ۽ فوجي معاهدا، ايران ۽ انڊيا جا اقتصادي معاهدا ۽ آمريڪي صدر بل ڪلنٽن جو هندستان جو دورو، ان جا چند ظاهر ظهور مثال آهن. ملڪ هن وقت نہ رڳو معاشي پر ان ڪان وڌيڪ سياسي عدم استحڪام جو شڪار آهي ۽ سياسي عدم استحڪام ئي باقي ٻين سيني مسئلن جي جڙ آهي، جيڪا ڳالهہ موجوده حڪمرانن خود بہ قبول ڪئي آهي. ڪجهہ ڏينهن اڳ جڏهن جنرل پرويز مشرف صدارت جي ڪرسيءَ تي براجمان ٿيو تہ ان جو ڪارڻ بہ اهو ڄاڻايو ويو تہ اهو قدم ملڪ مان غيريقيني ۽ ابهام کي ختم ڪرڻ لاءِ تمام ضروري هو، تہ جيئن حڪومت پنهنجي پاليسي ۽ فيصلن تي عمل ڪرائي سگهي. حڪمرانن جي ان اقرار ۾ ڪوبہ شڪ نہ آهي تہ ملڪ غيريقيني ۽ ابهام جي صورتحال جو شڪار هو ۽ اڄ بہ آهي، پر ڇا اڄ اهو ابهام ۽ غيريقيني موجود نہ آهي؟ جڏهن حڪمران 2002ع ۾ چونڊون ڪرائيندا تہ پارليامينٽ ڪهڙي ايندي؟ ملڪ جو وزير اعظم ڪير ٿيندو؟ سينيٽ جو چيئرمين ڪير ٿيندو؟ صوبن جا وزير اعليٰ ڪير ٿيندا ۽ سڀ کان اهم تہ اها پارليامينٽ، سينيٽ ۽ اسيمبليون ملڪ جي موجوده صدر کي ئي صدارت لاءِ چونڊينديون يا ڪنهن ٻئي کي؟ ان کان وڌيڪ غيريقيني ۽ ابهام جي صورتحال ڪهڙي ٿي سگهي ٿي!

حڪمران جهڙي طرح ملڪ کي غيريقيني جي صورتحال مان ڪڍڻ جون ڳالهيون ڪن ٿا تہ پوءِ سندن پسند ۽ خواهش وٽان فقط اهو هڪ ئي طريقو ٿي سگهي ٿو، تہ ملڪ ۾ بادشاهت (Kingdom) جو اعلان ڪري پاڻ تاحيات بادشاهہ بنجي ويهي رهن، تہ سڄو "ابهام" ختم ٿي ويندو، "نہ رهي گا بانس، نہ بجي گي بانسري!" ٻي صورت ۾ سندن اقتدار ۾ رهڻ جي حوس ۽ ملڪ ۾ جمهوري پارلياماني نظام هلڻ جي وچ ۾ ڇڪتاڻ ۽ غيريقيني جو ابهام هميشہ موجود رهندو، ڪڏهن بہ ختم نہ ٿي سگندو.

آچر 22/7/2001

اڄ صبح کان گرلن تي ڄاريون لڳائڻ ۽ ڄارين وارا دروازا هٽڻ جو ڪم شروع ٿي ويو. اڄ به گرمي ڪونه هئي، آسمان سڄو جهڙالو هو. وريام فقير چيو ته ڪي رانديگر گهرائي تاش ٿا کيڏون. چيومانس، ”ٻين کي راند لاءِ ڪهڙو سڏيون، تاش جون ڪي رانديون اهڙيون به آهن، جيڪي ٻه يا ٽي ماڻهو به ته ڪري سگهن ٿا.“ چيائين، ”رمي ڪريون، توهان کي اچي ٿي؟“ مون چيو، ”اچي ته ڪونه ٿي، پر ڪريون ٿا شروع.“ ڪجهه رانديون ڪيوسين. چيائين، ”واهه سائين واهه! توهان کي هيڏي راند اچي ٿي ۽ چئو پيا ته مون کي راند ڪونه ٿي اچي.“

اسان راند ڪئي پئي، ته صوفي آيو. هو اسان کي وٺڻ آيو هو. مون چيو، تون هل اسين اچون ٿا. ان ڏينهن ابوبڪر جت وارن ٻنپهرن جي ماني جي دعوت ڪئي هئي. آئون ۽ وريام فقير وياسين، ته ٻاهر حاجي ايوب ۽ خان محمد بيٺا هئا. اسين گڏجي وياسين ته اتي ابوبڪر، عمر جت ۽ ٻيا همراهه هئا. ابوبڪر وارا چڪر (سرڪل) ۾ رهندا آهن. ابوبڪر جت دائود جت جو پٽ آهي ۽ هتي نيب ڪيس ۾ ڪيس سزا لڳل آهي، جيڪا گهٽي پوري ٿي چڪي اٿس. ماني کائي واپس نڪتاسين، ته ٻاهر دوست علي جت ۽ ابراهيم جت مليا. ابراهيم حاجي چنيسر وارن جو پنهنجو آهي ۽ هتي جاسوسيءَ جي ڪيس ۾ آهي.

شام جو عباسي ۽ صديقي آيا، ٿوري ڪچهري ڪئيسون. وري وارڊ کان ٻاهر وڃي ويٺاسين ته اُتي ڪافي قيدين جي اڄ وڃ لڳي پئي هئي. صديقي پوليس وارن ۽ قيدين ڏانهن ڏسي عباسي کي چيو، ته يار ڏس ڪڏهن پاڻ به جيل سپرنٽينڊنٽ هوندا هئاسين ۽ قيدين جو جوڊيشل آرڊر ڪندا هئاسين. ڪن کي جوڊيشل لاڪ اپ، ڪن کي نارا، ته ڪن کي سينٽرل جيل پيا موڪليندا هئاسين، اڄ پاڻ کي ٻيا پيا موڪلين. ان تي عباسي وڏو ساهه کڻي چيو، يار! اهي به ڏينهن هئا! ته مون کين چيو، توهان جي ئي ڳالهين تي شاهه سائين جو شعر ٿو ٻڌايان.

ڪڏهن ائين هئاس، جو پنهون ڏوتم ڪپڙا،
اڄ ائين ٿياس، جو جت نه نين پاڻ سين.

تمام گهڻو ڪليا ۽ چيائون، ”توهان اسان جي سچي ڳالهه کي ڪوزي ۾ بند ڪري ڇڏيو آهي.“

23/7/2001

اڄ به وراندي ۾ ڪم هلي رهيو هو، ان ڪري آئون تيار ٿي ڪوليءَ ۾ ئي ويٺو هئس. اخبارون پڙهيم ته صديقي آيو. صديقيءَ جو 21 تاريخ ريفرنس داخل ٿي ويو هو. عالم آرائين جي ريفرنس جي ڪاپي جي باري ۾ پڇيومانس، مون اهو پڙهڻ ٿي چاهيو، جو ان ۾ منصور قريشي جو نالو هو. مون ڏسڻ ٿي چاهيو، ته اسان جي هن دوست ۽ شريف ماڻهوءَ کي ڪهڙي الزام ۾ ڦاسايو اٿن. صديقي چيو، سائين آئون ڪٽي ايندس.
ٻنپهرن جو اسلم وارا ملڻ آيا، ساڻن غلام علي نظاماڻي، اقبال عنايت، اسد شاهه، ڏيال، پنٿي، شاهنواز ۽ اقبال گڏ هئا. ان ڪانپوءِ ڊاڪٽر خليل، منهنجون ڀينرون ۽ منهنجي گهر واري ملڻ آيا.
شام جو واڪ ڪري رهيو هئس، ته نظير چانڊيي سان ملاقات ٿي. اڪثر واڪ تي ملندو هو. نظير لاڙڪاڻي جو آهي ۽ پوليس ۾ جمعدار هو، مٿس بئنڪن ڦرڻ، 302 ۽ 13-D وغيره جا ڪيس آهن، جن جو تعداد 37 آهي. ٻڌايائين ته انهن مان باقي 4 ڪيس بچيا آهن. پڇيومانس ته ڪيس سڀ ڪراچيءَ جا آهن يا ٻاهر به اٿئي. چيائين، ”سڀ آهن بئنڪن ڦرڻ جا، جو اهو ڪم اسان کي هتي سولو آهي. ننڍن شهرن جي بئنڪن ۾ هڪ ته پئسو گهٽ هوندو آهي ۽ ٻيو ڦرڻ به ڏکيون هونديون آهن، بئنڪن جي عملي ۾ اسان جا پنهنجا همراهه هوندا آهن. هتي ڪراچي جي بئنڪن ۾ گهڻا مسلمان پيائر آهن، هڪڙو ٿڦ ٿا هڻون ته ٻه ٿي ڪريو پون.“
نظير کي اندر ٿئي ٿي سال ڪن ٿيا آهن. ڪچهري ڪندي مون پڇيومانس ته تو تي جيڪي ڪيس آهن، اهي سڀ سچا ۽ صحيح آهن؟ ته چيائين، ”انهن سيني ۾ 5-4 ڪوڙا به هوندا.“ هتي اتفاقي ڏوهن ۾ آيل قيدي ڇڏي ٻين قيدين ۾ ڪي ورلي اهڙا هوندا جن تي چند ڪيس هجن، باقي ڪنهن جو به تعداد 10- 20 کان گهٽ ڪونهي. هتي جيڪي مختلف سياسي پارٽين جا ورڪر آهن، انهن ۾ شايد ئي ڪو

هجي جو ڪنهن سياسي ڪيس ۾ هجي، نہ تہ سڀ ڪرمنل ڪيسن ۾ آهن ۽ انهن تي بہ ڪيسن جو تعداد 5-10 ڪيسن کان وٺي 50 تائين بہ آهي، ڪيترائي آهن جيڪي خطرناڪ ڪيسن ۾ بہ آهن.

24/7/2001

اڄ اقبال عنايت ملاقات تي آيو. C.M.O. وٽ ويس. شام جو 17 ۽ 21 وارڊ جو چڪر ڏنم. ڪجھ ڏينهن اڳ موسم جيئن جهڙالي ۽ ٿڌ ٿي هئي، ان کان پوءِ اڄ پهريون ڀيرو سج نڪتو هو، جنهن ڪري گرمي بہ هئي. پر شام جو وري موسم جهڙالي ٿي وئي ۽ هلڪي بوند بہ وٺي. اڄ دائود خان ۽ وريام فقير جي تاريخ هئي، ٻئي ڪورٽن تي ويل هئا. ذڪريا جنهن مهل اٿيو تہ چيائين، ”اڄ ڪيترو نہ سڪون لڳو پيو آهي، ڪو آواز ئي ڪونہ ٿو اچي.“ ذڪريا غني، دائود خان ۽ انظار زيدي جي پاڻ ۾ ڏي وٺ ٿيندي رهندي آهي.

25/7/2001

ٻن ٽن ڏينهن کان وٺي جيل تي مکين جو وڏو حملو هو. ٻاهريون اڱڻ ۽ ڪنهن حد تائين وراندو مکين جي حملي جي زد ۾ آهن. هاڻي وراندي ۾ پلستر، گرلن ۽ چارين جو ڪم هلي رهيو آهي. اسان جي ڪوشش آهي تہ ڪم جلدي ٿئي، پر ان جي ابتڙ ڏگهو ٿيندو پيو وڃي. ذڪريا ۽ منهنجي ڪوشش آهي، تہ ڪم سٺو ۽ صحيح نموني سان پورو ٿئي، ٻين دوستن جو خيال آهي، تہ گهڻو ڪم اجايو آهي. اڄ ٿوري گرمي بہ هئي. آئون، صديقي، وريام فقير، لالو دائود ۽ امداد تاش کيڏي رهيا هئاسين، تہ مازيءَ تان ملاقات جي پرچي آئي. شاهنواز آيو هو ۽ ٿوري دير ۾ نور محمد ڏاهري ۽ ڏاڏو سليمان آيا. سائٽ ڪيس ۽ ٻين معاملن تي حال احوال ٿيا.

26/7/2001

اڄ صبح جو 9-00 وڳي گهروارا ملڻ آيا. ان کان پوءِ ٻن ٽن واردن مان چڪر ڏئي واپس پنهنجي وارڊ تي آيس. ماني کائڻ کانپوءِ سوچيم، تہ ٿوري دير آرام ٿو ڪريان. تيستائين مازيءَ تان وري پرچي

آئي. ويس، تہ ميجر غلام حسين کوسو مليو. سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ ويناسين. اتي رش ٿيڻ کان پوءِ وري ڊپٽي جي آفيس ۾ اچي ويناسين. شام جو ميجر ڪوسي جي ذريعي شاهنواز کي فون ڪري گهرايوسين. شاهنواز کي سپرنٽينڊنٽ کان ڪجھ ڪاغذ ڪيڊرائي ڏنم، جيڪي ڪيس ڪٽي ڊاڪٽر وٽ ويٺو هو. ان کان پوءِ آئون، خان محمد ۽ ڪوسو رات جو 30-9 وڳي تائين ماڙيءَ تي ڪچهري ڪندا رهياسين.

رات جو پنهنجي وارڊ جي وراندي ۾ وينا هئاسين، تہ مون هنڊيوال دوستن کي چيو، تہ تي وي ۽ فرج گهرائڻ جو فيصلو ڪريو. تي وي جي تہ هوئڻ عام اجازت آهي، پر جيڪي همراه مون کان اڳي رهندا هئا، انهن پنهنجي تڪرار سبب اها ڪيڊرائي ڇڏي هئي. تي وي هجڻ تي هر ڪنهن کي پنهنجا الڳ ۽ مختلف اعتراض آهن. ڪنهن جو اعتراض آهي تہ تي وي هوندي تہ پوءِ ڪي دوست سڄو ڏينهن ان تي ئي وينا هوندا، ڪنهن جي ننڊ، عبادت ۽ پڙهائي جو بہ خيال نہ ڪندا. فرج جي لاءِ مون چيو تہ جيل انتظاميا کان اجازت وٺنداسين، باقي اوهان هنڊيوالن کي اعتراض نہ ٿئي.

هينئر B.B.C. تان ٻڌوسين تہ صبح جو ڪراچيءَ ۾ P.S.O. تيل ڪمپني جي ايم ڊي مرزا شوڪت رضا جو قتل ڪيو ويو آهي.

27/7/2001

اڄ صبح جو جناح اسپتال ويس، جتي شاهنواز وارا اڳ ۾ ئي ويٺل هئا. اتي شهمير، ڏيال، ڊاڪٽر شامون ۽ اسد شاه بہ آيا. اسپتال مان 5-00 وڳي جيل پهتاسين. اتي ڪلاڪ کن ماڙيءَ تي ويناسين، اڄ ٻيا همراه ويٺل هئا. اتان آئون ۽ خان محمد 18 وارڊ ۾ شعيب بخاري وارن ڏانهن وياسين، جتي سپرنٽينڊنٽ بہ ويٺل هو. ساڻن ڪافي دير ڪچهري ٿي. اسان جي وينڻ ئي اصغر شاه وارا بہ اتي آيا.

28/7/2001

اڄ 16 وارڊ ۾ ويس، تہ اُتي الهڏنو ڏاهري، مصباح، دائود خان ۽ فقير وريام تاش کيڏي رهيا هئا. آئون اڃا اتي وينس، تہ ماڙيءَ تان سڏ

ٿيو. ويس ته شاهنواز آيل هو. ان سان ملي وري 16 وارڊ تي آيس، ڪلاڪ ڪن راند ڪئيسين، وري واپس پنهنجي وارڊ تي آياسين. شام جو صديقي آيو، وري امداد آيو. انهن سان ملي پوءِ 21 وارڊ ۾ ويس. ان ڏينهن حميد جي تاريخ هئي. وزير عباس ٻڌايو ته حميد بيمار هو، اتي ڪورٽ ۾ ڪري پيو، ان ڪري اُتان ئي ڪيس جناح اسپتال کڻي ويا آهن، شايد اتي داخل ٿيو هجي.

اڄ شام جو بند ٿيڻ کان اڳ حاجي صاحب وارن سان مليس. اُهي پهرين ٻاهر ويٺل هئا. ”صاب تم ڪيڏر هو، بهت دن سي نهين ملي.“ حاجي صاحب بلڪل ناراض لڳو پيو هو. ٻڌايومانس، ته آئون ٿورو پنهنجي ڪم ڪار ۾ هئس. هڪ ٻه ڏينهن اگر ساڻس ملاقات نه ٿئي ته ضرور پڇندو آهي. حاجي ايوب آفريدي جو نالو اسان جي ملڪ ۾ لڪل نه آهي. ساڻس نه مليل ماڻهو وٽ به سندس لاءِ هڪ تاثر قائم آهي. هن جون ڪيتريون ئي ڳالهيون مشهور آهن. هر ماڻهو وانگر منهنجي ذهن ۾ به هن لاءِ هڪ تاثر قائم هو، پر ملڻ کان پوءِ مون هُن کي اُبتڙ پاتو. جيل ۾ سندس اُٿڻ ويهڻ تمام محدود آهي. هن وٽ ڪير آيو، ته نيڪ! نه ته پاڻ ڪنهن وٽ گهٽ ويندو آهي. البت ملندو هر ڪنهن سان عزت احترام سان آهي. جيل ۾ تمام همت ۽ بي فڪريءَ سان رهيو پيو آهي. قيد سندس ذهن تي سوار نه آهي.

هينئر آئون وارنڊي ۾ ويهي لکي رهيو هئس ته دائود خان اندر BBC ٻڌي رهيو هو، جنهن ۾ ٻڌايائون، ته پنجاب جي لوڌران شهر ۾ سابق وفاقي وزير محمد صديق ڪانجو کي قتل ڪيو ويو آهي. هن پيري هو لوڌران ۾ ضلعي ناظم جي اليڪشن به وڙهي رهيو هو. صديق ڪانجو تمام سٺو ۽ سڌو ماڻهو هو، ڪنهن وقت ۾ ميان نواز شريف کي به تمام ويجهو سمجهيو ويندو هو.

سومر 30/7/2001

اڄ ڪورٽ هئي، صبح جو تيار ٿي 9-00 وڳي ماڙيءَ تي آيس. اُتي وزير عباس، رئوف قادري، الهڏنو ڏاهري ۽ عبدالقادر توڪل به هلڻ لاءِ ويٺل هئا. ڪورٽ پهتاسون ته شاهنواز اڳ ئي ويٺو هو، اسان مٿي

وچي ويناسين. طارق ۽ ابوبڪر آيا، تنهن کان پوءِ متين، عبدالله آچار سميجو، شريف ميمڻ، ٻيدو لانگاه، نور محمد ڳنپير، پوڙهو، نور محمد، علي محمد، خيرو مهيري، دودو نوحاڻي، سيٺ ڏرم، يوسف لغاري، محمد الرحيم، ڊاڪٽر خليل، رامو مل، حاجي وارث راهو، محمد عيسيٰ، انور، قاسم سومرو ۽ ضياءُ قريشي ملڻ آيا.

آئون ملاقاتين سان جنهن ڪمري ۾ ملندو آهيان، اهو ڪورٽ جي اسٽاف جو آهي. اسين هر شنوائيءَ تي اُتي اچي ويهندا آهيون، ان تي اسٽاف به اعتراض نه ڪندو آهي. جيل لاءِ روانو ٿيڻ تائين اهو ڪمرو اسان جي استعمال ۾ رهندو آهي. ننڍو ڪمرو هجڻ ڪري ان ۾ هڪ ئي وقت ملڻ جي لاءِ آيل سڀئي دوست ويهي نه سگهندا آهن.

اڄ همراهن اهو طريقو ڪيو جو ڪجهه دوست ملي ويا ٿي، ته انهن کي روانو ڪري وري ٻين کي آڻيندا ويا. اهڙيءَ طرح سڀني سان سولي ملاقات ٿي وئي ۽ هڪ ئي وقت گهڻي رش به نه ٿي. اڄ ڪن دوستن سان سني تفصيلي ڪچهري به ٿي. عليم عادل شيخ ۽ رڪن ميراڻي آيا، انهن سان به حال احوال ٿيا. دير سان اسلم وارا به اچي پهتا. حالانڪ اڄ سندن اچڻ جو پروگرام ڪونه هو، چو جو اُتي اليڪشن جي ڪم ۾ مصروف هئا. صبح جو فون تي ڳالهه ٿي هئي ته اچڻ جو نه ٻڌايو هئائين.

اڄ ڪورٽ جي ڪا خاص ڪارروائي نه هلي. انويسٽيگيشن آفيسر جو روپوش جوابدار بابت بيان ٿيو، اهو به جج جي چيمبر ۾. مون کي ڪافي عرصي کان معدي ۾ زخم (السر) جي تڪليف آهي. آئون ان جو پرائيويٽ فزيشن کان علاج ڪرائيندو هئس، پر هتي جيل وارا فقط سرڪاري اسپتال موڪليندا آهن، سو به وڏي ٿوري ۽ احسان سان. سرڪاري اسپتالن ۾ ڪنهن به قسم جو علاج نه آهي ۽ ماهر ڊاڪٽر فقط پنهنجي خانگي پريڪٽس ڪن ٿا. هن وقت سرڪاري اسپتالن جي حالت اها آهي جو پرائيويٽ علاج جو خرچ نه پيري سگهندڙ ماڻهو بنهه بيوسي ۽ لاچار جي صورت ۾ سرڪاري اسپتالن ۾ اچن ٿا. پر پرائيويٽ ڊاڪٽر وٽ وڃڻ لاءِ قيدي کي ڪورٽ جي اجازت کپندي آهي. ان جي لاءِ منهنجي وڪيل اڳ ۾ به جج رياض ڦلپوٽي کي

درخواست ڏني هئي. جنهن تي جج جيل وارن کي لکيو ته هن جو جيل جي قاعدي، 788 تحت علاج ڪرايو.

منهنجي وڪيل ڪيس ڪافي چيو، ته توهان صاف ۽ چٽو آرڊر ڪريو، ان آرڊر تحت ته مون کي فقط سرڪاري اسپتال ۾ ئي موڪليندا. جج جواب ڏنو، ته اسان بس اهوئي لکي سگهون ٿا. هن شنوائي تي آئون احتساب عدالتن جي اهڙن ٻن حڪمن جون ڪاپيون ڪڍرائي آيو هئس، جنهن ۾ اهو صاف آرڊر ٿيل هو ته فلاڻي جوابدار کي فلاڻي ڊاڪٽر وٽ فلاڻي پرائيويٽ اسپتال ۾ چيڪ اپ جي لاءِ پيش ڪيو وڃي.

وڪيل يوسف لغاري جڏهن جج کي درخواست ڏني ته هن چيو، ”توهان هاءِ ڪورٽ وڃو. اهي آرڊر ڪندا، اسين نٿا ڪري سگهون.“ منهنجي وڪيل ڪيس اڳ ڪيل آرڊرن جون ڪاپيون ڏيکاريون ۽ چيو ته هي ٻه احتساب ڪورٽن جا ئي آرڊر آهن. جج پهريائين اهي ڪاپيون ڏسڻ لڳو، پوءِ چيائين، ”هي ٻئين (ججن) غلط آرڊر ڪيا آهن، آئون غلط آرڊر نه ڪندس.“ ان کان پوءِ 12 سيپٽمبر تي شنوائي رکيائين. اڄ ڪورٽ جي ڪارروائي 30-12 وڳي پوري ٿي.

تقريباً ساڍي چئين وڳي ڌاري اسان ڪورٽ کان نڪتاسين. اڄ جيڪي ملاقات تي آيا، انهن ۾ گهڻا تعلقي شهيد فاضل راهو جا ڪائونسلر هئا. ٻه آگسٽ تي اليڪشن ٿيڻ واري آهي، جنهن ۾ اسلم تعلقي شهيد فاضل راهو جي ناظم لاءِ اميدوار آهي. ڪائونسلرن ۾ گهڻا اُهي ئي هئا، جيڪي ڪراچيءَ ۾ رهيل هئا.

اڄ صحافي ضياء قريشي ڪچهري ڪندي ڪجھ سوال پڇيا هئا، جن مان هڪ موجوده بلدياتي اليڪشن جي باري ۾ هو. اهو سوال اڄڪلھ هر هڪ ماڻهو جي ذهن ۾ آهي. ان کان قطع نظر ڪنهن ضلع جو ناظم ڪير ٿيندو، ڪنهن تعلقي تي ڪير کٽيندو يا هارائيندو يا ڪراچي جو ناظم اعليٰ ڪير ٿيندو؟ ملڪ جي ٿورو ٻه سياسي ۽ سماجي شعور رکندڙ ماڻهن جي ذهن ۾ اهو سوال اپريل آهي ته ڇا موجوده بلدياتي چونڊون، جيڪي موجوده حڪومت جي اقتدار جي هيٺين سطح تائين منتقلي (Devolution of Power) واري پروگرام جو

حصو آهن، اهو ڪامياب ٿيندو يا ناڪام!؟

آئون اڳي ئي ان خيال جو آهيان ته جڏهن به ملڪ تي غير سياسي قوتون قابض ٿيون آهن، ته انهن سڀ کان پهرين مڪاني ادارن واري نظام ۾ پناهه وٺڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ان جي شروعات جنرل ايوب ڪئي، تنهن کان پوءِ جنرل ضياءَالحق پنهنجي 11 سالن جي دور ۾ ٽي دفعا اهي اليڪشنون ڪرايون. اهي بلدياتي اليڪشنون ئي آهن، جيڪي ڪنهن غيرسياسي حڪومت کي ملڪ جي وڏين سياسي پارٽين جي مقابلي ۾ وارد، ديهه ۽ ڳوٺ تائين سندس مستقبل جي پلاننگ لاءِ قوت مهيا ڪري ڏئي سگهيون ٿي. بلدياتي چونڊن جي ڏنل بنياد تي جنرل ايوب صدارتي اليڪشن کٽي ۽ جنرل ضياءَ 1985ع ۾ پنهنجون من پسند غيرجماعتي اسيمبليون آڻي تاحيات حڪومت ڪرڻ جي پنهنجي منصوبي کي في الوقت ڪامياب ڪيو.

اڳوڻين ۽ هاڻوڪين بلدياتي چونڊن جو حڪمرانن جي مفادن ۾ استعمال ٿيڻ جو قدر ته مشترڪ آهي، پر ان کان علاوه ٻيو گهڻو فرق آهي. اڳي جڏهن به بلدياتي چونڊن جا موقعا آيا آهن، ته انهن ۾ ايڏو وڏو اظهار ۽ ڏيکاءُ نه رهيو آهي، جيڏو هن ڀيري آهي. اڳي جڏهن به مڪاني چونڊون ٿيون آهن ته اهي پراڻي مُروج سسٽم تحت ٿيون آهن ۽ انهن ۾ ڪا به نواڻ يا نئين ڳالهه نه هوندي هئي، نه ان وقت جي حڪمرانن طرفان اهڙي دعويٰ ڪئي ٿي وئي.

ان جي برعڪس هن ڀيري پراڻي رائج طريقي کي تبديل ڪري ڪيتريون ئي نيون ڳالهيون متعارف ڪرايون ويون آهن، جن سان ڪافي نيون دعوائون به لاڳاپيل آهن. حڪومت موجوده اليڪشن کي جنهن طريقي سان پيش ڪيو آهي، ان ۾ اهي تمام گهڻي اهميت جون حامل بنجي ويون آهن. موجوده بلدياتي چونڊن بابت تاثر اهو ڏنو ويو آهي، ته انهن جي نتيجي ۾ بنجندڙ ادارا انتظامي طاقتور هوندا، يعني چونڊيل ناظمن کي حڪومت جي سيني ادارن سان اختيار حاصل هوندا جنهن ۾ پوليس به اچي وڃي ٿي. اختيار ۽ اقتدار بلڪل هيٺين سطح (Grass root- level) تائين منتقل ڪيو ويندو.

پاڪستان جي تاريخ ۾ پهريون دفعو هيٺين سطح تائين چونڊيل نمائندا رياست جي انتظامي مشنري تي حڪومت ڪري سگهندا. موجوده

حڪومت جي دعويٰ آهي، ته آگسٽ 2001ع کان پوءِ ملڪ ۾ حقيقي جمهوريت هوندي ۽ اصل عوامي راڄ هوندو. ماڻهن جي سڀني مسئلن ۽ مرضن جو علاج ٿي ويندو. ملڪ ۾ ڪير ۽ ماڪيءَ جون نديون وهڻ لڳنديون. ملڪ مان رشوت خوري ۽ بدعنوانيءَ جو مڪمل خاتمو ٿي ويندو. قانون جي حڪمراني هوندي ۽ امن امان جو اهو عالم هوندو جو شينهن ۽ ٻڪري هڪڙي گهاٽ تان پاڻي پيئندا. بک ۽ بيروزگاريءَ جو خاتمو ٿي ويندو. عوام جي پئسي جو مالڪ عوام پاڻ هوندو ۽ بي پناهه ترقي ۽ خوشحالي ٿيندي. اهي ڪجهه دعوائون آهن، جيڪي حڪومت موجوده بلدياتي نظام لاءِ ڪري چڪي آهي. حڪومت جي وڏي پئماني تي هلايل ان پروپيگنڊا جي ڪري ماڻهن کي هن نئين نظام مان وڏيون اميدون آهن. حڪومتي نشرياتي ادارن اقتدار جي هيٺين سطح تائين منتقليءَ جي پروگرام (Devolution Plan) ۽ بلدياتي چونڊن کي ان انداز سان پيش ڪيو، جڻ ڪو وڏو انقلاب برپا ٿيڻ وارو آهي ۽ عوام کي ان مان تمام گهڻيون اميدون (High Hopes) ڏياريون ويون آهن.

حڪومت جي ان پروگرام جي بنيادي نڪتن جو جيڪڏهن عمومي جائزو وٺبو، ته هي منصوبو في الوقت ڪيترين ئي مونجهارن جو شڪار ڏسڻ ۾ ايندو. اڄ ڏينهن تائين، يعني گذريل 8 مهينن جي مشق ۽ سرگرمي جي نتيجي جو آخري مرحلو (Final Show down) پورو ٿيڻ ۾ فقط ٽي ڏينهن بچيا آهن. ان جي باوجود حڪومت پنهنجي سڄي پروگرام کي مڪمل شڪل ڏئي نه سگهي آهي. شروعات کان وٺي هر مرحلي تي ان ۾ ترميمون ۽ تبديليون ٿينديون اچن پيون ۽ حڪومت پنهنجي منصوبي جي نتيجن جي باري ۾ ايترو ته غير يقينيءَ جو شڪار آهي، جو نه رڳو اليڪشن جي طريقيڪار ۾ بار بار تبديليون ڪيون ويون آهن، پر اڃا تائين چونڊيل نمائندن، سول بيورو ڪريسي ۽ قانون نافذ ڪندڙ ادارن جي وچ ۾ اختيارن جي ورهاست (Distribution of Power) جي تبديلين جو سلسلو جاري آهي.

اڄ به انهن ٽنهي ادارن مان ڪنهن هڪ کي به اها خبر نه آهي ته "مستقبل ۾ سندن اختيار ڪهڙا هوندا؟" حڪومت جي اها دعويٰ

آهي ته هن سسٽم تحت اختيارن جي هيٺين سطح تائين ورڇ ٿيندي ۽ اهو پروگرام صوبن کي وڌيڪ طاقتور ۽ خودمختيار بنائيندو، يعني اهو پروگرام صوبائي خودمختياري (Provincial Autonomy) جو حصو آهي. جيڪڏهن حڪومت واقعي اختيارن جي هيٺين سطح تائين ورڇ جي پروگرام ۾ مخلص آهي، ته پهريائين صوبائي خودمختياريءَ جو اعلان ڪري ها، يعني پهريائين صوبن کي پنهنجا اختيار منتقل ڪيا وڃن ها ۽ پوءِ صوبا پنهنجي مرضي ۽ پنهنجي پروگرام سان بلدياتي ادارن جون چونڊون ڪرائين ها.

بلدياتي چونڊون ۽ مڪاني ادارا خ صوبائي معاملو آهي ۽ مڪاني ادارن جون چونڊون هميشه صوبائي اليڪشن اٿارٽي ڪرائيندي آهي. ان جي ابتڙ مرڪزي حڪومت صوبن کي وڌيڪ اختيار ڏيڻ جي بدران سڌو سنئون مڪاني ادارن تي قبضو ڪري، ان جي ذريعي مڙني صوبائي کاتن تي ڪنٽرول حاصل ڪري ورتو آهي. صوبائي اليڪشن اٿارٽي کي ختم ڪري، ان کي مرڪزي اليڪشن ڪميشن ۾ ضم ڪيو ويو آهي. هاڻي مڪاني ادارن جون چونڊون سڌو سنئون اليڪشن ڪميشن پاڻ ڪرائي رهي آهي، جڏهن ته ماضيءَ جون سيئي لوڪل باڊيز اليڪشنون صوبائي اليڪشن اٿارٽي ڪرائيندي رهي آهي. هن سڄي پروگرام جو خالق موجوده حڪومت جو Think Tank يعني نيشنل ريڪنسٽرڪشن بيورو (بيهر قومي جوڙجڪ جو ادارو .N.R.B) آهي. هن پروگرام جي سلسلي ۾ صوبن ۽ مختلف طبقن جي ماڻهن کان رايا ۽ تجويزون ته ورتيون ويون، پر اها فقط ڏيکاءَ جي رسمي ڪارروائي هئي. حڪومت انهن جي راين ۽ تجويزن کي يڪسر رد ڪري ڇڏيو.

اين- آر- بي صوبن جي سفارشن کي ذري برابر به اهميت نه ڏني. هاڻي انهن چونڊن ۽ ان جي پروگرام ۾ صوبن جي حيثيت فقط پوسٽمين واري رهجي وئي آهي. هن وقت تائين ڏنل پروگرام موجب صوبائي حڪومت جا جيڪي مختلف کاتا آهن، مثال طور ترقياتي ڪمن جا کاتا، صحت، تعليم ۽ ٻيا کاتا، اهي ضلعي سطح تي سڌو سنئون ضلعي حڪومتن جي ماتحت ڪم ڪندا.

مطلب ته حڪومت جي جيڪا دعويٰ آهي، ته اختيارن ۽ اقتدار جي

مرڪزيت کي ختم ڪيو ويندو، هتي ان جي ابتڙ وڌيڪ مرڪزيت وارو نظام آڻڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وڃي، يا غير موثر بنائڻ جي جامع منصوبي طرف پيشقدمي ٿي چڪي آهي.

ضلعي حڪومتن جي پروگرام جو اعلان ڪرڻ وقت حڪومت چيو هو، ته ڊي- سي- او (District Coordination Officer) ۽ پوليس جو ضلعي سربراهه يعني ڊي- پي- او سڌو سنئون ضلعي ناظم جي ماتحت ڪم ڪندا ۽ ان جي هر هدايت کي مڃڻ جا پابند هوندا. ضلعي ناظم جيڪڏهن ڊي- سي- او، ڊي- پي- او يا ٻئي ڪنهن به ضلعي آفيسر جي ڪارڪردگيءَ مان مطمئن نه هوندو، ته ڪيس ان کي بدلي ڪرائي سندس جاءِ تي پنهنجي مرضيءَ مطابق ٻئي ڪنهن آفيسر کي رکائڻ جو اختيار حاصل هوندو. پر ٿوري ئي عرصي ۾ انهي فارمولي ۾ وقتاً بوقتاً تبديليون ٿينديون رهيون آهن!

حڪومت جي تازن اعلانن موجب هاڻي ضلعي جي پوليس سربراهه (ڊي- پي- او) کي نه ضلعي ناظم بدلي ڪرائي سگهندو، نه اهو هن جي ماتحت هوندو ۽ نه ئي سندس اڳيان جوابده هوندو. ضلعي ناظم کي اهو اختيار به حاصل نه هوندو ته سندس ضلعي ۾ پنهنجي مرضيءَ وارو ڊي- سي- او رکائي سگهي، ۽ نه ئي ڊي- سي- او ضلعي ناظم جي حڪم يا هدايت تي عمل ڪرڻ لاءِ پابند هوندو! ٻين لفظن ۾ ضلعي حڪومت جي اختيارن جو سرچشمو ڊي- سي- او ئي هوندو. ڊي- پي- او (اڳوڻو ايس- ايس- پي) ڪان سواءِ صوبائي کاتن جا ٻيا سيئي ضلعي آفيسر ناظم بدران ڊي- سي- او جي ماتحت هوندا.

هتي ٻيو مونجهارو آهي، ته ضلعي حڪومت جي ماتحت فقط صوبائي کاتا ايندا يا وفاقي حڪومت سان تعلق رکندڙ کاتن تي به ان جو اختيار هوندو؟ ٽيليفون، واپڊا، گيس ۽ زرعي ترقياتي بئنڪ اهڙا وفاقي کاتا آهن، جيڪي وڏ ۾ وڏ عوام آزار آهن، جن جي خلاف ماڻهن وٽ شڪايتن جا ڍير آهن. انهن کاتن جا آفيسر ضلعي حڪومتن وٽ جوابده هوندا يا نه؟ ان باري ۾ حڪومت مڪمل خاموش آهي ۽ ان طرفان انهيءَ ڏس ۾ اڃا ڪنهن به قسم جي وضاحت نه آهي. حڪومت جيڪڏهن ضلعي ۾ ڪا عوامي حڪومت قائم ڪرڻ ۾ مخلص آهي ته

پھريائين وفاقي حڪومت جي انهن ادارن لاءِ سوچي ۽ پنهنجي پاليسي واضح ڪري ڇو تہ پوليس ڪان پوءِ سڀ کان وڌ انهن ئي ادارن جا ڏنپ آهن، جن عوام جو ساهہ سڪائي ڇڏيو آهي.

اعلان ڪيل پروگرامن موجب هر ضلعي حڪومت ۾ عوامي نمائندن جي سربراهي ضلعي ناظم ۽ سول بيورو ڪريسي جي نمائندگي (D.C.O) وٽ هوندي، جڏهن تہ ضلعي پوليس جو سربراه ايس- ايس- پي يعني ڊي- پي- او هوندو. هي هڪ اهڙو تڪندو (Troika) هوندو، جنهن جي وچ ۾ اختيارن جي شديد ڇڪتاڻ رهندي. حڪومت انهن جي وچ ۾ اختيارن جي ورڇ جو صحيح توازن وارو فارمولو اجا تائين ڏيئي نہ سگهي آهي. جنهن ۾ اهو صاف ۽ چٽيءَ طرح واضح هجي تہ ضلعن ۾ پوليس اسٽيٽ يا ڪامورن جو راڄ نہ هوندو، پر حقيقي حڪومت عوامي نمائندن جي ئي هوندي.

تازو ئي نئون پوليس آرڊيننس آڻ جو جيڪو اعلان ڪيو ويو آهي، ان تہ رهندو ماڻهن جي اميدن تي پاڻي ڦيري ڇڏيو آهي. هن وقت پوليس کي ڪٿي بہ ڇاپو هڻڻو هجي، ڪنهن جلسي، جلوس يا وڳوڙ جي صورت ۾ فائرنگ يا ڳوڙها گيس جي شيلنگ ڪرڻي هجي تہ قانوني طرح مئجسٽريٽ جي حڪم يا ان جي مدد کان سواءِ پوليس اهڙو عمل نٿي ڪري سگهي. پوليس جي ڪنهن بہ آفيسر يا اهلڪار جو ڪنهن جوابدار کان ورتل بيان، جنهن کي عام طرح 161 جبو ويندو آهي، ان جي ڪورٽ ۾ ڪابہ حيثيت نہ هوندي آهي. ڪورٽ وٽ جوابدار جي فقط ان بيان کي قانوني حيثيت حاصل هوندي آهي، جيڪو مئجسٽريٽ خود هن کان وٺي، جنهن کي 164 جبو ويندو آهي.

موجوده حڪومت طرفان جيڪو پوليس آرڊيننس اچڻ وارو آهي. ان لاءِ چيو اهو پيو وڃي تہ ان تحت پوليس کي مئجسٽريٽ جا اختيار حاصل ٿي ويندا ۽ پوليس آفيسر ڪنهن بہ هنڌ، جتي هو ضروري سمجهي، فائرنگ يا شيلنگ جو حڪم ڏئي سگهي ٿو، ڪنهن بہ گهر يا جڳهہ تي مئجسٽريٽ کان سواءِ ڇاپو هڻي سگهي ٿو. ۽ پوليس آفيسر ڪنهن بہ جوابدار جو بيان رڪارڊ ڪندو تہ ان کي 164 يا قبوليت (Confession) جو درجو حاصل هوندو.

جيڪڏهن اهو آرڊيننس ائين نافذ ڪيو ويو، جيئن اخبارن ۾ اچي پيو، ته اهو معاشرتي تباهيءَ جو وڏو ڪارڻ بڻجندو. پوليس جي گهٽائي سندس موجوده اختيارن جي دائري ۾ به اڳيئي بي لغام آهي. هن وقت به ماڻهو جنهن حڪومتي اداري جي ناجائزين ۽ ڏاڍاين جو وڏ ۾ وڏ شڪار بڻجڻ ٿا، اهو پوليس کاتو ئي آهي. جيڪڏهن ان کي ايجا به وڏيڪ بااختيار ڪيو ويو، ڊسٽرڪٽ ايڊمنسٽريشن يا سب ڊويزن جي ليول تي ان تي جيڪو انتظامي ۽ جوڊيشل (Counter Check) آهي، اهو ختم ڪري ان کي مئجسٽريٽ وارا اختيار به ڏنا ويا، ته پوءِ پوليس بلڪل بدمست هاٿي وانگر بڻجي ويندي. چوندا آهن ته ”انڌو هاٿي لشڪر جو زيان!“

پوليس آرڊيننس جو اهو مسودو، جيڪو موجوده حڪومت جي ويچار هيٺ آهي، اهو هن کان اڳيئن سول حڪومتن جي ويچار هيٺ به رهيو هو. پوليس کي مئجسٽريٽي اختيار ڏيڻ جو پهريون چوٻول بينظير ڀٽو جي ٻي حڪومت ۾ ٿيو. ان جي حڪومت اهي اختيار پوليس کي منتقل ڪرڻ جو فيصلو به ڪري ڇڏيو. ان کان پوءِ ميان نواز شريف جي پوئين دور واري حڪومت ۾ به اهو ساڳيو معاملو ويچار هيٺ رهيو، پر ٻئي حڪومتون عوامي دٻاءَ ۽ ميڊيا جي تنقيد سبب ان تي عمل ڪرڻ جي همٿ نه ڪري سگهيون. هاڻي ان ”نيڪ“ عوام آزار ڪم جو سندرو موجوده حڪومت ٻڌو آهي.

هن وقت اسان جي ملڪ جي معاشي حالت انتهائي خراب آهي. حڪومت پنهنجي سمورين ڪوشش جي باوجود ان ۾ ڪوبه سڌارو آڻڻ ۾ ڪامياب نه ٿي سگهي آهي. ملڪ جون معاشي حالتون ان هنڌ تي پهتل آهن جو حڪومت لاءِ پنهنجو روايتي ڪار وهنوار هلائڻ به مشڪل بنجي چڪو آهي. وفاقي توڙي صوبائي حڪومتن ترقياتي منصوبا تقريباً ختم ڪري ڇڏيا آهن. جڏهن مرڪزي صوبائي حڪومتون معاشي طرح ايترو مفلوج ۽ اپاهج ٿي چڪيون آهن ته ان صورت ۾ ضلعي حڪومتن جو حشر ڇا ٿيندو؟

ان جو جواب ڪنهن وضاحت جو محتاج نه آهي. حڪومت وفاقي هجي، صوبائي يا ضلعي جي، ڏوڪڙن کان سواءِ نٿي هلي سگهي. ضلعي

حڪومتون، جن تي نہ رڳو پنهنجي سسٽم ڪي هلائڻ جو خرچ هوندو، پر پوري ضلعي جي ترقياتي ڪمن جو بار بہ انهن جي مٿي تي ئي هوندو، انهن وٽ ايترو پئسو ڪٿان ايندو جو اهي عوام جون ساڻن لاڳاپيل بي پناه اميدون پوريون ڪري سگهن! چند ڏينهن ڪان پوءِ جڏهن ضلعي حڪومتون پنهنجو ڪم شروع ڪرڻ واريون آهن، انهن چند ڏينهن ۾ ڪو الادين جو ڏيئو تہ اچڻو ڪونهي، جو اک ڇنڀ ۾ سڀ ڪجھ ٺهي وڃي. هاڻي ڪي چڙدي ايندڙ چند سالن ۾ بہ اهو آسرو ڪونہ ٿو ڏسجي تہ مرڪزي ۽ صوبائي حڪومتن جي معاشي پوزيشن ايتري بهتر ۽ مضبوط ٿي ويندي جو اهي ضلعي حڪومتن کي گهربل وسائل فراهم ڪري سگهنديون.

بہ سال اڳ ملڪ ۾ آڪٽراءِ ۽ ضلعي ايڪسپورٽ ٽيڪس ختم ڪرڻ ڪانپوءِ وفاقي ۽ صوبائي حڪومتن پاران مڪاني ادارن کي ان جي ڪري ٿيل نقصان جو ڳڏيل طور پورائو ڪرڻ جو واعدو ڪيو ويو هو. ان مد ۾ فنڊن جي ادائيگيءَ لاءِ هر مهيني جي قسط مقرر ڪئي ويئي هئي. هن وقت مڪاني ادارن کي اهي قسطون بہ پوريون نہ ملي رهيون آهن. ڪيترن ادارن جي تہ اها حالت آهي جو اُهي پنهنجي ملازمن کي پگهار بہ نہ پيا ڏئي سگهن.

حڪومت پاران اها ڳالھ بہ ڪئي وئي آهي، تہ مڪاني حڪومتن کي پنهنجي آمدنيءَ جا وسيلا پاڻ پيدا ڪرڻ جو اختيار حاصل هوندو ۽ هو ڪوبہ ٽيڪس لڳائڻ ۽ وصول ڪرڻ لاءِ بااختيار هوندا. مرڪزي حڪومت کي ضلعي حڪومتن جي موجوده نظام ۾ سڀ کان پهريائين انهن جي معاشي منصوبہ بندي ڪرڻي هئي، جيڪا اجا تائين نہ ڪري سگهي آهي. حڪومت کي اهو ڪرڻ کپندو هو، تہ ڪجھ ٽيڪس، جيڪي مرڪزي ۽ صوبائي حڪومتون وصول ڪري رهيون آهن، انهن ۾ هڪ مناسب حد تائين ضلعي حڪومتن جو حصو رکڻ کپندو هو، يا مرڪزي ۽ صوبائي حڪومتن کي وصول ٿيندڙ ڪجھ ٽيڪسن کي ختم ڪري انهن جي وصولي سڌو سنئون ضلعي حڪومتن جي حوالي ڪئي وڃي ها. مرڪز ۽ صوبن جو انهيءَ ڪليڪشن ۾ پنهنجو پنهنجو حصو رکجي سگهيو پئي.

هن وقت صورتحال اها آهي ته ٽيڪس جي معاملي ۾ مرڪز ۽ صوبا به ضلعي حڪومتن لاءِ قرباني ڏيڻ لاءِ تيار نه آهن. ان صورت ۾ ضلعي حڪومتن لاءِ فقط هڪ رستو بچي ٿو، ”اهو رستو آهي عوام کي وڏيڪ ڪهڻ وارو رستو!“ يعني ضلعي حڪومتون پنهنجا قانون ناهي نوان ۽ اضافي ٽيڪس عوام مٿان مڙهين. اهڙيءَ طرح اهوئي عوام ڪان ڦرلٽ وارو پراڻو نظام بحال ٿئي، جنهن ۾ آڪٽراءِ ۽ ايڪسپورٽ ٽيڪس جي نالي ۾ غنده ٽيڪس رائج هو، جيڪو ننڍن واپارين، صنعتڪارن ۽ عالمي واپاري نظام جي دٻاءَ جي نتيجي ۾ ٻه سال اڳ نوازشريف جي گڏريل حڪومت ختم ڪيو هو.

هاڻي ان اڳوڻي ڦرلٽ کي ٻيهر شروع ڪرڻ لاءِ جيڪڏهن عوامي نمائندن کي استعمال ڪيو ويو، ته ان جا ننڍن واپارين، آبادگارن ۽ عام خلق تي تمام گهڻا منفي اثر پوندا ۽ ان جي نتيجن کي موجوده حڪومت ۽ مڪاني ادارن جي عوامي نمائندن کي ئي مُنهن ڏيڻو پوندو. ان صورت ۾ ته هي عمل وڏيڪ خطرناڪ ثابت ٿي سگهي ٿو، جنهن ۾ ايندڙ هڪ سال جي اندر حڪومت عام اليڪشن جي وڏي مرحلي (Grand Operation) مان گذرڻ واري آهي.

پاڪستان جي سياست ۾ هر اليڪشن ۾ پئسي کي خاص اهميت رهندي آهي. هر اليڪشن ۾ پئسي جو نهايت اجايو استعمال ٿيندو آهي، پر اخباري اطلاعن مان خبر پوي ٿي، ته هن بلدياتي اليڪشن ۾ جيڪو پئسو استعمال ٿيو آهي، ان گذريل سيني اليڪشن جا رڪارڊ ٽوڙي ڇڏيا آهن. هن اليڪشن ۾ چونڊجي آيل ڪائونسلرن جو اهڙو تعداد ٿورو آهي، جيڪو ڪنهن سياسي پارٽي يا انفرادي طرح ڪنهن اميدوار سان (Committed) هجي. هر ضلعي، تائون ۽ يونين ڪائونسل ۾ گهڻائي اهڙن ڪائونسلرن جي آهي، جيڪا وڏيڪ واڪ تي وڪري لاءِ موجود آهي. ناظم جي لاءِ مقابلو ڪندڙ هر اميدوار کي سون جي تعداد ۾ ڪائونسلرن جي خريداري ڪرڻي پوندي. ٻين لفظن ۾ هيئن به چئي سگهجي ٿو، ته ”موجوده بلدياتي نظام تحت ناظم ۽ نائب ناظم جي چونڊ جو اهڙو طريقو اختيار ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ هڪ ئي وقت ملڪ جي لکن جي تعداد ۾ ڪائونسلرن کي ڪرپٽ ٿيڻ يا ڪرڻ جي ترغيب

ڏني وئي آهي!" ان صورتحال ۾ ڪٿي ائين ته نه ٿيندو ته موجوده بلدياتي نظام جي پروگرام جو جيڪو اصل مقصد ۽ جوهر يعني پاور جي هيٺين سطح تي منتقلي (Power up to Grass root level) بيان ڪيو ويو آهي، اهو تبديل ٿي ڪرپشن جي هيٺين سطح تي منتقلي (Corruption up to Grass root level) جي صورت اختيار ڪري وٺندو.

31/7/2001

اڄ شاهنواز ۽ پنّي ملڻ آيا. شاهنواز ٻڌايو، ته سندس پيءُ ۽ ڊاڪٽر فدا جي والده ٻئي ٺيڪ نه آهن، پريهن مون کي اسپتال ويٺو آهي. شاهنواز سان ان تي ڳالهه ٻولهه ٿي.

شام جو شبير سپاهي هٿان شاهنواز جي چٺي ملي ته لڇمڻ گرفتار ٿي توهان ڏانهن جيل اندر آيو آهي. مون لڇمڻ جي معلومات ڪرائي، خبر پئي ته ان کي فيڪٽريءَ ۾ رکيو اٿن. ايتري ۾ مون کي چيف ميڊيڪل آفيسر ڊاڪٽر فضل الاهي ميمڻ ماڻهو موڪليو، ته مون وٽان ٿي وڃو. آئون ڪجهه دير ڪان پوءِ اسپتال ويس. ڊاڪٽر صاحب ٻڌايو، ته توهان لاءِ نياپو آهي ته سيٽ ڪشن جو پٽ اندر آيو آهي. چيومانس ته مون کي اها خبر پئجي وئي آهي. ڊاڪٽر وٽان ٿي فيڪٽريءَ آيس، اتي خبر پئي ته لڇمڻ ٿاور تي آهي. لڇمڻ مون کي ٿاور تي مليو. ٻڌايائين ته کيس فيڪٽريءَ جي بيرڪ نمبر 3 ۾ رکيو اٿن. ايتري ۾ هن کي وري واپس فيڪٽريءَ تي گهرايائون. چيومانس، تون پلي وڃ. ڪوشش ڪريون ٿا، پر دير ٿي وئي آهي. اڄ نه ٿي سگهيو ته سڀاڻي تنهجو ٿوٽل تبديل ڪرائينداسين.

1/8/2001

صبح جو 9-00 بجي ڊاڪٽر صاحب جو اسپتال وڃڻ جي لاءِ نياپو آيو. آئون صبح 9-00-وڳي ڊاڪٽر وٽ پهتس، ته لڇمڻ کي اڳ ۾ ئي گهرايو هئائين. هو ويٺو هو. ڪجهه دير اتي گپ شپ ڪئيسون، پوءِ لڇمڻ کي آئون پنهنجي وارڊ تي وٺي آيس. ڪجهه دير ڪان پوءِ کيس ٿاور تي ملاحظي لاءِ گهرايو ويو. اُتان وري فيڪٽري موڪلي

ڇڏيائونس.

ماڙيءَ ڪان پرچي آئي، اُتي شاهنواز ملاقات تي آيل هو. حال احوالن ڪان پوءِ ٻڌايائين، ته لڇمڻ جي ملاقات لاءِ همراه آيل آهن. چيومانس، انهن کي ويهارجو، لڇمڻ کي گهرايون ٿا. مون لڇمڻ جي ملاقات جي پرچي نهرائي ۽ ڪيس فيڪٽريءَ تان پنهنجي وارڊ تي وٺي آيس، اتي ماني کاڌيسين. ان کان پوءِ هو ماڙيءَ تي ملاقات جي لاءِ ويو. ملاقات ڪري لڇمڻ واپس هتي آيو ۽ وري واپس فيڪٽري تي ويو. چيائين ته شام جو منهنجي خبر وٺجو. شام جو آئون ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ نيازي وٽ ويس. هڪ ته سپاٽي اسپتال لاءِ فردي ڪڍايم، ٻيو لڇمڻ جو ٽوٽل تبديل ڪرڻ جو چيومانس. چيائين ته آئون ڪريان ٿو. رات جو خان محمد مونکي ٻڌايو ته لڇمڻ کي فيڪٽري مان ڪڍي چڪر ۾ رکيو اٿن.

2/8/2001

اڄ جناح اسپتال وڃڻو هو. صبح جو 9-00 وڳي پرچي آئي. ان ڏينهن اسلام الدين شيخ کي ٻه جناح وڃڻو هو. هن کي اتي داخل ٿيڻو هو ۽ ماڙيءَ تي پنهنجي ايمبولنس جو انتظار ڪري رهيو هو. خان محمد ٻه اُتي ويٺل هو. ماڙيءَ تي خبر پئي ته رات ڪجهه همراهن کي لانڍي جيل شفٽ ڪيو اٿن. جن ۾ ميان منير، منور سنڌو، انجنيئر شهمير، اسد عباسي، غلام نبي جت ۽ ٻيا شامل هئا. منهنجو گارڊ پهتل هو، پر انهيءَ ٻڌايو ته عثمان فاروقي ۽ ڪجهه ٻين قيدين کي سول اسپتال وڃڻو آهي، انهن جو انتظار ڪري رهيا آهيون، ان ڪري ڪجهه وقت سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ انتظار ڪريو.

مون ۽ خان محمد مهر سپرنٽينڊنٽ کي چيو، ته گاڏي مون کي جناح اسپتال تي ڇڏي، وري اچي ٻين کي ڪٽي. سپرنٽينڊنٽ پهريائين مون کي ڇڏي اچڻ جي لاءِ چيو. گارڊ انچارج اسان کي چيو، ته تيل گهٽ آهي، ٻه چڪر نٿا ڪري سگهون. مون کيس چيو، ”تيل جا پئسا آئون ڏيان ٿو، توهان هلو.“ جڏهن هُن جا سڀ بهانا ختم ٿيا ته هلڻ لاءِ تيار ٿيا. ٻاهر نڪتس ته پوليس جي وڏي گاڏي بيٺي هئي، جنهن ۾

عام ڪرمنل قيدين کي ڪورٽ تي ڪٽي ويندا آهن. ان گاڏيءَ کي قيدين جي زبان ۾ ڪُتا گاڏي ب چيو ويندو آهي.

جڏهن آئون گاڏيءَ پويان چڙهي رهيو هئس ته مون سان هڪ ڏاڙهيءَ وارو سپاهي اچي مليو، مون سندس چهري تي ڏکوئيندڙ تاثر محسوس ڪيو، جنهن مان مون کي لڳو ته هن کي منهنجي ان گاڏيءَ ۾ پويان ويهڻ سان چڙ ڪا تڪليف ٿي رهي هجي! رستي ۾ مون ڪانئس پڇيو، ته توهان ڪير آهيو؟ ٻڌايائين ته ”آئون ڪامل ٻانيڻ آهيان. منهنجو تعلق خيرپور سان آهي، آئون توهان جي والد جي ورسيءَ تي ب آيو آهيان. آئون پهرين ورسيءَ تي آيو هئس، جنهن ۾ هڪ همراهه مزار تي فائرنگ ڪندي زخمي ب ٿيو هو.“ چيومانس، ”ان همراهه سان توکي اسپتال ۾ ملائيندس.“ اسپتال هلندي ۽ واپسيءَ دوران پورو وقت ساڻس ڪچهري ٿيندي رهي.

اسپتال پهتاسين، ته اسلام الدين شيخ ب پهتل هو، ان جي فون تان شاهنواز کي فون ڪري پهچڻ جو چيم. اهو ويجهو ئي هو، جلدي پهچي ويو. ٻانيڻ کي چيم، ته پنهنجي ڳوٺائيءَ سان مل، جنهن جو تو گاڏي ۾ ذڪر پئي ڪيو.

ڪجھ دير ۾ ڪاڪو پيرو، ڊاڪٽر شامون ۽ جيرام آيا، تنهن کان پوءِ ڊاڪٽر محبوب چانڊيو ۽ ڊاڪٽر اڪبر نائچ ب آيا. ايڊمنسٽريشن بلاڪ کان پوءِ اکين واري OPD ۾ ڏيکارڻ کانپوءِ ڊاڪٽر اڪبر نائچ چيو، منهنجي آفيس ۾ اچو، اتي چانھ وغيره پيو. ڊاڪٽر اڪبر جي آفيس ۾ وياسين، اتي شاهنواز کي سندس پيڻ جي وڌيڪ طبيعت خراب ٿيڻ جو اطلاع مليو. هن اجازت ورتي.

جناح اسپتال مان نڪتاسين ته گارڊ چيو، ته سول اسپتال مان عثمان فاروقي کي ڪٽندا هلنداسون. سپاهي سول اسپتال ۾ فاروقي کي ڏسڻ ويو. اتي ڊاڪٽر اسلم پيچوهو سان ملاقات ٿي. خبر پئي ته فاروقي وارا واپس هليا ويا آهن. اسان 00-6 وڳي ڌاري جيل تي پهتاسين ته ٻاهر ٽيڪا ۽ ٻيا همراهه بينل هئا، انهن ٻڌايو ته ٻيا همراهه اندر لڇمڻ جي ملاقات ڪري رهيا آهن. آئون سڌو ماڙيءَ تي مٿي ويس، اُتي سيني سان ملاقات ٿي.

اڄ ضلعي ۽ تعلقي ناظمن جون چونڊون ٿي رهيون هيون. اسلم تعلقي شهيد فاضل راهو جي ناظم جي لاءِ مقابلو ڪري رهيو هو، جڏهن ته ضلعي تي علي انور هاليپوٽو اسان جي اتحادي گروپ جو ڳڌيل اميدوار هو. مون ذيال کي چيو ته بدين جي اليڪشن جي رزلٽ مون کي جيل اندر توهان کي ترت پهچائڻي آهي. پروگرام اهو ٺهيو، ته شام جو 7-30 وڳي گيٽ کان ٻاهر آئون سپاهي شبير سومري کي موڪليندس، همراهه ان هٿان رزلٽ موڪليندا. آئون لڇمڻ کي ماڙيءَ تان وٺي سڌو سندس چڪر واري بيرڪ ۾ ويس، جتي هن جو سامان رکيوسون، سندس ڪوليءَ ۾ ٻين غيرملڪي قيدين سان ملاقات ٿي. جيڪي اسپين جا هئا. اُتان ابوبڪر جي ڪمري تي آياسين، جتي لڇمڻ کي هن سان ملايم. 21 وارڊ ۾ وزير عباس وٽ وياسين. جتان پنهنجي وارڊ موٽي آياسين ۽ لڇمڻ مقدم سان گڏ واپس پنهنجي وارڊ ڏانهن ويو.

7-00 وڳي ڌاري شبير کي گيٽ تي موڪليم، ته خبرچار وٺي اچي. مون کي اليڪشن جو انتظار هو ته ڇا ٿيو؟ شبير پوڻين اٺين وڳي ڌاري آيو. چيائين ته ٻاهر توهان جو ڪو به ماڻهو ڪونه آيو آهي. مون سمجهيو ته شايد اجا ڳڻپ هلندڙ هوندي. يا رزلٽ آئوٽ نه ٿي سگهي هوندي، جنهن ڪري ڪو ماڻهو نه پهتو آهي.

8-15 ڌاري اسان جو وارڊ بند ٿيو. آئون ورانڊي ۾ ويهي ڪجهه پڙهي رهيو هئس، ته 9-00 وڳي ٻاهريون دروازو کليو. شبير ورانڊي جو در کولي اندر آيو، مون کي پڪ ٿي، ته هاڻي هن کي ٻاهر همراهه مليو هوندو. ڪجهه سامان به آندو هئائين. مون کي چٺي ڪڍي ڏنائين. اها ڊاڪٽر شامون جي هئي، جنهن ۾ لکيل هو، ته اسلم ٻن ووٽن تان اليڪشن هارائي ويو آهي ۽ ضلعي ۾ به ڪير کٽي نه سگهيو آهي، جتي ٻيهر چونڊ ٿيندي. اها رزلٽ منهنجي لاءِ غيرمتوقع ۽ ڪافي حيران ڪندڙ هئي ڇو جو همراهه جيڪي رپورٽون ڏيندا هئا، ان ۾ اسان واري ڌُر کي ڪافي برتري حاصل هئي. مون اهائي خبر پنهنجن هندڙيوالن کي ٻڌائي، جن کي ڪافي فڪر هو.

جمع 3/8/2001

اڄ صبح جو تعلقي شهيد فاضل راهو جي ناظم جي چونڊن جي صحيح نتيجن جي خبر پئي، ته ان تي ٻيهر چونڊ ٿيندي، جو ڪوبه اميدوار 50% کان مٿي گهربل ووٽ حاصل ڪري نه سگهيو هو. هن اليڪشن ۾ اهوئي فارمولو رکيو ويو آهي. جن به ضلعن ۽ تعلقن ۾ ان فارمولي سبب فيصلا نه ٿي سگهيا آهن. اتي چونڊون ٻيهر 8 آگسٽ تي ٿينديون.

شام جو آئون نيو جيل ۾ دارالقرآن جي وچ واري پٽي تي واڪ ڪري رهيو هئس، ته آخر ۾ جتي نيون بئرڪون ٺهي رهيون آهن، اُتي ڪجھ ڇوڪرا رستي جي پاسي تي ويٺا هئا. آئون انهن وٽان لنگهيس ته پويان مون کي آواز آيو ”هي ته جهڙو فاضل راهو پيو وڃي!“ مون رڪجي پوئتي ڏٺو، ته سانوري رنگ ۽ ننڍي قد جو جوان هو، لڳو ٿي ته هفتي کن کان شيو نه ٿي هئس، اڳتي وڌي اچي مون سان مليو. چيائين، توهان مون کي فاضل راهو جهڙا لڳو ٿا. چيومانس، توهان شايد مون کي سڃاڻو ٿا، تڏهن ائين چئو ٿا. اڪثر هتي واڪ ڪندو آهيان، منهنجو نالو اسماعيل راهو آهي. وراڻيائين ته ”مون توهان کي اڳ ۾ هتي نه ڏٺو آهي. منهنجو نالو لونگ سمون آهي. هاڻي لياري ۾ رهندو آهيان، اصل ٺٽي جو آهيان ۽ عوامي تحريڪ ۾ رهيو آهيان. فاضل صاحب سان منهنجون گهڻيون ملاقاتون ٿيل آهن.“

رات جو بند ٿيڻ کان اڳ ۾ خبر پئي، ته انظار زيدي صاحب جو ٽوٽل اسان وٽان تبديل ڪري 17 وارڊ ۾ ڪيو ويو آهي. هو اسان وٽ رهڻ ۾ خوش هو، وڃڻ نٿي چاهيائين. هاڻي اسان ڪوليءَ ۾ چار ڄڻا ٿي ويا هئاسين.

4/8/2001

منهنجو روز جو معمول آهي ته صبح ستين، ساڍي ستين وڳي اٿندو آهيان. اخبارون پڙهي ڪڏهن ناشتو ڪندو آهيان، ته ڪڏهن نه، ان کان پوءِ ڪلاڪ اڌ جي لاءِ وري سمهي پوندو آهيان. پوءِ اٿي تيار ٿيندو آهيان. اڄ تيار ٿي ماڙيءَ تي ويس، جو گهر وارا ملاقات لاءِ آيل هئا.

اُتان ٿي وري ڪجھ وقت لاءِ وريام فقير وارن سان ڪارڊ ڪيڏياسين، ايتري ۾ ملاقات جي پرچي آئي. ماڙيءَ تي ويس ته اورنگزيب پنهور آيل هو. سائس چڱي ڪچهري ٿي. هيٺ لهي آيس ته سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ يوسف لغاري، ايس- پي عارب مهر ۽ خان محمد مهر ويٺا هئا. يوسف سان حال احول ٿيا. وري پنهنجي وارڊ تي موٽي آيس.

اڄ اسان جي وراندي جو ڪم ختم ٿي ويو هو. وراندي جو اڌ ٽائين پلستر، دروازن ۽ گرلن مٿان ڊزائن، پلستر مٿان آئل پينٽ، گرلن کي آئل پينٽ چاريون (Net)، دروازا پالش ۽ ٽنهي دروازن ۾ پاڻ مرادو بند ڪرڻ وارا اسپرنگ (Door Closer). اهو سڀ ڪم هينئر ٿيو هو. هاڻي اسان جي وارڊ جو ورانڊو ڪشادو ٿي لڳو ۽ سنهو به ٿي ويو هو. ڪچن کي جاريءَ جو دروازو لڳي ويو ته اهو به مکين، مڇرن، ٻلين ۽ ڪوئن کان محفوظ ٿي ويو هو. رات جو ويٺي ڪم تي ڳالهه ٻولهه ڪري رهيا هئاسين، ته مون ذڪريا غني کي چيو ته هن ڪم جي جيڪا ڪٿ (Estimate) ناهي اٿئي، ان ۾ هڪ وڪيل جي فِي جي گنجائش به رکي ڇڏجانءِ. پڇيائين ته ڇا مطلب؟ ڪيس ڇيم، "سپاٽي نيب جيڪڏهن اهو ريفرنس ناهي، ته جيل ۾ جيڪو ڪم ڪرايو اٿوَ، ان جا پئسا ڪٿان آندوَ؟ اهي رشوت جا پئسا آهن، تنهن ڪري وڪيل اڳواٽ تيار هجي!"

آئون جڏهن به لکڻ ويهندو آهيان ته مون کان پنهنجي ڪوٺي وارا سڀ دوست پڇندا آهن، ته يار ڇا لکندو آهين؟ وريام فقير چوندو آهي ته سائين رسالو ٿا لکو يا ڇا ٿا لکو؟ دائود خان چوندو آهي، ته تاريخ ٿو لکين يا چوندو ڇا جي تاريخ ٿو لکين؟ جيڪڏهن تاريخ ٿو لکين ته اُن ۾ هي به لکجانءِ، ته هو به لکجانءِ. بهرحال هن جو پنهنجون ڳالهيون هونديون آهن. ذڪريا غني چوندو آهي، ته يار ڪهڙا لوَ ليٽر (پيار جا خط) ٿو لکين. اڄ به دائود خان چئي رهيو هو، ته روزانو ايترو نه لکندا ڪريو. توهان جون اکيون خراب ٿي وينديون ۽ ٿورو وقت لکندا ڪريو، نه ته جلد پوڙها ٿي ويندا. ڇيومانس ته يار ڇا ٿو لکان! ڪجھ به نه ٿو لکان، آئون ڪهڙو اديب يا دانشور آهيان، جو ڪجھ لکندس. مڙيئي وقت پاس ڪرڻ جو طريقو آهي، ٻيو ڀلا هتي ڇا ڪريون؟

آچر 5/8/2001

منجهند جي ماني تي حاجي صاحب ۽ ابوبڪر وارن کي اچڻو هو. ڪجھ وقت اسان ڪارڊ کيڏيا. پوءِ مون همراهن کي چيو، آئون وهنجي ٿو اچان، تيستائين توهان ٽيبلن ۽ ڪرسين جي سيٽنگ ڪرائي وٺو. اسان ڪجھ ماني ۽ منو وغيره ٻاهران گهرايو هو ۽ باقي ماني هتي اندر ئي نهرائي هئي. ڏيڍ بجي ڌاري مهمان آيا، جن ۾ حاجي ايوب آفريدي، خان محمد مهر، صوفي، گل محمد صوبيدار، لڇمڻ، ابوبڪر جت، عمر جت، شفيع ۽ ٻيا انهن سان گڏ همراه هئا.

جيئن ته هاڻي مڪاني ادارن ۽ ضلعي حڪومتن جي اليڪشن جو مرحلو تقريباً پورو ٿيڻ وارو آهي، تنهن ڪان پوءِ حڪومت جو اصل امتحاني مرحلو يعني جنرل اليڪشن جو Issue اچڻ وارو آهي. جيڪو اڄڪلھ عام طور بحث هيٺ آهي. 14 آگسٽ تي جنرل پرويز مشرف طرفان جمهوريت جي بحاليءَ جو خاڪو (Road map) ڏيڻ جي اعلان جي توقع آهي. حڪومت، سياسي پارٽين جي پوزيشن ۽ عوام جي رخ جي، ننڍي اليڪشن جي تجربي جي نتيجي ۾، پورو تجزيو (Assessment) ڪري چڪي آهي ته حڪومتي مشنريءَ جي منفي پروپگنڊا جي باوجود به اجا وڏين پارٽين جو پاڙون عوام مان ختم نه ٿي سگهيون آهن. هڪڙي ڳالھ طئي آهي، ته ايندڙ عام چونڊن ۾ حڪومت سڌي سنئين ڌانڌلي نه ڪري، تڏهن به پنهنجا گهربل نتيجا حاصل ڪرڻ لاءِ جامع حڪمت عملي ضرور ٺاهيندي. يقيناً اليڪشن ان لاءِ نه ڪرائي ويندي ته چونڊن کانپوءِ اقتدار ميان نواز شريف يا بينظير ڀٽو جي حوالي ڪيو وڃي، پر اليڪشن جي نتيجي ۾ اهڙي صورتحال جي پيدا ٿيڻ کي روڪڻ لاءِ حڪومت کي گهڻا پاپڙ ويلڻا پوندا!

حڪومت هن وقت سياسي طرح هڪ ڏٻڻ ۾ ڦاٿل آهي، ان ڏٻڻ مان نڪرڻ لاءِ ان کي ڪيترين ئي ننڍين ننڍين قوتن جو سهارو وٺڻو پوندو. انهن کي ڪجھ ڏيو ۽ وٺو جي بنياد تي گڏ ڪٽي هلڻو پوندو. اليڪشنون به ڪرائيون آهن ۽ اهي ڪرائيون به جماعتي بنيادن تي آهن. ملڪ جي ٻن وڏن سياسي ليڊرن بينظير ۽ نواز شريف کي ملڪ اندر اچڻ نه ڏيڻو آهي. ملڪ جي ٻن وڏين پارٽين يعني پ پ ۽ مسلم

ليگ 'ن' کي اقتدار ۾ اچڻ کان روڪڻو آهي ۽ جديد ميڊيا جي دور ۾ ٻاهرين دنيا کي اهو باور ٻ ڪرائڻو آهي ت چونڊن جو عمل منصفاڻو ڪيو ويو آهي.

اسيمبليون ٻ اُهي آڻيون آهن، جيڪي جنرل پرويز مشرف جي بطور صدر جي توثيق ڪن ۽ موجوده فوجي قيادت جي ڪيل سمورن ڪمن کي جائز قرار ڏئي انهن کي آئيني شڪل ڏين. اهي سڀ ٽارگيٽ آهن، جيڪي هڪ اليڪشن جي عمل ذريعي حاصل ٿيڻا آهن! حڪومت جي اها حڪمت عملي، ت نندين چونڊن جي نتيجي ۾ چونڊجي ايندڙ ناظمن، نائب ناظمن ۽ ڪائونسلرن جي قوت (Wide net) کي ايندڙ عام چونڊن ۾ مکيه هٿيار طور استعمال ڪجي، گهٽي حد تائين ڪارگر ثابت ن ٿيندي. ڇاڪاڻ ت ڪيترن ئي جڳهين تي حڪومت جي لاءِ اڻوڻندڙ نتيجا آيا آهن يا اچا اچڻ جو امڪان آهي. تنهن هوندي ٻ ڪنهن حد تائين حڪمرانن کي انهن تي ئي انحصار ڪرڻو پوندو.

حڪومت وٽ اهو ٻ ويچار هيث آهي ت مڪاني چونڊن جي سيني مرحلن جي مڪمل ٿيڻ کان پوءِ عام چونڊن تائين جي وچ واري عرصي ۾، پنهنجي حامي سياستدانن سان اقتدار ۾ حصيداري (Power Sharing) ڪري. ان مان حڪومت کي ٻه فائدا ٿي سگهن ٿا. هڪ ت فوجي حڪومت کي سول حڪومت جو سياسي چهرو ڏيڻ سان (ڇاهي اهو غير منتخب ئي ڇو ن هجي) ملڪي ۽ بين الاقوامي معاملن کي منهن ڏيڻ ۾ آساني ٿيندي، معاشي حالتن ۾ ڪجه قدر بهتري جا پڻ امڪان پيدا ٿي سگهن ٿا. ٻيو ت حڪومت ۾ آيل سياسي ماڻهو ڪجه مهينن ۾ پنهنجو اثر وڌائي سندن حلقن جي اندر صورتحال پنهنجي حق ۾ بهتر بنائي سگهن ٿا، جيڪا ايندڙ عام چونڊن ۾ حڪومت جي حامي اميدوارن جي ڪاميابي لاءِ سازگار ماحول پيدا ڪري سگهي ٿي.

ٻئي طرف چونڊن کان اڳ ۾ ئي سول چهرن کي سامهون آڻڻ سان موجوده حڪومت کي نقصان ڪاڻو ٻ پئجي سگهي ٿو. نقصان اهو ٿي سگهي ٿو ت ان طرفان ملڪي توڙي بين الاقوامي سطح تي غيرجانبدار هئڻ جو تاثر ختم ٿي ويندو ۽ حڪومت ۾ آيل سياسي ماڻهن کي

ڪنگز پارٽي Kings Party (حڪومت جي پارٽي) واري حيثيت ڏني ويندي. چونڊن کان اڳ ۾ سياسي حلقن کي حڪومت ۾ حصيدار بڻائڻ سان اهو عام تاثر ملندو ته اصل حڪمران انهن کي چونڊون ڪٽرائي اقتدار ۾ آڻڻ چاهين ٿا. چونڊجي ايندڙ حڪمرانن جي حوالي نگران حڪومتون ٿينديون رهيون آهن، پر تڏهن اهو سڀ ڪجهه بظاهر سولين صدر طرفان ٿيندو رهيو آهي. جڏهن ته هينئر سڌو سنئون فوج حڪمراني ڪري رهي آهي ۽ صدر به فوجي آهي. ان ڳالھ جا قوي امڪان آهن ته حڪمران پهريون طريقو استعمال ڪن ۽ ايندڙ عام چونڊن تائين ڪنهن کي حڪومت ۾ حصيداري ڏيڻ بدران پاڻ ئي اقتدار تي قابض رهن ۽ ايندڙ عام چونڊون، جن تي موجوده حڪمران ٽيم جي جياپي جو دارومدر آهي، ان جي پوزيشن مشڪوڪ بڻائڻ جو خطرو ڪٽڻ جي ڪوشش نہ ڪن ۽ پردي پويان حڪمت عمليءَ تحت ننڍين سياسي قوتن کي گڏ ڪري وڏين پارٽين خلاف گڏيل محاذ ٺاهيو وڃي.

ائين به ٿي سگهي ٿو، تہ حڪمران پنهنجا حدف حاصل ڪرڻ لاءِ علائقائي سطح تائين الڳ الڳ حڪمت عملي جوڙين.

6/8/2001

اڄ صبح جو اٽيس تہ ڪنگھ ۽ فلو هو. ڊاڪٽر ڏانهن ماٺهو موڪليم، اهو اچا ڪونہ پهتو هو. ماڙيءَ مان پرچي آئي. اتي ويس تہ انور ۽ قاسم سومرو ملاقات لاءِ آيل هئا. ماڙيءَ تي لچمڻ بہ مليو، ان سان ملڻ لاءِ ڏيال ۽ ڊاڪٽر شام سندر آيل هئا. شام جو ٻاهر حاجي ايوب ۽ خان محمد وارن سان ويٺا هئاسين، تہ بند ٿيڻ وقت حاجي ايوب ۽ خان محمد اسان جي وارڊ ۾ آيا. حاجي ايوب چيو، تہ توهان جو وارڊ هاٽي ٻين سيني واردن کان سنو ٿي ويو آهي، توهان ڪم ڏاڍو سنو ڪرايو آهي.

7/8/2001

اخبارون پڙهي ناشتو ڪري سمهي رهيس. اُٿي تيار ٿي سبز چانھ پي رهيو هئس تہ معمول موجب 11-00 وڳي مون کي قرآن پاڪ پڙهائڻ

وارو استاد پهچي ويو. فارغ ٿي ٻاهر اچي وينس، جتي فقير وريام، صديقي، امداد ۽ دائود خان ڪارڊ کيڏي رهيا هئا.

ٻنپهرن جو اسان جي وارڊ تي لڇمڻ آيو، ڪچهري ڪئيسين ۽ گڏجي ماني کاڌيسين. جنهن کان پوءِ هو سندس وارڊ ڏانهن واپس ويو ۽ آئون سمهي رهيس.

ڪجھ وقت آرام مس ڪيم، ته برداشتي فياض اچي اٿاريو ته توهان جي ملاقات آئي آهي. ماڙيءَ تي ويس، اقبال عنايت آيل هو. ڊيٽي جي آفيس ۾ ڪلاڪ ڏيڍ کن ڪچهري ڪئيسين. ماڙي تي ڊاڪٽر شام سندر، ڦيرو، پيسو ۽ ٻيا همراهه مليا، لڇمڻ به اُتي هو.

اڄ وري به بدين ۾ ضلعي ۽ تعلقي شهيد فاضل راهو جي ناظمن جي چونڊ رکيل هئي. ڊاڪٽر شام کي مون چيو ته اڄ شام جو نتيجو ضرور مون کي ڏياري موڪلي، منهنجو سپاهي ٻاهر انتظار ڪندو. ڊاڪٽر شام چيو ته آئون موبائل فون ڪٽي ٻاهر ويٺو هوندس، جيئن ئي هُتان رزلٽ ملندي ته توهان کي لکي ڏياري موڪليندس.

اڄ هلڪي برسات به پئجي رهي هئي، شام جو مون کي اليڪشن جي نتيجي جو انتظار هو.

هونئن ته اليڪشن ڪٽڻ ۽ هارائڻ ٿيندو رهندو آهي ۽ تعلقي جي ناظميءَ جي چونڊ ڪا ايڏو وڏو مسئلو به ڪونه هئي، پر گذريل هڪ سال کان اسان جو خاندان جن مسئلن ۾ رهيو، ان ڪري هي اليڪشن ٿوري ڏکيرڙي به ٿي پئي هئي. گذريل سال جي سيپٽمبر کان وٺي منهنجي خلاف نيب وارن جو سلسلو جاري رهيو. هن سال جي جنوريءَ مهيني ۾ ضلعي انتظاميا ۽ تيل ڪمپنيءَ وارن ڦڏو ڪري اسان جي خلاف ٿي جڙتو ڪيس داخل ڪيا، جن مان هڪ ڪيس جو چالان دهشتگردي توڙ عدالت ATC ۾ پيش ڪيو ويو. انهن ڪيسن ۾ منهنجي سيني ڀائرن، چاچن، سئوٽن، ماسات، سالا، ڀيڻويا، همدرد ۽ ساٿين کي جوابدار ڄاڻايو ويو، جن سيني کي روپوش ٿيڻو پيو. انهن سوا سئو ماڻهن جي روپوشي اليڪشن شيڊول تائين جاري رهي، جنهن سبب اليڪشن لاءِ گهربل رٿابندي ۽ تياري نه ٿي سگهي ۽ اسان جا يونين ناظم ۽ ڪائونسلر متوقع تعداد کان گهٽ اچي سگهيا.

شام جو 6-30 وڳي آئون وراندي ۾ ويٺو هئس، تہ سپاهي شبير آيو، ڪيسي مان پرچي ڪڍي مون کي ڏنائين. چٺي پڙهيم تہ ان جي مٿان ئي مبارڪباد لکيل هئي ۽ لکيل هو، تہ اسلم 28 ووٽن جي وڏي فرق سان اليڪشن کٽي آهي. ان سان گڏ اهو بہ اطلاع هو، تہ اسان جي گروپ جو ضلعي اميدوار تعلقي شهيد فاضل راهو مان تہ کٽي ويو آهي، پر مجموعي طرح معمولي برتري پ پ جي اميدوار کي حاصل آهي. اندر وينل سڀني دوستن مون کي مبارڪون ڏنيون ۽ ٻاهر بيٺل حاجي ايوب آفريدي، خان محمد ۽ ٻيا همراه بہ خوش ٿيا.

شام جو خان محمد ٻڌايو، تہ اسلام الدين شيخ جي اسپتال ۾ داخلا جي ڪري چيف ميڊيڪل آفيسر (C.M.O.) ۽ سپرنٽينڊنٽ کي شوڪاز نوٽيس ڪيا آهن.

9/8/2001

11-00 وڳي گهروارا ۽ پيٽي ملاقات لاءِ آيا. 6-00 وڳي ڪمپيوٽر سينٽر تي ويس. اُتان ٿي حاجي ايوب جي وارڊ تي آيس. اتي ويٺو ئي هئس تہ وزير عباس منهنجي وارڊ تي پهتو. ڪيس مون گهرايو هو. شام جو حاجي ايوب، خان محمد، صوفي ۽ آئون ٻاهر ويٺا هئاسين تہ خان محمد ٻڌايو، تہ اسلام الدين شيخ کي رات جو هڪ بجي اسپتال مان ڪٽي واپس هتي آيا آهن.

10/8/2001

صبح جو صديقي، امداد ۽ ڪجھ ٻيا دوست آيل هئا، جن سان ڪچهري ٿي. جمعي نماز پڙهي وري اچي ماني کاڌيسون. 6-00 وڳي ڪمپيوٽر سينٽر تان ٿي 17 وارڊ ۾ ويس، جتي بچاڻي، ڏيري، زيدي ۽ رئيس احمد سان ملاقات ٿي. اتان ٿي 18 وارڊ ۾ شعيب بخاري ۽ محمد حسين وٽ ويس.

شام جو آئون، حاجي ايوب، ذڪريا غني ۽ فقير ٻاهر ڪنڌ تي ڪرسيون وجهي ويٺاسين، جتي ڪجھ دير تائين ڪچهري هلي. 9-00 وڳي واپس وارڊ تي آياسين.

11/8/2001

12-00 وڳي ڌاري آئون ۽ وريام فقير 16 وارڊ ۾ وياسون، جتي الهڏنو ڏاهري ۽ قربان جتوئي مليا، ڪجھ وقت انهن سان تاش راند ڪيڏيسون. ماني پنهنجي وارڊ تي اچي کاڌيسين. اڄ اسلم ۽ چاچا پوڙهو ملاقات لاءِ آيا هئا. انهن سان گڏ ماما قاسم قل، رمضان ڊرائيور، پتني ۽ متين به آيل هئا. متين کي لڇمڻ سان ملڻو هو.

اڄ بند ٽيڻ وقت ڪافي بارش شروع ٿي. فقير، ذڪريا ۽ آئون وراندي ۾ ويٺا هئاسون ۽ دائود خان اندر هو.

12/8/2001

اڄ منجهند جي مانيءَ تي ڪجھ مهمان اچڻا هئا، انهن لاءِ ماني جي تياري ڪرائڻي هئي. ان لاءِ ڪجھ سامان اسلم ۽ چاچا پوڙهي کي لکايو هئم ته صبح جو 9-00 وڳي تائين هر حالت ۾ پهچي وڃي. سامان سوائين ڏهين ڌاري پهچي ويو. ڪجھ سامان سپاهي شبير کي موڪلي ٻاهران گهرائي ورتم. اسان وارو بورچي يعقوب هڪ وڏيڪ بورچيءَ کي به وٺي آيو هو، ٻيا سڀ برادشتي وڌ ڪٽ جي ڪم کي لڳل هئا ته جيئن ماني وقت سان تيار ٿي وڃي. مهمان 1-30 کان اچڻ شروع ٿيا، 2-30 وڳي ڌاري ماني لڳائيسون.

اڄ جيڪي مهمان آيا، انهن ۾ عبدالقادر توڪل، مصباح، الهڏنو ڏاهري، اقبال گل، يوسف دادا، قربان جتوئي، فضل الله صديقي، جان محمد آرائين، حاجي مشتاق ڪلهوڙو، حاجي ايوب آفريدي، خان محمد مهر، صوفي، مٺل خان، شفيع، امداد مرزا جيلر، لڇمڻ، اصغر شاهه، امداد جکرو، عثمان فاروقي، ستار ڏيرو، بدر عالم بچاڻي، انظار زيدي، رئيس احمد، رميش اديسي، آغا وزير عباس ۽ سليم شامل هئا. شعيب بخاري ۽ محمد حسين کي به چيو هئم، پر اُهي صبح جو 11-30 آيا ۽ اچي معذرت ڪيائون ته اسان دعوتن ۾ نه ويندا آهيون، اسان تي پنهنجي پارٽي جي پابندي آهي، ان ڪري اسان توهان وٽ پاڻ آياسين ته توهان کان معافي وٺون.

مهمانن جي وڃڻ کان پوءِ لالا دائود، فقير وريام، امدد، لڇمڻ،

صديقي ۽ مون ويهي تاش راند کئي. ان دوران علي حسن ٽيپو ٻہ آيو، آئون ان سان ٻاهر وڃي ويٺس. علي حسن ٽيپو ٽنڊو الهيار جو آهي. گڏريل چئن پنجن مهينن کان هتي جيل اندر آهي، سندس ٽوٽل نيو جيل ۾ آهي. مٿس ڪراچي ۾ ڊفينس جي ڪنهن بنگلي ۾ ڌاڙي جو ڪيس داخل آهي، جيڪو دهشتگردي توڙ عدالت (ATC) ۾ هلندڙ آهي.

13/8/2001

ٻنپهرن جو ماڙيءَ تان پرچي آئي. اُتي ويس تہ ڪاڪو پيرومل ۽ ٻيا همراهہ لڇمڻ سان ملاقات ڪري رهيا هئا. انهن ٻڌايو تہ جج لڇمڻ جي ضمانت رد ڪري ڇڏي آهي. هائي ڪورٽ جي تياري ڪري ٿي آهي. نور محمد سان گڏ گهروارا بہ آيل هئا، انهن سان ملاقات ڪري واپس وارڊ تي آيس.

شام جو ٻاهر اڱڻ ۾ ويٺا هئاسين، مون سامهون دروازي مان ٻاهر ڏٺو، تہ آءِ- جي جيل برگيڊيئر نثار مهر، خان محمد ۽ جيل جو ڪجھ ٻيو اسٽاف نيو جيل طرف وڃي رهيا هئا. مون سمجهيو تہ سڀاڻي 14 آگسٽ آهي، شايد ان تي جيل ۾ يوم آزادي جو پروگرام منعقد ڪيو پئي ويو. مٿان آءِ جي انهيءَ سلسلي ۾ چڪر ڏيندو هجي.

بهرحال ڪراچي جيل تي آءِ جي اڪثر ايندو رهندو آهي، هفتي ۾ ٻہ ٽي چڪر تہ ضرور ٿيندا اٿس. پهريون دفعو جڏهن جيل ۾ مون ٻڌو هو تہ آءِ جي وزٽ (Visit) تي اچي رهيو آهي، تہ مون کي لڳو تہ جيل ۾ ايتري ڇُرپر ڇو نہ آهي؟ ڇاڪاڻ تہ عام طور جڏهن بہ آءِ جي جو جيل جو دورو ٿيندو آهي تہ پورو جيل ٽرٽلي ۾ اچي ويندو آهي. جيل جو اسٽاف ۽ قيدي حشريءَ ۾ اچي ويندا آهن، وڏي تياري ۽ وٺ پڪڙ ٿيندي آهي. پر هتي جڏهن بہ آءِ جي جو دورو ٿيندو آهي تہ بہ جيل جو ماحول هميشہ وانگر عام، بلڪل پُرسڪون ۽ رواجي طرح محسوس ٿيندو آهي.

مون کي اها ڳالهہ غيرمعمولي محسوس ٿي، تہ آءِ جي جيلخانہ جات ڪنهن جيل جي دوري تي اچي رهيو هجي ۽ ان جيل ۾ ايتري خاموشي

هجي ۽ سڀ ڪم معمول وانگر هلي رهيو هجي. اها شيءِ منهنجي مشاهدي جي برعڪس هئي. هن ڳالهه مان منهنجو هي مطلب هرگز نه آهي، ته ڪو آئون هن کان اڳي به جيلن ۾ رهيو آهيان. جيل اچڻ جو ته منهنجو هي پهريون موقعو آهي، پر بابا سان ملاقاتن تي وڃڻ جي لاءِ منهنجو سيني جيلن تي وڃڻ ٿيندو رهندو هو. منهنجو پهريون ڀيرو جيل تي وڃڻ تڏهن ٿيو، جڏهن آئون اجا ننڍو هئس.

جنرل يحيٰ جي زماني ۾ بابا حيدرآباد جيل ۾ هو. هڪ ڀيرو چاچا منو بابا سان ملڻ جي لاءِ ڳوٺان حيدرآباد اچي رهيو هو، مون کي چيائين ته، ”هلندين ادا سان ملڻ؟“ مون به ڪٽي ها ڪئي.

اسين بابا واري ولـيز جيپ تي حيدرآباد آياسين. رات جو مون کي حيدرآباد گهر تي ڇڏيائين. ٻئي ڏينهن تي اسين حيدرآباد سينٽرل جيل تي بابا سان ملڻ جي لاءِ وياسين. ڪنهن جيل تي وڃڻ جو منهنجو اهو پهريون موقعو هو. چاچا منو ته پاڻ ايوب خان جي وقت ۾ ون يونٽ خلاف جدوجهد ۾ شاگرد تحريڪ ۾ جيل ڪاٽي آيو هو.

مون کي ياد آهي ته 1970ع جي ڏهاڪي جي آخر يا 1980ع شروعات ۾ جڏهن بابا حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ هو، تڏهن آئون سائٽس ملڻ ويو هئس، ته مون کي نور محمد ڀڳهيو وڪيل لاءِ ڪم ٻڌايو هئائين ۽ تاڪيد ڪيو هئائين، ته اُن سان ملي سپاٽي جواب ٻڌائي وڃجانءِ. شام جو آئون ان سان سندس گاڏي ڪاتي واري آفيس ۾ مليس ته هن جواب لکي ڏنو. ٻي ڏينهن جڏهن آئون ملاقات لاءِ جيل تي پهتس ته مدوي هوٽـل جي سامهون جيل جي ٻاهرئين دروازي کان سپاهي ملاقات جي لاءِ آيل ماڻهن کي واپس ورائي رهيا هئا.

مون کي چيائون ته اڄ ملاقات وغيره سڀ بند آهي. پڇڻ تي ٻڌايائون ته ”اڄ آءِ- جي جو جيل جو پروگرام آهي، انهيءَ ڪري هتان اندر وڃڻ جو آرڊر بند آهي. مون چيومانس ته مون کي هتان ڇڏيو، آئون اندرئين گيٽ تان بابا کي نياپو ڪري موٽي اچان ٿو. جيل جو پورو اسٽاف مون کي سڃاڻندو هو، جو آئون روز ٻئي ڏينهن بابا سان ملاقات تي ايندو هئس. اندر آيس ته جيل جي روڊ ۽ ڪالوني جي صفائي ٿي رهي هئي. رستي تي ڇُن هاريو پيئي ويو، ٻاهر سپاهي ۽

قيدي سڀ وٺ پڪڙ ۾ هئا. جيل ڏانهن ويندي ڪالونيءَ مان آئون اختر شاهه کي سندس ڪوارٽر تي ڏسڻ ويس، جيڪو ان وقت جيلر هو.

مون سوچيو ته جيڪڏهن اهو ملي وڃي ته ان کي چئي ڏئي ڇڏيان، جيڪو بابا کي پڇائي ڇڏيندو. پر هو گهر تي ڪونه هو. آئون سڌو ماڙيءَ واري ٻاهرئين گيٽ تي ويس. ٻاهر پوليس ۽ ڪم وارن قيدين کان سواءِ ٻي ڪابه پهر ڪانه هئي. ماڙيءَ تي دروازو کوليندي ئي حوالدار مون کي چيو ته: ”آج ڪڇ نهين هوگا!“ مون ڪيس ملاقات لاءِ درخواست لکي سپرنٽينڊنٽ لاءِ ڏني ۽ چيومانس تون رڳو هيءَ وڃي سپرنٽينڊنٽ کي پهچائي ڇڏ.

ان وقت سپرنٽينڊنٽ نور الاهي شيخ هو، جيڪو تمام سخت هوندو هو ۽ ان وقت قيدين ۾ ”نور الاهي قهر الاهي“ طور مشهور هوندو هو. ٿوري دير ۾ حوالدار دروازو کولي ٻڌايو ته اوهان بيهو، سپرنٽينڊنٽ ڪيڏانهن وڃڻ جي لاءِ ٻاهر اچي ٿو پيو. ڪجھ دير ڪانپوءِ پورو دروازو کليو، نور الاهي شيخ ٻاهر نڪتو. مون کي ڏسنديئي چيائين، ”تون اڄ به ڪونه ڇڏيندين؟“ چيومانس ته مون کي بابا سان ٻه منٽ ضروري ملڻو آهي ته چيائين، ”اڄ ملاقات بند آهي، آءِ- جي صاحب پيو اچي. صبح جو اچجانءِ.“

مون چيو، مون کي ضروري نياپو ڏيڻو آهي. ڪجھ دير خاموش رهڻ ڪان پوءِ جواب ڏنائين، ته تنهنجي پنج منٽ ملاقات ڪرايان ٿو، پر ملاقات ڄاريءَ مان ٿيندي. اُتي بيٺل ڪنهن جيلر کي چيائين ته فاضل راهو جي ملاقات ڪرائي ڇڏيو، نه ته ڏچي ۾ پونداسين. 15 منٽن ڪان پوءِ جيلر مون کي پاسي واري عام ملاقات جي هال ۾ ملاقات ڪرائي، جنهن جي وچ ۾ ٻئي پاسا ٿلهيون لوهي شيخون لڳل آهن. مون حال احوال ڏنا ۽ خط جي جواب بابت ٻڌايو. مون کي چيائين ته ماڙيءَ واري دروازي تان اچي ڏي. مون خط ماڙيءَ جي گيٽ اندر بيٺل حوالدار هٿان بابا کي پهچايو. اها هئي حيدرآباد جيل ۾ آءِ- جي، جي اچڻ تي وٺ پڪڙ. پر هتي آءِ- جي ايندو هو، ته خبر به ڪونه پوندي هئي ته ڪو آءِ- جي اچڻو آهي، نه ئي ڪو آءِ- جي، جي اچڻ تي ڪا پوش پوش ٿيندي آهي.

ان جو شايد هڪ سبب تہ اهو آهي تہ جيل تي آءِ- جي جو گهٽو اچڻ وڃڻ آهي ۽ ٻيو هُو سادگيءَ سان ايندو ويندو آهي ۽ پنهنجي ڪم سان ڪم رکندو آهي. آءِ- جيءِ جي جيل ۾ گهٽو اچڻ ڪري؛ قيدين کي سندن مسئلن بابت ڪيس آگاهي ڏيڻ جو موقعو ملندو رهندو آهي ۽ پاڻ بہ جيل جي مختلف واردن ۾ کليون ڪچهريون ڪندو رهيو آهي.

جيئن اسان جو ٻاهريون معاشرو مسئلن سان ڀريل آهي، تيئن جيل ۾ بہ مسئلن جا انبار لڳل آهن. جيل مسئلن جو گهاٽو آهي، جنهن ۾ قيدي پيڙهجندا رهن ٿا. جيل جي اندر قيدي جن مسئلن کي منهن ڏين ٿا، انهن کي ٻن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: هڪ اُهي جيڪي حڪومت جي عدم توجهي ۽ فنڊز جي کوٽ يا انهن جي صحيح استعمال نہ ٿيڻ سبب پيدا ٿين ٿا، ٻيو اهي مسئلا آهن، جيڪي خود جيل انتظاميا پيدا ڪري ٿي، جيئن پنهنجي پيٽ ڀرڻ لاءِ قيدين کي مجبور ڪري فائدو وٺي سگهي.

ٻئي نمبر وارن مسئلن جو ذڪر اڳتي ڪنهن فرصت واري وقت ۾ ڪبو. پهرين نوعيت جي مسئلن مان هتي قيدين کي وڏو مسئلو رهائش جو آهي. هن جيل ۾ اصل گنجائش کان تمام گهڻا قيدي آهن، کهڙي بہ ڪلاس جو قيدي اچي، ان کي پهريائين پنهنجي لاءِ صحيح جڳهہ هٿ ڪرڻ جي مسئلي کي مُنهن ڏيڻو پوي ٿو.

جڏهن جيل ٺاهيو ويو هو، تہ پوري جيل ۾ B ڪلاس جو فقط هڪ ئي وارڊ هو، جيڪو اڄ بہ 17/B سڏبو آهي، جنهن ۾ 6 کوليون آهن. اڳئين وقت B ڪلاس جي قيدين کي الڳ ڪمرو ڏنو ويندو هو، يعني هڪ کوليءَ ۾ هڪ قيدي رهندو هو ۽ هاڻي ان ئي B ڪلاس جي 17/B وارڊ جي هڪ کوليءَ ۾ چار چار قيدي رهن ٿا. ان کان علاوہ وارڊ نمبر 1، 14، 15، 16، 18 ۽ 21 بہ B ڪلاس ۾ تبديل ڪيا ويا آهن، تڏهن بہ اهي پورا نٿا پون. عام ڪلاس جي بيرڪن سان تہ حالت ٻي آهي. عام قيدين کي بيرڪن ۾ هيٺ فرش تي بہ بستري جي جڳهہ وٺڻ لاءِ گهٽو ڪجهہ ڪرڻو پوي ٿو. جيڪڏهن قيدي کي ڪنهن سياسي پارٽي جو ڪور حاصل آهي، تہ پوءِ ان کي تنظيم جي وارڊ ۾ جڳهہ ملي وڃي ٿي.

ڪيترائي اهڙا قيدي آهن، جن جو بنيادي طرح ته ڪنهن به سياسي تنظيم سان واسطو ڪونهي، پر جيل ۾ ڪجھ سهوليتون حاصل ڪرڻ لاءِ ڪنهن نه ڪنهن تنظيم سان تعلق يا لاڳاپو ظاهر ڪندا آهن.

ائين به ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته ڪن سياسي تنظيمن جي واردن ۾ عام قيديءَ کي سواءِ ڏني ورتي جي، جڳھ نٿي ملي. پيو، جيڪڏهن ڪنهن کي چڱي سفارش آهي، ته ان جو به مسئلو حل ٿي وڃي ٿو. بستري جي جڳھ حاصل ڪرڻ جو ٽيون طريقو جيل انتظاميا کي ڏيتي ليتيءَ ذريعي راضي ڪرڻ جو آهي ۽ اهوئي طريقو عام مروج آهي. باقي بچيل قيدين لاءِ ٿپي آهي، جتي قيدي خالي فرش تي سمهندا آهن ۽ انهن کي پاسي ورائڻ جي جڳھ به نه هوندي آهي. واردن جي اندر پاڻي جو مسئلو به عام آهي. تمام ٿورا وارڊ آهن، جن کي پاڻي جي سپلاءِ لائن پهتل آهي، اهو به انهن واردن اندر رهندڙ قيدين جي پنهنجي ڪوشش ۽ خرچ جو نتيجو آهي. انهن وٽ پاڻي جون ٽانڪيون به ٺهيل آهن. گهڻن واردن ۾ قيدي ٻاهران بالٽين ۽ ڪنسترن ۾ پاڻي ڀري ايندا آهن. عام قيدين جي انهن واردن ۾ صفائيءَ جو به وڏو مسئلو آهي. پاڻيءَ جي نيڪال جو نظام صحيح نه هئڻ ڪري گندگي رهندي آهي، جنهن سبب جيل ۾ وبائي بيماريون به عام ٿينديون آهن.

سينٽرل جيل جي اندر اهڙا قيدي به آهن، جن کي هن جديد دؤر ۾ باٿ روم جي به سهوليت حاصل نه آهي، انهن کي سندن ڪوليءَ ۾ هڪ ٽين جو ڊٻو مليل هوندو آهي، جنهن ۾ پيشاب ۽ ٻي حاجت ڪرڻ انهن جي مجبوري هوندي آهي. اهي اٿندا ويهندا ۽ سُمهندا به ان ڪوليءَ ۾ ئي آهن. 24 ڪلاڪن ۾ فقط هڪ دفعو ان غلاظت ۽ بدبوءِ سان ڀريل ڊٻي کي صاف ڪري، وري اتي رکيو ويندو آهي. اهڙين ڪولين ۾ اڪثر هڪ کان وڌيڪ قيدين کي رهايو ويندو آهي، ڪن حالتن ۾ ته انهن جو تعداد چار پنج به هوندو آهي. هتي جيل ۾ قيدين کي طبي سهوليتون به اڻپوريون آهن. جيل جي اندر اسپتال به آهي، جنهن ۾ ٽي ميڊيڪل آفيسر آهن، جن مان هڪ چيف ميڊيڪل آفيسر (CMO) آهي. اهو ۽ هڪ ٻيو ڊاڪٽر ڏينهن جو ڊيوٽي ڪندا آهن، ٽيون ڊاڪٽر شام جو 6-00 وڳي کان صبح جو 8-00 وڳي تائين

ڊيوٽي ڪندو آهي. اهو جيل جي ڪالونيءَ ۾ ئي رهندو آهي ۽ سندس سروس آن ڪال (On Call) هوندي آهي. ڏينهن جو اسپتال ۾ O.P.D بہ ٿيندي آهي.

جيترو قيدين جو تعداد آهي، ان حساب سان اسٽاف بلڪل اڻپورو آهي؛ يعني اڍائي هزار قيدين تي هڪ ڊاڪٽر آهي. اهو بہ جيل ۾، جتي ٻاهر جي ڀيٽ ۾ زندگيءَ جون سهوليتون اڻپوريون هجڻ ڪري بيمارين جو امڪان وڌيڪ آهي. تنهن ڪان پوءِ سرڪاري دوائون تہ بلڪل اڻلڀ آهن. ڪراچي سينٽرل جيل جي دوائن لاءِ سڄي سال لاءِ هڪ لک روپين جي بجيٽ رکيل آهي، يعني پنج هزار قيدين جي حساب سان سڄي سال ۾ في قيديءَ کي فقط =/20 روپين جون دوائون ملي سگهن ٿيون. جڏهن تہ هتي سوين قيدي ٿي- بي ۽ ٻين اهڙن موذي مرضن ۾ ورتل آهن، جو هڪ هڪ قيديءَ کي هر روز سوين روپين جي دوائن جي ضرورت پوي ٿي. تقريباً اهي سڀ بيمار قيدي معاشي طرح ايترا تنگدست آهن، جو انهن کي پنهنجي کيسي مان دوائن تي خرچ ڪرڻ لاءِ هڪ رپئي جي بہ سگهہ ڪونهي. پر ڪجهہ پرائيويٽ ادارن ۽ انفرادي ماڻهن پاران قيدين لاءِ دوائون عطئي طور ڏيڻ ڪري ڪجهہ گذارو ٿي وڃي ٿو.

هن وقت C ڪلاس جي قيدين کي رهائڻ لاءِ نين بيرڪن ٺاهڻ جو ڪم تيزيءَ سان هلي رهيو آهي. درالقرآن جي پويان ۽ نيو جيل کان اڳيان ٽي وڏيون بيرڪون ٺهن پيون. اُهي سرڪاري خرچ تي نہ، پر هڪ خانگي اداري برڪاتي فائونڊيشن جي پاران ٺاهيون پيون وڃن. انهن ٽنهي بيرڪن ۾ پنج ڇهہ سئو قيدي رهڻ جي گنجائش ٿي سگهي ٿي. انهن بيرڪن جي تعمير تقريباً مڪمل ٿيڻ تي آهي. تازي پاڻيءَ جي رَسد ۽ گندي پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ بہ جيل ۾ ڪم هلي رهيو آهي. جنهن جي نگراني واري ڪميٽيءَ ۾ جيل انتظاميا سان گڏ قيدي بہ شامل آهن؛ جن ۾ مصباح بہ آهي. هو نيب ڪورٽ جو سزايافتہ آهي ۽ ڪراچي واٽر ۽ سيوريج بورڊ (K.W.S.B.) جو چيف انجنيئر رهي چڪو آهي.

14/8/2001

14 آگسٽ جي ڪري اڄ يومِ آزادي آهي ۽ جيل ۾ موڪل آهي. قيد ۾ يومِ آزاديءَ جو تصور بہ ڏاڍو عجيب محسوس ٿيندو آهي. صبح جو اسان وراندي ۾ ويٺا ڪچهري ڪري رهيا هئاسين ۽ ٻاهر والي بال راند هلي رهي هئي. اسان جي ۽ 14 وارڊ جي سامهون والي بال جو نيٽ لڳل آهي. هتي روزانو شام جو والي بال راند ٿيندي آهي. خان محمد مهر بہ گهڻو ڪري شام جو والي بال کيڏندو آهي. اڄوڪي ڏينهن جي حوالي سان ڪراچي سينٽرل جيل ۽ لانڍي جيل جي ٽيمن وچ ۾ والي بال جو مقابلو هلي رهيو هو.

اسان کي شام جو خبر پئي، تہ سينٽرل جيل جي ٽيم مقابلو کٽيو. آئون ٿورو ٻاهران چڪر ڏيئي وري واپس پنهنجي وارڊ ۾ آيس، جتي آئون، وريام فقير، امداد، لالو دائود ۽ صديقي ڪچهري ڪري رهيا هئاسين، تہ لڇمڻ آيو. سائس گڏ ايس- ڊي- ايم ربنواز هگورو هو، جيڪو اينٽي ڪرپشن جي ڪيس ۾ گرفتار هو. ڪجهہ دير انهن سان گپ شپ ٿي. پوءِ هگوري اجازت ورتي، ڪيس وري قربان جتوئي وارن ڏانهن ويٺو هو. همراهَن چيو، تہ اڄ موڪل جو ڏينهن آهي، تاش راند ٿا کيڏون.

اسان ويٺا هئاسين تہ آغا وزير عباس ۽ سليم آيا. وزير عباس وارن حال احوال ڪرڻ کان پوءِ اجازت ورتي، انهن کان واندو ٿي آئون همراهَن سان راند ڪرڻ ويٺس، تہ ايتري ۾ ٻہ همراهہ وراندي ۾ داخل ٿيا. مون کي چيائون، ”توهان جي ديدار تي حاضر ٿيا آهيون.“ مون چيو اندر اچو. آئون راند ڇڏي مهمانن سان وڃي ويٺس. خير عافيت کان پوءِ پنهنجو تعارف ڪرايائون. هڪ همراهہ ٻڌايو تہ منهنجو نالو غلام رسول راهوجو آهي، آئون شهيد فاضل راهو شهر جو آهيان. آئون ڪيس سڄاڻڻ جي لاءِ پنهنجي ذهن تي زور ڏيڻ لڳس. چيومانس، ”شايد مون توهان کي اڳي ڪڏهن ڏٺو نہ آهي، جيڪڏهن شهيد فاضل راهو جو آهين، تہ شابس هجيئي جو ٻن مهينن کان پوءِ ٻڌايو اٿئي!“

پوءِ مون کي ٻڌايائين، تہ هو اصل سيتا ضلعي دادو جو آهي، پر شهيد فاضل راهو شهر مان گرفتار ٿيو هو ۽ ڪراچيءَ ۾ مٿس 4-5

ڪيس آهن. پيو همراه حاڪم علي انڙ هو، سڪرنڊ سان تعلق هئس، ڪنهن بئنڪ ۾ ڪيشيئر طور نوڪري ڪندو هو. هتي بئنڪنگ ڪورٽ جي ڪيس ۾ گرفتار آهي. همراهن سان چڱي ڪچهري ٿي، بعد ۾ موڪلائي هليا ويا.

اسان ماني کائي ويٺا هئاسين ته الهڏنو ڏاهري ۽ قربان جتوئي آيا. انهن سان ڪجهه وقت راند ڪئيسون. ٿوريءَ دير ۾ دوست علي جت، نواب جت، ابراهيم جت ۽ هڪ پيو همراهه گڏجي آيا. آئون ڪين ڪمري ۾ وٺي ويس. اسان ڳوٺ جي اليڪشن جي باري ۾ حال احوال ڪندا رهياسين. انهيءَ کان پوءِ ابوبڪر جت پنجن ڇهن همراهن سان گڏ آيو، جن ۾ سندس ننڍڙو پياءُ سؤٽ ۽ پيا هئا.

4-30 وڳي اسپتال جي پويان اسٽيج شو جو پروگرام هو. پيا همراه اوڏانهن روانا ٿيا. آئون ۽ فقير صاحب 5-30 وڳي اُتي پهتاسين. خان محمد مهر ۽ C.M.O. وارا اسپتال ۾ ئي مليا. اجا آءِ- جي، پروگرام تي نه پهتو هو. ڪجهه دير کان پوءِ اسان پروگرام ۾ وڃي ويٺاسين. پر رش تمام گهڻي هئي، تقريباً سڄي جيل جا قيدي آيل هئا. اسٽيج جي سامهون مهمانن لاءِ ڪجهه صوفا ۽ ڪرسيون رکيون ويون هيون، باقي عام قيدي بيٺي شو ڏسي رهيا هئا. شو جو مهمان خصوصي آءِ- جي نثار مهر هو. ڪجهه دير ۾ اهو به پهچي ويو ۽ شو باقاعدي شروع ٿيو، جيڪو مغرب جي نماز تائين جاري رهيو. شو ۾ ڪمپيئرنگ محمود اختر ڪري رهيو هو. سڄي شو جو مک آئٽم شهزاد رضا ۽ لياقت سولجر جي ڪاميڊي هئي. ڪمپيئرر اعلان ڪيو، ته نماز کان پوءِ شو وري جاري رهندو.

اُن کان پوءِ آءِ- جي سميت سڀ مهمان اٿيا. واپس ايندي ايريگيشن جي انجنيئر مگريو، محمد عيسيٰ، طارق لغاري ۽ ڪرنل چانڊيو سان ملاقات ٿي. انهن سان ماڙيءَ تائين ڪچهري ڪندا آياسين. جتان مون، فقير، ڏاهري ۽ جتوئيءَ انهن کان موڪلايو. هو ٻاهر ويا ۽ اسان پنهنجن واردن ڏانهن آياسين.

انين وڳي آئون ۽ ذڪريا غني اسپتال ۾ C.M.O. وٽ وياسين. ان کان بخار جون ڪجهه گوريون ورتيوسين ۽ ڪچهري ڪئيسين، اتي اسپتال جي وارڊ ۾ داخل سپاهه صحابه جي حافظ محمد بخش جي طبيعت

پُڇيسين. بعد ۾ پنهنجي وارڊ ڏانهن نڪتاسين، ته سڄو رستو ماڻهن سان ڀريل هو، جو شو ان وقت ختم ٿيو هو. ان رات اسان وارا وارڊ تقريباً ڏهين وڳي بند ٿيا.

اڄ شام جو جنهن وقت مهمانن سان گڏ ويٺو هئس ته شهيد پٽو جو نياز حسين ميربحر به آيو هو. مون کيس شڪل مان سڃاتو ٿي، جو سنڌس وارڊ ۾ ملاقات ٿي هئي. پر اڄ پنهنجو تعارف ڪرايائين. ٻڌايائين ته ”آئون لاڙڪاڻي جو آهيان ۽ مير مرتضيٰ ڀٽي جو ڊرائيور رهيو آهيان. جڏهن مير صاحب بدين جي دوري ۾ توهان جي ڳوٺ آيو هو، تڏهن به سنڌس گاڏي مون هلائي هئي.“ مون پڇيومانس ته هتي ڪهڙي ڪيس ۾ آهين؟ ٻڌايائين ته احمد علي سومري جي قتل جي ڪيس ۾ آهيان. نڪو ڪيس هلي ٿو ۽ نه ئي ضمانت ٿي ٿئي. نياز حسين سان ڪافي دير حال احوال ٿيندا رهيا. جنهن کان پوءِ هن اجازت ورتي.

احمد علي سومري جو قتل 1995ع ۾ ڪراچي ۾ سنڌس ڊفينس واري گهر جي اڳيان ٿيو. منهنجون سائس ڪجهه ملاقاتون ته ٿيريائين هيون، پر گهرائپ 1990ع کان پوءِ ٿي، جڏهن هو جام صادق علي (مرحوم) صاحب جو اسپيشل اسسٽنٽ ٿيو هو. تمام پيارو ماڻهو هو ۽ دوستن جو دوست هو. بنيادي طرح سنڌس تعلق ورڪر ڪيڊر سان هو، پر پاڻ سيلف ميڊ (Self made) ماڻهو هو، پنهنجو پاڻ محنت ڪري ڪافي اڳتي نڪري آيو هو. جڏهن اسان ڪجهه دوست پاڻ ۾ ميان نواز شريف جي مسلم ليگ ۾ وڃڻ جو سوچي رهيا هئاسين ۽ ان معاملي تي مشورو ڪرڻ لاءِ اسان دوستن جون جيڪي به شروعاتي گڏجاڻيون ٿيون هيون، اُهي سڀئي مرحوم احمد علي جي ئي گهر تي ٿيون هيون. هو انهن دوستن مان هڪ هو، جن هن سلسلي جي شروعات ڪئي هئي.

آخر جڏهن اسان هوٽل تاج محل ۾ ميان نواز شريف جي موجودگيءَ ۾ مسلم ليگ ۾ شامل ٿيڻ جو اعلان ڪري رهيا هئاسين، ته بدقسمتيءَ سان هو اسان ۾ موجود نه هو ۽ موت هن کي اسان کان جدا ڪري چڪو هو. مرحوم احمد علي جا دوست ان جي کوٽ هميشه لاءِ محسوس ڪندا رهندا.

15/8/2001

اڄ صبح جو 9-30 وڳي گهر وارا ۽ پيٽي آيا. ماڙيءَ تي مٿي وٺي ئي هئاسين، ته 00-12 وڳي ڌاري سپرنٽينڊنٽ جي گارڊ اچي ٻڌايو، ته هيٺ غوث بخش مهر آيو آهي. آئون هيٺ آيس ته سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ غوث بخش مهر ۽ اسلم ويٺل هئا. مهر صاحب پهريائين فاتحه پڙهي، ان کانپوءِ ساڻس حال احوال ٿيا. اينٽري ۾ خان محمد مهر به آيو. ان کان پوءِ غوث بخش مهر ۽ اسلم موڪلايو، چيو ته اسلم کي وري هوم سيڪريٽري ڏانهن وڃڻو هو. اسلم چيو ته آئون وري موٽي ٿو اچان.

6-00 وڳي ملاقات جي پرچي آئي. ويس ته سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ اسلم مليو. اتي خان محمد ۽ حاجي ايوب ويٺل هئا. اسين اتي وٺا ئي هئاسين، ته ملاقات هال مان مقدم اچي چيو ته اوهان جي مٿي ملاقات آيل آهي. اسلم کان پڇيم ته مٿي ڪير ملاقات لاءِ آيل آهي؟ ٻڌايائين، ته ڪاڪو پيرومل ۽ سيٺ دريانو مل آيل آهن، اُهي ئي هوندا. ٿوريءَ دير ۾ اهي به هيٺ آيا. انهن سان ڊاڪٽر شام ۽ لڇمڻ به گڏ هئا. ساڻن ڪچهري ٿي. ان کان پوءِ سيٺ درياني ۽ ڪاڪي پيرو موڪلايو. ڪجھ وقت کان پوءِ اسلم ۽ ڊاڪٽر شام به روانا ٿيا. لڇمڻ پنهنجي وارڊ ڏانهن ويو ۽ آئون ڊپٽي نيازي وٽ ويٺس. ٿوريءَ دير ۾ ئي آءِ- جي آيو، جنهن کي اندر ڪمپيوٽر سينٽر جي وزٽ تي وڃڻو هو. هو مون کي ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ جي آفيس جي اڳيان مليو. پڇيائين ته ”غوث بخش مهر آيو هو، توهان سان مليو؟ ٻڌايومانس ته ”ها ساڻس ملاقات ٿي وئي.“ ان کان پوءِ آئون پنهنجي وارڊ ۾ آيس. صديقي ۽ امداد سان ڪچهري ٿي.

اسان جي، 14 ۽ 15 وارڊ جو واردر سپاهي شبير سومرو آهي. سندس تعلق خيرپور سان آهي. گهڻو ڪري سڄو ڏينهن ٻاهر جي ڪم جي حوالي هوندو آهي. اڄ شبير ٻن ڏينهن جي موڪل تي ويل هو. جڏهن جيل بند ٿيندو آهي، ته واردر پنهنجو وارڊ بند ڪري چابيون ماڙيءَ تي جمع ڪرائيندا آهن ۽ وري صبح جو سويري اتان کڻي پنهنجو وارڊ وڃي کوليندا آهن. شبير جي موڪل ڪري اڄ اسان کي

نئون سپاهي بند ڪرڻ آيو، جنهن ٻڌايو ته هو ذات جو لوهراڻي آهي ۽ خيرپور جو آهي.

16/8/2001

12-30 وڳي ماڙيءَ تي ويس، ته داخل ٿيندي ئي حوالدار ٻڌايو ته توهان جا همراهه هيٺ ويٺا آهن. اڳي پراڻي B ڪلاس جي ملاقات جي جڳهه اها ئي هئي، جيڪا هيٺ ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ جي آفيس جي سامهون آهي. نيب جي ڪيسن سبب جيل ۾ وڌيڪ رش هجڻ ڪري سپرنٽينڊنٽ ڊاڪٽر سرور جمالي جي وقت ۾ ماڙيءَ تي مٿي ملاقات جو هال الڳ ٺاهيو ويو آهي، جنهن جو خرچ ڪجهه قيدين ئي پريو. هينئر جيل ڊپارٽمينٽ جي پوري ڊيٽا Data ڪمپيوٽر تي آڻڻ ۽ سي ڊي تي منتقل ڪرڻ جي سلسلي ۾ تياري ٿي رهي هئي. اهو پروگرام مٿي ملاقات جي ڪمري ۾ هلي رهيو هو، ان ڪري ملاقات هيٺ ئي ڪرائي پئي وئي.

آئون ماڙيءَ ۾ اندر آيس ته سامهون رزاق عباسي جيلر جي آفيس ۾ مرچو مل ويٺو هو. ساڻس گڏ ڊي ايس پي احمد خان جمالي به آيل هو. ٻاهر پڇڻ آيو هو، ان کي به مون گهرائي ورتو. شام جو C.M.O سان ڪم هو ته اسپتال ويس. اتان 21 وارڊ ۾ وزير عباس وٽ ويس، جتي جميل ڪياني به ويٺل هو. اتان نڪتس ته ٻاهر سپرنٽينڊنٽ بيٺو هو. ان سان گڏجي اسان واري پاسي آياسين، جتان سپرنٽينڊنٽ 14 وارڊ ۾ ويو ۽ آئون پنهنجي وارڊ ۾ آيس. صوفي کي گهرائي ٽاور ڏانهن ويس، جتي استاد گلوءَ کي، مون کي فون تي نياپو ڪرڻ لاءِ ڏيڻو هو. استاد گلو وارا ٻاهر بيٺل هئا. ان ساڻس گڏ بيٺل همراهه کي چيو ته اسماعيل صاحب کي اندر پنو ۽ پين ڏيو.

آئون اندر آفيس ۾ وچي نياپو لکي رهيو هئس، ته هڪ همراهه، جيڪو جسم ۾ گهٽو پريل ۽ ڏاڙهيءَ سان هو، ٻئي همراهه کي ڪجهه چئي رهيو هو، شايد هو پشتو زبان ۾ ڳالهائي رهيا هئا. مون ايترو سمجهيو، ته ان همراه بابا جو نالو ۽ منهنجو نالو ورتو آهي. مون اردوءَ ۾ پڇيومانس ته توهان هن کي ڇا چئي رهيا هئا؟ چيائين ته مون هن کي

ٻڌايو پئي، ته آئون توهان جي والد صاحب سان گڏ سکر جيل ۾ رهيو آهيان. مون پڇيو مانس ته سکر جيل ۾ ڪڏهن رهيو آهين ۽ ڪهڙي ڪيس ۾ هئين؟ ٻڌايائين ته ايم- آر- ڊي تحريڪ ڪانپوءِ جڏهن فاضل راهو صاحب سکر جيل ۾ هو، ته آئون به اتي هئس ۽ خون جي ڪيس ۾ جهليل هئس. همراهه ٻڌايو ته هن جو نالو عباس شاه آهي ۽ اوڪاڙه جو آهي.

آئون استاد گلوءَ کي ڪاغذ ڏيئي پنهنجي وارڊ ۾ موٽي آيس. استاد گلو تمام ملنو جلنو ماڻهو آهي، سندس نالو گل محمد آهي، پر گهڻا ڪيس استاد گلو ڪري سڏيندا آهن. هتي جيل ۾ صوبيدار آهي. پاڻ حيدرآباد ۾ دوآبي جو آهي. مون کي ٻڌايو هئائين ته سندس فاضل صاحب سان به گهڻو تعلق رهيو آهي.

رات جو وراندي ۾ ويٺا هئاسين، ته مون وريام فقير کي چيو ته ٻاهرئين اڱڻ جو ڪجهه حصو پڪو ڪريون. ان تي ذڪريا غني چيو ته، "جيڪا چيف منسٽر صاحب جي مرضي!؟" ذڪريا غني فقير وريام کي وڏا سائين ڪري سڏيندو آهي ۽ مون کي وري ڪڏهن ڪڏهن چيف منسٽر ناهي چڏيندو آهي ۽ خان محمد مهر کي چيف سيڪريٽري. آئون چوندو آهيانس ته "يار آئون خالي منسٽر ٿيو آهيان. ته جيل جي هن وارڊ تائين پهتو آهيان. تون وري مون کي چيف منسٽر ڪري ڦاسي گهاٽ تائين پهچائڻ ٿو چاهين ڇا؟"

هينئر آئون جڏهن هيءَ ڪاپي ڪٽي لکڻ لاءِ اچي ويٺس، ته فقير وريام چيو ته "سائين! ڀلا توهان جو رسالو اڃا ختم نه ٿيو آهي، هلي پيو؟" چيومانس، "جيترا هتي جا ڏينهن آهن ته رسالو هلندو پيو. توهين اسان جا هتي جا ڏينهن ختم ڪرائيندا، ته رسالو بند ڪري ڇڏينداسين."

17/8/2001

صبح جو اخبارون پڙهي رهيو هئس، ته 30-9 ڌاري ماڙيءَ تان ملاقات جي پرچي آئي. آئون اڳا وهنجي تيار ٿي ويو هئس. جلدي تيار ٿي ماڙيءَ تي پهتس، ته مٿي عطا محمد راهو وارا آيل هئا. ساڻن سٺي ڪچهري ٿي. وري ڪين ڪٿي ويٺو هو، سو موڪلايائون. آئون وارڊ تي موٽي آيس ته 30-12 ڌاري وري پرچي آئي. ماڙيءَ تي ويس، اسلم وارا هيٺ ئي ويٺل هئا. هن سان گڏ علي نوحاڻي، ابوبڪر ۽ پٽي به هئا. اڃا اتي ويٺا ئي هئاسين ته راومل پهتو، اُهو لڇمڻ سان ملڻ لاءِ آيو هو. اسلم وارن اجازت ورتي، ته اقبال عنايت ملڻ آيو. ان سان ڊپٽي جي آفيس ۾ اچي ويٺس. اقبال عنايت ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ امان الله نيازي جو دوست آهي، انهيءَ ڪري گهڻو ڪري اتي ئي ويهي ڪچهري ڪبي آهي. رامو به وري اتي اسان سان اچي ويٺو ۽ گپ شپ ٿيندي رهي. واپس وارڊ تي آيس. آغا وزير عباس ۽ ڊاڪٽر خالد اڳي ئي ويٺل هئا، اسان گڏجي ماني کاڌي.

30-3 وڳي جو نياپو مليو. آئون صديقي کي وٺي اسپتال پهتس، جتي غلام حسين ميمڻ آيل هو. ڪجھ دير ڪاپوءِ لڇمڻ کي گهرايوسين. تقريباً ڇهين وڳي تائين ڪچهري ٿيندي رهي. تنهن کان پوءِ آئون، غلام حسين ۽ فضل الاهي ميمڻ ماڙيءَ تي آياسين، جتي اسان کي ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ نيازي سان ڪجھ ڳالهائڻو هو، پر هو نڪري ويو هو. اُتان اسان هڪٻئي کان موڪلايو، آئون واپس وارڊ تي آيس ۽ سي ايم او ڊاڪٽر فضل الاهي ٻاهر غلام حسين کي ڇڏڻ ويو.

رات جو آئون، فقير ۽ ذڪريا وراندي ۾ ويٺا هئاسين ۽ لالو دائود اندر .B.B.C ٻڌي رهيو هو. ٻاهر اچي ٻڌائين، ”لاهور، ڪراچي، گجرانوالا ۾ ڪل سٺ (60) کن ماڻهو مردار ٿيا آهن، ڇڳو ٻار هلڪو ٿيو آهي.“ لالو دائود B.B.C ٻڌي ۽ ماڻهو جي مرڻ جي خبر نه ملي، ته ڪيس مزو نه ايندو آهي، لڳندو آهي جڻ خبرون ٻڌيون ئي نه اٿس.

اسان کي ٻاهر اچي ٻڌائيندو آهي، ته اڄ هتي هيترا مردار ٿيا. سندس ڇوڻ آهي ته آبادي وڌي وئي آهي، ماڻهو هلڪا ٿيڻ کپن. ان مان هن جي جيل جي ڪيفيت جو اندازو ٿئي ٿو، هو ٻاهر ڪڏهن به ائين نه چوندو هو.

18/8/2001

صبح جو 9-00 وڳي گهروارا ملڻ لاءِ آيا. ملاقات کان پوءِ 30-11 وڳي سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ويس. هن ٻڌايو ته توهان جا مهمان ملڻ لاءِ اچڻ وارا آهن. مون توهان کي ان ڪري ٻڌايو، ته توهان وارڊ تي ويندؤ ته وري واپس اچڻو پوندو. آئون هن جي آفيس ۾ ئي ويهي رهيس. ڪجھ وقت کانپوءِ مون سپرنٽينڊنٽ کي چيو ته ”آئون ڊپٽي جي آفيس مان ٿي وارڊ تي وڃان ٿو، ملاقات اچي ته توهان مون کي گهرائي وٺجو.“

30-3 وڳي وري ماڙي تي ويس ته اديءَ ۽ ڊاڪٽر خليل ملاقات جي لاءِ آيل هئا. ڊاڪٽر کي ڪجھ ڪتاب، رسالا ۽ ٻيو ٽوپيءَ جو سامان مون لکايو هو، اُهو وٺي آيو هو. اينتري ۾ ڊاڪٽر شامون ۽ پوڄراج به آيا. آئون اديءَ وارن سان ملي وري ڊاڪٽر شامون ۽ لڇمڻ وارن سان ويٺس. انهن کان واندو ٿيس ته اقبال عنايت آيو، ان سان حال احوال ٿيا. شام جو سڌو وارڊ تي آيس ته امداد، صديقي ۽ لالو ويٺا هئا، مٿان وريام فقير به آيو. ڪجھ دير تائين ڪچهري ڪندا رهياسين. جنهن کان پوءِ سادي سٽين ڏاري آئون ۽ خان محمد مهر 17 وارڊ ڏانهن وياسين. اتي پهتاسين ته وارڊ بند ٿي چڪو هو.

خان محمد مهر کي ڪجھ ڪاغذ فاروقي ۽ ڏيري کي ڏيڻا هئا. گرلن مان انهن کي سڏ ڪيوسين. خان محمد انهن کي ڪاغذ ڏنا ۽ ڪجھ حال احوال ڪيا. اُتي ٻڄاٽي، ميان وقار ٻگانوالا ۽ چوڌري شريف سان به ملاقات ٿي. اسان ٻئي وري واپس پنهنجن واردن ڏانهن آياسين. ان ڏينهن حاجي ايوب ٻاهر نه نڪتو هو. خان محمد ٻڌايو ته اڄ حاجي صاحب ڪورٽ تي ويو هو، ان ڪري ٿڪل آهي ۽ سندس طبيعت به ٺيڪ نه آهي. اسان آياسين پئي، ته سامهون وارڊ جي ٻاهران وريام فقير بيٺل هو. خان محمد مهر کي مون چيو ته توهان پيلي فقير صاحب وٽ هلو، آئون حاجي کي پڇي اچان ٿو.

14 وارڊ ۾ ويس، ته حاجي ايوب سان گڏ اسلام الدين شيخ به ويٺل هو. اتي ٿوري دير حال احول ڪري وري ٻاهر آيس، ته فقير ۽ خان محمد بيٺا هئا. اسلام الدين صبح جو تيار ٿي سڌو پهرئين وارڊ ۾

چوڌري احمد مختيار ۽ برگيڊيئر حيات قريشي وارن ڏانهن ويندو آهي، جتان رات جو اٺين وڳي يعني بند ٿيڻ جي وقت ايندو آهي. ڏينهن جو هو ڪڏهن به سندس وارڊ ۾ نظر نه ايندو. هينئر وهيل چيئر تي هلي ٿو، تہ بہ سندس ان شيڊول ۾ ڪا به تبديلي ڪونه آئي آهي.

آچر 19/8/2001

12-00 وڳي ڊاڪٽر خالد ۽ وزير عباس آيا. ڊاڪٽر خالد، عباسي شهيد اسپتال ۾ ڊاڪٽر هو. هتي اغوا ۽ پنگ جي ڪيس ۾ گرفتار آهي. ڊاڪٽر خالد جيل ۾ ڊاڪٽريءَ جي ڊيوٽي ڏيندو آهي، ايمرجنسي جي صورت ۾ ڪڏهن سرڪاري ڊاڪٽر جي غيرموجودگيءَ ۾ جيل انتظاميا ڪنهن قيدي مريض جي علاج لاءِ کيس گهرائي وٺندي آهي.

وزير عباس جو هنڌيوال سليم به ڊاڪٽر خالد جي چين (Chain) ۾ آهي. لفظ چين به انهن محاورن مان هڪ آهي، جن جو استعمال جيل ۾ عام جام آهي. شروع ۾ آئون جڏهن قيدين کان اهو ٻڌندو هئس تہ ”فلاڻو قيدي فلاڻي جي چين ۾ آهي.“ تہ مون کي بہ سمجهہ ۾ نہ ايندو هو تہ ان جو مطلب ڇا آهي؟ پهريائين مون اهو تاثر ورتو، تہ اهو لفظ شايد هڪڙي ڪوليءَ ۾ رهندڙ يا هنڌيوالن جي لاءِ استعمال ڪيو ٿو وڃي. پوءِ خبر پئي تہ جيڪي قيدي ڪنهن هڪ ئي ڪيس ۾ هوندا آهن انهن لاءِ اهو لفظ ڪتب آندو وڃي ٿو، ۽ اهو ايترو تہ عام آهي جو تمام سادن ۽ اڻ پڙهيل قيدين کان وٺي تعليم يافتہ قيدين ۽ جيل انتظاميا ۾ ساڳئي طريقي سان استعمال ٿئي ٿو.

ان کان علاوه هڪ ڳالهہ ٻي بہ محسوس ڪرڻ جهڙي آهي، تہ هتي (گهٽو ڪري سنڌ جي سڀني پراڻن جيلن ۾) جيل جي ٻوليءَ ۾ ڪي اهڙا نيٺ سنڌي لفظ استعمال ٿين ٿا، جيڪي هر زبان سان تعلق رکندڙ قيدي استعمال ڪندو آهي. قيدين کان علاوه جيل انتظاميا وٽ بہ ان ڪم يا ان شيءِ جي لاءِ اُهي ئي لفظ استعمال ٿيندا آهن، پوءِ آفيسر ڀلي ڪهڙيءَ بہ زبان ۾ ڳالهائي رهيو هجي يا ان جي مادري ٻولي ڪهڙي بہ هجي. مثال طور جن قيدين جي ڪاڏي جو رڌ پچاءَ گڏ

ٿيندو آهي، انهن کي هڪبئي جو ”هندبوال“ چيو ويندو آهي، يعني هڪڙي هنديءَ مان ڪاڻ پيئڻ وارا.

لفظ ”ماڙي“ به جيل ۾ گهڻو مروج آهي. ماڙي بنيادي طرح جيل جي اندر ۽ ٻاهر جي وچ وارو حصو آهي، اهوئي جيل جو Entrance (داخلا) ۽ آفيس بلاڪ به آهي، جيڪو به ماڙ آهي. B ڪلاس جي ملاقات به ماڙيءَ تي ئي ڪرائي ويندي آهي. سپرنٽينڊنٽ، ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ ۽ ٻيئي اسٽاف جون آفيسون ۽ جيل جو سڄو رڪارڊ ماڙيءَ تي ئي هوندو آهي. هتي هر قيديءَ ڪان وٺي پورو جيل جو عملو ان جي لاءِ لفظ ”ماڙي“ استعمال ڪندو آهي.

صبح جي پهر ۾ جڏهن جيل کُلندو آهي، ته عام قيدين جي ڳڻپ ٿيندي آهي. ان جو طريقو اهو آهي، ته سڀني قيدين کي سندن ڪولين ۽ بيرڪن جي ٻاهران هيٺ زمين تي ٻن ٻن جي ٽولين ۾ ويهاريو ويندو آهي. ۽ ان ڪان پوءِ انهن جي ڳڻپ ڪئي ويندي آهي. ڳڻپ جي ان عمل کي جيل جي ٻوليءَ ۾ ”جوڙي“ لڳڻ سڏيو ويندو آهي. جيل جي اندر واڍڪو ڪم به ٿيندو آهي، اهو ڪم عام طرح اهي قيدي ئي ڪندا آهن، جيڪي اهو ڄاڻندا آهن. اهو ڪم جيل جي پٺي ڪنهن به وارڊ ۾ ٿيندو هجي، پر شام جو جيل بند ٿيڻ ڪان اڳي ڪم ڪندڙن کي سندن واڍڪا اوزار هڪ ئي هنڌ وجي جمع ڪرائڻا هوندا آهن ۽ ضرورت مطابق وري ٻئي ڏينهن جيل کلڻ ڪان پوءِ اتان ڪڍي سگهندا آهن. جنهن جڳه تي اهي اوزار جمع ڪرايا ويندا آهن يا جتي بنيادي طرح واڍڪو ڪم هلندو آهي، ان کي جيل جي ٻوليءَ ۾ ”واڍخانو“ سڏيو ويندو آهي. جيل جي وڏي ۽ مُک ديوار، جنهن ۾ داخل ٿيڻ ۽ ٻاهر نڪرڻ جي لاءِ فقط ماڙيءَ وارو هڪ گيٽ ئي هوندو آهي، ان ديوار کي عام طرح ”ڪوٽ موڪو“ سڏيو ويندو آهي. ان ڪان علاوه ٻيا به ڪجهه اهڙا لفظ ٻُڌڻ ۾ ايندا، جن جو استعمال سنڌي معنيٰ ۾ ئي ٿيندو آهي، مثلاً لفظ ”ملاقات“، جيڪو قيدي جي ايندڙ ملاقات جي لاءِ استعمال ٿيندو آهي. اهو لفظ اسان جي ننڍي کنڊ جي ڪجهه ٻين زبانن ۾ به عام آهي، پر جيل جي ٻوليءَ جي ڊڪشنريءَ ۾ ان جو استعمال سنڌي لفظ هجڻ جي حيثيت ۾ ئي ٿيندو رهيو آهي.

جيل جو اهو لفظ پنهنجي مخصوص معنيٰ ۾ اڄ ڪان نہ پر ورهاڱي کان اڳي استعمال ٿيندو اچي. ڪراچي سينٽرل جيل جي حوالي سان هڪڙي ڳالهہ نوٽ ڪرڻ جهڙي آهي، تہ جيل جي عملي کان وٺي قيدين تائين هتي گهڻائي غير سنڌين جي آهي، منجهن سنڌين جو تعداد شايد ئي چوٿين حصي جيترو هجي. پر مٿي ذڪر ڪيل لفظن ۽ ڪجهہ ٻين محاورن جو استعمال سڀني ٻولي ڳالهائيندڙن ۾ ساڳيءَ طرح آهي.

سومر 20/8/2001

12-00 وڳي ڏاري پرچي آئي، ماڙيءَ تي ويس تہ مٿي اسلم، اقبال، ابوبڪر ۽ علي ملاقات لاءِ آيل هئا. اسلم سان ڪافي معاملن تي ڳالهہ ٻولهہ ٿي. اُتي اقبال عنايت آيو، جيڪو ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ ويجهي ويٺو. اسلم وارن سان ملي آئون اقبال عنايت وٽ آيس. هن ٻڌايو تہ غلام علي خان بہ توهان سان ملڻ ايندو. اقبال کي چيم تہ مون اندر ڪنهن همراهہ کي وارڊ تي گهرايو آهي، تيستائين ان سان ملي ٿو اچان. آئون وارڊ تي مهمانن سان گڏ ويٺو هئس تہ اقبال عنايت، ڪمال سان گڏجي آيو، چيائين، ”مون سوچيو، توهان اچو، تنهن کان آئون ٿو توهان وٽ اچان.“ مون اقبال لاءِ ماني لڳرائي. ماني کائيندي چيائين، ”هيءَ جيل جي ماني بہ مون لاءِ يادگار ٿي وئي.“ ماني کائي اسان ماڙيءَ ڏانهن نڪتاسين. مون اقبال عنايت کي چيو، توهان اندر هلو، آئون اسپتال مان ٿي اچان ٿو. اڌ ڪلاڪ کان پوءِ آئون وري ماڙيءَ تي پهتس، اتي اقبال ٻڌايو تہ ملاقات جو پروگرام سڀاڻي رکون ٿا. کانئس موڪلائي آئون وري وارڊ ۾ آيس.

5-00 وڳي ماٺهو آيو، جنهن چيو تہ توهان کي سپرنٽينڊنٽ سڏايو آهي. آئون آفيس ۾ سپرنٽينڊنٽ سان ويٺو هوس، تہ هڪ سپاهي ڪيس اچي ٻڌايو تہ آءِ- جي صاحب اچي ويو آهي. سپرنٽينڊنٽ تڪڙو ٻاهر نڪتو. آءِ- جي اندر آيو، اڳوٽو سپرينٽنڊنٽ ڊاڪٽر سرور جمالي بہ ساڻس گڏ آيو. اسان ماڙيءَ ۾ ساڻس ملياسين. آءِ- جي ماڙيءَ تان سڌو اندر ويو. سپرنٽينڊنٽ ۽ ڊپٽي وري واپس پنهنجي آفيسن ۾ اچي ويٺا. ڪڏهن آءِ- جي جيل اندر اڪيلو ويندو آهي ۽ جيل اسٽاف

جي ڪنهن به ماڻهو کي پاڻ سان گڏ نه وٺي ويندو آهي. آئون سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ ويٺو هئس، ته ٿوري دير ۾ آءِ- جي، واپس موٽي آيو. جيل انتظاميا سينٽرل جيل جي واٽر سپلاءِ اسڪيم لاءِ جيڪو ورڪنگ پيپر تيار ڪيو هو، آءِ- جي ان کي چيڪ ڪري نئين سر هدايتون ڏئي رهيو هو، ان ۾ مصباح به ساڻس گڏ هو. ان دوران آئون، خان محمد مهر، سرور جمالي، عارب مهر، چوڌري شريف ۽ سپرنٽينڊنٽ پاڻ ۾ ڪچهري ڪندا رهياسين. 8-00 وڳي آءِ- جي روانو ٿيو ۽ اسين پنهنجي وارڊن ڏانهن موٽي آياسين.

21/8/2001 Tuesday

اڄ صبح جو 8-30 وڳي پرچي آئي. ماڙيءَ تي پهتس، گهر وارا ملاقات لاءِ پهتل هئا. آئون پارن سان ويٺو هوس ته جبار چيو: هڪ منٽ هيڏانهن اچجو. وچ واري ننڍي ڪمري ۾ آيس، جتي ملاقات ڪرائڻ وارو اسٽاف وهندو آهي. اتي سڪندر قريشي ويٺو هو. پهريائين مون سمجهيو ته ڪنهن سان ملڻ آيو آهي، پر پوءِ ٻڌايائين ته ”اينٽي نارڪوٽڪس جي پراپرٽي جي ڪيس ۾ آيو آهيان.“ ساڻس ڪجهه حال احوال ڪري وري پارن وٽ اچي ويٺس.

11-00 وڳي آفيس ۾ سپرنٽينڊنٽ سان ملي وري واپس وارڊ تي آيس، ته مون کي قران پاڪ پڙهائڻ وارو استاد ويٺو هو. روزانو يارهين وڳي ڌاري ايندو آهي ۽ اڌ ڪلاڪ لاءِ پڙهائيندو آهي. پڙهائيءَ جو اهو ڪم هفتي جا ٻه ٽي ڏينهن به مشڪل سان ٿي سگهندو آهي، جو آچر ڏينهن آئون موڪل ڪندو آهيان ۽ جمعي جي ڏينهن مون وارو استاد موڪل ڪندو آهي. پڙهائي واري وقت تي منهنجون ملاقاتون به اينديون رهنديون آهن. ان کان علاوه منهنجي يا هن جي ڪيسن جون تاريخون به لڳنديون رهنديون آهن. آئون وارڊ تي هجان يا نه، پر ذڪريا غني جي هدايت تحت، استاد پنهنجي مقرر وقت تي ضرور پهچندو آهي. استاد جو نالو خالد آهي، بلڪل نوجوان ڇوڪرو آهي، سندس تعلق سپاهِ صحابه سان آهي. ڪلفٽن وٽ ايراني انجنيئرن جي قتل ۾ اندر آهي، ڪيترو عرصو ته ڦاسي گهاٽ ۾ هو. اي ٽي سي (ATC) ڪورٽ

هن کي ڦاسي جي سزا ڏني هئي، پر هاءِ ڪورٽ سزا ختم ڪري وري A.T.C. کي ٻيهر نئين سر ڪيس هلائڻ لاءِ حڪم ڪيو آهي.

12-00 وڳي C.M.O. سان ملڻ لاءِ اسپتال ويس. اتان ٿي 21 وارڊ ۾ وزير عباس وٽ ويس، ان کان حميد واري ريفرنس جا ڪاغذ ورتم ته مٿان بدر عالم آيو، جنهن ٻڌايو ته هاءِ ڪورٽ ان جي ضمانت جي درخواست رد ڪري ڇڏي آهي ۽ وزير عباس جي درخواست جي شنوائي جي تاريخ پرهينءَ رکي اٿن. هڪ وڳي وري ماڙيءَ تان پرچي آئي. ويس ته سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ ميجر غلام حسين کوسو ۽ غلام علي نظاماڻي آيل هئا. مٿان وري اقبال عنايت آيو، انهيءَ ٿوري دير ۾ اجازت ورتي. غلام عليءَ سان ڪچهري کان پوءِ موڪلائي ميجر کوسي وٽ وينس، ته حوالدار ٻڌايو ته مٿي ڪمري ۾ توهان جا ملاقاتي ويٺا آهن. مٿي ويس ته ماتليءَ کان ارباب علي شاهه ۽ فدا آيل هئا، جن سان ملي واپس وارڊ تي آيس.

اڍائي وڳي وري ماڙيءَ تان سڏ آيو. ويس ته شاهنواز آيل هو. سندس پيءُ جي وفات تي ساڻس دعا گهريم. اتي ئي لڇمڻ مليو، ان سان به ڪي همراه ملڻ لاءِ آيل هئا. شاهنواز، عبدالقادر هاليپوٽو وڪيل جو وڪالت نامو مون کان صحيح ڪرائڻ لاءِ ڪٺي آيو هو. ايتري ۾ اسلم به اچي ويو. اسلم ڪورٽ کان سپرنٽينڊنٽ لاءِ علاج واسطي ليٽر ڪٺي آيو هو، جنهن ۾ سپرنٽينڊنٽ کي Comments موڪلڻا هئا. اُتي ويٺي ئي مٿين به ملاقات لاءِ پهتو ۽ ڊي ايس پي منٺار ڪاڪا به اچي مليو. پڇيومانس، هينئر ڪٿي آهين؟ چيائين ته اينٽي ڪار لفٽنگ (A.C.L.C.) ۾ آهيان.

ٿوري دير ۾ غلام نبي مغل (جي- اين- مغل) ۽ ڊاڪٽر گلزار جماڻي وارا آيا ساڻن سياسي ۽ زماني جون خبرون ٿيون. مغل صاحب صديق گگڙ کي به ملاقات لاءِ سڏايو، جنهن سان مون کي ملايائين ۽ ان جي پارٽ به ڪيائين، جيڪو هاڻي اسان جي پاسي واري وارڊ 16 ۾ اچي ويو آهي. انهيءَ سيني دوستن کان موڪلائي آيس ته ڊپٽي جي آفيس ۾ سڪندر قريشي، منٺار ڪاڪا ۽ انسپيڪٽر جاڙو خان ويٺا هئا. ڪجهه دير ساڻن وينس، وري پنهنجي وارڊ تي آيس.

شام جو آئون ۽ فقير ٻاهر آياسين ته خان محمد ۽ ذڪريا غني اڳيئي ٻاهر بيٺل هئا. ٿوري دير اتي ڪچهري ڪئيسين. ان ڏينهن حاجي ايوب آفريدي جي طبيعت ڪجھ ٺيڪ نه هئي. اسان گڏجي ڪيس پڇڻ لاءِ 14 وارڊ ۾ وياسين، ته اسلام الدين شيخ ۽ پاڻ اڳ ۾ ڪرسين تي ويٺا هئا. حاجي اڄ ڪورٽ تي ويو هو، اتان جيئن آيو هو ته سندس طبيعت ٺيڪ ڪونه هئي. پر هينئر ٻڌايائين ته دوائون کائڻ ۽ آرام ڪرڻ کان پوءِ هاڻي طبيعت ڪجھ بهتر آهي. اسان ڪجھ وقت اتي ويٺاسين، وري پنهنجي وارڊ ۾ هليا آياسين.

اڄ B.B.C. جي خبرن کان پوءِ دائود خان خاموش هو، شايد ڪي "مزيدار" خبرون نه ٻڌيون هونديون. پاڻ ٻاهر اچي ٻڌايائين ته اڄ ڪٿي به ڪي خاص ڦڙڪيون نه ٿيون آهن، مڙيئي ڪٿي ڪٿي هلڪي ڦلڪي مارا ماري ٿي آهي.

22/8/2001

اڄ هڪ وڳي ماڙيءَ تي ويس ته شاهنواز آيل هو، ان سان ملي وارڊ تي آيس. اتان ٿي اسپتال ويس ته چيف ميڊيڪل آفيسر ميمڻ صاحب رستي ۾ مليو، ٻاهر پئي ويو. منهنجي ڪري وري واپس اسپتال هليو، جو مون کي 32 فارم پرائڻو هو. هتي قيديءَ کي جيڪڏهن ڪنهن بيماريءَ جي علاج لاءِ موڪليو ويندو آهي ته سڀ کان پهرين فارم نمبر 32 ڀريو ويندو آهي ۽ ان تحت ئي پوليس لاءِ فردي نڪرندي آهي، جيڪا ٻاهر اسپتال وٺي ويندي آهي. ڊاڪٽر ٻڌايو ته 32 فارم جو رجسٽر ماڙيءَ تي آهي.

اسان گڏجي ماڙيءَ تي ڊپٽي جي آفيس ۾ آياسين، جتي رجسٽر گهرائي داخلا ڪرائيسين. ان کان پوءِ آئون واپس وارڊ تي آيس ته ذڪريا غني، ڪريم، حسن، صغير ۽ فقير ويٺا هئا. صغير چيو ته اسان ڪارڊ کيڏڻ لاءِ ويٺا آهيون. اسان پهرين راند شروع ڪئي، تيستائين سڪندر علي قريشي آيو ۽ ٻڌايائين ته سندس ضمانت ٿي وئي آهي. مون ڪيس مبارڪون ڏنيون ۽ گڏجي راند ڪرڻ لڳاسين. ڪجھ وقت کانپوءِ ماڙيءَ تان پرچي آئي. آئون ۽ سڪندر قريشي گڏجي ماڙي تائين وياسين، جتان قريشي پنهنجي وارڊ ڏانهن هليو ويو.

آئون ماڙيءَ ۾ مٿي ملاقات واري هال ۾ ويس ته گيانچند، ڊاڪٽر شام ۽ ڀيا همراه آيل هئا. سڀني سان ڪچهري ٿي ۽ حال احوال ٿيا. اتان واپس وارڊ تي آيس. ٿوري دير ۾ شبير سپاهي آيو، اچي ٻڌايائين ته آءِ- جي صاحب 14 وارڊ ۾ اچي ٿو ۽ اوهان کي سڏايو اٿائين. آئون ويس ته اتي خان محمد مهر، ميجر ڪوسو، اسلام الدين شيخ، آءِ- جي جو پاءُ ۽ حاجي ايوب ويٺل هئا. ڪجھ منٽن بعد آءِ- جي به اچي ويو. ساٿس سپرنٽينڊنٽ گڏ هو. ٿوري دير کان پوءِ فقير وريام به آيو. ٿنار مهر ڪجھ وقت ويٺو، سڀني ڪافي پيتي، جنهن کان پوءِ جلدي روانو ٿيو.

آئون وارڊ تان ٿي 6-00 وڳي ڪمپيوٽر روم تي ويس، ٿوري دير ۾ سپرنٽينڊنٽ جو مقدم آيو، چيائين توهان کي صاحب سڏايو آهي. آئون ويس ته سپرنٽينڊنٽ ماڙيءَ کان ٻاهر ئي بيٺو هو. چيائين، توهان جي گهران فون آيو آهي ته اسپتال جي پروگرام جو ڇا ٿيو؟ ٻڌايومانس ته شايد سياڻي ٿيندو. واپس وارڊ تي آيس ته ٿوري دير ۾ وري ماڙيءَ تان پرچي آئي. ماڙي تي ڊپٽي جي آفيس ۾ سڪندر قريشي ۽ منٺار ڪاڪا ويٺا هئا. سڪندر قريشي جي رليز اچي وئي هئي. ان کان پوءِ وري سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ ميجر ڪوسو وٽ ويس، جتي آئون ۽ خان محمد مهر اٺين وڳي تائين ساٿس ويٺا هئاسين. اتان آئون ۽ خان محمد اسان جي وارڊ ۾ آياسين، جتي محمد عثمان جيلر به آيو. اڌ ڪلاڪ تائين خان محمد ۽ ذڪريا غني درود شريف جي ڪتاب تي ڳالھ ٻولھ ڪندا رهيا. تقريباً 9-00 وڳي شبير دروازا بند ڪيا.

23/8/2001

12-30 وڳي ماڙيءَ تان پرچي آئي. ٻار، لطيف، عادل ۽ پيٽي آيل هئا. اڄ ملاقات جو ڪو پروگرام ڪونه هو پر اوچتو آيا. اقبال عنايت به آيو، جيڪو ڊپٽي جي آفيس ۾ وڃي ويٺو. آئون ٻارن کي روانو ڪري اقبال سان ڊپٽي جي آفيس ۾ وڃي ويٺس. اتان ٿي واپس وارڊ تي آيس.

شام جو صديقي، امداد ۽ ڪجھ ڀيا همراه وراندي ۾ ويٺا هئاسين.

ڪچهري ڪندي صحافين جي تحريڪ جو ذڪر نڪتو، جنهن ۾ ادا صديق به گرفتاري ڏني هئي. صحافين جي تحريڪ 1978ع ۾ هلي هئي، جڏهن جنرل ضيا جي مارشل لا جو ڀيانڪ ڪارو دور ملڪ مٿان ڇانيل هو. سڀني سياسي سرگرمين سان گڏوگڏ ڳالهائڻ ۽ لکڻ تي به پابندي مڙهيل هئي. پريس سينسرشپ سبب ملڪ جي سڀني اخبارن جي حيثيت محض ڊمي اخبارن واري رهجي وئي هئي.

صبح جو جڏهن اخبار هٿ ۾ کڻبي هئي ته اڌ کان وڌيڪ اخبارن جا صفحا ڪارا يا خالي هوندا هئا. حڪومتي مفادن سان ٽڪرائيندڙ هر خبر سينسر ائڊوائزر جو شڪار ٿي ويندي هئي. ڪنهن به اخبار کي ڪابه سياسي خبر اسٽيٽ مشنري (حڪومت) جي منظوريءَ کان سواءِ ڇاپڻ جي اجازت نه هوندي هئي. حڪومت زبان ۽ قلم جي مڪمل تالابندي ڪري ڇڏي هئي. پرنٽ ميڊيا جيترو اڄ اسان جي عوام تي اثرانداز ٿي رهي آهي، ان وقت اوتري نه هئي. ان وقت پرائيويٽ اليڪٽرانڪ ميڊيا ته اسان جي ملڪ ۾ اڃا سرجي به ڪونه هئي.

جلسن جلوسن، ڪارنر گڏجاڻين ۽ تقريرن تي مڪمل پابندي هئي. ان صورت ۾ پرنٽ ميڊيا ئي هئي، جيڪا عوام جي لاءِ ڪجهه نه ڪجهه صحيح معلومات ۽ خبرن جو ذريعو هوندي هئي. سنڌي اخبارن جي ته اها وڃي حيثيت ٿي هئي جو اهي رڳو اڳهوتري ۽ ڏيان طلب تائين وڃي بچيون هيون. اهڙيءَ صورتحال ۾ ملڪ جي سڄاڻ ۽ باخبر صحافين پنهنجي قلم جي آزاديءَ لاءِ ڊڪٽيٽر حڪمرانن سان ويڙهه جو اعلان ڪيو ۽ يقيناً اها ويڙهه رڳو صحافتي آزاديءَ جي نه هئي، پر ان کان وڌيڪ سياسي آزاديءَ جي به هئي، جو ان وقت سياسي پارٽين ۽ سياستدانن جي لاءِ پنهنجو موقف عوام تائين پهچائڻ جو واحد ذريعو اخبار ئي هئي.

ان صورت ۾ ملڪي صحافتي تنظيمون سڀني سياسي تنظيمن کان عملي ۽ اخلاقي مدد جون طلبگار هيون. سڀني سياستدانن کان پهرين شهيد فاضل راهو اڳتي وڌي اهو چئلينج قبول ڪيو ۽ سنڌي هاري ڪميٽي (جيڪا اڳتي هلي سنڌي هاري تحريڪ ٿي) جي پليٽ فارم تان صحافين جي حمايت جو اعلان ڪيو. شهيد نه رڳو صحافين کي

پنهنجي مدد جو يقين ڏياريو، پر ڪين تحريڪ هلائڻ جي لاءِ پڻ حوصلو ۽ همت ڏياريندو رهيو. آخر اهو طئي ٿيو ته صحافين جي تنظيم ۽ سنڌي هاري ڪميٽي پريس تان سينسرشپ هٽائڻ لاءِ عملي جدوجهد ڪنديون. اُن لاءِ جوڙيل حڪمت عملي تحت ان جو مرڪز ڪراچيءَ کي ٺاهيو ويو ۽ اهو اعلان ڪيو ويو ته هن ڪاري قانون خلاف هر روز هڪ صحافي ۽ هڪ هاري گڏيل طور تي ڪراچيءَ ۾ رضاڪاراڻي گرفتاري ڏيندا. ائين باقائدي عملي تحريڪ جي شروعات ٿي ۽ هر روز هڪ هاري ۽ هڪ صحافي ريگل چوڪ تي گرفتاري ڏيڻ لڳا.

جنرل ضياءُ الحق جي مارشل لا جي شروعاتي ڏهڪاءُ ۽ خاموشيءَ جي دور ۾ هي سياسي عمل بينڊل پاڻي ۾ پٿر هو، جنهن چُپ ۽ سناٽي واري سياسي ماحول جي جمود کي ٽوڙي حڪومتي ايوانن جي اندر لرزش پيدا ڪري ڇڏي. حڪمرانن اهو سمجهندي دير نه ڪئي ته هن تحريڪ کي صحافتي تنظيمن کان وڌيڪ اصل طاقت ڪٿان ملي رهي آهي، جنهن ڪري عوامي تحريڪ جي ڪارڪنن لاءِ پوري سنڌ جي اندر ڌرتي تپائي ٺامو ڪئي وئي. پارٽيءَ تحريڪ کي جاري رکڻ لاءِ اهو ضروري سمجهيو، ته شهيد فاضل راهو ٻاهر رهي ۽ گرفتار نه ٿئي، ان جي لاءِ شهيد جي روپوشيءَ جو فيصلو ڪيو ويو.

شهيد فاضل روپوش رهندي تحريڪ جي قيادت ڪندو رهيو پوءِ اڳتي هلي گرفتاري ڏنائين. هن ان روپوشيءَ دوران حيدرآباد جي ڪجھ مختلف جڳهين تي ٻه ٽورن ٽورن ڏينهن لاءِ رهائش اختيار ڪئي هئي. ڪجھ ڏينهن جي لاءِ حاجي وارث راهو جي لطيف آباد واري بنگلي تي ٻه رهيو هو. هڪ ڀيري مون کي ڪنهن ڪامريڊ کي اتي وٺي اچڻ لاءِ چيو هئائين. آئون ان همراه کي اتي وٺي ويو هئس ته ڪجھ همراهه وٽس اڳ ۾ ئي ويٺا هئا. اتي ڪچهري ڪندي ٻڌايائين ته جن کان لڪندا وتون انهن جا فون سڄو ڏينهن هتي ٿا اچن. پوءِ ٻڌايائين ته حاجي جا ڪجھ دوست آهن، پوليس وارا، اهي حاجي لاءِ فون ڪندا آهن ۽ ڪڏهن آئون فون ڪٽندو آهيان، ته منهنجو آواز ٻڌي چوندا آهن، ”سائين اوهان کي اسان الائجي ڪٿي پيا ڳوليون، اوهان ته هتي هٺيڪا ويٺا آهيو!“

هڪ پيرو آئون اتي بابا وٽ ويٺو هئس، ته مٺان پليجو صاحب آيو، جيڪو ان وقت سندس لطيف آباد واري گهر ۾ رهندو هو، اهو اتان ڪان پاسي ۾ ئي هو. پليجي صاحب ويهندي شرط مون کي چيو ”اسماعيل، هي اي- سي بند ڪراءِ، مون کي مٿي ۾ سُور ٿو پوي.“ ڪيس شايد اي- سي جو گوڙ ڏکيو لڳي رهيو هو. مون اُٿي اي- سي بند ڪيو پوءِ پاڻ ۽ بابا ڪافي وقت تائين ان تحريڪ جي مسئلي تي ڳالهائيندا رهيا.

جڏهن اها تحريڪ ڪجھ عرصو هلي، ته آخر صحافين جو گرفتاريءَ لاءِ پيش ٿيڻ جو سلسلو ٽٽڻ لڳو. جيئن ته هن جدوجهد جو بنياد ۽ لاڳاپو صحافتي آزادي جي مسئلي سان هو، اُن ڪري اُن جي ڪاميابيءَ لاءِ صحافين جي تسلسل سان شرڪت لازمي هئي. ان ڪري شهيد فاضل، صحافي اڳواڻن سان طئي ڪيو، ته سنڌي هاري ڪميٽي روز جي گرفتاريءَ وارو سلسلو جاري رکندي، باقي صحافين جي ڪوٽ جي پورائي لاءِ عوامي تحريڪ، سنڌي شاگرد تحريڪ ۽ هاري ڪارڪن صحافي بنجي گرفتاريون پيش ڪندا. انهن کي صحافت جا ڪارڊ ٺاهي ڏنا ويندا. ان ئي تحريڪ ۾ ادا صديق به گرفتاري ڏني. پاڻ ڪراچيءَ ۾ صحافيءَ جي حيثيت ۾ گرفتاري ڏنائين.

اُن وقت سندس عمر 23 سال هئي. مارشلا لا اختيارين تائين جڏهن اها ڄاڻ پهتي ته عوامي تحريڪ جا ڪارڪن صحافين جي لڪ ۾ گرفتاريون پيش ڪري رهيا آهن، ته انهن جي ڪاوڙ ۾ ڦهر ۾ اچا به وڌيڪ اضافو ٿي ويو ۽ هو ڪارڪنن تي وڌيڪ وحشي انداز ۾ تشدد ڪرڻ لڳا. جڏهن ادا صديق گرفتاري ڏني ته ڪيس جيل نه نيو ويو، پر سڌو ٽارچر سيل ڏانهن ڪٽي ويا، جتي هن کان (Investigation) آڏي پڇا ڪئي وئي ۽ چيائون ته ”تون صحافي نه آهين. ڪوڙ ٿو ڳالهائين، تون ته فاضل راهوءَ جو پٽ آهين؟“ هن کين جواب ڏنو ته ”آئون فاضل راهوءَ جو پٽ ته ضرور آهيان، پر صحافي به آهيان ۽ منهنجو فلاڻي اخبار سان تعلق آهي.“ ڪانئس ٻيو سوال اهو ڪيو ويو ته ڪراچي ۾ رات ڪٿي رهيو آهين؟ ان نڪتي جو پتو ڏيڻ ڏاءِ اوهان جا ٻيا ماڻهو به ضرور اتيئي رهيل هوندا. هن ڪراچي ۾ رهڻ واري جڳھ جو پتو نه

ٻڌايو ۽ چيو تہ مون سڌو ڳوٺان اچي هتي گرفتاري ڏني آهي انويسٽيگيشن آفيسر ڪيس سخت لهجي ۾ چيو. تہ تنهنجي استري ٿيل ڪپڙن ۾ سر بہ پيل ڪونهي، تون ڳوٺان سڌو ڪيئن آيو آهين! صاف صاف ٻڌاءِ تہ رات ڪراچي ۾ ڪٿي هئين؟ ”۽ توهان جا ٻيا ماڻهو ڪٿي آهن!؟“ ان کان پوءِ پورن ستن ڏينهن تائين مٿس سخت تشدد ڪيو ويو.

ڪجھ وقت تائين تہ سندس منهن ڇڏي باقي سمورو جسم زمين اندر پوريو ويو. ستن ڏينهن تائين ڪيس بکيو ۽ اُڃيو رکيو ويو ۽ ڪيس هر طرح جي اذيت ڏني وئي، پر پاڻ آخر تائين اهو نہ مڃيائين، تہ آئون صحافي نہ آهيان يا گرفتاري کان اڳ رات ڪراچي ۾ رهيو هوس. آخر هو بيمار ٿي پيو ۽ سندس جيري تي اثر ٿي پيو، ڪيس سائي ٿي پئي ۽ ان ئي بيماريءَ جي حالت ۾ اهلڪار ڪيس سينٽرل جيل ڪراچيءَ تي ڇڏي ويا! جتي هو آزاد ٿيڻ تائين جيل جي ڊاڪٽرن وٽ علاج هيٺ رهيو.

ڪيس اڳ ۾ ڪڏهن بہ سائي نہ ٿي هئي. سائيءَ جو اهو مٿس پهريون حملو هو، جيڪو ڪمزوريءَ ۽ تشدد جي نتيجي ۾ ٿيو هو. جنهن سندس جيري کي ايترو تہ نقصان رسايو، جو اڳتي هلي جڏهن بہ ڪنهن سبب ڪري ڪيس ٿوري بہ ڪمزوري ٿيندي هئي، تہ هڪدم مٿس سائيءَ جو حملو ٿي پوندو هو ۽ اڳتي هلي 1984ع ۾ روپوشي دوران ان ئي سبب سندس بي وقتو موت ٿيو.

جيل ۾ پوري مهيني جي علاج کان پوءِ سندس طبيعت ڪجھ سڌري. آخر صحافين، هارين، شاگردن ۽ عوامي تحريڪ جي ڪارڪنن جي ڪامياب جدوجهد جي نتيجي ۾ اخبارن مٿان پريس سينسرشپ جي ڦاسيءَ جي سرڪڻ ڪجھ ڍري ٿي ۽ سيني صحافين ۽ ٻين تحريڪ ۾ گرفتاريون پيش ڪندڙ سياسي ڪارڪن کي آزاد ڪيو ويو.

ادا صديق ٻيو ڀيرو 1979ع جي آخر ۾ گرفتار ٿيو. شهيد بابا 9 آڪٽوبر 1979ع تي راهوڪيءَ ۾ هاري ڪانفرنس ڪرائي هئي. ان وقت بہ سياسي ماحول جمود جو شڪار هو ۽ مڪمل سياسي ماٺار هئي. ان کان ڪجھ وقت اڳ عوامي تحريڪ ۾ ڪجھ اندروني ٽوڙ ڦوڙ جي

۽ ڪوشش ڪئي وئي هئي. شهيد جي پيشرفت ڪري ئي پارٽي هاري ڪانفرنس ڪرائڻ جو فيصلو ڪيو هو. ان وقت مارشل لا ايتري سخت هئي جو پنجن ماڻهن جي گڏ ٿيڻ تي به سرڪار سخت مچرجي پوندي هئي.

اهڙيءَ صورتحال ۾ راهوڪيءَ جهڙي ننڍڙي ڳوٺ ۾، جتي اُن وقت پڪو رستو به ڪونه هو ۽ سواريون به ڪونه هلنديون هيون، هڪ بس صبح جو ڪڙئي گهنور ۾ ماتليءَ لاءِ نڪرندي هئي، ته وري شام جو ساڳيءَ روٽ تان واپس ايندي هئي، اُتي ضيائي مارشلا جي سياسي گهٽ ٻوساٽ جي ماحول ۾ هزارن ماڻهن جو گڏ ٿيڻ حڪمرانن جي لاءِ حيرت جو باعث به هو، ته چتي ٿيڻ جو سبب به! فوج ۽ پوليس جا اهلڪار عوامي تحريڪ جي ڪارڪنن مٿان چتن ڪُتن وانگر ڪاهي پيا. شهيد فاضل، پليجو صاحب، گل چانگ، غلام قادر پليجو، حسين بخش ناريجو، اسماعيل مهيري، منو مهيري، ادريس ميرائي ۽ ٻين ڪيترن ڪارڪنن کي گرفتار ڪيو ويو ۽ ڪيترائي ڪارڪن پارٽي هدايتن تحت روپوش ٿي ويا.

راهوڪيءَ مٿان هڪدم فوجي چڙهائي ڪئي وئي ۽ اسان جي گهر تي ڇاپي دوران بابا جا لائسنس وارا هٿيار جن ۾ هڪ 7.mm ۽ هڪ 22 بور جون رائلفون ۽ هڪ 32 بور جو ريوالور هئا، پنهنجي قبضي ۾ ورتا. ڪجهه ڪتاب ۽ هر قسم جو لٽريچر، ڪجهه ڪيسٽون ۽ ڪنڊ جون ٻوريون به کنيائون. ڪنڊ ان وقت راشن تي هوندي هئي. آفيسر اهو پڇندا رهيا ته هي ڪنڊ ڪٿان آئي آهي. اهلڪارن لاءِ اسان جي گهر جي تلاشيءَ دوران جيڪا شيءِ پريشانيءَ جو سبب بڻي، اها ڪاٺ جي هڪ ننڍي پيتي هئي.

آئون جڏهن ننڍي هوندي ڳوٺ جي اسڪول ۾ پڙهندو هئس ته بلور (Marbles) راند تمام گهڻي شوق سان ڪندو هئس. ٻهراڙيءَ جي ٻارن ۾ اها راند عام وندر جو ذريعو هوندي آهي. آئون تمام گهڻا بلور کٽيندو هئس ۽ اهي هزارن جي تعداد ۾ مون وٽ گڏ ٿي ويا هئا. مون انهن بلورن کي هڪ ننڍڙي ڪاٺ جي پيتيءَ ۾ پري، مٿان ڍڪ کي چئني طرفن کان ڪوڪا ٺوڪي ڇڏيا هئا ۽ اها ڪيترن سالن کان

گهرجي ڪنهن ڪند ۾ پئي هئي، جنهن جي اسان جي گهر جي ڀاتين کي ٻه خبر نه هئي، ته ان ۾ ڇا آهي؟ فوجين کي تلاشي ونندي گهر جي ڪنهن ڪند پاسي کان اها پيتي هٿ چڙهي وئي. ان پيتي کي ٻاهر ڪڍي آيا ۽ آفيسر سيني گهر وارن کان پڇڻ لڳو ته هن ۾ ڇا آهي؟ ظاهر آهي ته ان جو جواب ڪنهن ٻه گهر جي ڀاتيءَ وٽ ڪونه هو. آئون انهن ڏينهن حيدرآباد ۾ هئس.

بلورن جي ڪري پيتي گهڻي وزندار هئي ۽ ڪوڪن سان چوڏاري بند هئي، ان ڪري هن کي وڌيڪ شڪ ٿيڻ لڳو ته هن ۾ ضرور ڪجهه آهي. مئجسٽريٽ، جيڪو ڇاپي دوران ساڻن گڏ هو، ان جي روبرو پيتي پڃائون ۽ بلور ڏسي ڏاڍا ششدر ۽ ڦڪا ٿيا.

ادا صديق کي ڪڙئي گنهور کان گرفتار ڪيائون ۽ ڪيس بدين ڪٽي ويا. هاري ڪانفرنس ٿيڻ کان پوءِ ڪيترن ئي ڏينهن تائين فوج، پوليس ۽ سول انتظاميا روز راهوڪي ايندي هئي. ڪڏهن اسٽيج جي ماپ پيا وٺندا هئا، ته ڪڏهن وري پنڊال واري جڳهه کي ڏورين سان پيا ماپيندا هئا، ته ڪڏهن وري ديڳين پچائڻ لاءِ ڪنيل چرن جي پيا سائيز وٺندا هئا ۽ ڳوٺ جا ماڻهو سڏي انهن کان آڏي پڇا ڪندا هئا ته هن هڪڙي ديڳ پچائڻ ۾ گهڻو وقت لڳندو ۽ هن سيني چرن تي هڪ ئي وقت ڪيتريون ديڳيون پچي سگهن ٿيون ۽ هڪ ديڳ مان گهڻا ماڻهو کائي سگهن ٿا؟ وغيره.

ڇاپي دوران جيڪي هٿيار وغيره نڪتا، انهن جي ايف- آءِ- آر ٻابا ۽ ادا صديق تي داخل ڪئي وئي ۽ اهو ڪيس بدين ۾ اسپيشل ملٽري ڪورٽ ڏاهي ان کي هلائڻ لاءِ ڏنو ويو.

حيدرآباد جي سمري ملٽري ڪورٽ ٻابا کي هڪ ڪيس ۾ 9 مهينا سزا ڏني. هاري ڪنوينشن ڪرڻ جي ڏوهه ۾ بدين سمري ملٽري ڪورٽ ڪيترن ئي ڪارڪنن تي ڪيس هلايا ۽ انهن کي سزائون ڏنائون. شهيد فاضل کي بدين جي سمري ملٽري ڪورٽ هڪ سال قيد جي سزا، ٽيهه هزار ڏنڊ ۽ ٽيهن ڦٽڪن جي سزا ڏني وئي پر سندس خراب صحت سبب ميڊيڪل گرائونڊ تي ڪيس ڦٽڪا نه هنيا ويا.

پليجي صاحب کي هڪ سال قيد جي سزا ڏني وئي. حسين بخش

ناريجو، ادريس ميرائي، منو مهيري ۽ گل چانگ کي قيد جي سزا سان گڏ ڦٽڪن جون سزائون به ڏنيون ويون. انهن ڇئني ڄڻن کي بدين شهر جي چوڪ تي سرِعام 15-15 ڦٽڪا هنيا ويا. اسماعيل مهيري کي به هڪ سال 15 ڦٽڪن جي سزا ڏني وئي پر سندس خراب صحت سبب ميڊيڪل گرائونڊ تي کيس ڦٽڪا نه هنيا ويا.

جنرل ضياءَ جي مارشل کان پوءِ سڄي ملڪ اندر اهي پهريان سياسي ڪارڪن هئا، جن کي ڦٽڪا هنيا ويا هئا. ڦٽڪن لڳڻ کانپوءِ انهن پنهنجي چوڏاري بيٺل هجوم کي فتح وڪٽري جو نشان (V) ڏيکاريو، جنهن تي اهڪارن کين بدين چانوٽيءَ ۾ کڻي وڃي وڏيڪ تشدد ڪيو هو. کين اتان کان حيدرآباد سينٽرل جيل منتقل ڪيو ويو.

بابا کي به ڪجھ ڏينهن لاءِ بدين جي جڊيشل لاڪ اپ تي کڻي آيا هئا. جتي اڳيئي ادا صديق کي به رکيو هئائون. بدين ۾ هونئن سمري ملٽري ڪورٽ قائم هئي، جنهن جو جج ميجر هوندو هو، جيڪو ضلعي جو سب مارشل لا ائڊمنسٽريٽر (S.M.L.A.) به هوندو هو. بابا ۽ ادا صديق تي لائسنس شده هٿيار رکڻ جي ڏوھ ۾ جيڪو ڪيس داخل ڪيو ويو، ان لاءِ اسپيشل ملٽري ڪورٽ قائم ڪئي وئي، جنهن ۾ هڪ ڪرنل، هڪ ڪيپٽن ۽ هڪ ميجسٽريٽ هوندو هو، جيڪو مختيارڪار هو.

شروعاتي ڪجھ تاريخن تي بابا ۽ ادا صديق کي بدين جي جڊيشل لاڪ اپ کان (جيڪو پراڻي ٿاڻي جي پاسي ۾ هوندو هو) اريگشن بنگلو ۾ قائم ملٽري ڪورٽ تائين هٿڪڙيون هڻي وچ بازار مان پيدل وٺي ويندا هئا. جڏهن هو ٻئي، هٿڪڙين سان بازار مان گذرندا هئا، ته پوري بازار جا ٻئي پاسا ماڻهن جا انبوھ گڏ ٿي ويندا هئا ۽ ماڻهن ۾ سخت تاءُ هوندو هو. ڪجھ ڏينهن کان پوءِ ٻنهي کي حيدرآباد سينٽرل جيل شفٽ ڪيو ويو ۽ اتان تاريخ تي بدين وٺي ويندا هئا. جڏهن ڪيس هلڻ شروع ٿيو ته چوڌري لطيف ۽ پرتاب راءِ وڪيل ڪيس جي پيروي ڪندا هئا. اهي ٻئي بابا جا دوست هئا.

جڏهن آڪٽوبر 1979ع ۾ هاري ڪانفرنس ٿي هئي، ته ان کان گذريل مهيني، يعني سيپٽمبر ۾، لوڪل باڊيز جون اليڪشنون ٿيون

هيون. انهن اليڪشن ۾ ادا صديق يونين ڪائونسل ترائي جو ميمبر چونڊجي آيو هو ۽ جڏهن يونين ڪائونسلن جي چيئرمين جي چونڊ جو شيڊول آيو، ته پاڻ حيدرآباد جيل ۾ هو. اتان ئي ڊي سي بدين کي، جيڪو ڊسٽرڪٽ رٽرننگ آفيسر به هو، پنهنجي ووٽ ڪاسٽ ڪرڻ لاءِ درخواست موڪليائين. اها درخواست ڪيس پليجي صاحب تيار ڪري ڏني هئي. جنهن درخواست منظور ڪندي پوليس کي حڪم ڪيو، ته ڪيس اليڪشن واري ڏينهن تي پولنگ جي جڳهه يعني يونين ڪائونسل هيڊ ڪوارٽر تي پيش ڪيو وڃي. اليڪشن واري ڏينهن تي ڪيس حيدرآباد سينٽرل جيل کان پولنگ تي آندو ويو، جتي سيني ميمبرن اتفاق راءِ سان ڪيس چيئرمين چونڊيو، جنهن تي ضلعي جي مارشل لا اختيارين کي سخت ڪاوڙ لڳي. بدين جي ايس ايم ايل اي، يونين ڪائونسل جي سيني ميمبرن کي پاڻ وٽ گهرائي ڪين سخت ڇنڊ ڪڍي ۽ چيائين ته ”تم لوگ مسلمان نهين هو، يا پوري يونين ڪي لوگ ڪميونسٽ هو گئي هو جو اس ڪميونسٽ ڪو چيئرمين منتخب ڪيا هي ؟“

جڏهن بدين جي اسپيشل ملٽري ڪورٽ ۾ ڪيس هلي رهيو هو ته وڪيلن يعني چوڌري لطيف ۽ پرتاب راءِ کي بدين پهچائڻ جي ذميواري منهنجي ۽ مير مظهر ٽالپر جي هوندي هئي. اسين هر شنوائيءَ واري ڏينهن تي صبح جو سويري حيدرآباد کان وڪيلن کي کڻي بدين ويندا هئاسين ۽ شام جو واپس حيدرآباد وٺي ايندا هئاسين. گاڏي مير مظهر هلائيندو هو. بابا ۽ ادا صديق کي به پوليس هر شنوائيءَ تي حيدرآباد کان بدين وٺي ايندي هئي ۽ شام جو واپس وٺي ويندي هئي.

جيڪڏهن تاريخ ٻئي ڏينهن تي رکبي هئي ته کين بدين ۾ ئي رکندا هئا. پر گهڻو ڪري ائين نه ٿيندو هو، لاڳيتي تاريخ ڪا ورلي ئي رکندا هئا. انهن ڏينهن حيدرآباد بدين روڊ تي، هوسڙي روڊ جي پاسي ۾ هڪڙي ڪالوني ٺهي رهي هئي، ان ڪالونيءَ کي عام طرح بهاري ڪالوني سڏيو ويندو هو ۽ چيو پئي ويو ته ان ڪالونيءَ ۾ بهاري مهاجرن کي آباد ڪيو ويندو. حقيقت کان قطع نظر اهو عام چوڻ ۽ ٻڌڻ ۾ ايندو هو. هڪ ڀيري اسان يعني آئون، چوڌري لطيف، مير

مظهر ۽ پرتاب راءِ جڏهن حيدرآباد کان بدين وچي رهيا هئاسين، ته ان ڪالونيءَ کي ڏسي چوڌري لطيف چيو، ”هيءَ ڪالوني فاضل جي لاءِ پيا نهرائين.“ اسان جي پڇڻ تي، ته ڪيئن؟ جواب ۾ وراڻيو هئائين ته ”فاضل جو ڳوٺ ڏانهن اچڻ وڃڻ جو گس هي آهي. هو جڏهن به هتان گذرندو ته ڪالوني ڏسي جذباتي ٿي ويندو ۽ حڪومت جي خلاف بيان نوڪي ڇڏيندو. پوءِ ڏينهن وري اندر ڪري ڇڏيندس. ائين حڪومت فاضل صاحب مان واندي ٿيو ويٺي هوندي.“ هي ڪيس ڪافي ڊگهو هليو ۽ تقريباً نون ڏهن مهينن کان پوءِ وڃي فيصلو ٿيو هو.

هڪ ڏينهن تاريخ تان واپس حيدرآباد اچي رهيا هئاسين ته چوڌري لطيف چيو، ”هاڻي ته اچي وڃي ٿڪجي پيا آهيون، اڄ مون ڪرنل کي به چيو ته توهين ڪيس جو فيصلو ته ڪريو ڪونه ٿا، هاڻي اسين رضا خوشيءَ سان توهان سان هڪڙي سوديبازي ڪريون ٿا. ان تي ڪرنل پڇيو، ڪهڙي؟ مون چيو ته هڪڙو اوهين رکو، هڪڙو اسان کي ڏيو. هن کي ڳالهه سمجهه ۾ ڪونه آئي، پڇيائين، ڇا مطلب؟

”چيومانس ته فاضل صاحب کي توهان ائين ڇڏيندا ڪونه ۽ جيڪڏهن ڇڏيندا ته به هن کي پاهر سک ڪونه ايندو، وري ڦري گهري ايندو اوهان وٽ. ان ڪري هن کي توهان رکو ۽ صديق اسان جي حوالي ڪريو. ان تي ڪرنل ٺهڪ ڏنو.“ آخرڪار ڪورٽ ڪيس جو فيصلو ڏنو جنهن ۾ ادا صديق کي آزاد ڪيو ويو ۽ بابا کي ٻه سال قيد بامشقت جي سزا ڏني وئي. ادا صديق کي سينٽرل جيل حيدرآباد مان آزاد ڪيو ويو، پر ڪيس هلڻ وارا نو مهينا هو جيل ۾ رهيو.

1983ع ۾ جڏهن ايم آر ڊي تحريڪ جي تياري لاءِ شهيد فاضل سڄي سنڌ ۾ ايم آر ڊي جي تنظيم ڪرڻ ۽ عوام کي جدوجهد ۾ متحرڪ ڪرڻ لاءِ جلسا ۽ ڪارنر گڏجاڻيون ڪري رهيو هو، تڏهن ان سلسلي ۾ بدين ۾ به هڪ جلسي جو پروگرام رکيو ويو هو. اهو جلسو بدين ۾ مهراڻ چوڪ وٽ ريلوي گرائونڊ ۾ ٿيو، جنهن ۾ شهيد فاضل کان علاوه معراج محمد خان ۽ M.R.D جا ٻيا اڳواڻ به شريڪ ٿيا هئا. ان جلسي ۾ مون به تقرير ڪئي هئي. تڏهن تازو ئي M.R.D اعلان ڪيو هو، ته ملڪ جا سڀ جمهوريت پسند بلدياتي نمائندا جمهوريت جي

بحاليءَ لاءِ احتجاج طور استعفائون ڏين.

بدين جي ان جلسي ۾ ادا صديق (چيئرمين يونين ڪائونسل) چاچا منو ۽ چاچا پوڙهو (عبدالله) (ميمبر ڊسٽرڪٽ ڪائونسل) ۽ بدين جي ٻين ڪيترن ئي چيئرمينن ۽ ميمبرن استعفا ڏيڻ جو اعلان ڪيو هو. 14 آگسٽ 1983ع تي جيئن ئي M.R.D جي تحريڪ باقاعدگي سان شروع ٿي ته هڪدم شهيد فاضل کي گرفتار ڪيو ويو. ادا صديق ان دوران روپوش ٿي ويو.

بابا ادا صديق جي روپوش رهڻ جي خلاف هو. هن جو خيال هو ته صديق ڳوٺ رهي ۽ اتي جو ڪم ڪار سنڀالي، جيڪڏهن اهو ممڪن نه آهي، ته پيلي گرفتاري ڏئي ڇڏي. ائين روپوش رهڻ مان ڪوبه فائدو نه آهي. پر ڪجھ پارٽي دوستن جو خيال هو ته صديق جيڪڏهن هينئر گرفتار ٿيندو ته پوءِ تڪڙو آزاد ڪونه ٿيندو.

۽ ٻيو ته هو روپوش رهي به علائقي جي پارٽي ڪارڪنن ۽ عوام کي جدوجهد لاءِ وڌيڪ متحرڪ ڪري سگهيو ٿي. ان کان علاوه ساٿين جو اهو به خيال هو، ته معاملي جي گرمي ڪجھ گهٽ ٿئي ته پوءِ هو وڃي ڳوٺ راڄ ۽ ٻني ٻاري جي ڪم ڪار جي به ڪري.

انهن ڏينهن ۾ ادا صديق جي گرفتاريءَ لاءِ حڪومت تمام گهڻي ڪوشش ڪئي. هن اهو سمجهيو ٿي، ته شايد فاضل راهو جي گرفتاريءَ کانپوءِ ۽ عوامي تحريڪ پاران ايم آر ڊي جي تحريڪ کي جاري رکڻ ۾ صديق راهو جو هٿ آهي. ان ڪري هن جي گرفتاريءَ لاءِ هڪ ڀيرو ٻيهر فوج راهوڪيءَ تي ڇاپو هنيو. فوجي اٽالن رات جو 8-00 وڳي پوري ڳوٺ جو گهيرو ڪيو. اوطاق جي پاسي ۾ ماما حاجي مامون جو دڪان هو، ان وقت ڳوٺ جا ڪجھ همراه اتي ڪچهري ڪري رهيا هئا ۽ منو مهيري ڪين منشيءَ ابراهيم جو گيت ٻڌائي رهيو هو، ته مٿان فوج اچي ڪڙڪي. آئون ان وقت گهر ۾ هئس. فوج ۽ پوليس پوري گهر جو گهيرو ڪري بنا ٻڌائڻ ۽ اطلاع جي اندر گهڙي آئي ۽ سڄي گهر جي تلاشي ورتائون. ادا صديق جو پڇيائون، ته ڪٿي آهي؟ تمام سختي واري انداز ۾، مون کان نالو پڇيائون ۽ چيائون ته فاضل راهو جو ڇا ٿئين؟ ڇا ڪندو آهين؟ مون

ڪين نالو ٻڌايو ۽ چيو ته ”حيدرآباد ۾ پڙهندو آهيان.“ فوجي آفيسر مون کي چيو تون اسان سان ٻاهر هل. آئون هن سان گڏجي ٻاهر آيس.

ڪجھ فوجي گاڏيون ۽ پوليس موبائل اوطاق جي پاسي کان پوزيشن وٺي بيٺل هيون. جڏهن ته گھٽيون گاڏيون مين روڊ تي بيهاري آيا هئا. هو مون کي وٺي سڌو اوطاق جي پاسي ۾ بيٺل گاڏين وٽ آيا. مون کي ان وقت ذهن ۾ اهو خيال هوءِ ته ادا صديق جي بدلي ۾ مون کي ڪٺي ويندا.

فوجين ڳوٺ جي ماڻهن کي دڙڪو دهمان، مارڪُٽ به ڪئي ۽ پڇيو، ”ٻڌايو ته صديق راهو ڪٿي آهي؟“ هڪ همراه وڏيڪ مار کان بچڻ جي لاءِ اهو چئي جان ڇڏائي ته هو حيدرآباد واري گھر تي هوندو. اتي فوجي پنهنجي گاڏيءَ جي ريڊيو سيٽ تان ڪنهن سان ڳالهايو. هو تمام آهستي ڳالهائي رهيو هو پر جيئن ته آئون ان جي بلڪل پاسي ۾ بيٺو هئس، سو مون کي ڪجھ ڪجھ سمجھ ۾ آيو پئي ته هو ڇا ڳالهائي رهيو هو. هن پنهنجي مٿين آفيسر کي ٻڌايو ته ٽارگيٽ نه مليو آهي، ان جي بدران هن جو ننڍو ڀاءُ آهي، جيڪو ڇوڪرو آهي. ٽيليفون بند ڪرڻ کانپوءِ مون کي چيائين، تون پيلي وج. ۽ پنهنجي پوري اٽالي کي گاڏين ۾ ويهڻ جو چئي روانا ٿي ويا.

اسان ۽ ڳوٺ جا ٻيا سڀ همراه اچي دڪان ۾ ويٺاسين، جتي چاچا منو ۽ منو مهيري وارا ويٺا هئا. اُتي ڪافي دير تائين ان ڇاپي تي تبصرو ۽ ڀوڳ چرچا ٿيندا رهيا.

ان ئي رات ادا صديق ڳوٺ اچڻ جي لاءِ دبيءَ کان خان محمد مهيريءَ وارن جي ڳوٺ آيو، جتان ڇاپي کان ڪجھ ڪلاڪ پوءِ ڳوٺ پهتو. مجيد مانجھند به ساڻس گڏ هو. ڇاپي کان پوءِ منو مهيري جڏهن سندس ڳوٺ پهتو، ته ادا صديق ڪجھ ئي وقت اڳ اُتان راهوڪيءَ لاءِ نڪري چڪو هو. جنهن کان پوءِ ڪنهن همراه کي شايد ماتليءَ روانو ڪيو ويو، ته فون ڪري حيدراباد ۾ ڇاپي جو اطلاع ڏئي ڇڏي.

آئون انهن ڏينهن ۾ حيدرآباد رهندو هئس. منهنجي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ داخلا ورتل هئي پر آئون يونيورسٽي گھٽ ويندو

هوس. جڏهن ايم آر ڊي جي تحريڪ هلي، بابا گرفتار ٿيو ۽ ادا صديق روپوش ٿيو، ته مٿان آڪٽوبر جي مهيني ۾ ڪمند ۽ سارين جي سيزن اچي وئي ۽ ڪم جو ٽائيم وڃي رهيو هو. بابا مون کي چيو ته جيستائين صديق جو مسئلو حل ٿئي، تون ڳوٺ وڃي رهه ۽ زمين جو ڪم ڪار سنڀال. تنهن ڪري آئون ڳوٺ گهڻو رهندو هئس. ائين 1980ع ۽ 1981ع ۾ به جڏهن بابا ۽ ادا ٻئي جيل ۾ هئا، ته وچ وچ ۾ ڪجهه ٽائيم زمين سنڀالڻ لاءِ ڳوٺ اچي رهندو هئس.

M.R.D جي تحريڪ جو اُبار ته ختم ٿي ويو هو، پر مارشل لا اختياريون ادا صديق جو پيڇو ڇڏڻ لاءِ تيار نه هيون. ان دوران پري وارن علائقن ۾ ته هو هلندو پيو هو، پر بدين ضلعي ۽ اُن جي پسگردائي ۾ هن جي چُر پُر تقريباً محال هئي. ان دوران پاڻ به پيرا بابا سان مچ جيل ۾ به ملاقات ڪري آيو هو.

اپريل 1984ع جي آخر ۾ آئون ڪنهن ڪم سبب حيدرآباد آيل هئس. 2 مئي تي صبح جو ڳوٺ وڃڻ جي لاءِ گهران نڪتس، اجا ٻاهر نڪتو ئي هئس ته گهران ڪنهن ڇوڪري اچي مون کي ٻڌايو، ته هاڻي سول اسپتال مان فون آيو آهي ته ”ادا صديق جي گاڏيءَ جو ايڪسيڊنٽ ٿيو آهي، کيس ڌڪ لڳا آهن ۽ اسپتال ۾ آهي.“

آئون سڌو سول اسپتال جي ڪيئولٽي ۾ پهتس، جيڪا ان وقت سول اسپتال جي ٻاهرين دوازي جي ڀاسي ۾ هوندي هئي کيس اجا ڪيئولٽي ۾ ئي چيڪ ڪري رهيا هئا. ايڪسيڊنٽ ۾ کيس ڳل تي ۽ هڪ اک جي مٿان زخم آيا هئا ۽ هڪ ٽنگ جي هڏي ٽٽي پئي هئي. ٿوريءَ دير ۾ اسپتال ۾ تمام گهڻا دوست ۽ ساٿي گڏ ٿي ويا. سندس آپريشن ڪري زخمن کي ٽانڪا هنيا ويا. مُک مسئلو ٽنگ جي ٽٽڻ جو هو، جنهن لاءِ آرٿوپيڊڪ سرجن ٽنگ تي پٽو چاڙهيو. سندس زخم تيزيءَ سان ڀرجي رهيا هئا. ٽنگ جي لاءِ ڊاڪٽر چئي رهيا هئا ته ان ۾ وقت لڳندو. ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ کيس هلڪو بخار رهڻ لڳو. سول اسپتال مان کيس راجپوتانا اسپتال شفٽ ڪيو ويو. بظاهر سندس طبيعت بلڪل ٺيڪ هئي. زخمن ۽ ٽنگ جي حالت تيزي سان سڌري رهي هئي. پر کيس اجا به بخار جي شڪايت رهندي هئي،

جيڪا آهستي آهستي وڌڻ لڳي. پهريائين ڊاڪٽرن انفيڪشن سمجهي اينٽي بايوٽڪ دوائون ڪارايون پر اصل ۾ سندس جيري تي اثر ٿي پيو هو.

بابا ان وقت لانڍي جيل ۾ هو، اتان ان جو نياپو اچي چڪو هو ته صديق کي ڪراچي ڪٺي اچو جيئن ان جو علاج صحيح ٿي سگهي، پر ان وقت ڊاڪٽرن شفٽ ڪرڻ جي اجازت نه ڏني، ته هن پوزيشن ۾ نٿا ڪٺي وڃي سگهو. آخر سائي سبب جيڪا پهريون دفعو ڪيس 1978ع ۾ صحافين جي تحريڪ ۾ تشدد سبب ٿي هئي، ان ڪانپوءِ ڪيس وقتن فوقتن اها تڪليف ٿيندي رهندي هئي ۽ هن ايڪسيڊنٽ جي ڏکن ڪانپوءِ جگر جي حالت اهڙي ٿي وئي جو 20 مئي 1984ع تي سندس انتقال ٿيو. اهو اطلاع اتان ئي اوڏي مهل لانڍي جيل ۾ ڳوٺ موڪليو ويو.

ادا صديق جي ان وقت عمر 28 سال هئي ۽ فقط ٻه سال اڳ سندس شادي ٿي هئي ۽ سوا سال اڳ سندس ننڍڙو ذوالفقار ڄائو هو. ٻئي ڏينهن تي بابا کي لانڍي جيل مان پئرول تي راهوڪي وٺي آيا. جڏهن پاڻ پهتو، ته هزارين ماڻهو اُتي موجود هئا. پاڻ جيئن ئي پوليس موبائل مان هيٺ لٿو، ته پهرين ڪجھ نوجوان ساٿين روئندي گلي مليا. انهن کي آٿت ڏيندي چيائين ته ”صديق اڪيلو منهنجو پٽ نه آهي پر توهان سڀ مون کي پٽن وانگر آهيو، روئڻ جي بلڪل ضرورت نه آهي!“ بابا کي 5-6 ڪلاڪن جي لاءِ آندو هئائون، تدفين وغيره ٿيڻ ڪانپوءِ وري واپس ڪيس لانڍي جيل وٺي ويا.

24/8/2001

ٻنپهرن جو اسلم ملاقات تي آيو، ساٿين حال احوال ٿيا. اُتان ٿي وارڊ تي آيس. ماني ڪائڻ کان پوءِ ڊاڪٽر خالد آيو، ساٿين ڪافي دير ڪچهري ٿيندي رهي. شام جو وري آفيس ويس، جتي ڊپٽي کي سپاٽي اسپتال وڃڻ جي لاءِ فردي ڪليرائڻ لاءِ چيم. وارڊ تي آيس ته شام جو اقبال عنايت جي چٺي ملي، جو ڪنهن ڪم لاءِ آيو هو. مون جواب لکي موڪليومانس.

صبح جو 00-9 وڳي اسپتال جي لاءِ نڪتاسين. جيل کان سول اسپتال لاءِ اڄ منهنجو پهريون وزٽ هو. اُتي .M.S جي آفيس ۾ پرزنرز سيڪشن ۾ ويناسين. اتان ڊاڪٽر يونس سومرو سان ملڻ لاءِ سندس وارڊ ۾ وياسين ته هو ئي ڪونه، وري واپس ساڳي جڳهه تي آياسين. ڪجهه دير ۾ پنهنجي آيو ۽ شاهنواز به آيو. جنهن کان پوءِ ميڊيڪل وارڊ ۾ چيڪ اپ ڪرائڻ کان پوءِ ويٺا هئاسين ته ڊاڪٽر ويرسي، ڊاڪٽر شامون آيا، جنهن کان پوءِ گهروارا ماني وغيره کڻي آيا.

30-4 وڳي جيل تي پهتاسين. 00-6 وڳي ڊاري ڪمري ۾ ڪجهه لکي رهيو هئس ته صديقي آيو. احوال ڪندي پڇيومانس ته يار! ڪٿي آهيو، ڏسڻ ۾ ئي ڪونه ٿا اچو. چيائين ته سائين! ڊائري لکندو آهيان پر ڪجهه ڏينهن جي لکي ڪونه هُئم، سو اڄ پئي لکيم. پڇيومانس ته روز لکندو آهين يا ڪڏهن ڪڏهن؟ چيائين ته روز لکندو آهيان، توهان کي پڙهائيندس ۽ آئون اُها ڇپائيندس. پڇيومانس ته ”ڪڏهن ڇپائيندين؟“ ٺهڪ ڏئي چيائين، هيءَ حڪومت ختم ٿيندي ته پوءِ، تنهن کان اڳ ۾ نه ڇپائيندس. ان تي مون کي ياد اچي ويو، ته ٻه ٽي ڏينهن اڳ ۾ ملاقات تي ڪچهري ڪندي اسلم مون کان پڇيو هو ته توهان ڊائري وغيره لکندا آهيو يا نه؟ ته مون چيومانس ٿورو گهڻو لکندو آهيان، پر جي اهو ڇپايون ته پنهنجو هتي رهڻ پڪو آهي.

رات جو ٻاهر وراندي ۾ ويٺا هئاسين، ته دائود خان اندر BBC ٻڌي رهيو هو. اندران ئي رڙيون ڪري ٻڌائڻ لڳو ته اڄ سنيون ڦڙڪيون ٿيون آهن. ائين چئي ٻاهر آيو ۽ ٻڌايائين ته شعيب خان تي ڪورٽ کان جيل ويندي حملو ٿيو آهي، ان ۾ ڪيس 3 گوليون لڳيون آهن ۽ چار پوليس وارا مري ويا آهن ۽ ٻيا ڪيترائي زخمي ٿيا آهن، ڪٿي ٻي هنڌ ٻڌايائين ته الائي ڪيترا ماڻهو مري ويا آهن.

مون پڇيومانس ته اوهان جو مزو ٿيو نه ٿيو!؟ چيائين، ”اڄ مُردار ته ڪِچ ٿيا آهن، پر مزو نه آيو، جو اهي خبرون ’نجم مهجور‘ نه ٻڌايون. اڄ الله ڄاڻي ڪيڏانهن هلي وئي.

دائود خان جي لاءِ هولناڪ ۽ ڀيانڪ خبرون جيتري تسڪين جو

باعث هونديون آهن، اوتروئي نعيم احمد مهجور جو آواز کيس لطف ڏيندو آهي. انهن پنهي مان ڪنهن به هڪ جي گهٽتائي هوندي، ته کيس B.B.C. پڌڻ جو پورو مزو نه ايندو آهي.

B.B.C. تي خبرن پڙهڻ واري نعيم کي دائود خان هميشه ”نجم مهجور“ چوندو آهي. جيڪڏهن ڪير هن جو پورو نالو يعني ”نعيم احمد مهجور“ وٺندو آهي ته کيس ڪاوڙ اچي ويندي آهي ۽ چوندو آهي ته، اهو ”احمد“ خبر ناهي ڪير آهي؟ هوءَ فقط نجم مهجور آهي. فقير ۽ ذڪريا کي چوندو آهي، ته اهو احمد وري اوهين ڪٿان ڪڍي آيا آهيو؟

هڪڙي ڏينهن ڪچهري ڪندي مون سندس ئي مخصوص لهجي ۾ کيس چيو ته لالا پوءِ گڏجي ڪا دعا ڪريون، ته اهو احمد به ڪنهن ڦڙڪيءَ ۾ مردار ٿي وڃي، ته پوءِ ان نالي مان جند ڇُٽي.

آچر 26/8/2001

اڄ آچر جو ڏينهن هو. تيار ٿي اخبارون پيئي پڙهيم ته لڇمڻ ۽ رب نواز هگورو آيا. لڇمڻ پڌايو ته هگورو صاحب جي ضمانت ٿي وئي آهي. ڪجھ دير ڪانپوءِ قربان جتوئي ڏانهن ويا، جتان ٿوري دير کان پوءِ وري لڇمڻ موٽي آيو. امداد ۽ صديقي به اچي ويا. تيستائين اسان ڪجھ دير پتي راند، ڪاري جي راڻي (Hearts) کيڏياسين، جنهن کان پوءِ گڏجي ماني کاڌيسين.

27/8/2001

11-30 وڳي ماڙيءَ تان پرچي آئي. ويس ته ڪجھ همراهه ملڻ جي لاءِ آيل هئا. ڪافي دير تائين انهن سان مختلف مسئلن تي ڳالهه ٻولهه ٿيندي رهي. واپس وارڊ تي اچي ماني کاڌم. 2-30 وڳي ڏاري شاهنواز ملڻ لاءِ آيو. ان سان ملي وارڊ تان ڪجھ ڪاغذ کڻي چيف ميڊيڪل آفيسر ڏانهن ويس، اتان 4-00 وڳي ماڙيءَ تي ويس، جتي اسلم ملاقات لاءِ آيل هو، ساڻس گڏ علي به هو. مٿان ڪاڪا پيرو، موهن، جيرام ۽ ڊاڪٽر شام به آيا. واپس وارڊ تي آيس ته اتي ڊاڪٽر خالد آيو.

ساڻس گڏجي 7-00 وڳي 21 وارڊ تي ويس، جتي وزير عباس کان سندس ضمانت جي خبر ورتي هئي.

28/8/2001

اڄ ڪجھ ٽيسٽن جي لاءِ سول اسپتال وڃڻو هو. 10-30 وڳي گارڊ آيو. هونئن عموماً گارڊ 9-00، 9-30 وڳي اچي ويندو آهي. جيل کان ٻاهرين اسپتال وڃڻ ايترو آسان نہ هوندو آهي. سڀ کان پهرين تہ ڪنهن بہ بيماري جي سبب ڪري جيل جو ڊاڪٽر جڏهن 32 فارم جي رجسٽر ۾ لکي، تہ هن کي ٻاهرين اسپتال موڪلڻ ضروري آهي، تڏهن ئي توهان ٻاهر وڃي سگهو ٿا. جيڪڏهن مريض جي حالت ڪھڙي بہ هجي، پر جيڪڏهن سي ايم او ضروري نٿو سمجهي تہ ڪيس ٻاهر موڪلجي، تہ هو نٿو وڃي سگهي. جيڪڏهن سي ايم او 32 جي رجسٽر ۾ اهو لکي موڪلي، تہ قيدي مريض کي ٻاهرين اسپتال موڪلڻ ضروري آهي، تہ بہ اهو سڀ ڪجھ ڪافي نہ آهي. جيڪڏهن جيل انتظاميا ان تي فردي (Production order) نہ ڪڍي، تہ گارڊ نہ ايندو ۽ جيستائين گارڊ نہ ايندو، تيستائين مريض ٻاهر وڃي نہ سگھندو. جيڪڏهن جيل انتظاميا فردي نہ ڪڍي تہ ان کان ڪير بہ پڇڻ وارو نہ آهي، سواءِ ان جي تہ قيدي سيريس هجي ۽ خدانخواسط مري پوي تہ پوءِ انڪوائري ٿي سگهي ٿي، پر جيڪڏهن قيدي غريب ۽ لاوارث آهي تہ ڪجھ نہ ٿيندو آهي. جيل انتظاميا جي فردي ڪڍڻ کانپوءِ قيدي ڪورٽ پوليس جي ڪمپني ڪمانڊر جي رحم ڪرم تي آهي، جيڪڏهن اهو گارڊ نہ موڪلي تہ بہ وس وارو آهي.

گارڊ پهچڻ کانپوءِ آئون ۽ عثمان فاروقي اسپتال لاءِ نڪتاسين. شاهنواز ٻاهر جيل جي گيٽ تي بيٺل هو، اهو هتان ئي پوليس جي گاڏيءَ ۾ اسان سان گڏ چڙهيو. مون کي اها خبر هئي تہ عثمان فاروقي فقط هڪ ڪلاڪ جي لاءِ اسپتال ويندو آهي. سو پڇيومانس تہ توهان کي گهٽي دير لڳندي، اسان کي وڌيڪ دير لڳي سگهي ٿي، جو منهنجون زياده ٽيسٽون آهن. چيائين تہ سائين! مون کي تہ ٿوري دير لڳندي. مون کي پلي گاڏي ڇڏي وري توهان لاءِ موٽي اچي.

اسپتال پهتاسين ته خدا بخش ميمڻ، سندس ڇوڪرو شايان ۽ پٽي اڳئي بيٺل هئا. پهرين .M.S آفيس جي پرزنر سيڪشن ۾ وياسين، جنهن جو انچارج ناصر بيگ آهي. اتان رت جي مختلف ٽيسٽن لاءِ ليب ۾ بلڊ ڏيڻ وياسين. اُتي ڊاڪٽر شامون، ڪاڪا پيرو، موهن، جيرام، علي احمد جوکيو ۽ جان محمد به آيا. اتان ريڊيالاجي ڊپارٽمينٽ ۾ ڊاڪٽر سڪندر علي قريشي جي آفيس ۾ وياسين. تمام قرب سان مليو، چيائين، توهان سان ملاقات ڪونهي پر توهانجو غائبانه تعارف آهي. پاڻ ضلعي دادو جو آهي. ايڪسري، الٽرا سائونڊ ۽ .E.C.G ڪرائي واپس آفيس بلاڪ ۾ آياسين، جتي ناصر جي آفيس ۾ ويٺاسين، اسلم به اتي آيو.

5-00 وڳي اسپتال مان نڪتاسين ته ناصر بيگ مون کي چيو ته توهان کي تڪليف ڏيان ٿو، منهنجو ڀاءُ اتي اندر جيل ۾ آهي، هي گورين جا پيڪيٽ آهن، جيڪي هن کي ڏيٽا آهن، اُهو ڪنهن مريض کي ڏيندو. منهنجي ڀاءُ جو نالو مرزا آصف بيگ آهي، سيڪيورٽي 7 ۾ رهندو آهي.

آئون واپس وارڊ تي پهتس، ته اتي لالو دائود، امداد، لالو يونس ۽ صديقي ويٺا هئا. سائن ڪجھ دير ڪچهريءَ ۾ ويٺس. جنهن کان پوءِ مون مقدم موڪلي آصف بيگ کي گهرايو جنهن جو تعلق الطاف حسين جي ايم ڪيو ايم سان آهي. ان کي ڀاٽس جون ڏنل دوائون ڏنم ۽ پڇيومانس ته هتي ڪهڙي ڪيس ۾ آهين؟ چيائين ته اقبال رعد جي خون جي ڪيس ۾ اجمل پهاڙي سان گڏ آهيان. چيومانس ته ڪيس اي ٽي سي (A.T.C) ۾ آهي؟ ته چيائين، نه ڊسٽرڪٽ جج وٽ آهي، جيڪڏهن اي ٽي سي ۾ هجي ها ته آئون گهٽا ڏينهن آزاد ٿي وڃان ها. مون چيومانس، "اي ٽي سي ته وڌيڪ ڏکيو آهي. اهي ڪورٽون گورنمينٽ جي اثر ۾ هونديون آهن. اتي ته اوهان کي هيستائين سزا به ٿي وڃي ها!" هن چيو، "ڪراچيءَ ۾ جج اسان کي سزا ڪيئن ڏيندو. هي جج ڪيس هلائي ڪونه ٿو. هُن ۾ ڪيس ختم ٿي وڃي ها." آصف اجازت ورتي، جنهن کان پوءِ وري امداد آيو. امداد جي آخري ڪيس ۾ ضمانت ٿيل هئي. هاٽي شورٽي به جمع ٿي وئي اٿس. ڪيس آزاد ٿيڻ ڪپندو هو، پر وري ٻئي ڪنهن ڪيس ۾

روڪيو اٿن. جنهن ڪيس ۾ ڪيس روڪيو اٿن، ان ۾ اڳئي سندس ضمانت ٿيل آهي، پر جيل انتظاميا ڪورٽ کان پيهر (Intimation) حاصل ڪرڻ لاءِ لکيو آهي. شايد هڪ ٻن ڏينهن ۾ آزاد ٿي وڃي.

29/8/2001

11-30 وڳي ماڙيءَ تان پرچي آئي. ويس ته ملاقاتين کي سڏايائون. منو مهيري، صادق راجڙ، غلام محمد پيٽي، الهه بخش ڪليار ۽ عمر شاهاڻي ملاقات جي لاءِ آيا. ڪجهه دير کان پوءِ صادق اجازت ورتي. ڪيس ڪنهن ”تمام ضروري“ ڪم سان ڪٿي ويٺو هو، سندس ”مهمان“ ٻاهر سندس گاڏيءَ ۾ ئي انتظار ڪري رهيا هئا. مٺي ۽ عمر وارن سان چڱي دير ڪچهري ٿي. منو مهيري منهنجي لاءِ شيخ اياز جو ڪتاب ”ڪٿي ته پيجبو ٿڪ مسافر“ وٺي آيو هو.

ان ڏينهن جيل ۾ خبرين اخبار جو ضيا شاهد پنهجي ٽيم سان آيل هو، جنهن ۾ ڪراچيءَ جو ريزيڊنٽ ايڊيٽر محمد شبير، عباس ڏاهري، شڪيل نائچ ۽ ٻيا شامل هئا. جيل جي مختلف مسئلن تي سروي ڪرڻ لاءِ آيل هئا. آئون جيئن ملاقات ڪري هيٺ لٿس، ته هن جي پوري ٽيم جيل جو وزٽ ڪري هاڻي سامهون سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ ويٺي هئي. شبير ۽ شڪيل مون کي اندر ويهڻ لاءِ سڏيو ته اتي ضياشاهد ۽ ان جي ٽيم کان علاوه سپرنٽينڊنٽ، حاجي ايوب آفريدي، خان محمد مهر ۽ رئوف قادري ويٺل هئا. ٿوريءَ دير ۾ آءِ جي به آيو. I.G ۽ ضيا شاهد جي وچ ۾ جيل جي مختلف مسئلن تي ڳالهه ٻولهه ٿي.

آئون ماڙيءَ تان سڌو 14 وارڊ ۾ آيس، جتي حاجي صاحب جي طبيعت معلوم ڪيم، جنهن کان پوءِ وري پنهنجي وارڊ تي آيس. 3-00 وڳي وري پرچي آئي. آئون ماڙيءَ لاءِ نڪتس ته فضل الله صديقي جيڪو ان وقت اسان جي وارڊ ۾ ويٺل هو، مون کي چيو، ”آئون چوان، ته ڪڏهن ڪڏهن توهان واڪ به نه ڪندا آهيو، پوءِ به ٿلها ٿنا ٿيو، سو رڳو انهن ملاقاتن جي ڪري، سجو ڏيهن ٿا ماڙيءَ ۽ پنهنجي وارڊ جي وچ ۾ هلڻ جي مشق ڪريو.“ فقير صاحب چوڻ لڳو ته ”سائين! منهنجو مشورو آهي ته اوهين ماڙيءَ جي پاسي ۾ ڪا ڪولي ٺهرايو، جيئن انهن پنڌن کان ڇٽي پئو!“

30/8/2001

اڄ 30-1 وڳي شھربانو وارا ملاقات تي آيا. واپس وارڊ تي آيس، جو ڪجھ مھمان مانيءَ تي اچڻا ھئا. وري 00-3 وڳي ويس ته پيٽي ۽ شاڪره وارا آيل ھئا. 30-3 وڳي اقبال عنايت آيو. 30-4 وڳي ھن ڪان واندو ٿي ھيٺ ڪاڪي پيرو، سرمائيدار موھن، ڊاڪٽر شامون ۽ ٻين ھمراھَن سان اچي ويٺس. اتان وري پھنجي وارڊ تي آيس.

اڄ شام جو جڏھن ٻاھر آئون، حاجي ايوب، خان محمد، فقير ۽ ذڪريا غني ڪرسين تي ويٺا ھئاسين، ته ڳالھ ٻولھ جو موضوع دائود خان ھو، جنھن مان منھنجي وارڊ وارا ھمراھ ھاٽي ٿڪي پيا ھئا ۽ اھا شڪايت حاجي ايوب ۽ خان محمد ڪي پئي ڏنائون.

31/8/2001

اڄ صبح جو سول اسپتال وڃڻو ھو، جنھن لاءِ گاڏي 30-11 وڳي پھتي. ٻاھر پوليس گارڊ ”ڪتا گاڏي“ سميت آيل ھو. شاھنواز جيل ڪان ٻاھران ئي گاڏيءَ ۾ اسان سان گڏ چڙھيو. اڄ مون کي اينڊو اسڪوپي (Endo Scopy) ڪرائڻي ھئي، جيڪا بلڪل نيراني ٿيندي آھي. 30-11 وڳي اسپتال پھتاسين ته ڊاڪٽر ويرسي پھرين آيل ھو. شاھنواز ۽ اسان صلاح ڪئي ته ٽيسٽ اڄ نه ڪرائبي. ان لاءِ وري ٻي تاريخ ونٽداسين. آئون انتي ئي ناصر جي آفيس ۾ ويٺس. ڊاڪٽر ويرسي ۽ شاھنواز ڊاڪٽرن سان ڳالھائڻ ويا. ڪجھ بلڊ ٽيسٽون ٻيھر ٿيڻيون ھيون. انھيءَ لاءِ پيٿالاجي وياسين. جتي ڊاڪٽر سريش ڪمار سان ملاقات ٿي. ھو پيٿالاجي جو انچارج آھي. ٻڌايائين ته توھان سان، لياقت صاحب ۽ ڊاڪٽر ٻگھيي سان گڏ ملاقاتون ٿيل آھن. اتي ئي ويٺي ٻيو ھمراھ اچي مليو، جنھن کي آئون نه پئي سڃاڻي سگھيس. مون کي ٻڌايائين، ”آئون سڪندر علي شاھ آھيان ۽ ڪسٽم ۾ انسپيڪٽر آھيان. غلام حسين ميمڻ جڏھن توھان جو پي آر او P.R.O. ھوندو ھو، تڏھن ان سان گڏجي توھان سان مليا ھئاسين.“ ليبارٽريءَ مان وري ناصر جي آفيس ۾ اچي ويٺاسين، جنھن ڪان پوءِ گھروارا ماني ۽ ٻيو سامان کڻي آيا. اسلم به آيو. ان ڪان پوءِ ڊاڪٽر شامون ۽

پيسو آيا.

چار بجي اسپتال مان نڪتاسين، شاهنواز مون سان ئي پوليس جي گاڏيءَ ۾ وينو ۽ جيل جي دروازي تان موڪلايائين. اقبال عنايت جيل ۾ ماڙيءَ تي وينو هو، ان سان حال احوال ڪري اسپتال ويس، جتي غلام حسين ميمڻ آيو هو. اتي سي ايم او فضل الاهي ميمڻ، لڇمڻ ۽ الهڏنو ڏاهري به وينل هئا. 6-00 وڳي تائين انهن سان ڪچهري ٿيندي رهي، جنهن ڪان پوءِ پنهنجي وارڊ تي آيس. ان وقت دائود خان ۽ امداد ٻاهر اڱڻ تي وينا هئا ۽ ڪبوترن کي بند ڪرڻ جي تياري ٿي رهي هئي. دائود خان هن وارڊ ۾ ڪبوتر پالي رکيا آهن، جن جي لاءِ ڪُڏيون به ٺهيل آهن، انهن ۾ ٿلهي چاريءَ جون دريون ٺهيل آهن. ڪبوترن جو تعداد ٽيهه ڪن آهي. صبح جو انهن کي کوليندا آهن ۽ سج لٿي جو بند ڪندا آهن. بند ڪرڻ وقت روز انهن جي ڳڻپ ٿيندي آهي، ته گهڻا ڪُتا ۽ وڏيا. اهو ڪم دائود خان، مقدم ۽ ڪو برداشتي گڏجي ڪندا آهن. آئون ڪين چوندو آهيان ته اسان جو ٽوٽل جيل وارا ڪندا آهن ۽ توهين وري ڪبوترن جو ٽوٽل ڪندا آهيو.

اڄ رات جو آئون ٻاهر ڪونه نڪتو هئس، ڪجهه پڙهي رهيو هئس، ته 7-45 وڳي حاجي ايوب آفريدي ڪمري ۾ آيو، ٿوريءَ دير ڪانپوءِ خان محمد مهر به آيو. انهن سان اسان جي ڪلاڪ ڪن ڪچهري ٿي.

1/9/2001

2-30 وڳي ماڙيءَ تي ويس ته اورنگزيب پنهور ملاقات لاءِ آيل هو. اتان ٿي پنهنجي وارڊ تي آيس. 4-00 وڳي اسلم ملڻ لاءِ آيو. اتي فيصل سان به ملاقات ٿي. ڊاڪٽر شامون به آيل هو ۽ لڇمڻ به آيو. 6-00 وڳي تائين اُتي هئاسين. 7-30 وڳي پنهنجي وارڊ ڪان ٻاهر ويس. حاجي ايوب، خان محمد ۽ لالو دائود ٻاهر ويٺل هئا. ٿوري دير ڪانپوءِ دائود خان چيو ته آئون وڃان ٿو، مون کي B.B.C. ضرور ٻڌڻي آهي. مون پڇيومانس ته ڇا ڪا خاص خبر اچڻي آهي؟ چيائين، ضرور ڪو ڏک ٿيندو. هينئر جڏهن دائود خان اندر B.B.C ٻڌي رهيو آهي ته مون کي ٻڌائي پيو: اڄ هڪڙي کي ڪراچيءَ ۾ ڦڙڪائي ڇڏيائون.

مون پڇيومانس، ڪير ماريو؟ چيائين، ڪو رضوي آهي ۽ ٻه ٽي ٻيا به ڊزڪا ٿيا آهن.

آچر 2/9/2001

اڄ پنهنجي وارڊ تي ٿي رهيس. ٻنپهرن جو ڊاڪٽر خالد ۽ وزير عباس جو نياپو آيو، ته اسان جي لاءِ پرچي موڪليو ته اسان توهان ڏانهن اچون. مون پرچي ناهي پنهنجي مقدمر ڪي ڏني ته هن ڪي وٺي اچ. جيل ۾ ڪڏهن ايتري سختي ٿي ويندي آهي جو هڪ وارڊ جا قيدي ٻي ۾ نه وڃي سگهندا آهن ان لاءِ جيل انتظاميهڪان پرچي وٺڻي پوندي آهي. تنهن ڪان اڳ ۾ لڇمڻ، امداد، فقير، صديقي، دائود خان ۽ آئون ڪچهري ڪري رهيا هئاسين. ڪجھ وقت ۾ وزير عباس، ڊاڪٽر خالد ۽ بدر بچاڻي آيا. ٿوري دير ۾ بچاڻي اجازت ورتي. اسان سيني گڏجي ماني ڪاڌي. 4-00 وڳي ڊاڪٽر خالد ۽ آغا موڪلايو.

ٿوري دير ۾ ابوبڪر جت آيو، جنهن پنهنجي ڪاوڙ ذڪريا غني تي ڇنڊي. ابوبڪر کي احتساب عدالت پاران ست سال سزا آيل آهي. جيڪا معافيون ملائي تقريباً پوري ٿي چڪي آهي. پهرين ته 18 آگسٽ تي آزاد ٿيڻو هو. پر وري ٻه مهينا سزا بچي پيس. هاڻي همراهه جهڙو ٻاهر نڪتو وينو آهي، سندس هڪ پير اندر آهي ته ٻيو ٻاهر!

3/9/2001

اڄ صبح جو مون کي جناح اسپتال وڃڻو هو. 10-30 وڳي سپرنٽينڊنٽ گهرائي ٻڌايو، ”توهان جو گارڊ نه اچي سگهيو آهي. آئون ڪوشش ڪريان ٿو ته اچي وڃي.“ پاڻ ڪورٽ پوليس جي ايس پي سان ڳالهايائين، جنهن چيس، گارڊ سڀاڻي ايندو. مون کي ٻڌايائين ته سڀاڻي گارڊ ايندو ۽ توهان کي موڪليندا سين. چيومانس، توهان جي مرضي. هونئن ته جيڪڏهن اسپتال وڃڻو هجي ته جيل وارا وڏي ٿوري سان فردي ڪڍندا آهن، پوءِ گارڊ اچي نه اچي، انهن جي مٿي جو سور نه آهي. پر جيئن ته هينئر ڪورٽ هن کي لکيو آهي، ته منهنجو علاج جناح اسپتال (J.P.M.C) ۾ ڪرايو وڃي، تنهن ڪري اڄ مون ڪان جيل

وارن کي تکڙ گهٽي هئي، تہ جيئن هو پاڻ تان لاهي اسپتال وارن تي وجهن.

12-30 وڳي ڏاري ماڙيءَ تان پرچي آئي. ويس تہ ڪجھ مهمان ملڻ لاءِ آيل هئا. انهن کان ملي فارغ ٿيس، تہ غلام علي نظاماڻي آيو، جنهن کان پوءِ پيٽي ۽ اقبال عنايت آيا. واپس وارڊ تي اچي ماني کاڌم. وري ماڙيءَ تان پرچي آئي. ويس تہ اسلم، نويد کاڇيلو، عثمان خان عالماڻي، علي ۽ ٻيا همراه آيل هئا. لڇمڻ ۽ ان جا ملاقاتي بہ هئا. ڪجھ دير ۾ عثمان خان ۽ نويد اجازت ورتي. اتي ويٺي ئي ڪاڪو پيرو، دولو ۽ ٻيا همراه آيا، جن ٻڌايو، تہ لڇمڻ جي ضمانت ٿي وئي آهي. ٻين همراهن موڪلايو، باقي اسلم ۽ علي ويٺا رهيا.

ٿوري وقت ۾ پڦي مريم، حسنہ، فرزانہ ۽ ڏاڏا وارا آيا. پڦيءَ جي مون کي طبيعت صحيح نہ لڳي رهي هئي. پاڻ ٻڌايائين تہ ڊاڪٽر کي ڏيکاريو اٿس ۽ ٽيسٽون وغيره بہ ٿيون آهن ۽ ڊاڪٽر چيو آهي تہ ڪا خطري جهڙي ڳالھ ڪونهي. حسنہ ٻڌايو، تہ هوءَ حيدرآباد ئي رهي ٿي، مرتضيٰ جي خيرپور بدلي ٿي وئي آهي. پڦي وارا ڪجھ دير تائين ويٺا، جنهن کان پوءِ سڀني موڪلايو.

آئون سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ آيس، جنهن کان جناح اسپتال وڃڻ جو پروگرام سڀاڻي جي بجاءِ پرهين ڪرايم. وارڊ تي اچي اڌ ڪلاڪ لاءِ سمهي رهيس. ٿوري دير کان پوءِ صديقي آيو، انهيءَ کي چيم تنهنجي وارڊ تي هلون ٿا، قربان جتوئي کي مبارڪ ڏيڻي آهي. قربان جتوئي نيب جي جوابدارن مان پهريون ماڻهو هو، جنهن کي ضمانت ملي هئي. ان کان اڳ ۾ آصف بيگ ۽ سائين غوث علي شاه جون ضمانتون ٿي چڪيون آهن، پر انهن جي ضمانت جي نوعيت ٿوري مختلف هئي. غوث علي شاه جي ضمانت طبي بنيادن تي هئي ۽ آصف بيگ تي اجا ريفرنس داخل ئي ڪونہ ٿي سگهيو هو. قربان جتوئي جي ضمانت جي خبر نيب جي سڀني قيدين جي لاءِ خوشيءَ جو سبب هئي ۽ سڀني ان کي سٺو سوڻ ٿي سمجهيو.

قربان جتوئي ۽ صديقي 18 وارڊ ۾ هڪ ئي ڪوليءَ ۾ رهن ٿا. 18 وارڊ جيڪو پوليس وارن جو آهي، هن کان سواءِ ٻيا سڀ قيدي پوليس

وارا آهن. ان وقت قربان جتوئي وارا 16 وارڊ ۾ ويٺل هئا. اسان اتي وڃي کين مبارڪون ڏنيون. اتي الهڏنو ڏاهري، فقير وريام ۽ ٻيا همراهه ٻه ويٺا هئا.

شام جو آئون ۽ امداد ٻاهر اڱڻ تي ڪرسيون رکي ويٺاسين. امداد سدائين مون کي چوندو آهي، ته توهان سان ڪچهري ڪرڻي آهي. سائنس پروگرام سان هڪ ٻه ڪچهري نه ٿي آهي، پر ٻنا پروگرام جي اڪثر سائنس ڏکيون ڪچهريون ٿينديون رهنديون آهن. امداد کي ڇهه سال جيل ۾ ٿي چڪا آهن، ان کان اڳ ۾ ٻه ساڍا پنج سال جيل ڪٽي چڪو آهي. سندس 40 سالن جي عمر مان بالغ جوانيءَ جا 12 سال قيد جي نظر ٿي چڪا آهن. امداد وانگر ڪيترائي سنڌي نوجوان آهن، جيڪي قومي جذبي سان ته سرشار آهن، پر انهن پنهنجي زندگي گذارڻ جي اهڙي واٽ منتخب ڪئي آهي، جيڪا شايد قومي جدوجهد ۽ قومي سجاڳي کي ته ڪوبه فائدو نه ڏئي سگهي، پر الٽو انهن جي پنهنجي زندگي، انهن جي خاندان ۽ انهن سان لاڳاپيل ٻين ماڻهن جي مستقبل کي ٻه انڌيرن طرف ڪٺي وڃي ٿي. جنهن خطرناڪ رستي کي هو قوم جي آجپي جو رستو سمجهي ڪڻن ٿا، اهو رستو قوم جي آجپي جو سبب ته نٿو بڻجي، پر سندن ۽ سندن خاندان جي زنده رهڻ جا رستا ٻه تنگ ڪري ڇڏي ٿو.

اسان جي نوجوان سياسي ڪارڪنن جو ڏوهن جي دنيا ۾ وڪوڙجي وڃڻ، وڏن قومي الميَن مان هڪ آهي. هونئن ته هن وقت ملڪ جون تقريبن سڀئي سياسي پارٽيون ساڳي صورتحال جو شڪار آهن ۽ ان قومي ڏوهه ۾ برابر جون شريڪ آهن، پر ان جو وڏ ۾ وڏ نقصان سنڌ کي ئي ڀوڳڻو پيو آهي.

اڄ پڇاڙيءَ وارن کي ملاقات تي اهو ٻڌائي رهيو هئس، ته منهنجو وارڊ ٻه ان پراڻي ليڊيز جيل جو حصو آهي، جنهن ۾ اوهان رهي ويون هيون. ليڊيز جيل، جيڪو جيل جي اندر هڪ ننڍو جيل هو، اڄ ٻه ان جي اوچي ديوار جيل جي اندر ننڍڙي جيل جو ڏيک ڏئي ٿي. فرق اهو آهي ته اڳي هن کي فقط هڪ مين گيٽ هوندو هو، هاڻي ان ۾ جيترا وارڊ آهن، اوترا ئي ننڍا لوهي دروازا آهن. ديوار مٿان ڪوٽ موقعي وانگر بجليءَ جون تارون وڇايل آهن.

وارڊ 11، 12، 13، 14، 15، 16 ۽ 17 ليڊيز جيل جو ئي حصو هئا ۽ اڄ بہ هڪ ئي ديوار جي اندر آهن، انهن ڪي وچان ڀيون پٽيون ڏئي، وڏي ديوار مان الڳ دروازا ڏئي واردن جي ڌار ڌار شڪل قائم ڪئي وئي آهي. 1995ع ۾، جڏهن هن جيل جي پاسي ۾ ئي وومين جيل تيار ٿيو، تہ هتان کان ليڊيز جيل اوڏانهن شفٽ ڪيو ويو.

4/9/2001

صبح جو 30-8 وڳي ڀار ۽ پٽني ملڻ آيا. 30-10 وڳي آئون وارڊ تي موٽي آيس. ڪجھ وقت کان پوءِ هڪڙي پرچيءَ تي منهنجو ۽ فقير صاحب جو نالو آيو. ان وقت اسان تاش کيڏي رهيا هئاسين. مون همراهَن کي چيو، تہ جيل وارن وٽ ڪاغذ ڪٽني ويا آهن يا ملڻ وارو همراهہ هڪڙوئي آهي. آئون ۽ وريام فقير ماڙيءَ تي وياسين، تہ مٿي خان محمد مهر، علي اڪبر نظاماڻي ۽ خدا بخش راڄڙ ويٺل هئا. انهن سان ڪچهريءَ ۾ ويٺا هئاسين، تہ اسلم ۽ حمزو خان پليجو آيا. اسلم جلدي روانو ٿيو، جو ڪيس ڪنهن ڪم سان ويٺو هو. ڪجھ وقت کان پوءِ علي اڪبر نظاماڻي ۽ خدا بخش راڄڙ بہ موڪلايو، ان وقت سيٺ ڌرم، شاهنواز ۽ محمد رحيم ملڻ لاءِ پهتا.

ملاقات کان پوءِ آئون سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ آيس. هن چيو تہ توهان کي سڀاڻي اسپتال موڪليندا سين. اتان ٿي عبدالرزاق عباسي وٽ اچي ويٺس، جنهن کان امداد جکري جي ڪاغذن لاءِ پڇيم. عباسي امداد جي لاءِ پاڻ ئي ڪوشش وٺي رهيو آهي تہ سنڌس انٽري ٿيل ڪيسن جي ڪورٽ مان جلد وضاحت (Clarification) اچي وڃي، جيئن همراهہ تڪڙو ٻاهر وڃي سگهي.

شام جو مون صديقي، لڇمڻ، لالي يونس، امداد ۽ دائود خان ٻاهر اڱڻ تي ويهي ڪچهري ڪئي.

5/9/2001

اڄ اسپتال ويٺو هوس پر گارڊ نہ آيو. 00-12 وڳي سپرنٽينڊنٽ جي پرچي آئي. ويس تہ مون کان پڇيائين، توهان اسپتال نہ ويا؟ مون چيو تہ گارڊ نہ آيو، ان جي ڪري نہ ويس. چيائين، آئون گارڊ گهرايان ٿو.

مون چيو، هاڻ دير ٿي وئي آهي، او پي ڊي O.P.D بند ٿي وئي هوندي، وري ٻئي ڪنهن ڏينهن تي وڃبو. هن ايس پي ڪورٽ پوليس کي فون ڪئي ۽ ڪيس منهنجي نالي چيائين ته هن کي اسپتال وڃڻو آهي، ڪورٽ اسان کي لکيو آهي ۽ هو گهٽو ٺيڪ نه آهي. سڀاڻي اسان جي ذميواري ٿيندي، توهان گارڊ ضرور موڪليو. پوءِ مون کي چيائين ته اڌ ڪلاڪ ۾ توهان جو گارڊ اچي ويندو.

سپرنٽينڊنٽ فون تي ڳالهائي رهيو هو، ته سامهون هڪڙو همراه ويٺو هو، هن مون کان پڇيو، توهان اسماعيل راهو آهيو؟ منهنجي ها چوڻ سان مون سان اچي مليو ۽ تعارف ڪرايائين، ته آئون دارالقرآن جو ٽرسٽي آهيان، سمير نالو آهي. توهان هاڻ سگها ٿي ويا آهيو ۽ گنجا به ٿي ويا آهيو،ان ڪري مون توهان کي نه سڃاتو. توهان سان اڳ ۾ ملاقات آهي. منهنجي پڇڻ تي ٻڌايائين ته توهان سان 11-12 سال اڳ شعيب صديقي سان گڏ ملاقات ٿي هئي.

آئون سپرنٽينڊنٽ کي اهو چئي، ته اڌ ڪلاڪ ۾ وري اچان ٿو، وارڊ تي آيس. تقريباً مني ڪلاڪ کان پوءِ ماڙيءَ تي وڃي رهيو هئس ته رستي ۾ ئي همراه ٻڌايو ته توهان جو گارڊ آيو آهي. 1-00 وڳي اسپتال لاءِ نڪتاسين، 1-30 وڳي جناح اسپتال پهتاسين. اتي ائڊمنسٽريشن بلاڪ وٽ ڊاڪٽر خليل ۽ ٻئي بيٺل هئا. ٿوري دير ۾ ڊاڪٽر ڪيمچند ۽ ڊاڪٽر تارا چند آيا ۽ شاهنواز به آيو. اتان اسان کي ميڊيڪل يونٽ ۾ موڪليائون، جتي اسلم، علي ۽ چاچا خالقڏنو به آيا. ميڊيڪل وارن ايمرجنسي موڪليو، اتان انهن انتهائي نگهداشت واري يونٽ (I.C.U) موڪليو. آءِ سي يو وارن جو خيال هو ته ائڊميشن کان سواءِ علاج نه ٿي سگهندو، پر پوليس چيو ته اسان کي جوابدار واپس ڪٽي جيل پهچائڻو آهي. چيو ته هوم ڊپارٽمينٽ ۽ جيل انتظاميا جي اجازت کان سواءِ قيديءَ کي هتي رکي نٿا سگهون. ڊاڪٽر پنهنجي رپورٽ ناهي ڏني.

5-30 وڳي اسپتال کان نڪتاسين، ماڙيءَ تي پهتس ته ڊاڪٽر شام ۽ لڇمڻ مليا. لڇمڻ جو رليز آرڊر پهچي ويو هو. لڇمڻ آزاد ٿيو ۽ موڪلائي ٻاهر نڪتو.

6/9/2001

اڄ صبح جو 11-00 وڳي ماڙيءَ تان پرچي آئي. ويس ته ماڙيءَ تي مهمان آيل هئا. ڏيڍ ڪلاڪ تائين ساڻن ڪچهري ٿيندي رهي. وري ٻنپهرن جو ماڙيءَ تي آيس، ته اسلم، شاهنواز، محمد بخش نوتڪاڻي ۽ خميسو آيل هئا. شام جو ٻاهر حاجي ايوب ۽ خان محمد سان ڪچهري ٿي.

7/9/2001

12-00 وڳي ماڙيءَ تان پرچي آئي. اتي اقبال عنايت آيل هو. اتي ئي مون کي ڪنهن ٻڌايو، ته توهان جا مهمان مٺي ٻه وينا آهن. ويس ته پپو خواجه ۽ سندس پاءُ آيل هئا. شام جو الهڏنو ڏاهري، فقير، دائود خان ۽ مون ڪجھ ٽائيم پتا کيڏيا. شام جو حاجي ايوب ۽ خان محمد وارن وٽ وينو هئس، ته سپرنٽينڊنٽ جي مقدم مون کي اچي ٻڌايو ته صاحب توهان وٽ اچڻ چاهي ٿو. ڪجھ وقت کان پوءِ آئون نڪتس ته سپرنٽينڊنٽ ٻاهر ئي مليو، وري گڏجي اچي 14 وارڊ ۾ وينا سين.

شام جو بند ٿيڻ کان اڳ حاجي ايوب آفريدي ۽ خان محمد اسان جي وارڊ تي آيا. ساڻن هڪ نئون همراهه به گڏ هو. دائود خان کي ٻڌايائون ته توسان تنهنجو پاڙيسري ملاڻ لاءِ آيا آهيون. نئين همراهه پنهنجو نالو بابو مختيار ٻڌايو ۽ ٻڌايائين ته هو جيلر آهي ۽ هاڻي حيدرآباد کان بدلي ٿي آيو آهي. مختيار، دائود خان کي سڃاتو پئي، پر دائود خان کيس نه پئي سڃاڻي سگهيو. مختيار جڏهن تفصيل ٻڌايس ته همراهه گهڻا ويجها نڪري پيا. حاجي ايوب چيو ته هن کي هاڻي پاڙي جو ماڻهو ڪچهريءَ ۾ مليو آهي ته ڪجھ دماغ ٿڌو ٿيندس. بابو مختيار مون کان پنهنجو تعارف پڇيو. جڏهن ٻڌايومانس ته ڪلي پيو ۽ حاجي ايوب ۽ خان محمد کي چيائين ته هي اوهان مون کي پاڙي ۾ وٺي آيا آهيو. مون کي ٻڌايائين ته فاضل صاحب سان منهنجو گهڻو تعلق رهيو آهي، هڪ ته حيدرآباد جيل جي حوالي سان، ٻيو حيدرآباد ۾ اوهان جي جڳھ جي ويجهو ئي اسان جي جڳھ هئي. خان محمد ۽ وريام فقير پريان ڳالهايو پئي. مون کان پڇيائين ته هي همراهه ڪير آهي؟ ٻڌايومانس ته وريام فقير خاصخيلي آهي. پوءِ ٻڌايائين ته

آئون هن کي به سجاڳان ٿو، هي پنهنجي جي دور ۾ ڪجھ وقت هتي جيل ۾ هو.

8/9/2001

صبح 00-9 وڳي سپرنٽينڊنٽ وٽ ويس، جتان 00-11 وڳي وارڊ تي موٽي آيس. اتي لالي يونس، امداد، روشن ڪوسي سان ڪچهري ٿي ۽ ڪجھ ٽائيم پتا ڪيڏياسين ۽ گڏجي ماني کاڌيسين. اڄ فقير ۽ دائود خان تاريخ تي ويل هئا. 00-3 وڳي ماڙيءَ تي ويس. لڇمڻ، ڊاڪٽر شام ۽ اسلم آيل هئا. اُتان وارڊ تي آيس ته علي حسن ۽ صديقي ويٺل هئا. شام جو 17 وارڊ تي ويس، جتي ڪجھ دوستن سان ڪچهري ٿي.

9/9/2001

اڄ پنهنجي جو ٻن همراهن مانيءَ جي دعوت ڪئي هئي. هڪ جانو آرائين ۽ ٻيو حاجي ايوب ۽ خان محمد وٽ.30-1 وڳي، مون وريام فقير کي چيو ته هلون ٿا جان محمد وارن وٽ، اتان حاضري پري پوءِ خان محمد وٽ هلنداسين. اسان پهرين جانو آرائين جي وارڊ ۾ وياسين، جتان اڌ مني ڪلاڪ کان پوءِ اجازت وٺي 14 وارڊ ۾ آياسين، اتي ٻيا به ڏهه ٻارهن دوست آيل هئا. 30-3 وڳي پنهنجي وارڊ تي آياسين.

اڄ رات جو مون کي بخار ٿي پيو آهي. هلڪو بخار ڪالهه به ٿيو هو. ڪلهه ته مون سمجهيو خير آهي، ائين بخار ٿي پيو هوندو، پر اڄ لڳي ٿو، ته مليريا جو بخار آهي. ٻن ڏينهن کان ڊاڪٽر ميمڻ به اسپتال ۾ نه اچي رهيو آهي، جو ان جي پنهنجي به طبيعت ٺيڪ نه آهي.

10/9/2001

اڄ 30-12 وڳي ماڙيءَ تي ويس. اسلم ۽ شاهنواز آيل هئا. اتان ٿي وارڊ تي آيس، وري ڊاڪٽر فضل ميمڻ ڏانهن ويس. 00-4 وڳي پنهنجي ملاقات تي آيو. 00-6 وڳي وري سپرنٽينڊنٽ جي پرچي آئي. اُتي خان محمد ۽ ڊائريڪٽر حسن مهدي اڳ ۾ ئي ويٺل هئا. جتان -7 30 وڳي حاجي ايوب ڏانهن ويس. اتي خبر پئي ته اڄ شام کان گئس

جي سپلاءِ بند آهي.

اڄ سپاهي شبير سومرو وارڊ بند ڪرڻ لاءِ معمول جي وقت کان دير سان آيو. سبب پڇيومانس ته ٻڌايائين، ”گئس نه هجڻ ڪري حاجي صاحب وارن جي ماني نه ٺهي سگهي هئي، اها پاهران وٺڻ ويو هئس.“

اسان جي ماني هڪڙي ته گهران آئي هئي ۽ ٻي شام جو برداشتي ناهي رکي ويندا آهن. اڄ گئس نه هجڻ ڪري اها گرم نه ٿي سگهي. فياض ٿڌي ماني ٽيبل تي لڳائي. مون همراهن کي چيو، ته ڪجھ وقت انتظار ڪريون، ٿي سگهي ٿو، گئس اچي وڃي. همراهن کي بک لڳي هئي، سو ٿڌي ماني کاڌيسين. اسان ماني کائي بس ڪئي، ته گئس جي سپلاءِ به شروع ٿي وئي.

اڄ ڪله جيل ۾ جتي به ڪچهريءَ ۾ ويهبو آهي ته ”ڇا ٿيندو؟“ جو سوال گهڻو ڪري هر زبان تي هوندو آهي ۽ هر ماڻهو پنهنجي ذهن مطابق ان جو منطقي جواب ڏيندو آهي يا اُن تي پنهنجي خيالن جو اظهار ڪندو آهي. اهو هڪ اهڙو سوال آهي، جيڪو نه رڳو اڄ ڪله جي حالتن ۾ پر اسان جو ملڪ هميشه ”ڇا ٿيندو؟“ ۽ ان جي پويان لڳل سواليه نشانيءَ واري صورتحال ۾ رهيو آهي. پنهنجي 54 سالن جي تاريخ ۾ شايد ئي ڪي اهڙا ٻه چار سال رهيا هجن، جن ۾ ملڪ سياسي عدم استحڪام جي ان مخمصي (Dilema) جو شڪار ٿيل نه هجي. هونئن ته جيل ۽ جيل کان ٻاهر سياست هر ڪچهريءَ جو موضوع هوندو آهي، پر هن وقت جيڪا سياسي صورتحال آهي يا آئيندي سال ملڪي سياست ۽ ڪنهن حد تائين ملڪ، جنهن اقتدار جي بظاهر تبديليءَ مان گذرڻ وارو آهي، اهو اڄ ڪله نه فقط ڪچهرين، پر قومي توڙي علائقائي اخبارن جي تجزيه نگارن جي لکڻين جو پڻ گرم عنوان بڻيل آهي. سو ٻن ٽن ڏينهن کان وٺي مون کي به دل ۾ پُور اچي پيو، ته ان موضوع تي پنهنجي اڻ گهڙيئي ذهن مطابق قلم کي ڊوڙائي ڪي ٻه ٽي سٽون لکان، پر ڪڏهن وري همراهن سان ڪچهريءَ ۾ هوندا آهيون، يا وري همراهن سان تاش کيڏڻ لاءِ رانديگر ڪُنل هوندو آهي، ته انهن سان راند ۾ ويهي رهندو آهيان. هونئن به جيڪو نياڳ ۾

مزو آهي، اهو چڱي ڪم ۾ ڪتي؟ تاش ۾ جيترو آساني ۾ مزي ۾ ٽائيم پاس ٿو ٿئي، اهو لکڻ ۾ پڙهڻ ۾ ڪتي ٿو ٿئي.

آئون جڏهن ڳوٺ جي همراهن کي راند ڪندي ڏسندو هئس تڏهن سوچيندو هئس، هنن ڇورن کي ڪم ئي ڪونهي. سڄو ڏينهن ٽا هوٽلن ۾ دڪانن تي ويهي پتا ڪتي پنهنجو وقت برباد ڪن، وڏا نياڻا آهن هي ڪونه سڌرندا. واقعي تاش ڪُڏڻ ۾ وقت بنا احساس جي برباد ٿي ٿو وڃي. آئون همراهن کي چوندو آهيان، ته يار جڏهن به راند ڪيون ٿا، ته ماٺهو ڪم کان رهجيو وڃي.

وريام فقير چوندو آهي ته ”توهان جو گهڻو ٽائيم ملاقاتن ۾ هليو وڃي. ڪو آيو، ڪنهن وٽ ويا ۽ ڪجھ لکڻ، پڙهڻ ۾ وقت گذريو وڃي. ذڪريا سڄو ڏينهن دارالقرآن حوالي، دائود خان برداشتين سان مغز ماريءَ ۾، آئون صبح جو ڪلاڪ ڪن اخبارون پڙهڻ ڪانپوءِ سڄو ڏينهن ڇا ڪريان؟“ فضل الله صديقي پهرين راند نه ڪندو هو، ٻه ٽي پيرا همراهن چيو هئس پر انڪار ڪري ڇڏيو هئائين. چيائين، ٻيو هر ڪم ڪبو پر اهو نه ڪبو. مون پڇيومانس ته ڇو؟ چيائين، مون کي منع ٿيل آهي. پر هاڻي صديقي شوق سان راند ڪندو آهي. شايد پنهنجي مرشد کان مخصوص حالتن تحت اجازت ورتي هوندائين. جيل ۾ جن به قيدين وٽ ڪو ڪم ڪار يا وقت گذارڻ جو ڪو به ٻيو ذريعو نه هوندو آهي ته، پتا، شطرنج ۽ لوڊو انهن جي وندر جو بهترين ذريعو هوندا آهن، ان حد تائين جو چوڪين تي ويٺل پوليس وارا به قيدين سان گڏ انهن ئي راندين سان پنهنجو وقت گذاريندا آهن. آئون جڏهن به راند ڪندو آهيان، ته پيس ڪوٺ (چوباز) کان وڏيڪ راند جو اصل مزو انهن ڪمينٽس ۾ هوندو آهي، جيڪي دائود خان اڪثر امداد جي لاءِ ڏيندو آهي، ڪڏهن ڪڏهن وريام فقير وري صديقي جي لاءِ. مون سوچيو ته اڄ ڪجھ لکان، نه ته وريام فقير ٻيو نه، ته به اهو ضرور چوندو ته، ”ابا ڏنان، راهو وارو رسالو پورو ٿي ويو.“

ايندڙ سال اليڪشن تائين ۽ ان ڪانپوءِ ملڪ جو سياسي منظر ڇا وڃي بيهندو ۽ ان جي شڪل ڇا هوندي، ان تان ڪي پردا گذريل 23 مهينن اندر ڪجي چڪا آهن ۽ ڪي آهستي آهستي ايندڙ 13 مهينن ۾

ڪجندا رهندا. نہ ان جي شڪل ڪلھ واضح هئي ۽ نہ اڄ واضح آهي، پر گذريل 23 مهينن دوران حڪمرانن جي ڪنيل قدمن ۽ آئينديءَ امڪاني ڪجندڙ قدمن مان ان جو ڏنڍلو عڪس ڪنهن حد تائين واضح ٿي ويو آهي.

12 آڪٽوبر 1999ع تي جيڪو ڪجھ ٿيو، اهو نہ ئي هن ملڪ جي تاريخ ۾ نئون ۽ ڇرڪائيندڙ واقعو هو ۽ نہ ئي هن ملڪ جي عوام لاءِ ڪا نئين ۽ تعجب خيز ڳالھ هئي. ها البت پاڪستان جي مختصر تاريخ ۾ اهڙن ئي واقعن ۾ هڪ وڌيڪ باب جو اضافو ضرور هو. پاڪستان جي عوام لاءِ نہ جنرل پرويز مشرف جي حڪومت ڪا پهرين فوجي حڪومت آهي ۽ نہ ئي ڪو اهو پهريون واقعو آهي، جنهن ۾ ڪنهن جنرل يا ڪنهن ماتحت پنهنجي سربراهہ يا محسن جو تختو اونڌو ڪري ان کي پنهنجي انتقامي ڪاروائين جو شڪار بنايو هجي. ملڪي تاريخ اهڙن مثالن سان ڀري پئي آهي.

جنرل پرويز مشرف ميان نواز شريف سان اهوئي ڪيو، جيڪو ملڪ غلام محمد خواجہ ناظم الدين سان ڪيو، اسڪندر مرزا ملڪ غلام محمد سان، ايوب خان اسڪندر مرزا سان، يحيٰ خان ايوب خان سان، جنرل ضياالحق ذوالفقار علي ڀٽي سان ۽ فاروق لغاري بينظير ڀٽو سان ڪيو. پاڪستان تي سدائين اصل حڪمراني سول ۽ ملٽري بيوروڪريسي ڪندي رهي آهي. ملڪ جي شروعاتي تاريخ ۾ ئي آهستي آهستي انهن اقتداري ايوانن ۾ پنهنجون پاڙون پختيون ڪرڻ شروع ڪري ڏنيون هيون.

پاڪستان نہ ڪانپوءِ سُتت ئي، قائد اعظم جي رحلت بعد، سياستدانن جي موقع پرستي ۽ اقتدار پرستي ملڪ جي سياسي بنيادن کي کوکلو ڪرڻ شروع ڪري ڏنو. ان وقت اقتدار ماڻيندڙ سياستدانن ۽ اقتدار جي لاءِ واجهائيندڙ سياستدانن پنهنجي اقتدار کي برقرار رکڻ يا حاصل ڪرڻ لاءِ پارٽين، جمهوري ادارن يا عوام تي ڀاڙڻ بجاءِ ڊرائنگ روم سياست، سازشن ۽ بيوروڪريسي تي انحصار ڪرڻ شروع ڪري ڏنو. ووٽ ذريعي قائم ٿيل ملڪ کي سياسي حڪمران اٺن سالن تائين ڪو بہ آئين نہ ڏئي سگهيا. پاڪستان جي شروعاتي سالن ۾ ئي سياسي

حڪمرانن سياسي تنظيم، جمهوري ۽ ملڪي ادارن کي مضبوط ۽ مستحڪم ڪرڻ بجاءِ انهن کي پنهنجي سياسي هوس پرستيءَ جي حوالي ڪري ڇڏيو. جڏهن سياسي حڪمرانن ملڪي بيوروڪريسي کي پنهنجي سياسي مفادن خاطر استعمال ڪرڻ شروع ڪيو، تڏهن انهن رياستي ادارن تي پنهنجي سياسي ڪمزوري ظاهر ڪري ڇڏي. پهرين ته بيورو ڪريسي سياستدانن جي مفادن جي تڪميل لاءِ استعمال ٿيندي رهي، پر آهستي آهستي حڪومت ۽ سياسي تنظيم ۾ بيوروڪريسي جو اثر رسوخ وڌندو ويو ۽ ڪجھ سالن جي اندر ئي اهو وقت اچي ويو جو بيورو ڪريسي سياستدانن کي پنهنجي آڱرين تي هلائڻ لڳي.

ملڪ غلام محمد ان ئي طاقتور بيورو ڪريسي جي نمائندي طور سامهون آيو، جيڪو نظام حيدرآباد دکن جي مال خاني جي نگران مان ملڪ جي گورنر جنرل جي عهدي تي اچي پهتو ۽ لڳ ڀڳ چار سال پوري ملڪ جي اڇي ۽ ڪاري جو ڌڻي رهيو. سندس حڪم کان سواءِ پکي به پر نه هڻندو هو. اڌ رنگ جي مرض ۾ ورتل ان گورنر جنرل، جنهن جي ڳالھ به سندس ليڊي سيڪريٽري کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي سمجھ ۾ نه ايندي هئي، ان جي آڱرين جي اشاري تي ڪيئن حڪومتون ڍهيون ۽ ٺهيون.

محمد علي بوگره، جيڪو آمريڪا ۾ سفير جا فرائض انجام ڏئي رهيو هو، ان کي اتان ڪٽي اچي رات جي پيٽ ۾ وزير اعظم جي گاديءَ تي ويهاريو ويو. تنهن کان پوءِ چوڌري محمد علي جيڪو آڊٽ ائنڊ اڪائونٽ سروس آف انڊيا جو ملازم هو، ان کي وزير اعظم بنايو ويو، جنهن جي وقت ۾ ملڪ جي عوام کي ون يونٽ جو ڳٽ ڳچيءَ ۾ وڌو ويو. مٿان وري سون تي سهاڳ ٿي جنرل اسڪندر مرزا آيو، جنهن سياست ۾ فوج جي ڪردار کي زبردست هٿي ڏني ۽ سڌو سنئون فوج جي حڪمراني قائم ڪرڻ ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪيو.

12 آڪٽوبر 1999ع تي ٿيل واقعن تي جيڪڏهن ٿورڙي به نظر ڦيرائبي، ته اهو صاف نظر ايندو ته ان ڏينهن جيڪو ڪجھ به ٿيو، اهو فقط 12 آڪٽوبر جي تاريخ تي ٿيندڙ واقعن جو نتيجو ۽ ردعمل نه هو. ڇا جيڪڏهن جنرل پرويز مشرف کي ان ڏينهن تي وزير اعظم

برطرف نہ ڪري ها تہ اهو فوجي انقلاب نہ اچي ها؟

هاڻي اها ڳالهہ عالم آشڪار آهي، تہ ان ڏينهن تي جيڪو ڪجهہ ٿيو، اهو ان کان گهڻو اڳي بنجندڙ حڪمت عمليءَ جو دراپ سين هو. 12 آڪٽوبر تي ٿيندڙ واقعن ۾ ان جي پس منظر ۾ گهڻو اڳ بنجندڙ حڪمت عمليءَ جون جيڪڏهن ڏوريون سيرڻ شروع ڪبيون تہ انهن جو چيڙو گهڻ ۾ گهڻ گذريل پن ڏهائين ۾ ٿيندڙ سياسي اٿل پٿل ۾ ان ۾ اسٽيبلشمينٽ جي ڪردار ۾ حڪمت عمليءَ جي چوڌاري گهمندو نظر ايندو. اسان جي ملڪ ۾ ڪڏهن بہ عوامي قيادت کي حڪمرانن قبول نہ ڪيو آهي ۾ جيڪڏهن ڪن حالتن تحت عوامي قيادت کي اقتدار منتقل ڪيو بہ ويو، تہ اهو بہ انُ مڪمل ۾ لولو لنگڙو اقتدار آهي.

پهرئين ڏينهن کان وٺي ان جي خلاف سازشن جو سلسلو شروع ڪيو ويندو آهي. ايوب خان جي طويل آمريت جي نتيجي ۾ جيڪو سياسي بحران پيدا ٿيو ۾ جڏهن اصل طاقتن محسوس ڪيو تہ هاڻي ايوب خان جي چهري ۾ اقتدار کي بچائڻ ناممڪن آهي، تہ پنهنجي وقت جو فيلڊ مارشل جنرل جنهن جو نالو ۾ وزنائتي شخصيت ڊر ڏٺين جي اقتدار لاءِ 10 سالن تائين ڇٽيءَ (Umbrella) جو ڪم ڏيندي رهي، پر جڏهن انهيءَ جي شخصيت انهن جي اقتدار لاءِ استحڪام ڏيڻ بجاءِ نقصانڪار ثابت ٿيڻ لڳي، تہ ان جو نعم البدل جنرل يحيٰ خان ٿي ويو ۾ معزول ٿيل صدر ۾ اڳئين فيلڊ مارشل جنرل، جنهن 11 سال پوري ملڪ تي تن تنها حڪمراني ڪئي هئي، تنهن کي آخري چند ڏينهن ايوان صدر ۾ رهڻ جي اجازت بہ نہ ڏني وئي ۾ ڪيس جنرل يحيٰ خان جي اسٽاف آفيسر جنرل پيرزاده ذريعي آگاهہ ڪيو ويو تہ سندس ايوان صدر ۾ موجودگي عوام ۾ اشتعال جو سبب بنجي سگهي ٿي، ان ڪري هڪدم ايوان صدر خالي ڪيو وڃي.

جنرل يحيٰ ۾ ان جا حواري آخر دم تائين بہ انهن سازشن ۾ مصروف رهيا، تہ ڪنهن بہ حالت ۾ اقتدار حقيقي عوامي نمائندن ڏانهن منتقل نہ ٿئي. جنرل يحيٰ، جيڪو محض چوندون ڪرائي اقتدار عوامي نمائندن جي حوالي ڪرڻ لاءِ آيو هو، اهو مختلف بهانن ذريعي پوڻن ٻن سالن تائين چوندون ڪرائڻ کان لنوائيندو رهيو ۾ ان دوران

بيوروڪريسي جي مدد سان اهي سازشون ڪندو رهيو، تہ عوامي سياسي پارٽيون اليڪشن کٽي نہ سگهن، پر سندس نام نهاد حمايتي ۽ مددي‌يافتہ اميدوار ڪاميابي ماڻين تہ جيئن سندس شڪل ۾ اسٽيبلشمينٽ جو اقتدار قائم ۽ دائم رهي.

جڏهن ڊسمبر 1970ع ۾ پاڪستان جون بالغ راءِ دهي جي بنياد تي پهريون عام چونڊون ڪرايون ويون، تہ نتيجا حڪمرانن جي لاءِ حيران ڪندڙ ثابت ٿيا. مشرقي پاڪستان جي قومي اسيمبليءَ جي 169 سيٽن مان مجيب الرحمان جي عوامي ليگ 167 سيٽون کٽي آئي، جڏهن تہ مغربي پاڪستان جي قومي اسيمبليءَ جي 131 سيٽن مان ذوالفقار علي ڀٽو جي پاڪستان پيپلز پارٽي 81 سيٽون کٽي آئي ۽ جنرل يحيٰ کي پنهنجي اقتدار جو ٻيڙو ٻڏندو نظر اچڻ لڳو. جنرل يحيٰ ۽ انهي جي ٽيم پنهنجي ٻڏندڙ اقتدار کي بچائڻ جي لاءِ هٿوراڙيون هڻڻ شروع ڪري ڏنيون ۽ ان ۾ هو ان حد تائين اڳتي وڌي ويا، جو پنهنجي بادشاهت کي بچائڻ لاءِ پنهنجي هم وطن ۽ هم مذهب بنگالي عوام جو اينرو تہ قتل عام ڪيو، جو انهن جو خون پاڻي کان سستو وهڻ لڳو.

اسٽيبلشمينٽ اهو فيصلو ڪري ڇڏيو تہ اقتدار ڪنهن بہ صورت ۾ ملڪ جي مقبول اڳواڻن (Popular Leadership) جي حوالي نہ ڪيو ويندو. نيٺ ملڪ کي ٻہ اڌ ڪيو ويو. جڏهن ملڪ جي ٻارهن ڪروڙ عوام تي حڪمراني ڪرڻ جي ڪابہ صورت باقي نہ بچي تڏهن مغربي پاڪستان جي 5 ڪروڙ عوام تي پنهنجي بادشاهت قائم ۽ دائم رکڻ لاءِ ست ڪروڙ بنگالين کي علحدگي جو رستو ڏيکاريو ويو. پاڪستان جي مقتدر قوتن کي ملڪ جي پيدائش کان ئي اهو احساس شدت سان هو، تہ ملڪ جي اندر جڏهن بہ عوامي جمهوري راڄ آيو تہ انهن جي لاءِ اقتدار تي پنهنجي بالادستي قائم رکڻ ناممڪن بنجي پوندو.

جيڪڏهن اوڀر پاڪستان ۽ مغربي پاڪستان جا ننڍا صوبا پاڻ ۾ گڏجي پون ها تہ اسان جي ملڪ جي اسٽبلشمينٽ، جنهن جو گهڻو تعلق اسان جي هڪ صوبي سان آهي، ان کي ملڪ تي تاحيات حڪمراني ڪرڻ جو خواب ڪڏهن بہ پورو ٿيندي نظر نٿي آيو. جنهن جو اندازو رڳو ان ننڍي مثال مان لڳائي سگهجي ٿو، تہ جڏهن اپريل 1949ع ۾

ڪراچيءَ ۾ مسلم ليگ جي مرڪزي باڊي جون اليڪشنون ٿي رهيون هيون، ته ان ۾ چوڌري خليق الزمان کي چيف آرگنائيزر ۽ صدر چونڊيو ويو ۽ نائب صدر عبدالله باقي کي چونڊيو ويو. مٿين ٻنهي رهنمائن جو تعلق بنگال يعني اوڀر پاڪستان سان هو. هڪ هڪ جوائنٽ سيڪريٽري اوڀر پاڪستان ۽ سنڌ مان کنيو ويو، سرحد جي يوسف خٽڪ کي سيڪريٽري جنرل چونڊيو ويو ۽ پنجاب جي واحد گڏيل نمائندي عبدالباري کي سيڪريٽري جنرل جي عهدي تي ڳري شڪست آئي. مسلم ليگ جي پوري باڊي ۾ پنجاب کي ڪابه نمائندگي نه آئي.

اها ٻي ڳالهه آهي ته اقتداري قوتن کان اها صورتحال گهڻو وقت ڏٺي نه ٿي ۽ ڏيڍ سال جي اندر مهاجر عنصر کي استعمال ڪندي چوڌري خليق الزمان کان سازش ذريعي استعفيٰ ڏياري وئي ۽ وزير اعظم لياقت علي خان ملڪ، عوام ۽ پارٽيءَ جي مفادن ۾ پارٽيءَ جي صدارت جو بار به پنهنجي نازڪ ڪلهن تي کڻڻ جي تڪليف ڪرڻ جو اعلان فرمايو.

1971ع ۾ اوڀر پاڪستان ۾ اسان جي پنهنجي عملن جي نتيجي ۾ باغي ٿيل بنگالين ۽ هندوستان هٿان، اسان جي ملڪ جي عسڪري قوت شڪست کائي چڪي هئي. ملڪ ٻه ٽڪرا ٿيڻ کان پوءِ بچيل پاڪستان جي ڪامورا شاهي جي چيله چٻي ٿي چڪي هئي. قومي معيشيت تباهه ٿي چڪي هئي. ملڪ بين الاقوامي طور اڪيلائپ جو شڪار هو. ان وقت فقط ڪا عوامي طاقت ئي ٿي سگهي ٿي، جيڪا ملڪ کي ان خطرناڪ ڌٻڻ مان ٻاهر ڪڍي سگهي ٿي يا وري پٺ پيل مقتدر قوتن جي وجود جو وسيلو ٻنجي سگهي ٿي. بالادست قوتن کي اها چمڪ فقط ذوالفقار علي ڀٽو جي ڪرشماتي شخصيت ۾ ڏسڻ ۾ آئي، جنهن کي نيويارڪ مان سڏي اقتدار جي مسند تي ويهاريو ويو ۽ ان کي ملڪ جو پهريون سولين مارشل لا ائڊمنسٽريٽر هئڻ جو اعزاز به بخشيو ويو.

ان کان سواءِ هن وٽ ٻي ڪا چونڊ يا رستو به نه هو. 1970ع ۽ 1971ع دوران ٿيندڙ ڪيترن ئي موقعن ۽ واقعن جي ڪار فرما ٿيڻ ۾ ذوالفقار علي ڀٽي جو موقف اڪثريتي جمهوري قوتن بدران مقتدر

قوتن سان هم آهنگ رهيو. ذوالفقار علي ڀٽي جي شروعاتي دور ۾ ڪجھ سالن تائين اسٽيبلشمنٽ ڪمزور ۽ دٻيل رهي ۽ ڀٽو انهن تي حاوي رهيو. پر آهستي آهستي اها پنهنجو پاڻ کي مضبوط ڪندي رهي ۽ ڀٽي جو گهيرو تنگ ٿيندو ويو.

1974ع ۾ سرحد ۽ بلوچستان ۾ چونڊيل حڪومت ختم ڪري، مري ۽ مينگل سردارن ۽ بلوچ قبيلن جي خلاف فوج ڪشي ڪئي وئي. جنرل ضياالحق جو ٽولو ذوالفقار علي ڀٽو جي لاءِ استعمال به ٿيندو رهيو، پر آئيندي جي لاءِ پنهنجو رستو به صاف ڪندو رهيو. مارچ 1977ع جي عام چونڊن ۾ ذوالفقار علي ڀٽي جي ايتري مقبوليت هئي، جو هو سادي اڪثريت آرام سان کٽي اچي پئي سگهيو. پر انهن چونڊن ۾ ڀٽو حڪومت جي هٿان ايتريون ته ڌانڌليون ۽ زبردستي ڪرائي وئي، جو پاڪستان جي اليڪشني تاريخ ۾ انهيءَ جو مثال ملڻ محال آهي. پي اين اي P.N.A جي تحريڪ کي دٻائڻ جي لاءِ ڀٽي فوج کي ميدان تي لاٿو. جيڪا بظاهر ته حڪومت سان هئي، پر اصل ۾ پي اين اي .P.N.A جي تحريڪ جا خالق ئي اهي اصل حڪمران قوتون ۽ آمريڪا هئا. ڀٽي تحريڪ کي دٻائڻ لاءِ مخفي قوتن جي مشوري تي آئين ۾ ترميم ڪري جبري مارشل لا لڳائڻ جو بل قومي اسيمبليءَ مان پاس ڪرايو ۽ ائين خود ئي مڪمل مارشل لا جو رستو صاف ڪري ڏنو.

ذوالفقار علي ڀٽي جو وفادار، خادم ۽ پيارو جنرل ضياءُ الحق، جنهن کي، ڇهن جنرلن کان مٿي کٽي ڀٽي چيف آف آرمي اسٽاف بنايو هو، اهو ڀٽي کي برطرف ڪري ملڪ جو نئون سربراهه ٿي ويٺو ۽ ڀٽو فقط (بروٽس تون به) جا لفظ ئي چئي سگهيو ٿي.

مسلسل عوامي دٻاءَ ۽ 1983ع جي ايم آر ڊي تحريڪ جي نتيجي ۾ جنرل ضيا ۽ ان جي ٽيم لاءِ اڪيلو حڪمراني ڪرڻ ناممڪن بنجي ويو، ته انهن اقتدار ۾ حصيداري (Power Sharing) جو فارمولو تيار ڪيو، جنهن تي 1985ع جي نام نهاد غيرجماعتي چونڊن ذريعي عمل ڪيو ويو، پر اصل اقتدار تي جنرل ضياء ئي قابض رهيو.

جڏهن 1980ع جي ڏهاڪي جي آخر ۾ افغان صورتحال ۾ ايندڙ

تبديليءَ جي نتيجي ۾ پاڪستان سان لاڳاپيل آمريڪي مفادن ۾ تبديلي آئي، ته نين حالتن ۾ جنرل ضياءَ جو ڪردار انهن جي لاءِ غيرضروري ٿي پيو. پهرين ته پاڪستاني حڪومت آمريڪي پاليسي جي مزاحمت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي رهي، پر نيٺ ڪيس آمريڪي مفادن اڳيان گوڏا ڪوڙڻا پيا.

مئي 1988ع ۾ اوجهڙي ڪئمپ وارو واقعو چڻ ان سلسلي جي ڪڙي هو. افغانستان ۾ سوويت يونين ۽ افغان حڪومت سان وڙهڻ لاءِ آمريڪا افغان مجاهدين کي پاڪستان ذريعي بي پناه هٿيار ۽ بارود ڏيندو رهيو هو. ان بارود جو ايترو ته سستو ۽ کلي عام وڪرو ٿيو، جو اهو نه رڳو پاڪستان جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين پهتو، پر ان جو ايران عراق جنگ ۾ به کلي عام استعمال ٿيو. ان دور ۾ هٿيارن، منشيات ۽ آمريڪي امداد جو ڏنڌو ايترو ته چوٽ چڙهيل هو، جو نه رڳو ڪيترائي افغاني پناهگير امير ٿيا، پر اُن وقت جنرل ضياءَ ۽ ان جي ڪجهه ساٿين جو شمار به ارب پتين ۾ ٿيڻ لڳو.

جنرل ضياءُالحق جي حياتيءَ ۾ آمريڪي رسالي ٽائيم پنهنجي هڪ شماري ۾ انڪشاف ڪيو، ته پاڪستاني انتظاميه جا ڪجهه اعليٰ عهديدار هٿيارن ۽ منشيات جي ناجائز ڪاروبار ذريعي ارب پتي ٿي ويا آهن. رسالي پنهنجي رپورٽ ۾ انهن جا نالا ڪڍي انهن کي دنيا جا امير ترين عهديدار لکيو ۽ انهن جي ملڪيتن جا تفصيل ڏنا. پاڪستاني حڪومت ٽائيم رسالي جي ان شماري جون ملڪ جي اندر آيل تمام ڪاپيون ضبط ڪري ڇڏيون ۽ ان تي پابندي مڙهي ڇڏي.

1988ع ۾ نين حالتن جي نين تقاضائن موجب آمريڪا ۽ ملڪي اسٽيبلشمينٽ جي لاءِ جنرل ضياءَ هڪ بوجھ کان وڌيڪ ڪجهه به نه هو. نيٺ يارهن سالن تائين ملڪ تي بدترين ڊڪٽيٽرشپ مڙهيندڙ ”مرد حق، مرد مؤمن ۽ امير المؤمنين“ کي الله کي پيارو ڪيو ويو.

جنرل ضياءُ الحق ته موڪلائي ويو پر انهي پنهنجي يارهن سالا دور ۾ جيڪو سياسي ڪلچر پيدا ڪيو، اهو زنده رهيو ۽ ان ئي فارمولا تحت گذريل يارهن سالن جي نيم جمهوري دور تي ملڪي اسٽيبلشمينٽ اصل حڪمراني ڪندي رهي. جڏهن 1988ع جون اليڪشنون ٿيون، ته

چونڊ جي نتيجن ۾ بينظير ڀٽو جي پيپلز پارٽي ملڪ جي وڏي پارلياماني پارٽي ٿي سامهون آئي، پر ڪيس پارليامينٽ ۾ سادي اڪثريت به نصيب نه ٿي سگهي ۽ حڪومت ٺاهڻ لاءِ پي پي ڪي ٻين پارٽين ۽ گروپن تي ڀاڙڻو پيو. ان ڪان پوءِ به بينظير ڀٽو ڪي مشروط اقتدار جي آڇ ڪئي وئي، جيڪا هن خوشيءَ وچان پنهي هٿن سان قبول ڪئي.

هڪ ڳالهه واضح هئي، ته ان وقت ملڪ جي مقتدر قوتن بينظير ڀٽو ڪي اقتدار خوشي سان نه، پر حالتن ۽ مصلحتن جي پيش نظر ڏنو هو، ڇو ته انهن وٽ انهيءَ ڪان سواءِ ٻيو ڪو به رستو نه هو ۽ ٻيو ته پي پي جي عوامي قوت ڪي به ٽوڙڻ جو اهوئي رستو هو. ذوالفقار علي ڀٽي جي ڦاسي ۽ جنرل ضياالحق جي يارهن سالهه جبر ۽ تشدد جي نتيجي ۾ پي پي جي مقبوليت ۾ جيڪو زبردست اضافو ٿيو هو، ان ۾ جنرل ضيا جي حڪومت سڀني ڪوشش جي باوجود به ڪا گهٽتائي آڻي نه سگهي هئي.

هاڻي اهوئي طريقو هو ته پي پي ڪي حڪومت ڏئي ان جي اثر کي گهٽايو وڃي. اصل قوتون ان وقت وڏي بحران جو شڪار ٿين ها جيڪڏهن بي نظير ڀٽو صبر ڪان ڪم وٺندي مشروط اقتدار وٺڻ ڪان انڪار ڪري ڇڏي ها، پر بينظير ڀٽو جي صبر جو پيمانو لبريز ٿي چڪو هو، هوءَ 11 سال اقتداري قوتن سان مقابلو ڪندي ٿڪجي پئي هئي ۽ اُن وقت هُن جي منزل اقتدار هئي، چاهي اهو ڪهڙي به شرط تي ملي! ان جي لاءِ هن انهن قوتن ۽ فردن سان ٺاهه ڪيو، جن جو ذوالفقار علي ڀٽي جي شهادت ۾ سڌي يا اڻ سڌي طرح هٿ سمجهيو ٿي ويو.

بهرحال 1988ع جي چونڊن ڪان پوءِ بينظير ڀٽو ۽ اصل حڪمران قوتن هڪ ٻئي ڪي مصلحتاً قبول ڪيو ۽ اقتدار ۾ حصيداري ڪئي وئي. جنهن جي نتيجي ۾ صدر، وزير اعظم ۽ چيف آف آرمي اسٽاف جي ٽرائيڪا نمودار ٿي، جيڪا پنهنجي پنهنجي حدن جي اندر حڪمراني ڪندي رهي. گذريل يارهن سالن وارو جمهوري دور در اصل ان ٽرئيڪا جي وچ ۾ اقتداري ڇڪتاڻ جو دور آهي ۽ ان ڇڪتاڻ ۾ اسٽيبلشمينٽ مختلف وقتن تي پنهنجا مختلف ڪردار ادا

ڪندي رهي آهي. جڏهن بينظير ڀٽي جو ٻهريون دور آيو، ته ان وقت اقتداري ساهمي ۾ بينظير جو پڙ هلڪو ۽ جڏهن ته سامهون وارو پڙ ڳرو هو، ڇو جو وزير اعظم جي مقابلي ۾ ساهميءَ جي سامهون واري پڙ ۾ اقتداري ترائيڪا جي ٻن ڪردارن يعني صدر ۽ آرمي چيف جو وزن هو. سنت ئي بينظير ڀٽو کي اهو احساس ٿيو هوندو ته سندس ورتل مشروط اقتدار، جنهن ۾ هن ڪامورا شاهي جي مضبوط نمائندي غلام اسحاق خان کي صدر ۽ انهن آئيني ترميم سميت جنرل ضياء جون تمام آئيني ترميمون قبول ڪيون هيون، گهڻو جٽادار ثابت نه ٿيندو.

وڏي صوبي پنجاب ۽ بلوچستان جون حڪومتون بينظير ڀٽو جي هٿن مان نڪتل هيون ۽ آهستي آهستي حالتن ان طرف رخ ڪيو جو ٿوري ئي وقت ۾ وفاقي حڪومت بلڪل بيوس نظر اچڻ لڳي. پي پي پي جي طاقت جو بنيادي مرڪز سنڌ هو ۽ ان جي خلاف ميدان جنگ به سنڌ کي بنايو ويو. ان وقت P.P.P سياسي طرح اڪيلائپ جو شڪار ٿي چڪي هئي. آمريت جي دور ۾ جيڪي پارٽيون جمهوري جدوجهد ۾ پي پي جو ساٿ ڏينديون رهيون هيون، بينظير انهن مان هٿ ڪڍي چڪي هئي ۽ هاڻي سندس اقتدار اسٽيبلشمنٽ تي منحصر هو.

اندروني سنڌ جي اندر ڌاڙيلن ۽ ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد جي اندر دهشتگردن جون جهڙوڪر متبادل حڪومتون قائم ٿي چڪيون هيون. عوام جنهن جمهوريت جي لاءِ ضيائي مارشل لا جو 11 سال مقابلو ڪيو هو ۽ قربانيون ڏنيون هيون، ان جو ايڏو ڀيانڪ تصور ڪڏهن سوچيو به نه هو. بينظير ڀٽو اقتدار ۾ اچڻ کان پوءِ پنهنجو 11 سال جمهوري ڪردار يڪسر تبديل ڪري ڇڏيو ۽ ان ئي اسٽيبلشمنٽ جي هڪ اوزار بنجي وئي جنهنجي جي خلاف لڙائي جي هوءَ هڪ علامت (Symbol) بنجي چڪي هئي. ملڪ جي عوام کي جمهوريت جو ڪو به ثمر نصيب نه ٿيو. سنڌ جو عوام ته ان حد تائين بدظن ٿي ويو، جو هن حڪومت ۽ عوامي نمائندن کان نوڪريون، ترقياتي ڪم ۽ ٻين روزمره جي مسئلن جي حل جي گهر ڪرڻ ئي ڇڏي ڏني. سنڌ جي ٻهراڙين توڙي شهرن جي ماڻهن جي فقط هڪ ئي گهر وڃي بچي، ته امن امان

ٿئي ۽ جان جي پناه ملي. جنهن پارٽي ۽ ليڊر جي مقبوليت ۾ جنرل ضياءُالحق جي يارهن سالن جون پاليسيون ڪابہ ڪمي نہ آڻي سگهيون، پنهنجي دور ۾ هڪ پي پي مان جنرل ضياء چار پيپلز پارٽيون ناهيون، پر اهي سڀ حربا، سندس تشدد، جبر ۽ لالچون، بينظير ڀٽو جي مقبوليت ۾ گهٽتائي جي بجاءِ اضافي جو سبب بنجنديون رهيون ۽ هن جي صحت تي ڪوبہ اثر نہ ڪري سگهيون، ان ڪي ملڪ جي مخفي قوتن پنهنجي نئين حڪمت عمليءَ تحت ناڪام حڪمران ۽ غيرمقبول اڳواڻ بنائي ڇڏيو ۽ فقط 18 مهينن جي اندر ڪيس اقتدار جي ڪرسيءَ تان هٽائي هيٺ اڇلايو ويو، تہ پوري ملڪ جي اندر ڪٿي بہ ڪنهن مزاحمت ۽ احتجاج جو ڪو ڏس پتو بہ نظر نہ آيو.

ٻيو تہ ٺهيو پر سنڌ، جيڪا پي پي پي جي قوت جو محور هئي، اتي بہ ڪنهن قسم جو احتجاج نہ ٿيو. مرڪز ۽ صوبن ۾ نگران حڪومتون قائم ڪري، 1990ع جي اليڪشن ۾ پنهنجون من پسند اسيمبليون آڻڻ جي تياري شروع ڪئي وئي. چونڊن جي نتيجي ۾ مرڪز ۾ آءِ جي آءِ جي حڪومت قائم ٿي ۽ صوبن ۾ ڪٿي آءِ جي آءِ، تہ ڪٿي مخلوط حڪومتون قائم ڪيون ويون.

1990ع جي چونڊن جي نتيجي ۾ جيڪو حڪومتي ڍانچو بيٺو، اهو اصل اقتداري قوتن جي لاءِ ڪنهن حد تائين مڪمل تسلي بخش هو، جو اقتدار جي ٽرائيڪا جا ٽيئي ڪردار انهن جا هئا يا انهن جا پيدا ڪيل هئا. حالانڪ پي پي پي جي حڪومت ڊاهڻ وقت سنڌجي متوقع ردعمل يا سنڌ ڪارڊ جي استعمال ٿيڻ جي عمل کي روڪڻ لاءِ نگران وزير اعظم جو عهدو سنڌ کي ئي ڏنو ويو. پر چونڊن کان پوءِ سڌو سنئون پنجاب جي نمائندي کي ملڪ جو جمهوري نمائندو بنائي، اقتدار جي مسند تي ويهاريو ويو.

ميان نواز شريف پنجاب جو پهريون نمائندو هو، جيڪو عام چونڊن جي نتيجي ۾ ملڪ جي وزير اعظم جي ڪرسيءَ تي پهتو هو. نواز شريف ملڪي اسٽيبلشمينٽ جي پيداوار هو ۽ انهن جي مدد سان ان منزل تائين پهتو هو. ميان نواز شريف ملڪ جو وزير اعظم تہ بنجي چڪو هو پر ان جي لاءِ اصل اقتداري قوتن وٽ هڪ ٽاسڪ (Task)

اجا بہ رهيل هو، جيڪو وزير اعظم جي عهدي کان وڌيڪ اهم هو. خالي وزير اعظم جي عهدي جو تجربو تہ هو پهرين محمد خان جوڻيجو مرحوم لاءِ بہ ڪري چڪا هئا، جيڪو هُن لاءِ ڪو خاص لاڀائتو ثابت نہ ٿيو هو. يعني ميان نواز شريف کي وزير اعظم سان گڏوگڏ ملڪ جو مقبول اڳواڻ بہ بنائڻو هو. اهو اسٽيبلشمينٽ جي آندل حڪومت جي جياپي لاءِ ان ڪري بہ ضروري هو، جو هڪ طويل جمهوري جدوجهد جي نتيجي ۾ پيدا ٿيل هڪ مقبول اڳواڻ يعني بينظير ڀٽو جي حڪومت کي ختم ڪري پارليماني طريقي سان نواز شريف جي حڪومت کي آندو ويو هو.

ميان نواز شريف ڪجھ اهڙيون پاليسيون متعارف ڪرايون، جيڪي سندس مقبوليت جو سبب بڻيون. ييلو ڪيب اسڪيم پوري ملڪ ۾ متعارف ڪرائي وئي، جنهن جي نتيجي ۾ پبلڪ ٽرانسپورٽ ۾ گهڻي بهتري آئي ۽ ڪيترن ئي بيروزگار ماڻهن جي گذر جو وسيلو پيدا ٿيو.

1992ع جي آيل بدترين برساتن جي نتيجي ۾ ٿيل تباهيءَ کي منهن ڏيڻ لاءِ جيڪا گهڻي مالي امداد ڏني وئي، ان جو عام ماڻهن تي تمام گهڻو مثبت اثر پيو. غريب ۽ مسڪين عورتن سان ٿيندڙ زيادتين جي نتيجي ۾ نواز شريف جو خود متاثرين وٽ پهچڻ ۽ انهن کي هر ممڪن انصاف ڏيارڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ بہ سندس مثبت قدم هئا. ان کان علاوه سنڌ جي اندر ڌاڙيل راڄ ۽ دهشتگرديءَ کي ختم ڪرڻ لاءِ سندس ڪرايل آپريشن کي تمام گهڻي مقبوليت حاصل ٿي. ڪچي جون زمينون هارين کي ڏيارڻ جي مهم بہ انهن مان هڪ هئي. اهي پاليسيون ناهڻ، انهن تي عمل ڪرڻ ۽ انهيءَ لاءِ وسيلا مهيا ڪري ڏيڻ، يقيناً انهيءَ سڄي عمل ۾ نواز شريف کي ملڪي بيوروڪريسي جي ڀرپور مدد حاصل رهي ۽ انهن اهو تاثر ڏيڻ چاهيو ٿي تہ بينظير، جيڪا ملڪ جي مقبول ليڊر هئي، ان جي حڪمرانيءَ کان وڌيڪ انهن جو آندل حڪمران، يعني نواز شريف، وڌيڪ فعال ۽ عوام جي خدمت ڪندڙ آهي.

اهو سڀ ڪجھ ڪرڻ سان هن کي فوراً بہ فائدا ٿي رهيا هئا، هڪ تہ بينظير ڀٽو جي مقابلي ۾ ڪا ليڊرشپ پيدا ٿي سگهي ۽ ٻيو تہ

1990ع ۾ بينظير ڀٽو جي حڪومت ختم ڪرڻ جو جواز ملي ٿي سگهيو. ميان نواز شريف جي حوالي سان جن مٿين پاليسين يا اسڪيمن جو مون ذڪر ڪيو آهي، انهن جا ڪي ٻيا منفي پهلو ب ٿي سگهن ٿا، پر مون فقط انهن جو ذڪر عوام تي ٿيندڙ فوري اثر جي حوالي سان ڪيو آهي. اسان جو عام ماڻهو ڪنهن ڊگهي مدت واري حڪمت عمليءَ تحت ٿيندڙ فائدن کان بلڪل بي نياز آهي، پر کين ملندڙ فوري فائدو وڌيڪ متاثر ڪري ٿو. ان ۾ ڪوب شڪ ن آهي ت ميان نواز شريف جي ملڪ جو وزير اعظم ٿيڻ کان اڳ ۽ وزير اعظم ٿيڻ کان پوءِ سندس حڪومت جي ڪجھ عرصي تائين اسٽبلشمينٽ ئي سندس پذيرائي ۽ قدڪاٺ وڌائڻ (Projection) جو سبب رهي. پر ان ۾ نواز شريف جي پنهنجي محنت، سرگرمي ۽ لاڳيتو تحرڪ ۾ رهڻ جو ب گهڻو عمل دخل هو. نواز شريف جي اقتدار جي ٿوري ئي وقت کانپوءِ ٽرائيڪا جي ٽنهي ڪردارن، يعني ميان نواز شريف، غلام اسحاق خان ۽ آصف نواز جي وچ ۾ اختلاف پيدا ٿيڻ شروع ٿي ويا.

ميان نواز شريف، جنهن کي ملڪي طاقتون پنهنجو نمائندو سمجهي کڻي آيون هيون، اهو آهستي آهستي انهن جي گهيري مان نڪرڻ لڳو ۽ پنهنجي مرضي ۽ منشا مطابق فيصلا ڪرڻ لڳو. جيڪا ڳالھ ملڪي طاقتن جي لاءِ يقيناً اڻوڻندڙ هئي. ان ئي دوران ڪن ملڪي ادارن مستقبل جو نئون سياسي منظر ٺاهڻ جي لاءِ ڪم شروع ڪري ڇڏيو. ملڪ جي اندر آئيندي چونڊون ڪرائڻ ت اسٽيبلشمنٽ جي لاءِ ڪو مسئلو ن هو پر اصل ٽارگيٽ چونڊن جا گهربل نتيجا حاصل ڪرڻ هو، ت جيئن هڪ ڀيرو ٻيهر صوبن ۽ مرڪز ۾ پنهنجون من پسند حڪومتون آڻي سگهجن.

اسٽيبلشمنٽ جا مختلف ادارا ان تي تمام تيزيءَ سان ڪم ڪري رهيا هئا، ت جيئن ئي پنهنجي پسند جون اسيمبليون آڻڻ جي لاءِ حالات ساز گار ٿين، ت هڪدم نيون اليڪشنون ڪرايون وڃن. ان وقت اها حڪمت عملي بنائي وئي ت اليڪشن جا نتيجا اهڙا اچڻ کپن جو ڪاب پارٽي يا ڪوب گروپ اڪثريت ۾ ن اچي، بلڪ ڪوب گهٽيون سيٽون کڻي ن اچي ۽ مڪمل ورهايل مئنڊيٽ اچي، جيئن اصل قوتون پنهنجي

مرضيءَ سان اقتدار جي ايوان ۾ حڪومت جي جوڙجڪ ڪري سگهن ۽ چونڊيل وزير اعظم پنهنجي حڪومت هلائڻ لاءِ انهن ننڍن ننڍن گروپن جو محتاج رهي، جن جي واڳ ڏور اصل ڏاڍن جي هٿ ۾ هجي. اصل قوتن ان يقين سان چونڊن جي ميدان ۾ وجهڻ چاهيو ٿي، ته جيئن بينظير ڀٽو ۽ ميان نواز شريف کي ٻيهر چونڊجڻ جو موقعو نه ملي سگهي.

اصل ڏاڍن جي خيال ۾ ته پي پي جي زور کي سنڌ جي اندر مرحوم جام صادق علي ڪافي نقصان پهچائي چڪو آهي. M.Q.M کي ٽوڙڻ لاءِ حقيقي کي ميدان تي لاٿو ويو. پنجاب جي اندر جونيجو ليگ بنائڻ جون تياريون ٿي چڪيون هيون. نواز شريف کي هٽائڻ جي لاءِ مڪمل پروگرام تيار هو، پر متبادل چونڊيل حڪومت آڻڻ جي پروگرام کي عمل ۾ آڻڻ کان اڳ هڪ اهڙو حادثو ٿيو جنهن سڄي پلاننگ کي متاثر ڪيو ۽ اصل قوتن نئين حڪمت عمليءَ تحت ڪم ڪرڻ شروع ڪري ڏنو، جنهن تحت سياسي پارٽين کي هڪٻئي جي خلاف خوب استعمال ڪرڻ شروع ڪيو ويو.

بينظير ڀٽو انهيءَ سڄي صورتحال ۾ غلام اسحاق ۽ ميان نواز شريف جي وچ ۾ ڊبل گيم ڪندي رهي. آخر اپريل 1993ع ۾ نواز شريف جي حڪومت ختم ڪئي وئي ۽ قومي اسيمبلي ٽوڙي وئي. صوبائي حڪومتون ۽ اسيمبليون برقرار رکيون ويون. چونڊيل صوبائي حڪومتون فقط ان لاءِ برقرار رکيون ويون ته جيئن انهن ذريعي قومي اسيمبليءَ جي چونڊن ۾ گهربل نتيجا آسانيءَ سان حاصل ڪري سگهجن. ٻيو ته سواءِ پنجاب جي جتي نواز شريف جو وڌيڪ اثر هو باقي صوبائي حڪومتون اصل اقتداري قوتن جي ايجنڊا جي حمايت ڪري رهيون هيون.

ڪجھ وقت جي اندر ئي سپريم ڪورٽ ميان نواز شريف حڪومت ۽ قومي اسيمبلي بحال ڪري ڇڏي. سپريم ڪوٽ جو اهو فيصلو يادگار هو، ان ۾ شڪ نه هو ته هڪ پنجابي وزير اعظم جي حڪومت بحال ڪئي وئي هئي، پر ان کان وڌيڪ ان جو مثبت پهلو اهو هو ته ڪورٽ جو اهو فيصلو ملڪ جي اصل طاقتور ڌرين جي مرضيءَ خلاف هو.

جڏهن نواز شريف جي حڪومت ختم ڪرڻ جون تياريون پئي ڪيون ويون، ته ملڪ جي اصل طاقتن نواز شريف جي مقابلي جي لاءِ بينظير کي پاڻ سان ملايو. زماني جي ستم ظريفي، جو غلام اسحاق جي ان تقرير کي اجا ٽي سال به پورا ڪونه ٿيا هئا، جنهن ۾ هن بينظير ڀٽو جي حڪومت ختم ڪرڻ وقت ان تي ٻين الزامن سان گڏ آصف علي زرداري کي رشوت خوريءَ جو هڪ نمونو ڪري پيش ڪيو هو ۽ ان کي مسٽر ٽين پرسينٽ ڪري سڏيو هو. اهوئي صدر غلام اسحاق ان ئي صدراتي محل ۾ ميان نواز شريف جي حڪومت ختم ڪرڻ کان پوءِ بلخ شير مزاري جي نگران ڪابينه ۾ آصف زرداري کي وزارت جو قسم کڻائي رهيو هو.

سپريم ڪورٽ پاران نواز شريف جي حڪومت جي بحاليءَ باوجود وفاقي حڪومت کي بلڪل مفلوج بنايو ويو هو. چار ئي صوبائي حڪومتون اصل قوتن جي اشاري تي وفاقي حڪومت خلاف تقريباً بغاوت ڪري چڪيون هيون.

ان بحران دوران ميان نواز شريف جڏهن به سنڌ جي دوري تي آيو ته سنڌ جي وزير اعليٰ سائين مظفر حسين شاهه جي لاءِ ڪافي پريشاني ٿي پوندي هئي. ايوان صدر جون صوبائي حڪومتن کي هدايتون هيون ته وزير اعظم کي ڪنهن به قسم جو ڪوبه پروٽوڪول نه ڏنو وڃي ۽ نه ئي اعليٰ صوبائي قيادت ان جي استقبال تي وڃي. انهن حالتن دوران ميان صاحب جا ڪجهه اتر سنڌ جا دورا ٿيا ته وزيراعليٰ پاڻ ته وزير اعظم کي رسيو ڪرڻ جي لاءِ نه ويندو هو، پر رڪارڊ جي پورائيءَ لاءِ صوبائي وزير اصغرعلي شاهه کي موڪلي ڏيندو هو.

جڏهن ميان نواز شريف ٻيهر وزير اعظم ٿيو ته وفاقي ڪابينه ۾ سنڌ مان ڪنيل پهريون وزير اصغر علي شاهه ئي هو.

ان وقت ملڪ ۾ اهڙيون حالتون پيدا ڪيون ويون هيون، جو وفاقي حڪومت فقط اسلام آباد تائين محدود رهجي وئي هئي. طاقتور قوتن اهو ثابت ڪري ڏيکاريو ته ملڪ جي عدالت عظميٰ انهن جي فيصلي جي اڳيان ڪابه حيثيت نٿي رکي. آخر اهو ئي ٿيو، جيڪو انهن چاهيو. نواز شريف کي حڪومت تان ته هٽ ڏونئا پيا، پر ويندي ويندي

اصل قوتن جي پراڻي ۽ گهاگهه نمائندي غلام اسحاق خان کي به پاڻ سان گڏ گهلي ويو.

جڏهن آڪٽوبر 1993ع جي اليڪشن جو وقت اچڻ لڳو، ته اصل قوتن کي هڪ پيرو وري سندن ورهايل مئنڊيٽ آڻائڻ جو پراڻو خواب ساڀيان ٿيندو نظر نه اچڻ لڳو. حالتون وري اهڙي موڙ تي هيون، جو هنن کي بينظير ۽ نواز شريف، ٻنهي مان ڪنهن هڪ لاءِ ئي فيصلو ڪرڻو هو. ڪنهن هڪ جو رستو روڪڻ جو سڌو مقصد ٻئي کي اقتدار ۾ آڻڻ هو ۽ ان وقت هُنن کي نواز شريف جو رستو روڪڻو هو. نواز شريف اسٽيبلشمينٽ جي پيداوار ٿي ڪري انهن سان ئي ٽڪر کاڌو هو ۽ پنجاب جي نمائندي هجڻ جي حيثيت ۾ انهن جي لاءِ وڌيڪ خطرناڪ ثابت ٿي سگهيو ٿي.

1993ع جي اليڪشن جا نتيجا به انهن ادارن لاءِ ڪي گهڻا خوشگوار ثابت نه ٿيا، يعني عوامي قوتن کي ٽوڙڻ جي پوري پوري ڪوشش ڪئي وئي هئي، اُهي ڪوششون ڪامياب ثابت نه ٿيون. پنجاب ۾ پي پي پي ۽ نواز شريف ٿوري فرق سان برابر حيثيت ۾ سامهون آيا. اندرون سنڌ ۾ پي پي اڪثريت سان ڪامياب ٿي. ڪراچيءَ جي اندر قومي اسيمبليءَ جي اليڪشن ۾ ايم ڪيو ايم کي بائيڪاٽ ڪرايو ويو. پر ان جي باوجود به ذر ذٽين جي پنهنجي ئي ناهيل ايم ڪيو ايم کي ٽوڙي ان مان پئدا ڪيل ايم ڪيو ايم(حقيقي) ڪا به ڪاميابي حاصل نه ڪري سگهي ۽ ان جو فائدو پي پي پي ۽ مسلم ليگ کي ئي ٿيو. آخر صوبائي اسيمبليءَ جي اليڪشن ۾ ايم ڪيو ايم کي حصو ونرايو ويو. انهن چوندن ۾ ٻهريون دفعو نواز شريف سياسي حيثيت ۾ سامهون آيو ۽ ملڪ جي طاقتور ادارن جي مدد کان سواءِ پنجاب ۽ سرحد صوبن ۾ پنهنجو سياسي وجود برقرار رکيو.

1993ع جي اليڪشن ۾ ميان نواز شريف جي ايتري ڪاميابي اصل قوتن جي لاءِ يقيناً حيرانگيءَ جو سبب به هوندي ۽ اٽوٽندڙ به. انهن جو ميدان تي لاٿل پهلوان ”قاضي آيا قاضي آيا“ نواز شريف جي لاءِ ڪجهه سيٽن تي شڪست جو سبب ته بنيو، پر هن جي ووٽ بئنڪ کي گهٽائي نه سگهيو. ساڳيءَ طرح اندرون سنڌ ۾ پ پ پ جي مقابلي ۾

مير مرتضيٰ ڀٽو کي ڪا موٽ نہ ملي سگهي. مٿئين صورتحال ۾ ملڪي طاقتن وٽ بينظير ڀٽو کي قبول ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪوبہ چارو نہ هو ۽ بينظير هن دفعي اڳتري بهتر پوزيشن ۾ هئي، جو پنهنجي وفادار سردار فاروق لغاريءَ کي صدر چونڊرائڻ ۾ بہ ڪامياب ٿي وئي. پنهنجو صدر چونڊائڻ ڪانپوءِ بينظير سمجهيو ٿي، تہ هاڻي سندس اقتدار کي ڪوبہ لهر لوڏو نہ آهي ۽ هوءَ آسانيءَ سان پنهنجي واري جا پنج سال پورا ڪري وٺندي. بينظير پنهنجي ٻئي دور ۾ پنهنجي اقتدار جي دوام لاءِ حزب مخالف کان سواءِ باقي ٻين سڀني حيثيت رکندڙ اهم ڌرين کي هر ممڪن نموني راضي رکڻ جي ڪوشش ڪئي، جن ۾ آمريڪا ۽ مقتدر قوتون قابل ذڪر آهن. پنجاب ۾ وڏ وزارت جوڻيجو ليگ جي منظور وٽو کي ڏئي بينظير ڀٽو کي لغام ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي وئي هئي.

بهرحال محترم جي حڪومت بہ هلندي رهي ۽ ان سان گڏوگڏ اصل قوتون پنهنجي آئيندي جي رٿابندي بہ ڪنديون رهيون. سنڌ جي اندر ايم ڪيو ايم جو پي پي پي سان ڪيل حڪومتي اتحاد پنهنجي مختصر مدت ۾ ئي اختتام کي پهتو. آهستي آهستي حالتون پنهنجو رخ اختيار ڪرڻ لڳيون. 1992ع ۾ جيڪو ايم ڪيو ايم خلاف آپريشن شروع ڪيو ويو هو، اهو ٻيهر پي پي پي حڪومت کان شروع ڪرايو ويو. سنڌ هڪ ڀيرو وري بدامنيءَ جي باهہ ۾ ٻرڻ لڳي. حڪومت اهڙيون پاليسيون اختيار ڪيون يا ان کان ڪرايون ويون، جن ملڪ جي معاشي ۽ اقتصادي صورتحال کي تباهيءَ جي ڪناري وڃي پهچايو. مهنگائي ۽ ٻين روزمره جي مسئلن عوام کي حڪومت کان انتهائي ناراض ۽ مايوس ڪري ڇڏيو. ان سڄي صورتحال کي اصل قوتون اپوزيشن جي سياستدانن کان حڪومت خلاف نروار ڪرائينديون رهيون. حڪومت مخالف سياسي ڌريون بہ اقتدار پرستيءَ سبب خوشيءَ سان دهل بغل ۾ وجهي ان عمل جو حصو بڻجنديون رهيون.

بينظير ڀٽو پنهنجي ٻئي دور جي اندر بہ ڪو اهڙو قابل ذڪر ڪارنامو انجام نہ ڏئي سگهي، جيڪو ملڪ جي معاشي، سياسي ۽ پارلياماني نظام جي استحڪام ۾ مددگار ثابت ٿئي يا ڪو اهڙو عمل

ٻ نہ ٿيو جيڪو عام ماڻهن لاءِ ٿوري گهٽي سهاري جو سبب بڻجي. پر سندس سيئي وسيلا ۽ صلاحيتون فقط پنهنجي اقتدار کي بچائڻ ۽ ان کي ڊگهو ڪرڻ تي صرف ٿينديون رهيون. ملڪ جون اصل قوتون پنهنجي ان مقصد ۾ تہ مڪمل طرح سان ڪامياب ويون، جو بينظير ڀٽو جي مقبوليت جو گراف انتهائي ڪري چڪو هو. پر ان سان گڏوگڏ پنهنجي ان حڪمت عمليءَ کي ڪامياب ڪرڻ لاءِ سر توڙ ڪوششون ڪنديون رهيون، جنهن تحت ڪنهن بہ عوامي پارٽيءَ کي ايندڙ چونڊن ۾ ڪامياب ٿيڻ نہ ڏيڻو هو.

ان حڪمت عمليءَ جو خاص نشانو ٽي پارٽيون هيون، هڪ پيپلز پارٽي، ٻي مسلم ليگ نواز پارٽي ۽ ٽين الطاف حسين جي ايم ڪيو ايم انهن ٽنهي جي ناڪاميءَ جي صورت ۾ ئي اسٽبلشمينٽ جي من پسند گروپن ۽ تنظيمن کي ڪاميابيءَ جو موقعو ملي سگهيو ٿي. حڪومت جي ناڪام پاليسين سبب پي پي پي جي ساک کي تہ زبردست نقصان پهچي چڪو هو. سنڌ جو عوام بہ پي پي پي مان بدظن ٿي چڪو هو ۽ هن ٻين متبادل سياسي ڌرين ڏانهن ڏسڻ شروع ڪري ڇڏيو هو.

ميان نواز شريف جو سنڌ جي سياست ۾ داخل ٿيڻ بينظير ڀٽو جي ناڪاميءَ جو ئي سبب هو. سنڌ جي عوام سنڌ جي نياڻيءَ مان مايوس ٿي پنجاب جي ليڊر ڏانهن ڏسڻ شروع ڪري ڏنو هو. پنجاب جي اندر نواز شريف جي مقبوليت جو گراف تہ چوٽ چڙهيل هو، پر سنڌ ۽ سرحد ۾ سندس مقبوليت جو سبب ڪنهن حد تائين تہ سندس اڳين حڪومت جون اختيار ڪيل پاليسيون هيون، پر ان ۾ وڏو ڪردار پي پي پي حڪومت جي ناڪاميءَ جو هو. ملڪي حساس ادارن جو اهو خيال تہ ”نواز شريف پاور جي پيداوار آهي ۽ پاور کان سواءِ جٽاءُ نہ ڪري سگهندو“ غلط ثابت ٿي چڪو هو.

پوري ملڪ جي اندر ميان نواز شريف پي پي پي جو متبادل بڻجي چڪو هو، اها صورتحال ذر ڏٽين جي لاءِ انتهائي اڻ وڻندڙ هئي. هن پنجاب ۽ سرحد ۾ نواز شريف جي ووٽ بئنڪ کي ڪٽڻ جي لاءِ مغربي تهذيب کان متاثر ٿيل پلي بواءِ (Play Boy) عمران خان کي

ميدان ۾ لاٿو. نئين صورتحال ۾ ان کي اهوئي ڪردار ڏنو ويو، جيڪو 1993ع جي چونڊن ۾ جماعت اسلامي جو قاضي حسين احمد ادا ڪري چڪو هو، يعني 1993ع ۾ قاضي حسين احمد کي ته ڪا خاص ڪاميابي نه ملي سگهي پر اهو ڪيترين ئي سيٽن تي نواز شريف جي اميدوارن جي شڪست جو سبب ضرور بنيو. 1996ع ۾ پي پي پي جي حڪومت پنهجي گهٽي ساک ختم ڪري چڪي هئي، ان حد تائين جو مغربي ميڊيا به بينظير ڀٽو کي وڏ ۾ وڏ غيرمقبول اڳواڻ ڪري لکي رهي هئي. ان سڄي مهم جو آخري ۽ فيصلائتو وار بينظير ڀٽو جي پنهنجي حڪومت ۾ ان جي پوليس جي هٿان سندس ڀاءُ مير مرتضيٰ ڀٽو جي شهادت هو.

ان کان هٽي ڪري، ته ان جو ذميوار ڪير هو ۽ مير جي قتل جي پويان ڪهڙا لڪل هٿ هئا، پر ان ڏکوئيندڙ واقعي بينظير ڀٽو کي سياسي طرح ايترو ته ڪاپاري ڌڪ رسايو جو، خود ان کي به وهم گمان ۾ نه هو. پيپلز پارٽي پنهنجي سياسي تاريخ ۾ سندس مقبوليت جي هيٺئين ۾ هيٺئين درجي (Lowest graph) کي وڃي پهتي. ان وقت سنڌ ۾ مرتضيٰ ڀٽو جي قتل جو ايترو ته رد عمل ٿيو جو، بينظير ۽ سندس اڳواڻ پنهنجي حلقن ۾ وڃڻ جي پوزيشن ۾ به نه هئا. 1988ع ۾ سنڌ جي اندر بينظير جي مقبوليت جو اهو عالم هو جو پي پي پي جي خلاف ڪو اليڪشن وڙهڻ لاءِ تيار نه هو ۽ عوام ان جي خلاف ڪو به نعرو ٻڌڻ لاءِ تيار نه هو. اها ئي ليڊر پنهنجي پاليسين ۽ پردي پويان قوتن جي ڪارستانين جي ڪري اٺن سالن جي عرصي ۾ ايترو ته غير مقبول ٿي وئي، جو هوءَ پنهنجي ڀاءُ جي تدفين ۾ شريڪ ٿي عوام کي منهن ڏيڻ جي سگهه به نه پئي ساري سگهي؟

هوڏانهن ايم ڪيو ايم کي ختم ڪرڻ لاءِ پي پي پي حڪومت خوب استعمال ٿيندي رهي ۽ اهو سمجهيو ويو ته هاڻ ڪراچي ۽ حيدرآباد جي شهر ۾ ايم ڪيو ايم حقيقي ۽ ٻيون اصل قوتن جون اتحادي پارٽيون ئي ميدان ماريندين. ان سڄي ڪار گذاريءَ کان پوءِ جڏهن حالتون موافق سمجهيون ويون ته سردار فاروق لغاري، بينظير ڀٽو جي حڪومت کي گهر ٻيڙو ڪيو. فاروق لغاري ان وقت بينظير جو

وفادار نہ پر اصل حڪمران قوتن جو وفادار بنجي چڪو هو ۽ انهن کان ئي اشاري ملڻ جي انتظار ۾ هو.

جڏهن فيبروري 1997ع جي اليڪشن جي تياري شروع ڪئي وئي تہ ملڪ جو صدر فاروق لغاري بادشاهہ گرن جي مهندار وارو ڪردار ادا ڪري رهيو هو. چئني صوبن جي اندر سياسي پيچ ڏاهہ شروع ڪري ڏني وئي هئي. بادشاهہ گرن جي مرضيءَ مطابق صوبائي حڪومتون ٺاهيون ويون. انهن سيني ترڪيبن ۽ حربن جي باوجود اسٽبلشمينٽ ان ساڳئي مسئلي کي منهن ڏئي رهي هئي، يعني پنهنجي مرضيءَ جون اسيمبليون آڻڻ.

1995ع ۾ جڏهن اسان ڪجھ دوستن گڏجي مسلم ليگ ”ن“ ۾ شموليت جو اعلان ڪيو هو، تہ ان کان پوءِ اهي دوست جن جو تعلق ڏر ڏڻين سان هوندو هو، اسان کي چوندا هئا تہ ايندڙ اليڪشن ۾ نواز شريف ڪڏهن بہ اقتدار ۾ نہ اچي سگهي ۽ ڪيس اچڻ ئي نہ ڏنو ويندو. اُهي دوست ڳالهہ ٻولهہ ۾ جيڪڏهن نواز شريف تي وڌا مهربان ٿيندا هئا تہ ان کي وڌ ۾ وڌ 50 سيٽن تائين آڻي ٻيهاريندا هئا، پڪ سان چيو ويندو هو تہ ايندڙ چونڊن ۾ ڪابہ اڪثريتي پارٽي نہ ايندي پر ننڍين ننڍين گروپن جي شڪل ۾ اسيمبلي سامهون ايندي. جڏهن 1997ع جي چونڊن جا نتيجا سامهون آيا، تہ انتهائي حيران ڪندڙ هئا. نواز شريف جي مسلم ليگ اڪيلي سر قومي اسيمبليءَ ۾ (ٻہ ڀاڱي ٽي) اڪثريت کٽي آئي.

1997ع جي اليڪشن ۾ ميان نواز شريف جي ايڏي وڏي اڪثريت سان ڪامياب ٿيڻ ڪجھ حلقن ۾ ان وقت بہ زير بحث هو ۽ اڄ تائين آهي. ڪن جو اهو خيال هو، تہ اهو هٿرادو ڏياريل ڳرو مينڊيٽ آهي، تہ ڪن ان کي انجنيرڊ اليڪشن جو نالو ڏنو. حالتن مان اها ڳالهہ صاف هئي تہ نواز شريف ان وقت اسٽبلشمينٽ جو پسنديده نہ هو. ان جو تجربو هُو ڀرين ڪري چڪا هئا ۽ هنن سمجهيو ٿي تہ جيڪڏهن پنجاب جي ليڊر کي ايتري اڪثريت ملي وئي، تہ هو ڪنهن بہ حد تائين وڃي سگهي ٿو.

ميان نواز شريف جي ايتري اڪثريت ۾ اچڻ جا جيڪي ڪجھ سبب ٿي سگهن ٿا، انهن مان هڪ مک سبب ملڪ جي وڏي پارٽي پي

پي پي جو مڪمل ناڪام ٿيڻ هو. وڏي صوبي پنجاب ڪي پاڪستان جي تخليق کان پوءِ پهريون ڀيرو اهڙو ليڊر مليو هو، جنهن کي ننڍن صوبن ۾ بہ پذيرائي حاصل هئي ۽ پنجاب 1997ع جي چونڊن ۾ ميان صاحب کي زبردست ڪاميابي ڏني. ان صورتحال ۾ سندس مقبوليت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو، تہ سنڌ ۾ 1988ع ۽ 1990ع جي چونڊن ۾ پنجاب جي ڪنهن ليڊر جو پوئلڳ هجڻ بہ حرام ۽ اميدوار جي لاءِ هڪ گار سمجهيو ويندو هو. اندرون سنڌ ۾ اهڙا اميدوار جن جو تعلق جيڪڏهن آءِ جي آءِ سان هو، تہ اهي وڏي واڪ ان جي ترديد ڪندا هئا ۽ ان جي حمايت يافتہ اميدوار هجڻ جو اعلان ڪرڻ جي همٿ نہ ڪري سگهندا هئا. ان ئي پنجاب جي ليڊر کي 1997ع جي اليڪشن ۾ سنڌ جي اندر ٽيون نمبر پوزيشن حاصل ٿي ۽ ڪيس 10 قومي اسيمبلي جون ۽ 15 صوبائي اسيمبليءَ جون سيٽون حاصل ٿيون. سنڌ جي چونڊن جي اندر نہ تہ نگران حڪومت جي پاران ۽ نہ ئي طاقتور ڌرين جي پاران نواز ليگ کي ڪا حمايت حاصل رهي ۽ نہ ئي ان قسم جي ڪا بہ سرگرمي ڏسڻ ۾ آئي.

جيڪڏهن اجا بہ ڪنهن صحيح حڪمت عمليءَ تحت چونڊ لڙي وڃي ها، تہ صوبائي اسيمبليءَ ۾ پي پي پي جون 15 کان 20 سيٽون وڏيڪ گهٽجي سگهيون ٿي، اهي اُهي سيٽون آهن جتي پي پي پي جي ڪٽيل اميدوارن جي ڪنيل ووٽن کان ان جي مخالفت ۾ پيل ووٽن جو تعداد زياده آهي، پر ووٽ هڪ کان وڏيڪ اميدوارن ۾ ورهائجڻ سبب پي پي پي کي ڪاميابي حاصل ٿي. مختصر تہ 1997ع جي چونڊن ۾ اسٽبلشمينٽ جي نہ چاهيندي بہ اقتدار نواز شريف جو مقدر بنجي ويو!

هن سڄي صورتحال ۾ هڪ ڳالهہ صاف ظاهر نظر اچي ٿي تہ 1990ع کان وٺي اسٽيبلشمنٽ حڪومتون ڊاهڻ ۽ ختم ڪرڻ ۾ ڪامياب وئي آهي. ان جي لاءِ هن هر طريقو استعمال ڪيو آهي: مذهبي فرقيواريت، فسادن، قتل عام، لساني نفرتون ۽ امن امان جي صورتحال بگاڙڻ، ٽارگيٽ ڪلنگ ۽ سڀ کان وڏيڪ تہ ملڪ جي سياستدانن ۽ سياسي تنظيمن کي وقت آهر پنهنجو مهرو بنائي هڪٻئي خلاف استعمال ڪرڻ. اصل

قوتون ملڪ جي مقبول ليڊرن کي سندن حڪومتن دوران انهن جي ساک (Image) کي تباهہ ڪري ڪين عوام جي اندر ذليل ۽ خوار ڪري اقتدار جي مسند تان دستبردار ڪرڻ ۾ بہ ڪامياب ويندي رهيون آهن.

ان سڄي عمل ۾ انهن سازشن ۽ جوڙ توڙ جا شڪار ٿيندڙ سياستدان پاڻ بہ برابر جا شريڪ رهيا آهن. اقتدار پرستي جي هوس ڪين سندن ئي خلاف ٿيندڙ عمل جو حصو بنائيندي رهي آهي. بينظير جا ٻئي دور، پر خاص طرح سندس پويون دور ان جو واضح مثال آهي. جڏهن تہ نواز شريف پهريون دفعو جڏهن اصل قوتن جي نمائندي طور وزير اعظم ٿي آيو، تہ سندس پهرئين دور جي خاتمي وقت سندس سياسي ساک ۽ مقبوليت پهرين کان وڌيڪ هئي، پر جڏهن ٻيو دفعو عوامي طاقت جي زور تي عوامي نمائندو ٿي حڪمران بنيو، تہ سندس لهڻ وقت صورتحال قطعي مختلف هئي. ڪجهہ پاليسين ذريعي ڪيس ايترو تہ نقصان پهچي چڪو هو جو ايتري مثالي اڪثريت ڪٺي ايندڙ ليڊر کان جڏهن اقتدار کسيو ويو، تہ ڪو وڏو عوامي رد عمل سامهون نہ آيو! جنهن کي جنرل پرويز مشرف جي ٽولي پنهنجي عوامي حمايت جو نالو ڏنو. پر صورتحال ائين نہ هئي. بجا طور تي جمهوريت جو تختو اونڌو ڪرڻ وقت عوام ڪنهن فوري غصي ۽ ردعمل جو تہ اظهار نہ ڪيو، پر ڪٿي ائين بہ نہ ٿيو، تہ لک تہ ڇڏيو پر ڪنهن جڳهہ تي ڪو هزارن جي تعداد ۾ بہ ماڻهن ٻاهر نڪري قابض حڪمرانن کي ڀليڪار بہ ڪيو هجي يا خوشيءَ جو اظهار ڪيو هجي، سواءِ چند سياسي جماعتن جي ڪجهہ ڪارڪنن جي، جن جون خوش فهميون جلدي مايوسيءَ ۾ تبديلي ٿي ويون ۽ سندن قيادت کي بہ ترت پنهنجي پاليسي تي نظرثاني ڪري، تبديل ڪرڻي پئي.

هڪ طرف تہ اصل قوتون اهو کيل ڪاميابيءَ سان کيڏنديون رهيون، پر ٻئي طرف هر نئين چونڊن جي نتيجي ۾ ڪين ناڪاميءَ جو منهن ٿي ڏسڻو پيو. سندس مرضيءَ مطابق چونڊ نتيجا نہ اچڻ سبب سندس خواهش مطابق حڪومتون تشڪيل نہ ٿي رهيون هيون. سندس تمام هيراڦيريون، فساد، ڊراما ۽ سازشون عوام جو رخ تبديل ڪرڻ ۾ بري طرح ناڪام ويون هيون. اهوئي سبب آهي جو گذريل يارهن سالن

جي نيم جمهوري دور ۾ نئين جمهوري حڪومت جي سلي ڦٽڻ کان ئي اصل طاقتون ان حڪومت جي پويان ڪات ڪهاڙا ڪڍي پئجي ٿي ويون. حالانڪ پورا 11 سال پردي پويان اهي قوتون ئي حڪومت ڪنديون رهيون آهن.

1988ع ۽ 1993ع ۾ بينظير کي اقتدار ڏيڻ جي وقت کان ئي ڪيس لاهڻ جي تياري شروع ڪئي وئي هئي. ساڳيءَ طرح نواز شريف جي پهرئين دور ۾ شروعاتي سال سوا ڇڏي، تنهن کان پوءِ ڪيس اقتدار مان ڪيڻ جي پروگرام جو هوم ورڪ شروع ٿي چڪو هو. ساڳيءَ طرح فيبروري 1997ع ۾ نواز شريف جي ڪرسيءَ تي ويهڻ سان ئي سندس خلاف سازشون شروع ٿي چڪيون هيون. اڃا نواز شريف کي وزير اعظم ٿئي تي مهينا مشڪل سان ٿيا هوندا، ته اسان ڪجهه دوست ڪٿي ڪچهريءَ ۾ ويٺا هئاسين، اتي مسلم ليگ سان لاڳاپيل هڪ ٻه دوست ٻيا به گڏ هئا. اتي هڪ دوست، جنهن جو تعلق ذر ڏٺين سان گهٽو آهي، ان اسان ليگين کي مخاطب ٿيندي چيو ته، ”توهان جي حڪومت ته سيپٽمبر آڪٽوبر ۾ ختم ٿي ويندي!“ هن انتهائي اعتماد سان اها ڳالهه ڪئي.

مون پڇيومانس، ته ڇا ايم ڪيو ايم حڪومتي اتحاد مان الڳ ٿي ويندي؟ اسان سڀني دوستن جو توجهه سنڌ حڪومت طرف ويو، جو اها اسيمبليءَ ۾ متحده قومي موومينٽ جي آڌار تي هئي. هن دوست جواب ڏنو ته ”ايم ڪيو ايم جي وڃڻ يا نه وڃڻ جو ڪو مسئلو آهي ئي ڪونه!“ اسان مان ڪنهن دوست چيس: ٻيو ته سنڌ حڪومت کي ڪوبه خطرو ڪونهي. هن همراهه هڪدم وراڻيو ته ”اوهان سنڌ حڪومت جي ڳالهه پيا ڪريو، توهان جي سڀ کان پهرين ته اسلام آباد جي حڪومت ويندي!“ هن ذڪر ڪرڻ جو مقصد فقط ايترو آهي ته بااثر حلقن ۾ ان وقت ئي اهي ڳالهيون شروع ٿي چڪيون هيون. جيتوڻيڪ ان وقت عام طرح اهو سمجهڻ ڏکيو پئي لڳو ته پنجاب جو وزير اعظم جيڪو هيڏي وڏي اڪثريت کٽي آيو هجي، ان کي هڪدم گهر پيڙو ڪيو ويندو! پر پوءِ دنيا ڏٺو ته 1997ع جي آخر ۾، جڏهن ميان نواز شريف کي اقتدار ۾ آئي اڃا 8 - 9 مهينا مشڪل سان ٿيا هئا ته هن خلاف زبردست

عدالتي بحران ڪڙو ڪيو ويو، جنهن ۾ هن جي حڪومت جو تختو ويندي ويندي بچيو. ان سڄي واردات ۾ ميان نواز شريف جي مخالف قوتن پنهنجن ٻن مهرن يعني صدر فاروق احمد لغاري ۽ چيف جسٽس سيد سجاد علي شاهه کي استعمال ڪيو. ان وقت ملڪي ۽ سياسي حالتون نواز شريف جي ايترو خلاف نه هيون، جنهن سبب هُنَ جو اهو عمل بيوقتو ثابت ٿيو ۽ ناڪاميءَ جي صورت ۾ هُنَ کي پنهنجي ٻنهي مُک ڪردارن جي قرباني ڏيڻي پئي.

ميان نواز شريف پنهنجي ٻئي دور ۾ ڪجھ جرئت مندانه (Bold decisions) فيصلا ڪيا، جن مان ڪي منفي، ته ڪي مثبت هئا. هڪ ته آئين جي آرٽيڪل 58/2B جي خاتمي ذريعي صدر جا اسيمبليون ٽوڙڻ جا آئيني اختيار ختم ڪري هن ملڪ ۾ مضبوط ۽ مستحڪم پارلياماني ۽ جمهوري نظام قائم ڪرڻ طرف هڪ اهم قدم کنيو. ٻيو فلور ڪراسنگ جو قانون پاس ڪرايو، جيڪو سياسي پارٽين کي موقعي پرست لوٽاڪريسي کان آجو ڪرڻ طرف هڪ مثبت قدم هو. اهي ٻئي اهڙا هٿيار هئا، جن کي اصل قوتون پنهنجي چڱ مڙسي ۽ بالادستي قائم رکڻ جي لاءِ ڪجھ سياسي ڌرين جي حمايت ۽ مدد سان مخالف سياسي پارٽين خلاف استعمال ڪنديون رهيون هيون.

نواز شريف جي ڪچن ڪئبينيٽ انهن ماڻهن تي مشتمل هئي، جن مان گهڻن جو پس منظر سياسي نه پر ٽيڪنوڪريٽ هو ۽ ميان صاحب جا اهي ئي ماڻهو Policy Makers (ڪرتا ڌرتا) هوندا هئا. تجربي ثابت ڪيو ته ”اهي ماڻهو نواز شريف کان وڌيڪ ٻين جا وفادار هئا. انهن نواز شريف کان اهڙائي فيصلا ڪرايا، جيڪي هن جي نقصان جو سبب بنيا. شريعت بل جو نفاذ، ملڪ ۾ ايمرجنسي لڳائڻ، سنڌ جي اندر گورنر راڄ، فارين ڪرنسي اڪائونٽ بند ڪرڻ، ملڪ جا ڪيترائي سول ادارا سڌو سنئون غير سولين جي نگراني ۾ ڏيڻ ۽ فوجي ڪورٽون قائم ڪرڻ کان علاوه ٻيا ڪيترائي اهڙا مسئلا هئا، جن ميان نواز شريف جي عوامي ۽ سياسي ساک کي ڌڪ رسايو. عين رٿابندي مطابق نواز شريف آهستي آهستي سياسي طرح مڪمل اڪيلائپ جو شڪار ٿيندو ويو ۽ ٿورڙي ئي وقت ۾ عوامي نيشنل پارٽي ۽ متحده قومي موومينٽ

جهڙا سندس مُک اتحادي ڪانئس پنهنجي راهه ڌار ڪري چڪا هئا. سنڌ جي اندر پير صاحب پاڳارو صوبائي حڪومت سان ته اتحاد ۾ گڏ هو، پر وفاقي حڪومت ڪان هن شروعات کان ئي پنهنجي وڇوٽي برقرار رکي هئي. سنڌ حڪومت جي خاتمي ڪان پوءِ اهو ٿورو سياسي ڳانڍاپو به ختم ٿي ويو ۽ پير صاحب پاڳارو، غلام مصطفيٰ جتوئي ۽ ڪجهه ٻيا ننڍا گروپ به حڪومت مخالف ڪئمپ جو حصو بڻجي ويا. ان ڪان اڳي بلوچستان جي اندر مخلوط حڪومت ختم ڪري، مسلم ليگ جي حڪومت قائم ڪئي وئي، جنهن جي نتيجي ۾ ڪيس مينگل گروپ (بي- اين- ايم) ۽ ٻين اتحادين جي حمايت تان هٿ ڌوئڻا پيا. ميان نواز شريف جيترو جلد پنهنجو پاڻ کي سياسي تنهائي ۾ آندو، اوتروئي جلد سندس حڪمت عمليءَ سندس مخالفن کي تڪڙو هڪ پليٽ فارم تي جمع ٿيڻ جو موقعو فراهم ڪيو. يعني عوامي نيشنل پارٽي، پيپلز پارٽي ۽ ايم- ڪيو- ايم جهڙيون هڪ ٻئي جون ازلي ويري پارٽيون به تمام جلد ميان نواز شريف جي خلاف هڪ ئي ميدان تي جمع ٿي ويون.

ميان نواز شريف جي پوئين دور ۾ معاشي بدحالي جي ڪري نه ئي ته ڪو ترقياتي ڪم ٿيو ۽ نه ئي ڪو نيون ملازمتون ڏنيون ويون. آمريڪا جي ناراضگي سبب آءِ-ايم-ايف ۽ ورلڊ بئنڪ جي پابندين سبب معيشت جي حالت ڳنڀير رهي. ان ڪان علاوه ميان نواز شريف کي حڪومت خلاف سازشن ۾ ايترو ته منجهاءِ رکيو ويو جو هو بنيادي عوامي مسئلن طرف توجه ڏيئي نه سگهيو. نواز شريف کي جيترو اڪثريتي مينڊيٽ مليو هو اوترو ئي ماڻهن جون اميدون به تمام گهڻيون هيون ۽ اُهي پوريون نه ٿيڻ جي نتيجي ۾ عوام ۾ مايوسي به اوترو جلدي پکڙجڻ شروع ٿي. ملڪ جي غير سياسي حڪمران قوتن جي پيداوار هوندي به نواز شريف پنهنجي ٻنهي دورن ۾ اهو ثابت ڪري ڏيکاريو ته هن پنهنجو ڪردار ڪٺ پتلي (Puppet) وزير اعظم طور ادا نه ڪيو. هو ملڪ جو پهريون ليڊر هو، جنهن انتظاميا جي سيني ڪوارٽرز سان سڌي ويڙهه ڪاڏي. هن سان ويڙهه جي نتيجي ۾ ئي ملڪ جي ٻن صدرن، هڪ چيف جسٽس ۽ هڪ آرمي چيف کي گهر ويڙهو ٿيڻو پيو.

اسان جي ملڪ جي ٻن قوتن يعني مقتدر قوتن ۽ عوامي سياسي

قوتن جي وچ ۾ هميشه کان ٽڪر هلندو پيو اچي. ميان نواز شريف ملڪ جي اصل طاقتن سان ته ٽڪر ۾ هئو ئي پر هو ان کي (Counter) ڪرڻ جي لاءِ سياسي طاقت کي پاڻ سان گڏ نه رکي سگهيو. سياسي طاقت جا ٻه حصا هئا، هڪ هن جي پنهنجي عوامي مقبوليت ۽ اڪثريت ۽ ٻيو سياسي اتحادي قوتون. 1997ع جي آخر ۾ نواز شريف جي خلاف آندل عدالتي بغاوت جي ناڪام ٿيڻ جا ٻيا ڪهڙا به سبب ڏنا وڃن، پر انهيءَ جو مک سبب نواز شريف جي اڄان عوامي مقبوليت جو برقرار رهڻ ۽ سندس اتحادي قوتن خاص طرح اي- اين- پي، ايم- ڪيو- ايم، پي- اين- پي ۽ بي- اين- ايم جو پوري عدالتي بحران دوران هڪ جسم هڪ جان وانگر نواز شريف سان گڏ هجڻ هو.

ان عدالتي بحران دوران، جنهن کي پس پرده ٻين قوتن جي مڪمل تائيد ۽ حمايت حاصل هئي. ڪيترائي اهڙا لمحا آيا، جن ۾ اهو سمجهيو پئي ويو، جڻ نواز شريف جي حڪومت ختم ٿي چڪي آهي. صدر مملڪت جيڪو آئين جي تيرهين ترميم جي ذريعي 58/2B جي خاتمي کان پوءِ فقط رسمي سربراه مملڪت وڃي بچيو هو ۽ ايوان صدر ويران ٿي چڪو هو. ان بحران دوران ايوان صدر جون رونقون ٻيهر بحال ٿيڻ شروع ٿي ويون ۽ اهم ادارا اهو تاثر ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿي چڪا هئا ته طاقت جو مرڪز هڪ ڀيرو وري ايوان صدر بنجي ويو آهي.

ان غير يقيني واري صورتحال ۾ به انتظاميا نه ته نواز شريف جي پارٽيءَ جي اندر ذرا برابر به ڦوٽ وجهڻ ۾ ڪامياب ٿي سگهي ۽ نه ئي ڪنهن حڪومت جي اتحادي کي ٽوڙڻ ۾ ڪامياب وڃي سگهي. نتيجي ۾ ناڪامي ۽ رسوائي جي صورت ۾ ان مهم جي ٻن مُک ڪردارن کي استعفائون ڏيڻيون پيون. پر ان جو مطلب اهو هرگز نه هو ته ڪو اصل طاقتن پنهنجا هٿيار ڦٽا ڪري، خاموشي اختيار ڪري ورتي هئي. پر هن پنهنجو ڪم جاري رکيو ۽ آخر ٻن سالن کان پوءِ يعني آڪٽوبر 1999ع ۾ پنهنجي مشن Mission کي ڪاميابيءَ سان همڪنار ڪيو.

1999ع جي شروعات کان ئي اهي افواه هلندا رهيا ته نواز شريف اڄ ٿو وڃي يا سڀاڻي. باخبر ماڻهو ڪچهرين ۾ بي ڌڙڪ اهو اظهار ڪندا

هئا تہ نواز شريف جي حڪومت ضرور هن سال ويندي. پوءِ چا ٿيندو يا نواز شريف ڪهڙي طريقي سان ڪڍيو ويندو، ان جو جواب انهن ماڻهن وٽ بہ نہ هوندو هو. البت ايترو ضرور چيو ويندو هو تہ مارشل لا نہ لڳندي. پير صاحب پاڳاري تہ 12 آڪٽوبر کان ڪيترا مهينا اڳ چئي ڇڏيو هو تہ ذوالفقار علي ڀٽي جي آخر جولاءِ 1977ع (77-7) هئي ۽ جنرل ضياالحق جي آخر آگسٽ 1988ع (88-8) هئي ۽ نواز شريف جي سيپٽمبر 1999ع (99-9) آهي. مطلب تہ 12 آڪٽوبر 1999ع تي جيڪي ڪجھ ٿيو، اهو ڪو اچانڪ ۽ بحالت مجبوري نہ هو، پر ان تسلسل جو هڪ حصو هو، جيڪو پاڪستان جي اندر جمهوري حڪومتن يا مقبول عوامي قيادتن سان ٿيندو آيو آهي.

اسان جي ملڪ ۾ اهو سڀ ڪجھ ان ڪري ٿيندو رهيو آهي جو اسان وٽ شروعات کان ئي ادارن کي مستحڪم نہ ڪيو ويو، بلڪ اسان وٽ جيڪي بہ سياسي ۽ غير سياسي حڪومتون آيون، اهي پنهنجي ۽ پنهنجي حڪومتي مفادن خاطر ادارن کي ڪمزور ڪري استعمال ڪنديون رهيون. ڪابہ اهڙي حڪومت نہ آئي، جنهن پنهنجي شخصي يا حڪومتي مفادن کي بالاءِ تاڪ رکي پارليامينٽ، جمهوريت، عدليہ، پريس ۽ ٻين ادارن کي مضبوط ۽ مستحڪم ڪرڻ جو سوچيو هجي يا ان طرف ڪي قدم کنيا هجن. اسان جا ادارا حڪومت وقت جي گهر جي لونڊي جو ڪردار ادا ڪندا رهيا آهن ۽ وقت جي حڪومتن جو توجہ فقط پنهنجو اقتدار بچائڻ ۽ انهيءَ کي ڊگهو ڏيڻ طرف رهندو آيو آهي.

اسان جو ملڪ اڄ جنهن سياسي ۽ معاشي عدم استحڪام جو شڪار آهي ۽ جن ٻين انيڪ مسئلن جي آماجگاهہ بڻيل آهي، انهي جو مک ڪارڻ يقيناً اسٽيبلشمنٽ آهي پر انهيءَ ۾ سياستدانن ۽ عدليہ کي بہ بري الذمہ (ذميواري کان آجو) قرار ڏئي نٿو سگهجي. ملڪ تي جڏهن سياسي حڪومتن کي موقعو مليو تہ انهن بہ جمهوريت ۽ ادارن کي مضبوط ڪرڻ جي لاءِ ڪم نہ ڪيو. رڳو پنهنجي شخصي حڪومت کي بچائڻ لاءِ عوام ۽ ملڪ جي مستقبل کي داءُ تي لڳائينديون رهيون. سياسي جماعتون پنهنجي اقتدار کي بچائڻ ۽ ڊگهو ڪرڻ يا اقتدار حاصل ڪرڻ جي جدوجهد کي ئي پنهنجو اصل مقصد

سمجهنديون رهيون ۽ ان مقصد خاطر پنهنجي اصولن سميت، جمهوري، عوامي ۽ ملڪي مفادن کي بہ قربان ڪنديون رهيون.

سياستدان ۽ سياسي پارٽيون اقتدار حاصل ڪرڻ يا اقتدار بچائڻ جي ڪشمڪش ۾ اسٽيبلشمنٽ جي ايجنڊا تحت ڇاٽي واٽي يا اٽچاٽائي ۾ هڪ ٻئي جي خلاف استعمال ٿينديون رهيون ۽ ان صورتحال ۾ مون کي اڄ بہ ڪو وڏو فرق محسوس نٿو ٿئي. پاڪستان جي تاريخ ۾ ملڪ جي شروعاتي سياسي تاريخ کي ڇڏي پوءِ سياسي قوتن کي چند اهڙا موقعا ميسر ٿيا آهن جو اهي ملڪ جا سياسي بنياد مستحڪم ڪرڻ جي پوزيشن ۾ رهيون آهن ۽ اهي فيصلہ ڪن مرحلا هميشہ ملڪ تي ڊگهي آمريت جي خاتمي جي وقت ئي پيدا ٿيا آهن.

مثلاً: ملڪ جي شروعاتي سياسي دور جو اختتام ڊگهي ايوبي آمريت جي شروعات تي ٿيو، جنهن جو انجام ملڪ ٽٽڻ جي صورت ۾ سامهون آيو. جنهن جي نتيجي ۾ ذوالفقار علي ڀٽو اقتدار جي ڪرسيءَ تي وينو ۽ هو ان پوزيشن ۾ هو جو باقي بچيل پاڪستان کي سياسي استحڪام ڏياري سگهي ها. ان وقت پاڪستان بہ اڌ ٿي چڪو هو. ملڪ جنگ ۾ شڪست کائي چڪو هو، هڪ لک فوج هندستان وٽ يرغمال بنيل هئي. اولہ پاڪستان جا ڪيترائي علائقا دشمن فوج جي قبضي ۾ هئا. ملڪ سياسي، معاشي ۽ معاشرتي بحران مان گذري رهيو هو. جنهن تي فقط سياسي قوتون ئي فتح حاصل ڪري ٿي سگهيون.

ان دور ۾ ذوالفقار علي ڀٽو ملڪ جي اڇي ڪاري جو ڌڻي ۽ ملڪ جي اقتدار جو بنا ڪنهن شرڪت جي مالڪ رهيو. ذوالفقار علي ڀٽو مڪمل طرح ان پوزيشن ۾ هو جو هو اهڙا فيصلا ۽ پاليسيون اختيار ڪري سگهيو پئي، جو ملڪ جي عسڪري قوت توڙي انتظاميا هميشہ سياسي قوتن جي تابع رهي، پر هو ائين نہ ڪري سگهيو يا ڪرڻ ۾ ناڪام ويو. ذوالفقار علي ڀٽو پنهنجي غيرمعمولي صلاحيتن، عوامي قيادت واري قدرتي ذات ۽ ڪيس ميسر سازگار حالتن کي ملڪ جي جمهوري سياسي استحڪام لاءِ استعمال نہ ڪري سگهيو يا ائين ڪٿي چئجي تہ هو پنهنجي اقتدار جي استحڪام کي ئي ملڪي سياسي استحڪام سمجهندو رهيو. ڀٽي اقتدار سنڀالڻ کان پوءِ تڪڙوئي جمهوري اصولن کي نظر انداز ڪندي ملڪ جي ٻين سياسي قوتن سان

جهيڙو شروع ڪري ڇڏيو. جنهن جي نتيجي ۾ هن ڪي انتظاميا ۽ عسڪري ادارن جو سهارو ونڻو پيو.

اهوئي ملڪ جي سياسي تاريخ ۾ اهم موڙ (Turning Point) ثابت ٿيو ۽ پوءِ آهستي آهستي پٽو ڪمزور ۽ انتظاميا ۽ ٻيا ادارا مضبوط ٿيندا ويا. تان جو سندس آخري وقت ۾ سندس اقتدار انهن جي مرهون منت وڃي بچيو ۽ هو پاڻ بہ عوامي قوتن بجاءِ انهن تي ڀاڙڻ لڳو. ايتريقدر جو ”عوام طاقت جو سرچشمو آهي“ وارو عوام جون دليون کٽيندڙ نعرو لڳائيندڙ ذوالفقار علي ڀٽو اهو چوڻ تي مجبور ٿي ويو تہ ”آئون تہ ڪمزور آهيان، پر منهنجي ڪرسي ڪمزور نہ آهي.“

ٻيو موقعو اُن وقت آيو، جڏهن جنرل ضياء جي ڊگهي ڊڪٽيٽرشپ جو انت آيو. 1988ع واريون عام چونڊون اُهو معرڪو هو جيڪو مسلسل يارهن سال عوامي حڪمراني جي لاءِ جدوجهد ڪندڙ قوتن ۽ اسٽيبلشمنٽ جي وچ ۾ ٿيڻو هو، ان جي نتيجي ۾ نهندڙ حڪومت فيصلہ ڪُن مرحلو هئي. انهن چونڊن جي نتيجي ۾ محترمہ بينظير ملڪ جي وزير اعظم تہ بڻجي وئي، پر اهو مرحلو اسٽيبلشمنٽ جي فتح ۽ عوامي قوتن جي شڪست ثابت ٿيو. اُن وقت جيڪڏهن بينظير ڀٽو اسٽيبلشمنٽ جي شرطن تي اقتدار قبول نہ ڪري ها تہ ٿوري عرصي جي لاءِ تہ اقتدار کان محروم رهي ها، پر ان طويل فيصلي ڪن جدوجهد جو خاتمو ائين نہ ٿئي ها.

1988ع جي چونڊن ۾ بينظير ڀٽو کان سواءِ جيڪا حڪومت ٺهي ها، اُها شايد چند مهينا ئي هلي سگهي ها ۽ اقتدار وري گهمي ڦري بي نظير جو مقدر بنجي ها ۽ اهو وڌيڪ جٽادار ۽ بااختيار هجي ها پر بينظير ڀٽو مقتدر قوتن جي تمام شرطن تي اقتدار قبول ڪري جمهوري سياسي قوتن جي پاران انهن جي حق حاڪميت کي هميشہ جي لاءِ تسليم ڪري ورتو ۽ پوءِ اهو کيل مسلسل يارهن سال جاري رهيو.

ٽيون مرحلو هاڻي آيو آهي. جڏهن سياسي قوتن کي فيصلو ڪرڻو آهي. تہ آيا اُهي آخري قطعي فيصلو (Once for all) ڪرڻ چاهين ٿا تہ هن ملڪ تي عوامي سياسي قوتن کي حڪمراني ڪرڻي آهي يا پردي پويان لڪل غير سياسي حڪمران طاقتن کي يا هو ڪُئي ٻليءَ وارو کيل جاري رکڻ چاهين ٿا. سياستدانن کي اهو فيصلو ڪرڻو آهي. تہ

آيا هو اقتدار جي لاءِ عوامي قوتن تي ڀاڙڻ چاهين ٿا يا اسٽيبلشمنٽ جو ٽول (Tool) بڻجي ان جي وسيلي اقتدار حاصل ڪرڻ چاهين ٿا. اها ذميواري هونئن ته سڀني سياستدانن تي عائد ٿئي ٿي، پر ان ۾ مُک ڪردار عوامي پذيرائي رکندڙ ليڊرن (Mass Popular Leadership) کي ئي ادا ڪرڻو آهي. غير مقبول پارٽيون، اڪثر پريشر گروپز ۽ شخصي قوتون ته يقيني طور تي اسٽبلشمينٽ جي بي گروپ وارو ڪم ڪنديون رهنديون، پر جيڪڏهن عوام ۾ مقبوليت رکندڙ پارٽيون پاڻ ۾ متحد ٿي وڃن ته عوامي قوتن جي حق ۾ فيصلي ڪُن ڪردار ادا ڪري سگهن ٿيون.

ايندڙ سال جي آڪٽوبر اليڪشن جي حوالي سان حڪومت انهيءَ ساڳئي مسئلي ۾ ڦاٿل ڏسڻ ۾ اچي رهي آهي، جيئن اڳئين اليڪشن ۾ رهي آهي: يعني چونڊ دوران پنهنجا گهربل نتيجا حاصل ڪري سگهڻ. اها ڳالهه ته بلڪل واضح آهي ته موجوده حڪومت کي ڪوبه اهڙو فوري خطرو ڏسڻ ۾ نه اچي رهيو آهي، جيڪو سندس اقتدار جي خاتمي جو سبب بڻجي. حڪومت کي سندس وفاداريءَ جو قسم کنيل سپريم ڪورٽ جي ججن پاران مليل حڪمرانيءَ جو مدو پوري ڪرڻ ۾ ته ڪا وڏي مشڪل سامهون نه ايندي، پر آيا ان کان پوءِ سندس تسلسل جي لاءِ بنايل حڪمت عملي ڪامياب ٿيندي يا نه. ان جو سڄو انحصار ملڪ جي سياسي قوتن تي آهي. هيستائين جا جيڪي 23 مهينا گذريا آهن انهن ۾ حڪمرانن کي ڪي قدر ته ڪاميابي حاصل ٿي آهي، پر مجموعي طور تي سندن حڪومتي پاليسين کي ڪا خاص اڳڀرائي حاصل نه ٿي آهي. ننڍين پارٽين، ننڍن پريشر گروپز ۽ شخصي انفرادي قوتن جي حڪومت کي حمايت ڪرڻ ته هونئن (UnderStood) آهي. ان کان علاوه جن ٿيندڙ سياسي تبديلين کي حڪومت جي حق ۾ چئي سگهجي ٿو، انهن ۾ هڪ ته حڪومت اي- آر- ڊي کي ڪافي ڪمزور ڪري چڪي آهي.

پيپلز پارٽي ۽ مسلم ليگ ”ن“ جي اتحاد سان اي- آر- ڊي جو جيڪو اُڀار (Momentun) پيدا ٿيو هو، ان کي ان وقت ڌڪ لڳو، جڏهن عالمي دٻاءُ تحت حڪومت ميان نواز شريف کي اڻ اعلانيل فيصلي تحت ملڪ کان ٻاهر سعودي عرب موڪلي ڇڏيو. ان سلسلي ۾ متحده جي اي آر ڊي کان علحدگي به حڪومت جي ڪاميابي قرار ڏيئي

سگهجي ٿو. تنهن ڪانپوءِ عوامي نيشنل پارٽي جا رستا ٻه الڳ ٿيندا ڏسڻ ۾ اچي رهيا آهن. محترمه بينظير ڀٽو اڳيئي خود ساخته جلاوطني تحت ٻاهر آهي. ميان نواز شريف جيستائين ملڪ جي اندر موجود هو تيستائين اڪيلي عوامي قوت طور سياسي جنگ ۾ حڪمرانن لاءِ خطرو بنيو رهيو. ان ڪري حڪمران ”ڇڏ ته ڇڏيون“ جي فارمولي تحت ملڪ کان ٻاهر ڪڍڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. ميان نواز شريف جي ملڪ جي قيدخاني اندر موجودگي حڪمرانن جي ڳلي ۾ پيل وزني طوق کان گهٽ نه هئي، جنهن ڪري لاهڻ کان سواءِ حڪمرانن جي لاءِ سندن بنايل حڪمت عمليءَ جي ڪاميابي ناممڪن ٿي پئي ها. حڪمران في الوقت پنهنجي ڳچيءَ مان اهو طوق ڪڍڻ ۾ ڪامياب ويا آهن. ميان نواز شريف جي جلاوطن ٿيڻ کان پوءِ مسلم ليگ ’ن‘ جي ٻي ۽ ٽين نمبر جي قيادت کي حڪومت ڪنهن حد تائين ٽوڙڻ ۾ ڪامياب وئي آهي.

ٻي طرف حڪومت پنهنجي غلط پاليسين سبب عوام ۾ غير مقبول ٿي رهي آهي. عوام جي جن ٻه پرتن کي هن حڪومت کان ڪجھ آسرا ۽ اميدون هيون. اهي مايوسيءَ ۾ تبديل ٿي رهيون آهن. گذريل تقريباً ٻن سالن جي عرصي کي ڏسندي اهو چئي سگهجي ٿو، ته اها حالت اڳتي اچا به وڌيڪ خرابي ڏانهن ئي راغب رهندي. حڪومت جي ان ناڪاميءَ جي نتيجي ۾ بينظير ڀٽو ۽ ميان نواز شريف جي مقبوليت ۾ وڌيڪ اضافو ٿي سگهي ٿو.

حڪومت ميان نواز شريف جي پارٽيءَ ۾ مٿين سطح تي ٽوڙ ڦوڙ ڪرڻ ۾ ته ڪجھ ڪامياب وئي آهي پر ورڪر ڪيڊر کي ان کان ٽوڙي نه سگهي آهي ۽ نه ئي ان جي عوامي مقبوليت کي وڌڻ کان روڪي سگهي آهي. حڪومت جي پاران مقبول عوامي اڳواڻن جي خلاف ڪورٽ ٽرائل، ميڊيا ٽرائل ۽ ٻين انيڪ الزام تراشين ۽ بهتان بازين جي باوجود اهي انهن جي عوامي مقبوليت کي گهٽائي نه سگهيون آهن. اُلٽو موجوده غيرسياسي آمريت انهن جي مقبوليت ۾ اضافي جو سبب بني آهي. موجوده حڪمران اهو سمجهي ورتو آهي ته جيڪڏهن نواز شريف ۽ بي نظير ڀٽو کي سڌيءَ طرح چونڊن ۾ حصو وٺڻ ڏنو ويو ته هنن جي حڪمت عملي ڪامياب نه ٿيندي. حڪمرانن جي مجبوري آهي، ته هُنن کي چونڊن ۾ ڪرائيٽيون آهن، جمهوريت به بحال ڪرڻي آهي ۽ اُن ۾ پنهنجا من پسند نتيجا به حاصل ڪرڻا آهن.

11/9/2001

8-30 وڳي ينتي ۽ گھروارا ملڻ آيا. ڀنيڀرن جو شاھنواز آيو. شام جو 5-00 وڳي ماڙيءَ تان پرچي آئي. ڊاڪٽر مصطفيٰ سھاڳ ملڻ لاءِ آيل ھو. شام جو 14 وارڊ ۾ وينا ھئاسين تہ حاجي ايوب آفريدي آيو ۽ ٻڌايائين تہ آمريڪا ۾ جھازن سان حملو ٿي ويو آھي. اسان اتي ئي ان وقت ٽي وي کولي. سي اين اين، بي بي سي ۽ پي ٽي وي ورلڊ ٽريڊ سينٽر ۽ پينٽاگون تي جھاز ٽڪرائي تباھي آڻڻ جي نشريات ٽيليڪاسٽ ڪري رھيون ھيون. ان وقت آئون، حاجي صاحب ۽ اسلام الدين شيخ اتي ڪافي ٽائيم ٽائين ٽي وي ڏسندا رھياسين. 8-30 وڳي آئون پنھنجي وارڊ تي آيس تہ دائود خان بي بي سي ٻڌي رھيو ھو. پر ھو اڄ تمام گھڻو خوش ھو ۽ چيائين تہ آمريڪا جي تباھي ٿي وئي ۽ ھاڻي پاڪستان جي بہ تباھي ٿي ويندي. بھرحال آمريڪا ۾ اھڙڪن واقعن آمريڪا ۽ باقي دنيا جي لاءِ گھڻا سوال اڀاري ڇڏيا ھئا، جن جو جواب ايندڙ وقت ئي ڏيندو. خاص طور تي آمريڪا انھن واقعن جو ذميوار ڪنھن کي ٿو سمجھي ۽ ان لاءِ ڪھڙو ردعمل ٿو اختيار ڪري.

12/9/2001

اڄ ڪورٽ ھئي. اڄوڪي تاريخ تقريباً ڏيڍ مھيني جي وقفي ڪانپوءِ آئي ھئي. ايتري ڊگھي تاريخ جو سبب جج جو ھڪ مھيني جي موڪل تي وڃڻ ھو. اڄ مون وارو وڪيل محمد يوسف لغاري نہ اچي سگھيو ھو، جو ھو لنڊن ويل ھو. لغاري صاحب چئي ويو ھو، تہ اڄوڪي تاريخ تي ڪيس جي سلسلي ۾ ڪابہ پيشرفت نہ ٿيندي، جو مون جج کي Adjournment جي درخواست ڏئي ڇڏي آھي. ھونئن اڄوڪي تاريخ تي چارج فريم ٿيڻي ھئي، پر منھنجو خيال ھو تہ وڪيل نہ ھجڻ سبب چارج فريم نہ ٿي سگھندي. بھرحال جڏھن سڏ ٿيو تہ جج صاحب چيمبر ۾ ئي مون تي ۽ وزير عباس تي چارج فريم ڪئي ۽ آئيندي ڪيس ھلائڻ لاءِ 27 تاريخ رکيائين ۽ ٽن شاھدن جي لاءِ نوٽس بہ جاري ڪيا ويا.

اڄوڪي تاريخ تي بہ ڪافي ماڻهو ملڻ لاءِ آيل هئا، جن ۾ بشير احمد ملاح، اقبال عنايت، نور محمد ڏاهري، جان محمد انصاري، غلام مصطفيٰ ميمڻ، مصري ميمڻ، علي احمد جوکيو، چاچا عبدالله راهو، احسان گلاهہ، قاسم سميجو، وحيد قادري، خدا بخش ميمڻ، محمد حنيف ميمڻ، رمضان سميجو، عبدالسلام، عزيز ميمڻ، منو نظاماڻي، گل محمد، آچار سميجو، حاجي لطف، عبدالله راهو، بشير ڪرل، راجہ غلام شبير، عمر شاهاڻي، بلاول خاصخيلي، يوسف جت، ملڪ جاويد، ملڪ افضل، بچل حجام، قربان ڪوڪر، نور محمد، غلام محمد پيٽي، اسماعيل سميجو، رمضان سميجو، قائم سومرو، اسلم، شاهنواز، پيٽي ۽ ٻيا همراه آيل هئا.

4-30 وڳي ڪورٽ تان نڪتاسين، ماڙي تي پهتاسين تہ اتي I.G نثار مهر، ميجر ڪوسو، .A.S اقبال ديوان ۽ آفتاب کتري اڳ ۾ ئي ويٺل هئا. انهن سان اتي ئي ملاقات ٿي ۽ ڪجهہ وقت اتي ويهڻ کان پوءِ سڌو پنهنجي وارڊ تي آيس. ڪورٽ ۽ ماڙيءَ تي يا جيل جي اندر هر جڳهہ تي اهوئي بحث هلي رهيو هو، تہ آمريڪا تي دهشتگردن جي حملن جي نتيجي ۾ ڇا ٿيندو، سڄي صورتحال ڪهڙو رخ اختيار ڪندي ۽ ان جا نتيجا ڪهڙا نڪرندا!؟

13/9/2001

12-00 وڳي ماڙيءَ تان پرچي آئي، اتي گهر وارا ۽ پيٽي آيل هئا. 1-00 بجي غلام حيدر انصاري عرف دودو ۽ ٻيا ڪجهہ همراه ملڻ لاءِ وارڊ تي آيا. 2-30 وري ماڙيءَ تي ويس، تہ اسلم آيل هو. شام جو 5-00 وڳي وري پرچي آئي. سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ ميجر ڪوسو، DIG محمد بچل سانگري، عارب مهر، خان محمد مهر ۽ سپرنٽينڊنٽ راشد سعيد ويٺل هئا. ڪجهہ وقت انهن سان ڪچهري ٿي. اتي ئي خان محمد ٻڌايو، تہ انظار زيدي جو ڪيس ختم ٿي ويو ۽ هو ان مان باعزت بري ٿي ويو آهي. آئون جڏهن ماڙيءَ تان نڪتس تہ سڌو 17 وارڊ ۾ ويس، اتي زيدي کي مبارڪباد ڏنم. هن مون کان اهوئي پڇيو تہ توهان کي ڪيئن خبر ملي؟ مون ٻڌايو تہ مون کي ماڙيءَ تان خبر

پئي، خان محمد ٻڌائي، پر زيدي اجان به غير يقيني جي صورتحال ۾ هو، ته واقعي خبر صحيح به آهي يا غلط! اتي رئيس ۽ رميش اديسي به هئا. مثان مصباح ۽ ڪريم به زيدي کي مبارڪ ڏيڻ لاءِ پهتا. انهن کان نڪري ستار ڏيري ۽ عمثان فاروقي سان مليس، اتي ئي پڳانوالا ۽ رئوف قادري به مليا. ساڻن ملي آئون پنهنجي وارڊ تي آيس. وري 14 وارڊ ۾ ويس ته سپرنٽينڊنٽ راشد سعيد، اسلام الدين شيخ، خان محمد، حاجي ايوب ۽ ذڪريا غني ويٺل هئا. ڪافي دير تائين اُتي ڪچهري ٿيندي رهي.

14/9/2001

صبح 12-30 وڳي اقبال عنايت مڻ لاءِ آيو. جنهن کانپوءِ شاهنواز ۽ لڇمڻ آيا. شام جو 14 وارڊ جو چڪر لڳايم، جتي حاجي ايوب، خان محمد ۽ اسلام الدين سان ڪچهري ٿي.

15/9/2001

8-30 وڳي ٻار ۽ پيٽي آيا. سپرنٽينڊنٽ مون کي ٻڌايو ته توهان کي اڄ اسپتال موڪليندا سين، جتي توهان جي داخلا ٿيندي. آئون وري ڊپٽي امان الله نيازي وٽ آيس، جنهن ٻڌايو ته مون C.M.O. کي توهان جو چٺي ڇڏيو آهي، اڄ توهان اسپتال ويندا. آئون وارڊ تان ٿي وري فضل الاهي ميمڻ C.M.O. وٽ ويس، جنهن اسپتال جي لاءِ منهنجا ڪاغذ ٿاهي سپرنٽينڊنٽ کي موڪليا. شام جو 4-00 وڳي اسلم آيو، جنهن ٻڌايو ته اسان توهان کي اسپتال مان ڳولي وري هيڏانهن آيا آهيون. مون ٻڌايومانس ته گارڊ نه آيو آهي، جنهن ڪري نه وڃي سگهياسين. هاڻي ايندو ته ٺيڪ آهي، نه ته وري سومر تي اسپتال وڃڻ ٿيندو. شام جو واڪ ڪرڻ کانپوءِ ٻاهر ئي حاجي ايوب آفريدي ۽ خان محمد سان ڪچهري ٿي.

16/9/2001 آچر

اڄوڪو ڏينهن موڪل جو هو، حسبِ دستور ڪيڏانهن وڃڻ ڪونه ٿيو. سڄو ڏينهن وارڊ تي پيا ڪيڏندي يا اڄ ڪله جي گرم موضوع

يعني آمريڪا، پاڪستان ۽ افغانستان جي مسئلن تي ٽيڪا ٽپڻيءَ ۾ گذريو. هن سڄي معاملي ۾ هوندي به پيون ته ڪيترين ئي ڳالهيون سامهون اچي رهيون هيون. 11 سيپٽمبر تي آمريڪا ۾ ٿيندڙ دهشتگردي جي حوالي سان هر گهڙي نيون ڳالهيون ٿي رهيون هيون ۽ ماڻهن جي توجهه جو مرڪز فقط اهو موضوع ئي هو. ماڻهو پنهنجي T.V تي مووي چينلز يا اسپورٽس جا چينلز نه، پر فقط B.B.C ۽ C.N.N ئي ڏسي رهيا هئا. هن سڄي مسئلي ۾ بنياد پرست ملن جون همدريون ته لازمي طرح افغانستان ۽ اُسامه سان هيون، پر ان ڪان علاوه ٻي شيءِ جيڪا هڪدم واضح ٿي سامهون آئي، اها ته هن جهيڙي ۾ ''پٺاڻ'' جون همدرديون ڪلي طرح ''افغانستان'' سان هيون، چاهي اهو ڪهڙي به سياسي جماعت يا مذهبي فرقي سان تعلق رکندو هجي.

ساڳيءَ صورتحال جيل ۾ به هئي. هتي موجود پختونن ۾ به افغانستان لاءِ همدردي ۽ آمريڪا جي لاءِ نفرت جو اهوئي جذبو جهلڪي رهيو هو، جيڪو ڪنهن تمام بنياد پرست ملان ۾ ٿي سگهيو ٿي. هتي ان ڪيفيت ۾ مون ڪيترائي اهي پٺاڻ ڏٺا، جيڪي مسلمان ته ضرور آهن پر انهن جو بنياد پرستي ۽ ڪٽرپڻي ۾ ملان ازم سان ڪو پري جو واسطو به ڪونهي.

25/9/2001

17/9/2001 ڪان 24/9/2001 تائين جناح اسپتال ۾ رهيس. ڪلهه شام جو آئون جيئن ئي اسپتال ڪان جيل پهتو هئس، ته مون جلدي محسوس ڪيو ته هاڻي وري هڪ اڌ ڏينهن ضرور معمول بحال ٿيڻ ۾ لڳندو. حالانڪ آئون اسپتال ۾ ڪو گهڻو عرصو نه رهيو هئس، فقط 8 ڏينهن لڳا هئا ۽ اسپتال به اڌ جيل جي برابر هوندي آهي پر ڪيترين ئي ڳالهين ۾ اسپتال ڪان وڌيڪ جيل بهتر محسوس ٿيندو آهي. اسپتال جي بند ماحول ڪان جيل جي رهائش ۽ ڪلي هوا گهڻي بهتر آهي. جيل ۾ مختلف واردن ۾ ماڻهو سڄو ڏينهن پيو گهمي يا مختلف واردن ۾ سڄو ڏينهن پيا ماڻهو اچن ۽ وڃن. ائين پورو ڏينهن ڪچهريون ۽ دڙا نڪاءَ پيا هلن ۽ ڪنهن به وقت ماڻهو بور نٿو ٿئي، جيڪا شيءِ اسپتال جي ماحول ۾ مهيا نٿي ٿي سگهي. اسپتال ۾ قيدي ڪي جيڪي

بہ وڏا فائدا ٿين ٿا. اُهي، هڪ تہ ڪيڏيءَ مهل بہ ڪنهن سان ملي سگهجي ٿو ۽ ٻيو فون ذريعي ڪيڏي مهل بہ ڪنهن سان بہ رابطو ڪري سگهجي ٿو، انهن ٻن آزاديءَ جي احساسن ڪري اسپتال ۾ جهڙوڪر اڌ جيل جون پابنديون گهٽجيو وڃن.

اڄ 30-2 وڳي اسلم ملڻ آيو، جنهن ٻڌايو تہ ضمانت جي درخواست، جيڪا اڄ رکيل هئي، وري 2/10 تي رکي وئي آهي، جو سرڪاري وڪيل وقت گهريو. 00-4 وڳي وري ٻيا مهمان ملڻ لاءِ آيا، جن سان ڊپٽي جي آفيس ۾ ئي حال احوال ٿيا. شام جو ذڪريا غني ٻڌايو تہ سندس ڪمپيوٽر آيو هو، پر ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ واپس ڪري ڇڏيو، جيتوڻيڪ هن وٽ ڪورٽ جو اجازت نامو بہ آهي. مون پڇيومانس، تو ڳالهايو ڪنهن سان هو؟ چيائين تہ سپرنٽينڊنٽ سان. مون چيومانس تہ، ”پوءِ ڪيئن پهچندو؟ جنهن سان توکي ڳالهائڻ ڪپندو هو، ان سان تو ڳالهايو ڪونہ، سپاٽي ڊپٽيءَ سان ڳالهائجانءِ.“ ذڪريا غني چيو، مون سپرنٽينڊنٽ سان ڳالهائي ڇڏيو آهي. اُن چيو آهي تہ، سپاٽي گهرايو، توهان کي پهچي ويندو. چيومانس، اهو وري بہ نہ پهتو.

26/9/2001

11-00 وڳي وزير عباس ملڻ آيو. ٻئي ڏينهن تي ڪيس رکيل هو، سو ڪجھ ڪاغذن بابت ڳالهائڻ آيو هو. 30-2 وڳي يار ملڻ آيا. ذڪريا غني جو ڪمپيوٽر آيو، جيڪو ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ ڪمپيوٽر روم ۾ رکائي ڇڏيو. ۽ ذڪريا کي چورائي موڪليائين، تہ توهين استعمال ڪرڻ چاهيو تہ اتي يعني ڪمپيوٽر روم ۾ استعمال ڪري سگهو ٿا. باقي وارڊ ۾ ڪمپيوٽر رکڻ جي اجازت ڪونہ ڏيندس.

جنهن ڪان پوءِ ذڪريا وڃي ڊپٽي سپرنٽنڊنٽ امان الله نيازي سان ڳالهايو، تہ ان شام جو ڪمپيوٽر اسان واري وارڊ تي پهچي ويو. ٿوري دير ۾ ذڪريا غني جي ”ڪميٽي ٽيم“ يعني ڪريم الله ۽ حسن ڪمپيوٽر انسٽال (Instal) ڪرڻ لاءِ پهچي ويا.

27/9/2001

اڄ ڪورٽ هئي. 30-10 وڳي ڪورٽ تي پهتاسين. اڄ ڪيس هلڻو هو، پر يوسف لغاري جي نه پهچڻ سبب ڪيس نه هلي سگهيو. جج رياض قلپوٽو وڏي تاريخ نه ڏني ۽ پهرين تاريخ تي وري ڪيس رکيو. اڄ ڪورٽ تي سليمان ڏاهري، پرويز رانجها، شاهنواز، پنهي، دودو ڏيانگ، خيرو مهيري، چاندبيو، منو نظاماڻي، شيرل نظاماڻي، جان محمد انصاري، علي احمد جوکيو، نور محمد، عبدالله، فدا، نور محمد ڏاهري، مرتضيٰ راهو، خدابخش ميمڻ، سرور جويو، اسلم، سائينداد سمون، لڇمڻ، منشي ابراهيم، قاسم مير جت ۽ ٻيا همراهه آيل هئا.

اڄ اسان جڏهن شام جو قيدي کڻڻ واري ڪورٽ موبائل ۾ واپس اچي رهيا هئاسين، ته اسان سان گڏ فضل الله صديقي جي ساٿ ۾ ٽي همراهه گاهي خاصخيلي، نصير محمد مري ۽ هڪ ميگهواڙ ٻه گڏ هئا. اهي ٽيئي احتساب جي ڪيس ۾ هئا. ٽنهي جي اها حالت هئي جو نه ته ڪِنِ سولو ڪپڙو پهريل هو، نه ئي پيرن ۾ ڪا جتي، تمام مسڪين ماڻهو هئا. انهن ٽنهيءَ تي الزام ٻن ٻن لکن جي اندر هو. هو مٿن الزام لڳايل رقم ڀري آزاد ٿي سگهيا ٿي، پر ويچارن جي اها سگهه نه هئي جو پئسا ڀري سگهن. هنن ويچارن وٽ ايترا ٻه ٽي هزار ٻه نه هئا جو ڪو اپرو سپرو وڪيل ڪري عدالت کي قسطن ڪرائڻ جي درخواست ڏئي سگهن.

اسان جي ملڪ جو احتساب هاڻي اتي اچي پهتو آهي جو اربن ۽ ڪربن جي ڦرلٽ ڪرڻ وارا ته هنن کي ڏسڻ ۾ نٿا اچن، اتي احتساب جون اکيون بند ۽ ڪن ٻوڙا آهن، پر هنن مسڪينن ۽ غريبن کي، جن سان خود نڳي ٿيل آهي، تن کي ٻڌي ڪراچيءَ جي جيل اندر اچي واڙيو ويو آهي. ٻڌجي ڪراچيءَ ڪجهي اچڻ کان اڳ هنن ماڻهن ڪڏهن ڪراچيءَ جو شهر ٻه ڪونه ڏٺو هو. ڪاش! بين الاقوامي ۽ اسان جو ملڪي ميڊيا هنن ابوجهه، مسڪين ۽ نمائن چهرن کي ڏسي سگهي ها، جيڪي پوليس جي موبائل ۾ منهنجي سامهون موجود هئا. ته انهن جو ضمير ٻه شايد ڪجهه جهنجهوڙجي ها ۽ ملڪ توڙي دنيا جو عوام ڄاڻي سگهي ها ته جنهن احتساب جو ايترو ڍنڍورو پٽيو پيو

وجي، ان جو شڪار کھڙا نہ بيوس ۽ لاچار ماڻھو ٿي رهيا آهن. حڪمران دنيا ڪي پنھنجا انگ اڪر پورا ڪري ڏيکارڻ لاءِ مسڪين ۽ مصيبت جي ماريل ماڻھن تان بہ نہ ٿا ٽرن. هنن جي ڪل چار چار ايڪڙ زمين هئي، جنھن مان ٻہ ٻہ ايڪڙ تہ ايل بي او ڊي (LBOD) ڪائي وئي، باقي سندن ٻہ ٻہ ايڪڙ زمين هي وڪڻندا، تہ بہ حڪومت ۽ نيب جو پيٽ ڀرجي نہ سگھندو، جو هي ماڻھو آزادي ماڻي سگھن.

شام جو ٻاهر اڱڻ تي آئون، وريام فقير، دائود خان، لالو يونس، امداد ۽ صديقي ويٺا هئاسين، تہ دائود خان نئون برداشتي رکڻ جو چيو ۽ ٻڌايائين تہ ڏاڍو سنو بورچي آهي. ڪانئس پڇيوسين تہ ڪير آهي؟ ٻڌايائين تہ ذات جو قلپوٽو آهي، ان تي فقير صاحب رڙ ڪري چيو، لا لا! جي اهو رکيئي، تہ راهو صاحب جيڏي مهل بہ ڪورٽ تان ايندو تہ ان بورچيءَ تي جوتن جو زيپيٽ هوندو، ان ڪري ان کي ڇڏي ڪو ٻيو ڳولھ.

بند ٿيڻ کان اڳ ۾ 14 وارڊ مان چڪر ڏئي وري 16 ۾ الھڏني ڏاهري سان ملڻ ويس، جنھن سان سندس ضمانت جي باري ۾ حال احوال ٿيو.

28/9/2001

10-30 وڳي ماڙي تان پرچي آئي. ويس تہ اسلم آيل هو. جمعي نماز ڪانپوءِ وارڊ تي ويٺو هئس. 3-00 وڳي وري پرچي آئي. ماڙيءَ تي اقبال عنايت سان ملاقات ٿي، وري جبار سان گڏجي آئون ۽ اقبال عنايت فيڪٽري ۾ امان الله نيازي وٽ وياسين. شام جو واڪ تي مصباح سان ڪچهري ٿي. مصباح روزانو واڪ ڪندو آهي، جڏهن تہ منھنجي واڪ ۾ وچ ۾ بريڪ ٿيندو رهندو آهي. آئون جڏهن بہ واڪ تي ويندو آهيان، تہ مصباح سان گھٽو ڪري ملاقات ضرور ٿيندي آهي. نت نئين صورتحال تي اڪثر منھنجي ۽ مصباح جي ڳالھ ٻولھ ٿيندي رهندي آهي.

مصباح ڪراچيءَ جي واٽر بورڊ جو چيف انجنيئر رهيو آهي، جيڪڏهن سندس سروس بچي وئي (جنھن جا قوي امڪان آهن) تہ اجان

18-19 سال سروس ڪندو. روزمره جي مسئلن کان وٺي قومي ۽ بين الاقوامي مسئلن تي سائٽس تمام سٺي ڪچهري ۽ خيالن جي ڏي وٺ ٿيندي رهندي آهي.

29/9/2001

صبح جو 9-30 وڳي سپرنٽينڊنٽ وٽ ويس، سائٽس ڪچهري ٿي ۽ طبيعت جو پڇيومانس، جو ڪجھ ڏينهن کان پاڻ چاق ڪونه هو. 12-00 وڳي گهروارا ملڻ لاءِ آيا. جنهن کانپوءِ غوث بخش مهر ۽ اسلم آيا، انهن سان سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ ئي ملاقات ٿي. 4-00 وڳي 16 وارڊ ۾ اسلام الدين وٽ ويس، جو اڄ هن جي ريفرنسز جو فيصلو اچڻو هو. اتي ئي ماڙيءَ تان پرچي آئي، ويس ته لڇمڻ ۽ اسلم آيل هئا. اتي ئي خليل سهتي ۽ احسان پيٽي سان ملاقات ٿي، جن ٻڌايو ته هو سميع مگريو کي هتي ڇڏڻ آيا آهن. سميع نيب جي ڪسٽڊي ۾ هو ۽ ٽن مهينن کان پوءِ اڄ ڪيس جيل ڪسٽڊي ۾ ڪيو ويو هو. اتي سميع به اچي ويو.

6-00 وڳي 18 وارڊ ويس، اتي شعيب بخاري ۽ محمد حسن سان مليس. آئون 17 تاريخ اسپتال ويو هئس، ته ان ڏينهن تي متحده وارن جيل ۾ الطاف حسين جي سالگره جو پروگرام رکيو هو. ان کان پوءِ 20 تاريخ شهيد ڀٽو وارن مير مرتضيٰ ڀٽو جي ورسيءَ جو پروگرام رکيو هو. ٻنهي ڌرين شرڪت جي دعوت ڏني هئي، پر آئون اسپتال جي ڪري نه وڃي سگهيو هئس [illegible] ڪري ٻهرين متحده جي دوستن وٽ ويس، ان کان پوءِ 22 - 23 وارڊ ۾ علي سوناري وارن وٽ ويس. اتان حاجي صاحب وارن وٽ 14 وارڊ ۾ آيس، جتان آئون ۽ خان محمد 15 وارڊ ۾ آياسين. ڪجھ ڏينهن کان خان محمد اهو روٽين ناهيو هو، جو 8-00 وڳي ڏاري ذڪريا غني سان سوپ پيئڻ تي ڪمپني ڪندو هو.

آچر 30/9/2001

اڄ موڪل جو ڏينهن هو، صبح کان ڪيڏانهن وڃڻ ڪونه ٿيو. ٻنهپهرن جي مانيءَ کان پوءِ ڏاهري آيو، ته پتي ڪڏڻ جي ٽورناميٽ

شروع ٿي وئي. ڪجھ وقت کان پوءِ سپرنٽينڊنٽ آيو، جيڪو اندر ڪمري ۾ ذڪريا غني ۽ اسان سان ڪلاڪ ڏيڍ ويٺو رهيو. شام جو ابوبڪر جت ۽ عمر جت وارا آيا. ابوبڪر ٻڌايو ته هو صبح جو سويري آزاد ٿيندو، ان ڪري موڪلائڻ آيو آهي.

1/10/2001

اڄ 10-00 وڳي ڪورٽ پهتاسين. نئون وڪيل ڪي ايم نديم آيو. اڄ ڪيس نه هليو. نيب جي پراسيڪيوٽر فيروز پنهنجي خود ئي پنهنجي تياريءَ لاءِ ٽائيم ورتو. وري 13 تاريخ رکي وئي. اڄ جيڪي همراهه ملڻ آيا، انهن ۾ حنيف نهڙيو، ارباب علي شاهه، جبار گراٽو، علي محمد نوتڪاڻي، شاهنواز، محمد بخش نوتڪاڻي، پنهنجي، صالح هڱورو. سليمان ڏاهري، صالح بلوچ، عبدالله ملاح، حاجي عبدالرحمان ملاح، تاج محمد ملاح، پروفيسر ملاح، قاسم ميمڻ، عزيز ميمڻ، صالح ميمڻ، ڊاڪٽر ميمڻ، غلام حيدر راهو، لڇمڻ، ڊاڪٽر خليل. غلام رسول سُوهو، سيٺ ڏرمه، خميسو جت، فدا، اسلم ۽ ٻيا همراهه شامل هئا.

4-30 وڳي ڪورٽ تان نڪتاسين. جيل جي ماڙيءَ تي اقبال عنايت اڳ ۾ ئي ويٺل هو. اقبال سان ڪچهري ڪري واپس وارڊ تي پهتس. 7-00 وڳي 14 وارڊ تي ويس، جتي اسلام الدين شيخ به اڄ تاريخ تان ٿي آيو، اتي حاجي ايوب آفريدي ۽ خان محمد به هئا. ٿوريءَ دير ۾ رئوف قادري ۽ چوڌري شريف به آيا. سيئي شيخ کان سنڌس ڪيس جي باري ۾ احوال وٺي رهيا هئا.

2/10/2001

اڄ 3-00 وڳي اسلم ملاقات تي آيو، جنهن ٻين احوالن سان گڏ اهو به ٻڌايو ته ضمانت جي درخواست جي تاريخ وري ڏهه ٿي وئي آهي. اڄ شام خبر پئي ته انظار زيدي آزاد ٿي ويو آهي. شام جو ٻاهر مصباح مليو جنهن ٻڌايو ته اڄ سنڌس اپيل تي بحث مڪمل ٿيو ۽ فيصلو محفوظ ڪيو ويو آهي.

3/10/2001

1-30 وڳي پرچي آئي، ويس ته اسلم آيل هو. واپس وارڊ تي آيس. 3-00 وڳي وري اسلم ۽ اقبال عنايت ملاقات لاءِ آيا. اتان ٿي سڌو اسپتال ۾ ڊاڪٽر ميمڻ صاحب وٽ ويس، جتي ڊاڪٽر امبرت راءِ ۽ رميش ٻه ويٺل هئا. اتي ئي ويٺا هئاسين، ته 5-00 وڳي ماڙيءَ تان پرچي آئي، ويس ته لڇمڻ آيل هو. شام جو مصباح سان گڏجي واڪ ٿيو. جنهن کان پوءِ آئون ۽ وريام فقير اڌ ڪلاڪ لاءِ حاجي ايوب وٽ وياسين.

4/10/2001

11-30 وڳي ٻيهر ملاقات تي آيا. ان کان پوءِ پٽي آيو. ڪجھ وقت ڪانپوءِ سليمان ڏاهري ملاقات تي آيو. 1-30 وڳي وارڊ تي موٽي آيس، 4-00 وڳي .C.M.O جي پرچي آئي، جتي غلام حسين ميمڻ آيل هو. اتان 6-00 وڳي وري واپس آيس، ته ٻاهر سليم شيخ مليو، جنهن ٻڌايو ته آئون ڪڙيو گهنور جو آهيان، ڪاهيڪي موريءَ وٽ ڳوٺ آهي. ان کي آئون پنهنجي وارڊ تي وٺي آيس. ٻڌايائين ته آئون 3 سال پهرين ٻه جيل تي رهي ويو آهيان ۽ هينئر 8 مهينن کان هتي آهيان. چيومانس ته توکي مون سان پهرين ملڻ کپندو هو. ان کان پوءِ 16 وارڊ ۾ سميع مگريو وٽ ويس، ان سان حال احوال ڪرڻ کان پوءِ پئي اسان جي وارڊ تي آياسين. بعد ۾ سميع اجازت ورتي ۽ آئون وري 14 وارڊ مان چڪر ڏئي پنهنجي وارڊ تي آيس.

5/10/2001

اڄ 1-30 وڳي اسلم ملاقات تي آيو. ان کان اڳ ۾ صبح جو -10 00 وڳي خبر پئي ته مصباح الدين جي اپيل بحال ٿي ۽ ڪيس هاءِ ڪورٽ باعزت بري ڪري ڇڏيو آهي. آئون ۽ وريام فقير ڪيس 16 وارڊ ۾ مبارڪ ڏيڻ وياسين. 4-00 وڳي ڊاڪٽر شام ۽ لڇمڻ ملاقات لاءِ آيا. شام جو 7-15 وڳي آئون، خان محمد ۽ وريام فقير 16 وارڊ ۾ وياسين، ته وارڊ بند ٿي چڪو هو. درين مان الهڏني ڏاهري ۽ مصباح سان سلام دعا ڪري وري واپس آياسين.

6/10/2001

صبح جو 10-00 وڳي گهروارا ملاقات تي آيا. 12-30 وڳي وارڊ تي موٽي آيس. 3-00 وڳي آئون ۽ وريام فقير سي ايم او ڊاڪٽر فضل الاهي ڏانهن وياسين. اُتان واپس اچي رهيا هئاسين، ته رستي ۾ ئي ملاقات جي پرچي آئي. ويس ته اسلم آيل هو. واپس وارڊ تي آيس ته علي حسن، نصير مري، امداد ۽ لالو دائود اڳ ۾ ئي ويٺا هئا. شام جو 14 وارڊ ۾ حاجي ايوب آفريدي ۽ سلام الدين شيخ سان ڪجهه وقت ڪچهري ڪري وري موٽي آيس.

آچر 7/10/2001

12-00 وڳي صديقي آيو. آئون، صديقي، لالو دائود ۽ وريام فقير ڪجهه دير جي لاءِ تاش کيڏياسين. ٻنپهرن جي ماني کائڻ کان پوءِ الهڏنو ڏاهري آيو، ته ان سان گڏ وري پتي راند جي محفل شروع ٿي. شام جو سپرنٽينڊنٽ راشد سعيد اسان جي وارڊ ۾ آيو، جيلر عثمان ملهڻ به ساڻس گڏ هو. راشد سعيد سادو انسان آهي. صبح جو 7-00 وڳي جيل تي پهچي ويندو آهي ۽ اڪثر شام تائين هتي ئي هوندو آهي. پاڻ جيل جي مختلف وارڊن مان چڪر ڏيندو آهي. قيدين سان سنڌس رويو پنهنجائپ وارو هوندو آهي. جيڪڏهن ڪير کيس سڃاڻندو نه هجي، ته هي جيل سپرنٽينڊنٽ آهي، ته سنڌس اٿڻ، ويهڻ ۽ ڍنگ مان ڪڏهن به اهو نه سمجهبو ته ڪو هي سپرنٽينڊنٽ آهي.

راشد سعيد جي وڃڻ کان پوءِ آئون 14 وارڊ ۾ ويس، جتي حاجي ايوب سان ويٺو هئس، ته لالو دائود به اتي آيو. حاجي، دائود خان کي ٻڌايو ته مولانا فضل الرحمان کي گرفتار ڪري گهر ۾ نظربند ڪيو اٿن. ڪجهه دير کانپوءِ خان محمد به آيو.

8/10/2001

صبح جو 9-00 وڳي جيل سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ويس، جتي اسپتال وڃڻ جي لاءِ گارڊ معلوم ڪرڻو هو. رات آمريڪا افغانستان تي حملو ڪري ڇڏيو هو، جنهن ڪري شهر ۾ سيپني فورسز کي هاءِ الرٽ ڪيو ويو هو. ڪورٽ پوليس به رڳو ڪجهه ضروري ڪورٽن جا قيدي

ڪٽڻ آئي هئي. بهرحال سپرنٽينڊنٽ فون ڪري گارڊ گهرايو. جنهن کان پوءِ 11-00 وڳي آئون ۽ الهڏنو ڏاهري اسپتال لاءِ نڪتاسين. پهريائين الهڏني ڏاهري کي سروسز اسپتال لاٿائون. جنهن کان پوءِ اسان سول اسپتال وياسين. ڏاهري کي ميڊيڪل بورڊ جي حڪم تي ڪجهه ٽيسٽن لاءِ گهرايو ويو هو، جو سندس ضمانت جي درخواست ميڊيڪل گرائونڊ تي داخل ڪئي وئي هئي. سول اسپتال پهتاسين ته شاهنواز اگهڙ ئي آيل هو. ڪجهه دير ڪانپوءِ پٽي به آيو.

اسان ڊاڪٽر يونس سومرو جي وارڊ مان ٿي واپس ايڊمنسٽريشن بلاڪ ۾ اچي وياسين. ڊاڪٽر يونس سومرو ان ڏينهن آيو ئي ڪونه هو. ان ڏينهن اسپتال ۾ اسلم، مشتاق احمد راهو، ڊاڪٽر شام، اقبال عنايت ۽ ليمن به آيا.

4-30 وڳي اسپتال مان نڪتاسين. شام جو 7-00 وڳي 14 وارڊ ۾ حاجي ايوب، اسلام الدين، صوفي ۽ مثل خان وارن سان وينا هئاسين، ته خبر پئي ته چوڌري احمد مختيار جي ضمانت منظور ٿي وئي آهي. ٿوري دير ۾ خان محمد مهر سان گڏ اڳوڻو سپرنٽينڊنٽ ڊاڪٽر سرور جمالي آيو. ڪجهه دير ڪچهري ٿي، جنهن کان پوءِ ڊاڪٽر جمالي موڪلايو ۽ اسان پنهنجي وارڊ تي آياسين.

9/10/2001

اڄ 11-30 وڳي چوڌري احمد مختيار وٽ پهرئين وارڊ ۾ ويس. چوڌري صاحب کي سندس ضمانت تي مبارڪ ڏنم. واپسيءَ وقت پاڻ چيائين، آئون توهان جي وارڊ ۾ هلان ٿو، جو دائود پٺاڻ سان ملڻو اٿم. اچي رهيا هئاسين، ته رستي ۾ سندس پارٽي وارا ڪارڪن بيٺل هئا ۽ نعرا هڻي رهيا هئا. پاڻ چيائين ته آئون ڪجهه وقت هنن وٽان ٿي پوءِ توهان ڏانهن اچان ٿو. آئون 15 وارڊ ۾ آيس. ٿوريءَ دير ۾ چوڌري به آيو، ڪجهه وقت اسان وٽ ويٺو، پوءِ موڪلايائين. ان وقت فقير وريام، دائود خان، ذڪريا غني ۽ صديقي به موجود هئا.

4-00 وڳي ملاقات جي پرچي آئي. ويس ته آفيس ۾ سپرنٽينڊنٽ، ميجر غلام حسين ڪوسو، عارب مهر، خان محمد مهر،

رئوف قادري ۽ اشرف نظاماڻي وينل هئا. اسان اتي ڪچهري ۾ ويٺا هئاسين ته ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ نيازي اچي ٻڌايو، ته توهان جي ڀاءُ جو هاٽي فون آيو هو، توهان جي چاچي جو انتقال ٿي ويو آهي. آئون سمجهي ويس ته حسن گذاري ويو هوندو، جو ان جي طبيعت گهٽي نيڪ ڪونه هئي. مون عارب مهر کي چئي اسلم کي فون ڪرايو، ته هتي اچي.

6-00 وڳي اسلم آيو، ٻڌايائين ته اسان پئرول جي ڪوشش ڪئي آهي، ٿي سگهي ٿو ته ٿي وڃي. بهرحال اسلم احوال ڏيڻ کانپوءِ نڪتو ۽ چيائين، جيڪڏهن پئرول ٿيو ته آئون وري موٽي ايندس. اسان سپرنٽينڊنٽ کي اهو ٻڌائي ڇڏيو، جنهن چيو ته اوهان ڪيڏي مهل به اچي ملي وڃجو. حسن جيڪو بابا جو سڀ کان سؤٽ آهي، سندس عمر 45 سالن جي لڳ ڀڳ هوندي پر سندس گردا خراب ٿي ويا هئا. حسن ايم آر ڊي جي تحريڪ ۾ جيل ۾ به رهي آيو هو. مون کي ياد آهي ته 17 جنوري 1987ع تي، جيڪو بابا جي شهادت جو ڏينهن آهي، ان ڏينهن صبح جو سويري بابا مون کي چيو ته، ڪنهن کي موڪل ته حسن کي وٺي اچي.

حسن آيو، ته بابا اندر ڪمري ۾ ناشتو ڪري چانهه پي رهيو هو. ان وقت آئون ۽ شايد ڀيو ڪير به اتي وينل هو. اهو ڇنڇر جو ڏينهن هو، تلهار جي مال پڙي لڳل هئي. بابا، حسن کي چيو ته توهان ٻئي وڃو، وڃي مينهون وٺي اچو. بابا ٻئي ڪنهن جي لاءِ به چيس ته ان کي پاڻ سان وٺي وڃو. شايد ماما قاسو ڦل لاءِ چيائين. حسن چيو ته اسين مينهون پسند ته ڪري وٺنداسين، پر ان جي ملهه ڇڏائڻ ۽ ڏيتي ليتيءَ جي لاءِ ڪو ڏٽي به هجي، اوهان ٻئي ڪنهن کي به اسان سان گڏي ڏيو. بابا چيس ته اوهين پاڻ ڏٽي آهيو. اوهان سان ٻئي ڪنهن جي ڪهڙي ضرورت آهي، ڀيو ڪير گڏجي هلندو؟ سڀ ڪم توهان کي ڪرڻو آهي.

بابا کي ڊيري فارم قائم ڪرڻ جو پهرين کان، يعني جيل کان ئي شوق هو. 1985ع ۾ جڏهن پاڻ لانڍي جيل ۾ هو، يا پوءِ وري سول اسپتال ڪراچيءَ ۾ داخل هو، ته مون کي پهريائين چيائين فش فارم لڳايو. پوءِ وري چيائين ته فش فارم آئون ٻاهر ايندس، پوءِ

لڳائيندا سين. تون هينئر ڊيري فارم وڃي لڳاءِ. مون کي پورو تفصيل سمجهايائين ۽ اهو طئي ٿيو ته پهرئين فيز ۾ 100 مينهن جو فارم لڳائينداسين. تنهن کان پوءِ ان کي وڌائبو. آئون ڳوٺ آيس ته ڪجھ ڏينهن ۾ وري مون کي ڪراچي گهرايائين ۽ چيائين ته في الحال ان کي ڇڏيو. توتي هينئر ٻيا ڪم ٻه گهڻا آهن. هي ڪم صحيح طرح ڪري سگهنداءِ الائي نه. ان ڪري منهنجي ٻاهر اچڻ کانپوءِ ڪنداسين.

پاڻ جون 1986ع ۾ آزاد ٿيو. ته ايندي ئي شرط سياسي سرگرمين ۾ مصروف ٿي ويو. آزاد ٿيڻ کان پوءِ شروعاتي 3- 4 مهين دوران سندس سياسي سرگرميون تمام تيز هيون. عوامي رابطہ مهم ۾ گهڻا دورا ڪيائين ۽ اهوئي دور هو. جنهن ۾ ملڪ جي چئن ترقي پسند پارٽين ولي خان جي نئشنل ڊيمو ڪريٽڪ پارٽي، عوامي تحريڪ، پي اين پي ۽ مزدور ڪسان پارٽي جي انضمام جي نتيجي ۾ عوامي نيشنل پارٽي وجود ۾ آئي ۽ ايم آر ڊي نئين تحريڪ هلائڻ جو اعلان ڪري چڪي هئي. جيئن ئي ڪيس ٿوري فرصت ملي، ته سيپٽمبر جي آخر ۾ ڊيري فارم جو شيڊ ٺهرائڻ جو ڪم شروع ڪرائي ڇڏيائين. نومبر ۾ زرعي بئنڪ کان قرض کڻڻ جي لاءِ پاس بوڪ جمع ڪرايائين. ان قرض منظور ڪرائي ڏيڻ ۾ زرعي ترقياتي بئنڪ بدين جي ريجنل مئنيجر علي انور ميمڻ جو وڏو ڪردار هو. بابا مون کي چيو ته ڊيري فارم جو ڪم في الحال پاڻ پٽ سٽ ڪري شروع ڪريون ٿا. پوءِ جي بئنڪ قرض ڏنو ته ڪم سولو ٿي پوندو، جي نه ته ڪجھ ڏکيائي ٿيندي.

سندس شهادت کانپوءِ ميمڻ صاحب مون کي ٻڌايو ته جڏهن پهريون ڀيرو فاضل صاحب مون کي فون ڪيو، ته آئون پاڻ حيران ٿيو هئس ته فاضل راهو مون سان ڇو ٿو ڳالهائڻ چاهي ۽ ڳالهائڻ جي شروعات ئي ان سان ڪيائين ته ”بدنام زمانه ماڻهو آهيون ۽ اوهان سان ملنداسين!“ مون سائنس ملڻ جو ٽائيم ته طئي ڪري ڇڏيو، پر مون سوچيو پئي. ته هي وڏو سرڪار مخالف ۽ خطرناڪ ماڻهو آهي. مون سان الله ڄاڻي ڇو ٿو ملڻ چاهي. منهنجي ذهن ۾ هن جي لاءِ حڪومت ۽ فوج جو وڏو مخالف هجڻ سان گڏوگڏ. هڪ ڏکيو. ارڏو ۽ خطرناڪ ماڻهو هجڻ وارو تاثر اڳئي قائم هو.

ميٽو صاحب ٻڌايو ته آئون ساڻس پهرين ملاقات ۾ ئي ايترو ته متاثر ٿيس جو پنهنجي زندگيءَ ۾ ٻئي ڪنهن به شخص کان نه ٿيو هوس. علي انور ميٽو شهيد فاضل جو ذڪر ڪندي چوندو آهي ته ڪنهن شخص جي حيثيت جو تعين انهي متعلق سندس هم خيالن جي راءِ سان نه، پر غيرجانبدار يا اجا به وڌيڪ سندس مخالفن جي راءِ مان لڳائي سگهبو آهي چيائين، ته مون جڏهن شهيد صاحب جو ذڪر سيد علي مير شاه سان ڪيو، جنهن جو تعلق جماعت اسلامي سان آهي ۽ هو نظرياتي طرح فاضل صاحب جو وڏو مخالف هو، تنهن چيو ته فاضل راهو جي نظريي ۽ سياست سان ته اختلاف ڪري سگهجي ٿو پر سندس اصول پسنديءَ سان نه! هو اهو ماڻهو هو، جنهن جي اڳيان دنيا جهان جي دولت جا انبار لڳائي ڇڏجن ته به هو ان تي Compromise (سوديبازي) نه ڪندو.

ڳوٺ ڊيري فارم جو ڪم هليو پئي اسان اجا سَتر اَسي مينهون مس خريد ڪيون هيون جو سندس شهادت ٿي. ڊيري فارم جي ڪم ۽ مينهن جي خريداري ۾ حاجي قاسم ملاح گهٽو ڪري ساڻس گڏ هوندو هو.

حاجي قاسم واڙي جي ڪم ۽ مينهن جي خريداري متعلق شهيد جي هڪ ڳاله جو ذڪر اڪثر ڪندو آهي.

حاجي ٻڌايو، ته هو ڊسمبر 1986ع جي ڪنهن ڏينهن تي راهوڪي آيو. جڏهن فاضل صاحب ماڻهن مان واندو ٿيو ته ڪيس چيائين، ته حاجي ويهه گاڏيءَ ۾، مينهون وٺڻ لاءِ مال جي پڙيءَ تا هلون. مون چيومانس ته هاڻي وري ڪهڙيون مينهون ملنديون؟ پڙيءَ وارو وقت ته توهان ماڻهن ۾ وڃاءِ ڇڏيو. اسين پڙيءَ تي پهتاسين ته ايتري دير ٿي چڪي هئي جو وڪرو تقريبن ختم ٿي چڪو هو. فاضل صاحب اتان ئي گاڏي حيدرآباد ڏي واري. مون چيومانس ته سائين حيدرآباد ۾ ته فساد لڳا پيا آهن ۽ ڪرفيو به لڳل آهي، ايڏهين ڪيڏانهن ٻرندي باه ۾ ٿا وڃي هلو؟ پاڻ ورندي ڏنائين ته خير آهي هلي پهچنداسين. شام جو اسين گنجي ٽڪر وٽ پهتاسين ته گاڏين جون قطارون بيٺل هيون. شايد

ڪرفيو ۾ وقفي جو ٽائيم ٽيڻ وارو هو. شهيد سيني گاڏين کي ڪراس ڪندو، اڳيان جتي اچي چُن جي آخري لائين لڳل هئي، اتي گاڏيءَ کي بيهاريو. ان کان اڳيان فوجي جوان ۽ انهن جون گاڏيون روڊ بند ڪريو بيٺيون هيون. اهلڪار اتي ڪجھ ماڻهن کي ڪڪڙ بنايو هيٺ ويهاريو بيٺا هئا.

اسان جي بيٺي هڪ ٻي گاڏي اچي بيٺي، جيڪا اسان کان ٻه پوئتي هئي، ان مان همراهه لٿا جيڪي ڀراڙيءَ جا لڳي رهيا هئا ۽ انهن سان ذائفائون ٻه گڏ هيون. اهلڪارن انهن کي حڪم ڏنو ته هڪدم پوئتي هٽو، هن اچي لڪير مٿي گاڏي ڇو بيهاري اٿو. هُن چيو ته وقفي ۾ باقي ٻه ٽي منٽ آهن. سپاهين انهن سان گهڻي بدتميزي ڪئي. هُن فورن گاڏي پوتي هٽائي. اسين اهو سڀ ڪجھ گاڏيءَ ۾ ويٺي ڏسي رهيا هئاسين. فاضل صاحب گاڏيءَ مان لٿو، ان کي ڏسي مون ٻه دل ٻڏي ۽ هيٺ لٿس.اسان جي لهڻ شرط اهلڪار اسان ڏانهن متوجهه ٿيا. ڀربائين هُن شايد اهو سمجهو پي ته پوئين گاڏيءَ کي هٽندو ڏسي، اسين پاڻ ئي گاڏي پوئتي ڪنداسين. همراهن اسان جي ويجهو اچي تحڪمانه انداز ۾ چيو ته ”گاڏي پويان هٽايو، پوئين اچي لڪير کان اڳتي گاڏي ٿا بيهاري سگهو.“ شهيد چين ته گاڏي جتي بيٺي آهي، اُتي صحيح آهي، ان کان پوئتي نه هٽندي. هُن هڪدم ڪٽي اسان مٿان رائفلون تاڻيون ۽ چيو ته فوري پوئتي هٽو نه ته گولي هڻي ڇڏينداسين. ايتري ۾ اهلڪارن جو تعداد زياده ٿي ويو. شهيد وري ڪين جواب ڏنو ته گاڏي نه هٽندي. ان گوڙ تي ماڻهو جيڪي پنهنجي گاڏين مان لهي هيٺ بيٺا هئا، اُهي ٻه سڀ اچي اُتي گڏ ٿيا.

اُن هَل تي ڊيوٽي ڪندڙ اهلڪارن جو آفيسر ٻه اچي اتي پهتو. تمام جوانن هڪدم ڪٽي اسان جي سامهون پوزيشنون ورتيون. آئون ڏهلجي ويس. منهنجو پورو جسم ڏڪي رهيو هو. آئون ائين محسوس ڪري رهيو هوس، جڻ مون کي 104 ڊگري بخار اچي ويو هجي. مون فاضل صاحب کي چيو ته سائين پنهنجا آخري ڏينهن اچي ويا آهن. مهرباني ڪري گاڏي ٻه قدم پوئتي هٽايو. مون کي چيائين ته حاجي

پريشان نہ ٿي ڪجھ بہ ڪونہ ٿيندو. آفيسر تمام گھٽي ڪاوڙ، زوردار آواز ۽ حاڪماڻي انداز ۾ گاڏي ڪي پوئتي هٽائڻ وارو حڪم ورجايو. ٻي صورت ۾ گولين جي وسڪاري جي ڌمڪي ڏني. محمد فاضل بہ ڪاوڙ ۾ اچي ويو ۽ چيائين تہ اوهين اهوئي ڪري سگھو ٿا جو پنھنجي ملڪ جي ٻي هٿيار ۽ پر امن شهرين کي گولين جو کاڄ بڻايو، ٻيو اوهين کھڙو وجي ڪشمير آزاد ڪرائيندا. معصوم ماڻھن جي انھن قاتل دهشتگردن کي ڇو ٿا گوليون هڻو جن جي ڪري هي ڪرفيو لڳا آهن.

مون سمجھيو تہ اڄهو ٿا سڀ اسان جي مٿان ورن ۽ هاڻي بچڻ جو ڪوبہ آسرو ڪونهي. آفيسر چيو تہ اوهين پنهنجو تعارف ڪرايو؟ شهيد وراڻين تہ آئون هن وطن جو رهواسي آهيان، اسين هزارن سالن کان هن ڌرتيءَ تي رهون ٿا. اوهين ڪلھ جا آيل ڪيئن ٿا مون کان تعارف پڇو؟ بلڪ خود تعارف ڪرايو. ان تي آفيسر بگڙي پيو، حڪم ڏنائين تہ هن کي گرفتار ڪريو. مون ڏٺو تہ هاڻ معاملو هٿن مان ويو. مون شهيد کي منٿ ڪئي تہ سائين ضد نہ ڪريو تعارف ڪرائي جان ڇڏايو. مون کي چيائين تہ تون ماٺ ڪري ويھ. سڀ ٺيڪ ٿي ويندو. مون وراڻيو تہ سائين سڀ بلڪل ٺيڪ ڪونهي. پويان منهنجي سٿڻ کي هٿ لاءِ ڏسو. ان تي پاڻ کلي پيو. اسان کي چيو ويو تہ اوهان پنهنجي گاڏيءَ ۾ ويهو ۽ اسان سان گڏ هلو. اسين ٻئي پنهنجي گاڏيءَ ۾ ويٺاسين، اڳيان پويان هُنَ جون گاڏيون هيون. اسان کي شهر ۾ هيڊڪوارٽر تي آندو ويو اسين هُنَ جي گهيري ۾ پنهنجي گاڏيءَ ۾ ويٺا رهياسين. ڪجھ وقت کان پوءِ انهن جو هڪ ٻيو وڏو آفيسر آيو. جنهن هڪ ئي سوال ۾ ڪيترا سوال ڪيا. توهان قانون ٽوڙيو آهي؟ اوهان جو ڇا مسئلو آهي؟ توهين آهيو ڪير؟ توهان تي ڪيس داخل ڪري، جيل موڪليو ويندو. فاضل صاحب چيس تہ قانون ۽ آئين توهان ٽوڙيو آهي. توهان جا اهڪار ڏنڊي ۽ طاقت جي زور تي عام ماڻھن جو بي عزتيون ڪن ٿا ۽ انهن جي تذليل ڪري انهن کي ٻي درجي جو شهري ثابت ڪن ٿا. اهو تڪرار ڳپل دير هلندو رهيو. آخر هن چيو تہ

توهين پنهنجو نالو ٻڌايو. محمد فاضل جو ساڳيو جواب ته آئون هن ملڪ جو شهري آهيان. منهنجا حق اهي ئي آهن جيڪي هڪ عام شهري جا آهن. آفيسر واپس اندر بلڊنگ ۾ هليو ويو. اسين ساڳئي رائيفلن جي گهري ۾ بيٺا رهياسين. ڪجھ وقت کان پوءِ ڪمپائونڊ جي اندر سول سرڪاري گاڏي آئي. جنهن مان هڪ آفيسر لهي اسان ڏي آيو. فاضل صاحب کي چيائين ته سائين توهان آهيو ڇا، اسان کي ته هن پريشان ڪري ڇڏيو آهي. شهيد کي چيائين ته توهان هتي ويهو، آئون اندر آفيس مان ٿي موٽي اچان ٿو. هن جي وڃڻ کان پوءِ مون فاضل صاحب کان پڇيو ته هي ڪير آهي؟ مون کي ٻڌايائين: هي ايس ڊي ايم آهي. ٿوري دير ۾ ايس ڊي ايم ۽ ٻيو آفيسر بلڊنگ مان ٻاهر آيا. آفيسر پنهنجي اهلڪارن کي هٽڻ جو حڪم ڏنو. فاضل صاحب کي چيائون ته توهان کي تڪليف ٿي، هاڻي توهان ڀلي وڃو. اسين گاڏي ۾ ويهي نڪتاسين ته مون شهيد کي چيو ته هاڻي سڀ کان پهرين گهر هلي مون کي ڪپڙن جو ڪو وڳو ڏيو ته آئون پنهنجا ڪپڙا مٽايان. شهيد وري ٺهڪ ڏنو.

10/10/2001

اڄ هاءِ ڪورٽ ۾ منهنجي ضمانت جي درخواست جي ٻڌڻي رکيل هئي. آئون جيل تي ئي هوس ۽ دوست هاءِ ڪورٽ ويل هئا. 11 وڳي ماڙيءَ تان پرچي آئي. ويس ته ڊاڪٽر شام ۽ شاهنواز آيل هئا. جن ٻڌايو، ته ضمانت جي درخواست وري 12 تاريخ تي رکي وئي آهي. 3.30 بجي اقبال عنايت ملڻ لاءِ آيو، جنهن کان پوءِ ٻئي ۽ گهر وارا ملاقات تي آيا.

11/10/2001

اڄ اسپتال وڃڻ جو پروگرام هو. گارڊ نه اچڻ ڪري اهو نه ٿي سگهيو. آئون صبح جو تيار ٿي ورانڊي ۾ آيس ته وريام فقير اخبارون پڙهي رهيو هو. پڇيومانس ڪا " خاص خبر؟" حڪومت کي گار

ڏيندي چيائين: ”هڪڙي خراب خبر آهي.“ ائين چوندي اخبار ڪڍي منهنجي هٿ ۾ ڏنائين، جنهن ۾ اها خبر هئي ته صدارتي آرڊيننس ذريعي سي آر پي سي جا سيڪشن 497 جو 1/3,4 ۽ 426 جو 1/1 ختم ڪيا ويا آهن. هي اهي سيڪشن آهن جن جي ڪري جيڪڏهن ڪنهن ڪچي قيدي جو ڪنهن مقرر وقت جي اندر ڪيس جو فيصلو نه ٿو ٿئي يا پڪي قيدي جي ڪنهن مقرر وقت جي اندر اپيل طئي نٿي ٿئي ته ان جي ضمانت جو حق ٿي ٿو وڃي، بشرطيڪ ان ۾ دير جو سبب خود جوابدار نه هجي. اُهو مقرر وقت ڏوهه جي نوعيت يا مليل سزا تي منحصر هوندو آهي. ضمانت جو هي قانون ختم ڪري انڌير نگري جي انتها ڪئي وئي آهي. سي آر پي سي (Cr. P.C) جي هن قانون کي مارشلا جي دور ۾ به ختم نه ڪيو ويو هو. مارشل لا جي دور ۾ به ملٽري ڪورٽن جي ڪيسن کان سواءِ باقي عام ڪورٽن ۾ هي قانون لاڳو رهيو. هونئن هن قانون تحت هڪ سال ۽ ٻن سالن کان پوءِ ضمانت جوابدار جو حق هئي. هاڻي اهو حق کسيو ويو هو ۽ قانون ۾ اها تبديلي ڪئي وئي آهي ته ضمانت فقط ميرٽ جي بنياد تي ٿيندي، جيڪا طئي ڪرڻ جج جو پنهنجو اختيار آهي. هونئن به ضمانت ڏيڻ يا رد ڪرڻ ڪلي طرح جج يا ججن جو اختيار ئي آهي پر هن آرڊيننس سان حڪومت کي قيدين جي ضمانت واري حق تي اثر انداز ٿيڻ جو سبب ملي ويو آهي. وريام فقير جڏهن صبح جو اخبارون پڙهندو آهي ته انهن ۾ پهرين نيب جون خبرون ڳوليندو آهي. نيب جي قيدين جي حوالي سان ڪا مثبت خبر ملندي اٿس ته ٻڌائيندو آهي ته: چڱي خبر آهي ۽ جيڪڏهن ڪا منفي ڳالهه هوندي ته ٻڌائيندو، بري خبر آهي. پر جيڪڏهن نيب جي حوالي سان ڪا به خبر نه ملبس ته چوندو، هيٺريون اخبارون پڙهيون اٿم پر منجهن ڪجهه ئي ڪونهي.

2.00 بجي اسلم ملاقات تي آيو. 4.30 بجي ڏاري ماڙيءَ تان اچي رهيو هوس ته نئين ڪمپيوٽر روم تي آءِ جي برگيڊيئر نثار مهر سان ملاقات ٿي. شام جو ڊاڪٽر امبرت راءِ وريام فقير جو بلڊ پريشر چيڪ ڪرڻ لاءِ وارڊ ۾ آيو هو. اُتي فقير، صديقي، دائود خان بلڊ پريشر چيڪ ڪرايو. ڊاڪٽر سان ڪافي دير گپ شپ ٿي. شام

جو 7.00 بجي 14 وارڊ ۾ ويس ته اُتي خان محمد، حاجي ايوب، اسلام الدين، عثمان فاروقي، ستار ڏيرو، صديق گگڙ ۽ شفيع ويٺا هئا. ڪچهريءَ ۾ صدارتي آرڊيننس تي بحث هلي رهيو هو.

ڪن دوستن جو خيال هو ته هي آرڊيننس تمام خراب آيو آهي ۽ ان جو عام قيدين تي گهڻو بُرو اثر پوندو. جڏهن ته ڪن جو خيال هو ته هي آرڊيننس ضمانت جي لاءِ تمام گهڻو فائديمند ٿيندو، جو ان مان مقرر وقت واري پابندي ختم ٿي وئي آهي. آئون ڪو قانون جو ڄاڻو نه ڪونه هئس پرخيالن جي ڏي وٺ تائين آئون پهرين خيال وارن سان متفق هئس. اتان ٿي واپس پنهنجي وارڊ ڏي آيس ته فقير صاحب ٻاهر ئي بيٺو هو. چيائين، سائين ايڏانهن ايڏي وڏي ميٽنگ لڳي پئي هئي ڇا؟ چيومانس، اها سڄي توهان واري آرڊيننس تي پئي هلي.

اڄ آمريڪا ۾ ٿيل دهشتگرديءَ جي واقعن کي هڪ مهينو گذري چڪو آهي. 11 سيپٽمبر جي دهشتگرديءَ جي واقعن دنيا جي واحد سپرپاور کي خوفزده ڪري ٿرٿلي ۾ وجهي ڇڏيو آهي. 11 سيپٽمبر تي ورلڊ ٽريڊ سينٽر (W.T.C) جي بلند عمارت کي چند گهڙين جي اندر مٽيءَ جو ڍير بڻايو ويو. اها عمارت پنهنجي بلنديءَ ۾ دنيا جي اندر آمريڪا جي معاشي ۽ تجارتي بلندي ۽ تسلط جي عڪاس هئي. ٻيو نشانو پينٽاگون (Pentagon) کي بڻايو ويو، جيڪو پنهنجي طاقت ۾ دنيا تي آمريڪا جي مٿاهپ (Supremacy) جو نشان (Symbol) آهي. آمريڪا جيڪو بظاهر دنيا جي اندر امن جو پيامبر بڻجي دهشت گرديءَ خلاف جنگ لڙي رهيو آهي. دنيا جو اهو طاقتور ترين ملڪ، جنهن کي گهٽ ۾ گهٽ هن وقت سندس دنيا تي قائم بادشاهت آڏو ڪوبه چئلينج سامهون ڪونهي. ان جي اوليت دنيا تي پنهنجي حاڪميت قائم رکڻ کان پوءِ پنهنجي ملڪ اندر امن امان قائم رکڻ ۽ پنهنجي شهرين جي مڪمل حفاظت ڪرڻ آهي، آمريڪا جي تاريخ ٻڌائي ٿي ته اهو انهيءَ مقصد لاءِ هر جائز ۽ ناجائز عمل ڪري سگهي ٿو.

11 سيپٽمبر تي ٿيل خوفناڪ ۽ لرزه انگيز دهشتگرد حملن جو آمريڪا ڪڏهن تصور به نٿي ڪري سگهيو. آمريڪا جيڪو پنهنجي طاقت ۽ قوت جي استعمال لاءِ ٻين ملڪن جون سرزمينون منتخب

ڪندو رهيو آهي ۽ پنهنجي سپر پاور ٿيڻ جي جدوجهد جون تمام جنگيون، فساد، خونريزيون ۽ تباهيون ٻين ملڪن اندر ڪرائيندو رهيو آهي، ان جي سرزمين تي اوڻهين صدي جي خانه جنگي ڪانپوءِ ڪابه جنگ نه لڙي وئي آهي ۽ نه ئي ان جي سرحدن اندر ڪو ٻيو ملڪ يا طاقت حمله آور ٿي آهي.

اوڻهين صدي جي خانه جنگي جيڪا (1860_65ع) ۾ آمريڪا جي رياستن درميان وڙهي وئي، اها آمريڪا جي نئين علائقن ۾ غلاميءَ کي وڌائڻ يا ختم ڪرڻ جي مسئلي تي اترين رياستن (Union) ۽ ڏاکڻين رياستن (Confederacy) جي وچ ۾ جنگ هئي. آمريڪا جي تاريخ جي ان خونخوار جنگ جي پڄاڻي غلامي ختم ڪرڻ جي حامي يونين -Un ionist جي فتح جي صورت ۾ ٿي، پر انهن جي اُن فتح کي ابراهم لنڪن جي قتل غمگين بڻائي ڇڏيو. ان خانه جنگي کان پوءِ آمريڪين ڪڏهن به پنهنجي سرزمين تي ڪابه جنگ نه وڙهي آهي.

آمريڪين جو آمريڪا جي ڌرتي تي ٻيو قتل عام تڏهن ٿيو، جڏهن ٻي عالمگير جنگ ۾ جاپان پرل هاربر تي حملو ڪيو. ٻي عالمي جنگ جيڪا يورپ، آفريڪا ۽ ايشيا جي ميدانن تي وڙهي پئي وئي ۽ آمريڪا شروع ۾ سڌيءَ طرح ان جنگ ۾ شامل نه هو پر 2 ڊسمبر 1941ع تي جاپان جي پرل هاربر تي حملي آمريڪا کي ٻي عالمي جنگ ۾ سڌو سنئون گهڙڻ تي مجبور ڪري ڇڏيو. جاپان پرل هاربر تي حملو ڪري نه رڳو اتي آمريڪي فوجي تنصيباتن کي تباهه ڪري ڇڏيو هو، پر انهن جي ئي سرزمين تي ڪيترن ئي سَون آمريڪين کي خون ۾ رڱي ڇڏيو هو. جنهن جو بدلو آمريڪا آگسٽ 1945ع ۾ عالمي جنگ جي خاتمي وقت جاپاني شهرن هيروشيما ۽ ناگاساڪي تي ائٽم بم اڇلائي ٻنهي شهرن کي هزارين جاپانين سميت نيست نابود ڪرڻ جي صورت ۾ ورتو. پرل هاربر تي ٿيل حملي ڪانپوءِ هي پهريون ڀيرو هو جو آمريڪين تي انهن جي زمين تي حملو ڪيو ويو هو ۽ هزارين آمريڪين سميت ڪيترن ئي انسانن کي جيئري لکين ٽن ملبي ۽ مٽيءَ جي اندر دفن ڪيو ويو هو.

1941ع ۾ پرل هاربر تي ٿيل حملي ۽ 60 سال پوءِ ورلڊ ٽريڊ سينٽر ۽ پينٽاگان تي ٿيل حملن ۾ گهڻو فرق هو. سٺ سال اڳ

آمريڪا دنيا جي تنها واحد طاقت ڪونہ هو. دنيا جي مٿان آمريڪي طاقت جو اجا ايڏو وڏو دٻدٻو ڇمايل نہ هو. آمريڪا کي دنيا مٿان ايترو سياسي، معاشي ۽ اقتصادي تسلط حاصل نہ هو. ان وقت پرل هاربر تي حملو ڪرڻ وارا جهاز جاپاني هئا ۽ جاپان جي سرزمين تان اڏاڻا هئا، جڏهن تہ ورلڊ ٽريڊ سينٽر ۽ پينٽاگان کي تباهہ ڪندڙ جهاز خود آمريڪي هئا ۽ آمريڪا جي پنهنجي سرزمين تان مختلف ايئرپورٽن تان اڏاڻا هئا. انهن ۾ گهڻا مسافر بہ آمريڪي هئا، تہ بارود طور ڪم ڏيندڙ جهازن ۾ پيٽرول تيل بہ آمريڪي هو ۽ ان کي هلائيندڙ پائلٽ بہ آمريڪي شهريت رکندڙ هئا.

آمريڪي ڪڏهن بہ ايترو خوفزده ۽ دهشت زده نہ ٿيا هوندا، جيترو هنن واقعن کان پوءِ ٿيا آهن. انهن واقعن نہ رڳو آمريڪا پر پوري اولهہ کي ڳڻتيءَ واري صورتحال ۾ وجهي ڇڏيو. آمريڪا جيڪو هن وقت دنيا جو بي تاج باشاهہ بنيل آهي، جيڪڏهن ان سان سندس ئي ملڪ ۾ اهو سڀ ڪجهہ ٿي سگهي ٿو تہ پوءِ يورپ ڪيئن ٿو محفوظ رهي سگهي؟ انگريز بادشاهہ جنهن جو يونين جيڪ (برطانوي جهنڊو) ڪنهن زماني ۾ اڌ دنيا مٿان ڦڙڪندو هو ۽ دنيا جي وڏي ۾ وڏي نوآبادياتي نظام جو مالڪ هو جنهن ۾ آمريڪا بہ شامل هو، اهو بہ هينئر آمريڪا جي آسري ۽ سهاري تي هلي رهيو آهي.

دنيا جي تاريخ ۾ مختلف دورن ۾ ڪيترائي ملڪ سپر پاور رهيا آهن ۽ ڌرتيءَ تي طاقت جا مرڪز (Power Centers) تبديل ٿيندا رهيا آهن. وقت سان چٽ پٽ سڀ لڳندا رهيا آهن، هر ڪمال زوال جو مزو چکيندو رهيو آهي. مصر جا فرعون، بابل (Babylon) ۽ ميسوپوٽيما جون تهذيبون، يونان جي تهذيب ۽ شهري رياستون، ايران جو عظيم دارا Darius-I ۽ Gyrus the Great، سڪندر اعظم، عظيم رومن امپائر، مسلمانن جي سلطنت عثمانيہ Ottoman Empire، هندستان جا مغل، فرانس جا لوئز Louis، تاج برطانيہ Great Brittian، روس جا زار، جرمنيءَ جا قيصر ۽ سوويت يونين پنهنجي وقت ۾ دنيا جون بي مثال طاقتون رهيون آهن. پر انساني تاريخ بڌائي ٿي، تہ اهڙا وقت تمام ورلي آيا آهن، جو ڪنهن قوم يا ملڪ جي بي پناهہ طاقت دنيا ۾ ناقابل چئلينج رهي هجي. جيئن هن وقت آمريڪا جي آهي.

1990ع واري ڏهاڪي ۾ سوويت يونين (U.S.S.R.) جي خاتمي کان پوءِ آمريڪا دنيا جي اقتدار جو ٻئي ڪنهن جي ڀ شرڪت ڪانسواءِ اڪيلو مالڪ بڻجي ويو آهي. سوويت يونين جيڪو نہ رڳو هڪ وڏي عسڪري عالمي طاقت هو، پر دنيا جي اُن عظيم ۽ پرڪشش نظريي جو پوئلڳ ۽ محافظ ب هو جنهن ويهين صديءَ ۾ سامراج ۽ سرمائيدارن جون ننڊون حرام ڪري ڇڏيون هيون. لينن جي قيادت ۾ دنيا جي پهرين سوشلسٽ رياست سوويت يونين جي قائم ٿيڻ کانپوءِ فقط اڌ صديءَ جي اندر اهو نظريو دنيا جي آباديءَ جي ٽئين حصي کان وڌيڪ آبادي تي حڪمراني ڪري رهيو هو. آمريڪا روسين کان نہ، پر ان نظريي کان خائف هو، جيڪو جيڪڏهن پنهنجي اصل روح سان عمل ۾ اچي ها تہ اڄ دنيا جو نقشو تبديل ٿيل هجي ها ۽ دنيا مان طاقت جو توازن (Balance of Power) ائين ختم نہ ٿي وڃي ها، جيئن اڄ آهي.

شايد برطانوي عظيم مفڪر ائڊم اسمٿ Adam Smith جي اها پيشن گوئي اڄ برحق نہ لڳي ها جيڪا هن پنهنجي همعصر آمريڪي رياستدان مفڪر اليگزينڊر هيملٽن Alexander Hamilton کي نظر ۾ رکندي 1776ع ۾ ڇپجندڙ پنهنجي جڳ مشهور ڪتاب ”قومن جي دولت“ ۾ ڪئي. هو لکي ٿو تہ ”(آمريڪي) دڪاندارن ۽ واپارين مان رياستدان (Statesman) ۽ قانون ساز (Legislator) بڻجي ويا آهن ۽ ان ڪوشش ۾ آهن تہ هڪ وسيع مملڪت جي حڪومت جو نظام قائم ڪري وٺن. هو فخريہ چون ٿا تہ انهن جو هي ملڪ (آمريڪا) ايترو وڏو ۽ طاقتور هوندو جو ان جهڙو دنيا ۾ ڏينهن تائين نہ ڏٺو هوندو ۽ ان ۾ عجب نہ آهي تہ هو ان ۾ ڪامياب ب ٿي وڃن.“

جڏهن ائڊم سمٿ هي لفظ لکي رهيو هو، تہ ان وقت آمريڪا آزاد ب نہ ٿيو هو ۽ اڃا اهو برطانيا جي ڪالوني هو. ان ئي سال آمريڪا کي برطانيا جي نوآبادياتي نظام مان آزادي ملي. اڄ ان کان سوا ٻہ سئو سال پوءِ آمريڪا کي دنيا جي واحد طاقت واري حيثيت حاصل ٿي چڪي آهي.

آمريڪا هن سڄي دهشت گرديءَ جو ذميوار مسلم انتها پسندن کي قرار ڏيئي چڪو آهي، جن جي اڳواڻي اُسامہ بن لادن ڪري رهيو

آهي. آمريڪا ڪجهه ڏينهن کان افغانستان تي حملو به شروع ڪري چڪو آهي. هن وقت جيڪو سوال اڀري ٿو، اهو نه ته بن لادن يا افغانستان جو ڇا ٿيندو، پر اهو ته ڏکڻ ايشيا جي هن پوري خطي جي فوجي ۽ سياسي بيهڪ ڪهڙي وچي بيهندي. طالبان حڪومت ختم ڪرڻ آمريڪا جي لاءِ ڪو مسئلو نه آهي پر طالبان جي لاءِ ته پاڪستان ئي ڪافي آهي. آمريڪا کي نه ته افغانستان کي پنهنجي نوآبادياتي ناهڻو آهي ۽ نه ئي اتي پنهنجون مستقل فوجون ويهارڻيون آهن. ها، البته اُتي پنهنجي ڪٺ پتلي افغان حڪومت ضرور قائم ڪندو. آمريڪي فوجون افغانستان ۾ زميني جنگ ۾ پنهنجو پاڻ کي سڌو سنئون گهٽي عرصي لاءِ نه ڦاسائينديون. پر اهو ڪم هو افغانن کان ئي وٺنديون. يعني اتر اتحاد ۽ ظاهر شاهه جي ڪلهي تي آمريڪي بندوق هلندي.

ڪي چون ٿا ته آمريڪا سان افغانستان ۾ اهو حشر ٿيندو جيڪو روس سان ٿيو، ان جو فيصلو وقت ئي ڪندو پر ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته افغاني جنگجو آهن. اهي پهاڙن جي پيداوار آهن ۽ سخت جان آهن،ڪيترن ئي سالن تائين پهاڙن ۾ رهي مزاحمتي جنگ وڙهي سگهن ٿا. قديم توڙي جديد تاريخ ۾ هو حملہ آورن سان مهاڏو اٽڪائيندا آيا آهن. پر 1980ع واري ڏهاڪي ۾ جيڪا روس خلاف افغانستان جي سرزمين تي جنگ لڙي وئي، ڇا اها فقط افغانين لڙي هئي؟ آمريڪا افغان لڙائي ۽ روس افغان لڙائي ۾ جيڪڏهن رڳو ڪجهه شين جي پيٽ ڪبي ته صورتحال واضح طور سامهون اچي ويندي. جڏهن روس افغانستان جي اندر مداخلت ڪئي ته ان وقت خود روس معاشي طور عدم استحڪام جو شڪار هو. سوويت يونين جي ڪميونسٽ پارٽي روس جو مراعات يافته طبقو بنجي چڪي هئي جيڪا پنهنجي 70 سالن کان وڌيڪ بادشاهت جي آخري ڏهاڪي۾ داخل ٿي چڪي هئي. سوويت يونين جي اندر علائقائي ۽ قومي ڪشمڪش هڪ لاوي وانگر ٻري رهي هئي. رڳو افغانستان نه، پر سوويت يونين جو اجگر جيڏو دفاعي خرچ ان جي پوئتي پوندڙ ۽ ٽٽندڙ ڦٽندڙ معيشيت لاءِ ناقابل برداشت هو، ان سڄي جنگ ۾ عالمي طرح روس تنها هو. ايتري قدر جو

ڪميونسٽ چين بہ هن جو مخالف هو. باقي ٻيو اوڀر يورپ يا وارسا پئڪٽ جا ملڪ خود معاشي طرح روس تي بوجهہ هئا.

جڏهن تہ هن وقت آمريڪا پوري دنيا جي معيشت کي ڪنٽرول ڪري رهيو آهي. دنيا جا عالمي معاشي ادارا ان جي اشارن جا محتاج آهن ۽ پورو اولهہ (Western World) هن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملايو بيٺو آهي ان کان علاوه عرب ملڪ ۽ انهن جي دولت بہ هن جنگ ۾ اسلامي انتها پسندن سان نہ پر مغربي دنيا سان شامل آهي. جڏهن تہ افغان روس جنگ ۾ اهي سڀ طاقتون، انهن جو ميڊيا، پئسو ۽ هٿيار افغان انتهاپسندن سان گڏ هئا. اجا بہ جيڪڏهن ان کي هيئن چيو وڃي تہ افغانستان جي اندر روس کي شڪست افغان مجاهدين نہ پر آمريڪا، مغربي دنيا، آمريڪي مفادن جي حامي عرب ملڪن ۽ پاڪستان پنهنجا تمام تر وسيلا ڪتب آڻي پوءِ ڏني تہ ان ۾ ڪوبہ شڪ ۽ وڏائي نہ ٿيندو. ان جو اندروني عنصر اهو هو تہ روس افغانستان ۾ شڪست کائڻ کان اڳ پنهنجي اندروني نظام ۾ شڪست کائي چڪو هو.

ان افغان جنگ دوران آمريڪا پاڪستان جي ذريعي ايترو تہ هٿيار ڏنو جو ايڏو عرصو گذرڻ باوجود اڄ بہ پاڪستان، افغانستان ۽ ڪشمير ۾ اهوئي هٿيار استعمال ٿي رهيو آهي. اڄ بہ افغانستان جي اندر آمريڪا جا هٿيار ئي آمريڪا جي خلاف استعمال ٿي رهيا آهن. پاڪستان کي روس خلاف استعمال ڪرڻ لاءِ اربين ڊالر امداد ڏني وئي، جيڪا تقريباً ان وقت جا حڪمران هڙپ ڪري ويا. جيڪڏهن ان وقت پاڪستان ان امداد مان قرض جي ادائيگي ڪري ها تہ ملڪ جو قرض لاهڻ ۾ ان مليل اربين ڊالر امداد جو چوٿون حصو بہ خرچ نہ ٿئي ها ۽ ملڪ مڙني قرضن کان آجو ٿي وڃي ها. آمريڪا، روس ۽ ڪميونزم کي ڪفر قرار ڏئي، انهن جي خلاف مذهبي انتهاپسندي جي هٿيار کي استعمال ڪندي مسلم ملان ميدان تي لاٿو، جنهن افغانستان ۾ روس خلاف تہ خوب استعمال ٿيو، پر هن وقت آمريڪا جي مٿي جو سور بڻيل آهي.

آمريڪا افغانستان ۾ پنهنجي مرضيءَ جي حڪومت مسلط ڪرڻ ۾ تہ ڪامياب ويندو پر وڏا شهر ڇڏي اندرين علائقن ۾ ان حڪومت کي مسلسل مزاحمت کي منهن ڏيڻو پوندو. دنيا جي فاتحين لاءِ افغانستان

هڪ گذر گاهه رهيو آهي، جيڪو ڪين وچ ايشيا ۽ هندستان ڪٽي ٿو اچي. ڪوروش (Cyrus the Great)، دارا اعظم(Great Darius-I) سڪندر اعظم، چنگيز خان، تيمورلنگ، عرب فاتحين ۽ نادر شاهه افغانستان جا جبل ۽ پهاڙ انهي ڪري فتح ڪيا جو زرخيز ۽ دولتمند هندستان تائين رسائي حاصل ڪري سگهن. اوڻهين صديءَ ۾ برطانيا پنهنجي هندستان جي بادشاهت کي ٻين حملہ آورن کان محفوظ رکڻ لاءِ افغانستان سان ٻہ جنگيون لڙيو. مٿئين سيني سپہ سالارن کي افغان قبيلن جي مزاحمت کي منهن ڏيڻو پيو.

ڇا، آمريڪا فقط افغانستان جا سُڃا پهاڙ فتح ڪرڻ جي لاءِ اربين ڊالر خرچ ڪندو؟ ان جا ٻہ جواب ٿي سگهن ٿا: هڪ تہ آمريڪا جي اندر ٿيل دهشتگرد ڪارروايون آمريڪي حڪومت تي عوام جي اعتماد کي ڌوڏي ڇڏيو آهي، پوري دنيا جي مٿان آمريڪا جي قائم ڪيل بالادستي جي دٻدٻي ۽ معاشي تسلط ۾ گهڻا ڏار پئجي ويا آهن. آمريڪا جي معاشي استحڪام کي زبردست ڌڪ لڳو آهي. آمريڪا جون اسٽاڪ ايڪسچينج ويهي رهيون ۽ ڪيترين ئي ايئرلائنون ٻيهجي ويون آهن. آمريڪا ۽ يورپ جو ٽوئرزم اڌ کان ٻہ گهٽجي چڪو آهي. سڀ کان وڌيڪ اهم ڳالهہ تہ ورلڊ ٽريڊ سينٽر ۽ پينٽاگان تي حملن جي نتيجي ۾ آمريڪا جو ناقابل تسخير دفاعي نظام بلڪل وائڙو ۽ وائکو ٿي ويو آهي. انهن سيني شين جي بحاليءَ جي لاءِ آمريڪا اربين تہ ڇا، کربين ڊالر بہ خرچ ڪري سگهي ٿو.

ٻيو تہ پاڪستان، سينٽرل ايشين اسٽيٽس (وچ ايشيائي رياستن) ۾ وچ اوير ۾ ايڏي پئماني تي فوجي ساز سامان ۽ جٿن جي تعيناتي ۽ آمريڪي بحري ٻيڙن جي آمد جا فقط طالبان جي ڪمزور حڪومت کي ختم ڪرڻ ۽ بن لادن کي پڪڙڻ لاءِ آهي يا ان جو تعلق هن حصي ۾ آمريڪي دائمي مفاد سان بہ آهي؟ هن وقت بظاهر تہ آمريڪا اهي سڄ ڪشالا دنيا جي امن ۽ شانتي ڏيڻ لاءِ پيو ڪري، پر آمريڪا هميشہ پنهنجي دائمي مفادن کي زياده اهميت ڏني آهي. سوويت يونين جي ختم ٿيڻ کانپوءِ ڏکڻ ايشيا جو خطو آمريڪا جي لاءِ خاص حيثيت حاصل ڪري چڪو آهي.وچ ايشيائي رياستن جي دولت ۽ اتي

طاقتور چين جي موجودگي آمريڪا جي لاءِ نڙيءَ ۾ ڦاٿل هڪ ڪنڊي وانگر آهي.

چين جيڪو نه رڳو هڪ فوجي طاقت آهي، پر ان جي معاشي ترقي ۽ ٽيڪنالاجي ايشيا سان گڏ يورپ ۽ آمريڪا ۾ به پنهنجي وسيع مارڪيٽ حاصل ڪري چڪي آهي. سينٽرل انڊيپينڊنٽ اسٽيٽس (C.I.S.) جي نئين ۽ وسيع مارڪيٽ چين جي پهچ ۽ رينج ۾ آهي. آمريڪا طرفان ڪشمير مسئلو حل ڪرڻ پڻ ان سلسلي جي ڪڙي آهي. تنهن ڪان پوءِ آمريڪا جي نئين عالمي نظام (New Wrold Order) ۾ هن خطي جي ملڪن جو نقشو تبديل آهي ۽ انهيءَ لاءِ به آمريڪا پنهنجي عسڪري موجودگي ضروري سمجهي ٿو.

هاڻي ان ڳالهه تي اچجي، ته اُسامه يا انتها پسند ملان ڪنهن جي پيداوار آهي. اُسامه بن لادن جي تربيت ڪنهن مسجد يا مدرسي ۾ نه پر آمريڪي سي آءِ اي (C.I.A). ۽ برطانيه جي اسپيشل فورس (S.A.S) جي زيرنگراني ٿيندي رهي آهي. بنياد پرست مذهبي ۽ فوجي تربيت وٺڻ کانپوءِ کيس افغانستان ۾ سوويت يونين خلاف استعمال ٿيڻ لاءِ ميدان تي لاٿو ويو. اڄ جو انتهاپسند ملو ڪنهن بي هنڌان نه پر 1980ع واري ڏهاڪي ۾ آمريڪي سي- آءِ- اي ۽ پاڪستاني ادارن جي مشترڪه نرسريءَ جي پيداوار آهي. جڏهن افغانستان ۾ انهن جو ڪردار ختم ٿي ويو ته پاڪستاني ادارن جن افغانستان ۾ سي آءِ اي سان گڏيل ڪارروايون (Operations) ۾ ڪافي تجربو ۽ ٻيو گهڻو ڪجهه حاصل ڪري ورتو هو، ان کي استعمال ڪندي اسلامي انتهاپسنديءَ کي ڪشمير ۾ شه ڏني ۽ 90 واري ڏهاڪي ۾ ان کي تمام گهڻو مضبوط ۽ طاقتور ڪري ڇڏيو. سوشلسٽ آئيڊيالاجي جي پس پرده ٿي وڃڻ، ترقي پسند ۽ قومي تحريڪن جي ڪمزور ٿيڻ کان پوءِ آمريڪا انتها پسند اسلامي آئيڊيالاجي کي پنهنجي عالمي طاقت جي لاءِ خطرو سمجهي ٿو. حالانڪ هن وقت ترقي پسند ۽ قومي تحريڪون کو دنيا مان ختم نه ٿي ويون آهن، پر دنيا جي نقشي تي طاقت جو توازن تبديل ٿي وڃڻ کان پوءِ اهي تحريڪون ڪمزور ٿي عملي طرح ختم ٿي ويون آهن يا بلڪل نڌڻڪيون ۽ بي واهيون ٿي ويون آهن. عوام ۽

خصوصاً نوجوانن کي انهيءَ ۾ ڪو اتساهه (Inspiration) نظر نہ ٿو اچي.

اهو ئي سبب آهي جو سنڌ جهڙي صوبي ۾ جنهن جو عوام ڪڏهن مذهبي انتهاپسنديءَ جي ويجهو بہ نہ ڀٽڪيو هو، اتي اڄ اندرون سنڌ جي هر ضعلي جي اندر ڪيترن ئي نوجوانن جا لاش پهچي چڪا آهن، جيڪي مذهبي انتهاپسنديءَ جي جذبي ۾ ڪشمير ۽ افغانستان ۾ جهاد جي جنگ لڙڻ ويا. اڄان بہ ڪيترا نوجوان ان ۾ شامل آهن ۽ نوان وڃي رهيا آهن. اڄ کان ڏهہ ٻارهن سال اڳ اها ڳالهہ تصور بہ نہ ڪري سگهبي هئي تہ سنڌ جو نوجوان جيڪو مذهبي ڪٽرپڻي کان پري هو، اهو قومي ۽ ترقي پسند جذبن سان سرشار هو ۽ تحريڪن ۾ ڀرپور ڪردار ادا ڪري رهيو هو، اهو مذهبي انتهاپسنديءَ جي ور چڙهي ويندو. ڪيڏانهن منهن مريم جو ڪيڏانهن تندو الهيار!

اها ڊرامائي تبديلي رڳو ان صورتحال جي ڪري پيدا ٿي، جنهن ۾ ڪابي ذر ۽ قومي تحريڪن جي ڪمزور ٿيڻ کان پوءِ هڪ خال (Vacuum) پيدا ٿيو آهي، جنهن کي اسلامي انتهاپسندي پُر ڪيو آهي. نوجوانن جي ڪجهہ ڪرڻ جي جذبي (Excitement) کي مذهبي انتهاپسنديءَ ۾ ڪشش نظر آئي آهي ۽ آهستي آهستي ان رجحان ۾ اضافو ٿيندو پيو وڃي. آمريڪا جي اندر دهشت گرديءَ جي واقعن کان قطع نظر هڪ ٻي ڳالهہ غور طلب آهي تہ بنياد پرست ملن ڪيتري قدر آمريڪا جو دشمن آهي؟ اها ڳالهہ نہ وسارڻ کپي تہ انهن مان ڪيترن ئي جي تربيت مغربي ادارن ۾ ٿي آهي.

اهڙا مثال ۽ واقعا هڪ کان وڌيڪ موجود آهن، تہ آمريڪا پنهنجا دائمي مفاد حاصل ڪرڻ ۽ انهن جي تحفظ لاءِ ڪجهہ بہ ڪري سگهي ٿو. ڪن خاص واقعن ۽ وقتن تي آمريڪا جا پهرئين نمبر جا دشمن اڳتي هلي آمريڪي توسيع پسند مفادن جا محافظ ثابت ٿيا آهن.

ايران ۽ عراق جي جنگ ۽ ان کانپوءِ 1990ع واري ڏهاڪي ۾ عراق جي صدام حسين جي ڪردار مان ڪنهن کي فائدو پهتو؟ سعودي عرب ۽ ڪويت کي آمريڪي فوجن جي خرچ ۽ اسلحہ جي خريداريءَ ۾ سوين ارب ڊالر آمريڪا کي ادائيگي ڪرڻي پئي. انهن علائقن ۾ آمريڪا کي مستقل اڏا ۽ فوجي چانوٽيون مليون ۽ اهي بہ عرب ملڪن

جي خرچ تي! آمريڪي يهودين جي عراق کي ڪمزور ڪرڻ جي پاليسي ڪاميابيءَ سان همڪنار ٿي. منهنجو اهو مطلب قطعي نه آهي ته موجوده صورتحال ۾ به لازمي طرح ائين هجي، پر اهو هڪ امڪاني پاسو ضرور آهي.

هن سڄي صورتحال ۾ پاڪستان پنهنجو ڪردار طئي ڪري چڪو آهي، يعني آمريڪا ۽ ان جي اتحادين جو ساٿ ڏيڻ. حڪومت جي ان فيصلي تي ڪي حلقا تنقيد ته ڪي حمايت ڪري رهيا آهن. حمايت ڪرڻ وارن جو اهو چوڻ آهي ته جنرل پرويز مشرف تمام همت ۽ جرئت وارو قدم (Bold and Courageous Step) کنيو ۽ اهو صحيح فيصلو آهي جيڪو ملڪ ۽ قوم جي فائدي ۾ آهي. يقيناً مذهبي انتهاپسنديءَ ۽ دهشت گرديءَ جي مقابلي ۾ عالمي برادريءَ جو ساٿ ڏيڻ بلڪل صحيح فيصلو آهي، پر منهنجي خيال ۾ صحيح فيصلي جي ڳالهه اتي ٿيندي آهي جتي هڪ کان وڌيڪ موقعا (Options) موجود هجن. ڇا اسان وٽ هن صوتحال ۾ آمريڪا جو ساٿ ڏيڻ کان سواءِ ٻيو ڪو رستو به هو جو اسان اهو اختيار ڪري سگهون ها.

منهنجي خيال ۾ پاڪستان حڪومت افغان مسئلي تي جيڪو ڪجهه ڪيو آهي، ان کان سواءِ ٻيو ڪجهه ڪري به نٿي سگهي. حڪومت جي ان فيصلي جا ڪهڙا نتيجا نڪرندا، اهو ته ايندڙ وقت ثابت ڪندو، پر ان جا ٻئي پاسا ذهن ۾ رکڻ کپن. ان جا ڪجهه مثبت پهلو آهن ته ڪجهه منفي نتيجا به نڪرندا. پاڪستان آمريڪا جي مدد ڪري، ان جو اتحادي ٿي عالمي طرح تنها ٿيڻ کان بچي ويندو، ٻيو ته آمريڪا ۽ ان جي اتحادين جي مدد سان پاڪستان پنهنجي معاشي بدحاليءَ جي صورتحال کي تبديل ڪري سگهي ٿو. بشرطيڪ ملندڙ قرض ۽ امداد کي صحيح طريقي سان استعمال ڪيو وڃي ۽ ملندڙ معاشي فائدن کي چند شخصي مفادن کان بچائي ملڪ ۽ عوام جي فائدي ۾ استعمال ڪيو وڃي. حڪومت جي آمريڪا جي اتحادي ٿيڻ جي ان عمل جون ملڪ جون لبرل سياسي قوتون حمايت ڪنديون. ان صورت ۾ حڪومت سان انهن جي مفاهمت جا ڪنهن حد تائين امڪان به پيدا ٿي سگهن ٿا.

اسان جي ملڪ جي اندر افغان مسئلي تي صورتحال اڳي کان گھڻي مختلف آهي. يعني اڳوڻيون آمريڪا ۽ حڪومت جون مددگار ذريون جن ۾ ڪجھ اعتدال پسند سياستدانن ۽ تنظيمن کان علاوه مذهبي سياسي تنظيمون ۽ انتهاپسند مذهبي تنظيمون، جيڪي هميشه آمريڪا جا مددگار رهيا آهن، اُهي هينئر هن مسئلي تي آمريڪا جا سخت مخالف آهن. ٻي طرف لبرل ۽ ڪجھ اعتدال پسند سياستدان ۽ تنظيمون جيڪي حڪومت مخالف آهن، اُهي هن مسئلي تي آمريڪا ۽ حڪومت جي تائيد ڪري رهيا آهن. هن سڄي صورتحال ۾ هڪ ڳالھ ضرور محسوس ڪئي ويندي ته پاڪستاني مقتدر قوتن جو گذريل ٽيهن سالن ۾ جيڪو سياسي ڪردار رهيو آهي، اهو هن نئين تبديليءَ ۾ پنهنجي ڪھڙي نئين صورت اختيار ڪري ٿو. پاڪستان جي پوري تاريخ ۾، پر خاص طور تي گذريل ٽيهن سالن ۾ ملڪ جون ساڄي ڌر جون سياسي قوتون جن ۾ مذهبي ۽ ڪٽرمذهبي جماعتون به اچي وڃن ٿيون، اُهي ملڪي اسٽيبلشمنٽ جون فطري اتحادي (Natural allies) رهيون آهن ۽ هاڻي اهي ئي قوتون افغان مسئلي تي حڪومت سان مدمقابل ٿينديون نظر اچن ٿيون. بجا طور تي پاڪستان جو عوام ڪڏهن به اڪثريت ۾ مذهبي جماعتن جي پوئيان نه ويو آهي، پر هن مسئلي ۾ ڪجھ ٻيا پهلو آهن، جيڪي نظرانداز نٿا ڪري سگھجن.

هڪ ته ملڪ جي لبرل عوام ۾ هوندي به آمريڪا مخالف جذبات موجود آهن. ٻيو ته اسان جي ملڪ جي عوام جون همدرديون هميشه مظلوم سان رهيون آهن، پر ڏاڍي سان نه. هن صورتحال ۾ آمريڪا ۽ ان جا اتحادي ڏاڍائي ڪندڙ ۽ افغانستان يا اسامه مظلوم آهن. ٽيون ته مذهبي قوتن جي نيٽ ورڪ ۾ گذريل ڏهاڪي ۾ زبردست اضافو ٿيو آهي. چوٿون ته ملڪ جي اندر مذهبي نظرياتي آئيڊيالوجي يعني پنهنجي وقت جي ساڄي ڌر سان مقابلو ڪندڙ ترقي پسند قوتون تقريباً پنهنجو وجود وڃائي چڪيون آهن. سڀ کان وڏيڪ اهم ۽ پنجون ته ملڪ جي اسٽيبلشمنٽ جي اندر به هڪ اهڙو طاقتور عنصر Faction موجود آهي، جيڪو نه رڳو انتها پسند مذهبي قوتن جو مددگار آهي پر انهن جي پرورش ڪندو رهيو آهي. ڇهون ته افغان جنگ ۾ آمريڪا

ڪي نہ رڳو افغانين سان پر پاڪستاني انتهاپسند ملن سان وڙهڻو پوندو، جنهن جو ملڪ جي اندر وسيع چار پکڙيل آهي، ستون تہ هي جنگ پٺاڻن سان آهي، جيڪي اسان جي ملڪي آباديءَ جو وڏو حصو آهن. انهن سڀني مسئلن تي جنرل پرويز مشرف جي حڪومت ڪي منهن ڏيڻ ناممڪن نہ تہ بہ ايترو آسان نہ ٿيندو. اهو سچو دارومدار ان صورتحال تي هوندو تہ افغانستان جي اندر تبديليون ڪهڙيون ۽ ڪيتري وقت ۾ ٿيون رونما ٿين. افغانستان جي اندر جيڪڏهن آمريڪا پنهنجا گهربل نتيجا چند هفتن جي اندر حاصل ڪري ٿو وٺي ۽ هي جنگ مهينن ۽ سالن تائين نٿي ڦهلجي تہ پوءِ پاڪستان حڪومت لاءِ ڪا گهڻو ڏکي صورتحال پيدا نہ ٿيندي. پر جيترو آمريڪا- افغان جنگ ڊيگهہ وٺندي ويندي، اوترو جنرل پرويز مشرف، جي حڪومت لاءِ سياسي مشڪلاتن ۾ اضافو ٿيندو ويندو. موجوده حڪومت لاءِ هڪ مشڪلات هيءَ بہ ٿيندي جو هڪڙي طرف اها افغانستان جي اندر وڙهندڙ انتهاپسندن کي دهشتگرد قرار ڏيندي تہ ٻي طرف ساڳين ويڙهاڪن کي ڪشمير جي اندر مجاهدين آزادي!

هن سڄي صورتحال جي ڪري پاڪستان جي حڪومت تي ڪهڙا اثر پوندا؟ انهن جي ڪهڙي سياسي صورتحال وجي بيهندي، ان لاءِ هن وقت مختلف قسمن جا ڪيترائي افواه گشت ڪري رهيا آهن. جن جو محور ٻہ شيون آهن: هڪ تہ موجوده حڪومت جي تبديلي ۽ ڪنهن نئين سيٽ اپ جو اچڻ ۽ ٻيو تہ خود موجوده حڪومت پنهنجون ڪي پاليسيون تبديل ڪري ۽ ڪا عبوري يا قومي حڪومت ٺاهي. انهن ٻنهي ڳالهين جا امڪان تمام گهٽ ٿا نظر اچن. نمبر پهرين ڳالهہ تہ حڪومت جي تبديلي جا ڪي سبب نظر نٿا اچن، جيڪڏهن ڪي سبب نظر اچن بہ ٿا تہ انهن جي پويان ڪي مضبوط متحرڪ قوتون نظر نٿيون اچن ۽ ان جو عملي طريقو نظر نٿو اچي. هن وقت حڪومت جي پوزيشن يارهين سيپٽمبر کان پهرين واري صورتحال کان گهڻي بهتر آهي.

11- سيپٽمبر کان اڳي حڪومت جو وڏي ۾ وڏو مسئلو معاشي هو، جيڪو هن وقت اهڙو سنگين نہ آهي يا گهٽ ۾ گهٽ هن کي آسرا تمام وڏا آهن. ٻيو تہ ملڪ عالمي تنهائي مان نڪري پوري دنيا جي توجہ

جو مرڪز بنجي چڪو آهي. ملڪ جون مذهبي قوتون هڪ سياسي طاقت رکن ٿيون اهي حڪومت سان مهاڏو ٻه اٽڪائينديون ۽ احتجاجن جي مختلف شڪلين ۾ تحريڪ ٻه هلائينديون، پر انهن کي ڪا ايڏي ملڪ گير عوامي پذيرائي حاصل ٿئي جو اها هڪ ايتري طاقتور تحريڪ جي شڪل ۾ نمودار ٿئي ۽ حڪومت جي تبديليءَ جو ڪارڻ بنجي سگهي، ان جا امڪان تمام گهٽ ٿا نظر اچن پر ايترو ضرور ٿيندو جو اهي هڪ زبردست حڪومت مخالف ماحول ٺاهي سگهن ٿيون.

تبديليءَ جو ٻيو امڪان جيڪو چيو وڃي ٿو، اهي پردي پويان طاقتن جا اندروني معاملا آهن. جيڪي پنهنجي جڳهه تي موجود ضرور ٿي سگهن ٿا. پر اهي ايترا شديد ٿا ٿي سگهن يا انهن قوتن کي ايترو وسيع اثر حاصل نه آهي جو اهي ڪنهن تبديليءَ جو سبب بنجي سگهن. پاڪستاني فوج پنهنجي انتظامي ڍانچي جو هميشه سخت ضابطو رکيو آهي.

جنرل پرويز مشرف ان سڄي صورتحال کان باخبر آهي، فوج جي تبديل ٿيندڙ سياسي ڪردار کي محسوس ڪندي هن پنهنجي ٽيم ٻه ان مزاج مطابق تشڪيل ڏيڻ شروع ڪري ڇڏي آهي. اهم فوجي عهدن تي آندل تازيون تبديليون ان جو واضح ثبوت آهن. جنرل پرويز مشرف کي اقتدار ۾ آڻڻ وارا مک فوجي ڪردار جيڪي ڪجهه وقت اڳ تائين ٻه هن سان گڏ هئا، اهي فوج مان رٽائر ٿي چڪا آهن يا ڪيا ويا آهن يا پس پرده هليا ويا آهن. انهن جي جڳهه تي جنرل پنهنجي نئين ٽيم پرتي ڪري چڪو آهي ۽ اهو سلسلو هلندو رهندو. تنهن ڪري مستقبل قريب ۾ جنرل پرويز مشرف جي حلقي مان سندس خلاف ڪجهه ٿئي، ان جو امڪان اتي ۾ لوڻ برابر ٻه نظر نٿو اچي. جيستائين هن خطي ۾ آمريڪا پنهنجي طئه ڪيل فوجي ۽ سياسي ڪردار ۽ ترجيحات (Priorities) ۾ تبديلي نٿو آڻي.

هنئي اهي ڳالهيون عام آهن. ته افغانستان جي مسئلي سبب جنرل مشرف ڪجهه عوامي ۽ سياسي چهرا حڪومتي ڍانچي ۾ شامل ڪري ته جيئن عوامي رد عمل کان ڪنهن حد تائين پنهنجو پاڻ کي محفوظ ڪري سگهي. پهرين ته هيستائين حڪومت طرفان ان ڳالهه جو ڪٿي ٻه

ڪو اشارو يا اظهار نہ ڪيو ويو آهي. پر جيڪڏهن حڪومت جي لاءِ ڪم ڪندڙ ڪن ادارن پاران ڪن سياسي پارٽين يا شخصيتن سان ان قسم جي ڪا ڳالھ ڪئي وئي آهي، تہ منهنجي خيال ۾ اها اُن ئي پاليسي ۽ حڪمت عمليءَ جو حصو آهي، جنهن تي اهي گذريل ٻن سالن کان عمل پيرا آهن. پنهنجي آئينده جي سياسي حڪمت عمليءَ کي ڪامياب ڪرڻ لاءِ اُهي ادارا ضروري ٿا سمجهن، تہ پنهنجي مددگار سياسي ڌرين کي آخر تائين هلائيندا رهن ۽ انهن کي پاڻ سان ڳنڍيل (Intact) رکن. منهنجي خيال ۾ هن وقت فوجي سرڪار ڪنهن اهڙي ضرورت ۾ نظر نٿي اچي جو اها ٿوريءَ حد تائين بہ سياستدانن سان پنهنجي اقتدار ۾ حصيداري (Power Sharing) ڪري.

هن سڄي صورتحال ۾ هڪ اهم سوال اڀري ٿو، تہ ڇا حڪومت ايندڙ چونڊون پنهنجي ڏنل وقت مطابق ڪرائيندي؟ جيڪڏهن افغانستان متعلق معاملا آمريڪا ۽ پاڪستان جي توقع مطابق ٿي وڃن ٿا، پاڪستان جي اندر افغان مسئلي سبب ڪي غيرمعمولي حالتون پيدا نٿيون ٿين، تہ حڪومت کي چونڊن جي مرحلي مان ضرور گذرڻو پوندو. افغان مسئلي سبب ملڪ اندر حڪومت خلاف نفرت جي عوامي لهر تہ ضرور پيدا ٿيندي ۽ امن امان جي صورتحال تي بہ ان جو گهڻو منفي اثر پيدا ٿي سگهي ٿو. تڏهن بہ اها صورتحال ايترو وڌڻ جا امڪان تمام گهٽ آهن، جو خانہ جنگي (Civil War) واري صورتحال پيدا ٿي وڃي.

ٻي ڳالھ تہ افغان اشو جي منظر نامي ۾ حڪومت پنهنجي پراڻن فطري اتحادي قوتن کان الڳ ٿي چڪي آهي. هن وقت ڪجھ ٻيون سياسي قوتون حڪومت سان گڏ آهن يا حڪومت کي انهن جي حمايت حاصل آهي. انهن سياسي قوتن ۾ پي پي پي، متحده قومي موومينٽ، عوامي نيشنل پارٽي، مسلم ليگ هم خيال ۽ ٻيون سياسي ڌريون شامل آهن. انهن سڀني سياسي ڌرين جي افغان مسئلي تي حڪومت جي حمايت جا الڳ الڳ سبب يا پسمنظر آهي. انهن سڀني سياسي ڌرين جون حڪومت جي حمايت جون پنهنجون پنهنجون حدون آهن. اهي ئي سياسي ڌريون آهن جيڪي حڪومت کان چونڊن ۽ جمهوريت جي

بحاليءَ جو مطالبو ڪنديون رهيون آهن.

جيڪڏهن جنرل پرويز مشرف پنهنجي ڏنل جمهوريت جي بحاليءَ جي روڊميپ کان ٽڙندو، ته ڪيس نه رڳو انهن سياسي ڌرين جي حمايت کان هٿ ڌوئڻو پوندو پر ٻيا به ڪافي پيچيده مسئلا پيدا ٿيندا. جن کي منهن ڏيڻ سندس حڪومت لاءِ ڪافي مشڪل ٿي پوندو.

حڪومت هڪ طرف اڳي ئي پنهنجا فطري اتحادي وڃائي چڪي آهي ۽ چونڊون نه ڪرائڻ جي صورت ۾ حڪومت کي باقي ٻين سياسي ڌرين جي حمايت به حاصل نه رهندي. اهڙيءَ طرح حڪومت مڪمل طرح سياسي ۽ عوامي تنهائي جو شڪار ٿي ويندي. اهو به لازمي نه آهي، ته جيڪي سياسي ڌريون هن وقت حڪومت جون مخالف آهن، اهي سڀ جون سڀ ايندڙ چونڊن ۾ به ان جون مخالف رهن ۽ جيڪي ڌريون هينئر حمايتي آهن، سي وري سڀ جون سڀ حمايتي رهن. اهو سڀ ايندڙ وقت طئي ڪندو. اها جنرل پرويز مشرف جي به ترجيح هوندي ته هو فوجي طاقت سان گڏوگڏ پنهنجي جوڙيل حڪمت عمليءَ تحت چونڊن جي نتيجي ۾ هڪ سياسي طاقت حاصل ڪري پنهنجي حڪومت جاري رکي.

12/10/2001

اڄ اسپتال ويٺو هو. ماڙيءَ تي گارڊ جي پهچڻ کان پوءِ نڪتاسين ته شهر ۾ هڙتال هئي. افغان دفاع ڪائونسل جي پاران هڙتال جي سڏ تي ڪراچي مڪمل بند هو ۽ فقط هلڪي پرائيويٽ ٽرانسپورٽ هلي رهي هئي. اسپتال ۾ پورو اسٽاف به نه پهتو هو. شاهنواز آيل هو، اسان نواب ڪوسو وارن جي آفيس ۾ وڃي ويٺاسين، هن تمام گهٽي آڏرياءَ ڪئي، ايڪسري وغيره ڪرائڻ کان پوءِ بشير چانڊيو جي والد حاجي عبدالقدوس چانڊيو جي طبيعت پڇيسين، جيڪو يورالاجي وارڊ ۾ داخل ٿيڻ لاءِ آيل هو. اسلم آيو، جنهن هاءِ ڪورٽ ۾ منهنجي ضمانت جي درخواست تي دليلن ۽ ڪورٽ ڪارروائي جو احوال ٻڌايو ۽ چيو ته فيصلو محفوظ ڪيو اٿن. مون اتي ئي وينل همراهن کي چيو، ته رزرو ٿيڻ جو مطلب شڪ وارو آهي، آسرو مڙيئي

گهڻ رڪجي. پر جن همراهَن ڪورٽ تي بحث ٻُڌو هو، اهي گهڻو پُراميد هئا.

گهر وارا اسپتال ۾ ماني کڻي آيا. 3.30 بجي واپس جيل لاءِ نڪتاسين. شام جو صديقي، امداد، لالو دائود، لالو يونس، جاويد مندراڻي ۽ آئون ٻاهر وارڊ جي اڱڻ تي ڪچهري ڪري رهيا هئاسين. جاويد مندراڻي جهٽ پٽ علائقي جو آهي. هو بلوچستان حڪومت ۾ فشريز کاتي ۾ انسپيڪٽر آهي. هتي گاڏين جي ڦُر جا چار پنج ڪيس اٿس، سندس چوڻ آهي، ته اهي ڪيس ڪيس هتي کڻي اچڻ ڪانپوءِ مٿس لڳايا ويا آهن. دائود پنهنجي سان گهڻو تعلق اٿس، انهي ڪري اسان جي وارڊ ۾ گهڻو ايندو آهي.

اڄ آئون ساڻس بلوچستان ۽ اُتي جي سياست تي ڪچهري ڪري رهيو هوس. اسان جي ملڪ ۾ هوندي ته تنهي ننڍن صوبن ۾ قوم پرستي ۽ کاٻي ڌر جي سياست زور شور سان ٿيندي رهي آهي. پر خاص طور تي سنڌ ۽ بلوچستان 60_ 70 ۽ 80 جي ڏهاڪن ۾ قوم پرست ۽ کاٻي ڌر جي تحريڪن ۽ جدوجهدن ۾ تمام گهڻو سرگرم رهيا آهن. سنڌ جي اندر ان رجحان ۾ اضافي جو سبب وچولي طبقي سان تعلق رکندڙ سياسي رهنما، ڪارڪن، شاگرد ۽ دانشور رهيا آهن. جڏهن ته بلوچستان ۾ به ان جو اصل روح ته وچولو طبقو ئي رهيو آهي، پر بلوچستان ۾ مڊل ڪلاس جو تعداد ايڏو گهڻو نه رهيو آهي، اتي ترقي پسنديءَ جي ان لهر ۾ تيزيءَ جو مک سبب بلوچ سردار رهيا آهن. مري ۽ مينگل سردارن پاران قومپرست ۽ کاٻي ڌر جي سياست ڪرڻ سبب ڪنهن وقت بلوچستان ان سياست جو مرڪز بڻجي ويو هو. ان ۾ مرحوم غوث بخش بزنجي جو به وڏو ڪردار هو، حالانڪ هو ڪو قبائلي سردار ته ڪونه هو، پر جڏهن به بلوچستان ۾ ترقي پسند سياست جو ذڪر ايندو، ته بزنجي مرحوم جي ڪردار کي نظرانداز نه ڪري سگهبو.

هن وقت بلوچستان ۽ سنڌ جي ترقي پسند سياست جو ذڪر ڪرڻ جو مطلب ڪو ان تي تفصيلي لکڻ يا بحث ڪرڻ نه آهي، پر ان جو فقط هڪ سوال جيڪو منهنجي ذهن ۾ هميشه اڀرندو رهيو آهي، ته

بلوچستان سان تعلق رکندڙ ڪابي ڌر ۾ قومپرست سياست سان تعلق رکندڙ وچولي ڪلاس جا ڪارڪن اڳتي نڪري پارلياماني سياست يا (Power Politics) جو حصو بڻيا، جڏهن ته سنڌ ۾ ائين نه ٿيو. بلوچستان جي اندر مير غوث بخش بزنجو جيڪو نه ته قبائلي سردار هو ۽ نه ئي ڪيس ڪو پشتان پشت سياسي ورثو حاصل هو، پاڻ وچولي ڪلاس سان تعلق رکندڙ سياسي اڳواڻ ۽ بااصول سياست ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو.

جڏهن بابا جي شهادت ٿي ته پاڻ بيمار هو ۽ ٻاهر ويل هو. جڏهن ملڪ موٽيو، ته اسان جي ڳوٺ راهوڪي ۾ فاتح ڪرڻ لاءِ آيو هو. آئون ڳوٺ کان ڪيڏانهن ٻاهر ويل هوس ۽ سندس پروگرام اچانڪ ٿيو هو. رات جو ڳوٺ نياپو پهتو هو، ته بزنجو صاحب ايندو. اُتي اسلم موجود هو، ٻئي ڏينهن جڏهن پاڻ آيو ته شهيد جي مزار تان دعا گهري، اسان جي اوطاق ۾ اچي ويٺو. اسلم کان پڇيائين ته ”هيءَ جڳهه فاضل صاحب ٺهرائي هئي؟“ اسلم ٻڌايس ته بابا جڏهن جيل ۾ هو ته هيءَ اوطاق ادا اسماعيل ٺهرائي هئي. پڇيائينس ته ”فاضل صاحب جي بيٺڪ ڪهڙي هئي؟“ ٻڌايائونس ته اها پاسي ۾ آهي ۽ اها ڪچي اوطاق آهي، پاڻ اتي ئي ويهندو هو، ماڻهن سان ملندو ۽ فيصلا ڪندو هو. بزنجو صاحب اٿيو ۽ چيائين مون کي اها جڳهه هلي ڏيکاريو.

اسلم وارا کيس اُن ڪچي اوطاق تي وٺي آيا، جيڪا بابا 1960ع جي لڳ ڀڳ ٺهرائي هئي. پاڻ ان جڳهه کي اندران ٻاهران ڏسي چيائين، ”گهر اس ني ٻي نهين بنايا اور مين ني ٻي نهين بنايا.“ خير، شهيد فاضل ته هڪ وچولي ڪلاس جو لاڙ جو زميندار هو، جيڪو پنهنجي ميڙي چونڊي غريبن، مسڪين ماڻهن ۽ انهن جي سياسي مقصدن تي خرچ ڪندو هو، پر بزنجو صاحب ته بلوچستان جي اقتدار جي اعليٰ ايوانن ۾ به رهي چڪو هو. بزنجي صاحب کان پوءِ مير بزن بزنجو، مير حاصل بزنجو ۽ مير اسلم بزنجو به مختلف وقتن تي مختلف عوامي ايوانن ۾ چونڊجي ايندا رهيا آهن.

ان کانسواءِ ڊاڪٽر عبدالحي بلوچ، حبيب جالب، عبدالوحيد بلوچ، ثناء بلوچ، ياسين بلوچ،ڊاڪٽر عبدالمالڪ، ڪچڪول علي، پختونخواه ملي پارٽي جا عبدالرحيم مندوخيل ۽ ڪجهه ٻيا، جيڪي سڀ وچولي

ڪلاس جا سياسي ڪارڪن ۽ اڳواڻ رهيا آهن جن ڪي نہ تہ ڪي چوندن جا پشتان پشت خانداني تڪ رهيا آهن ۽ نہ ئي اهي ڪي جاگيردار يا قبائلي سردار آهن، اهي سڀ پنهنجي همٿ ۽ محنت سان بنيل سياسي شخصيتون آهن. جن ترقي پسند سياست ڪندي پنهنجو پاڻ کي ان مقام تي پهچايو آهي. مٿيان ذڪر ڪيل سڀئي نالا مختلف چوندن ۾ اسپيڪر، وزير، سينيٽر، ايم- اين- اي، يا ايم پي اي جي صورت ۾ پنهنجي عوام جي نمائندگي ڪري چڪا آهن.

جڏهن تہ سنڌ ۾ ترقي پسند سياست سان تعلق رکندڙ ڪارڪن تہ ٺهيو پر ڪو ليڊر بہ پنهنجي تڪ يا علائقي جي عوامي حمايت حاصل ڪري نہ سگهيو آهي. سنڌ جي اندر جيڪڏهن ڪابہ ذر ۽ قومپرست سياست سان تعلق رکندڙ اڳواڻن ۽ ڪارڪنن تي نظر دوڙائبي تہ، ”نام بڙا ديهہ ويران“ نظر ايندي (گهٽ ۾ گهٽ عوامي نمائندگي جي حوالي سان) سواءِ ٻن نالن جي باقي ان سياست سان تعلق رکندڙ ڪوبہ سياستدان پنهنجي علائقي ۾ پنهنجا عوامي بنياد نہ رکي سگهيو آهي. هڪ تہ سائين جي ايم سيد جنهنجو پنهنجي علائقي ۾ ذاتي اثر رسوخ قومپرست سياست جو محتاج نہ هو. قومپرستيءَ جي واٽ اختيار ڪرڻ کان گهڻو اڳ جي ايم سيد صوبائي اسيمبليءَ جو ميمبر رهي چڪو هو، تہ ڪراچي لوڪل بورڊ جو صدر بہ چونڊجي چڪو هو. هاڻي جيڪڏهن امير حيدر شاهہ، سيد امداد محمد شاهہ ۽ جلال محمود شاهہ ميمبر چونڊجي اچن ٿا تہ يقيناً ان جو بنيادي سبب نهن جو خانداني ۽ ذاتي اثررسوخ آهي، نہ ڪي فقط انهن يا سندن وڏن جي قومپرست سياست.

ٻيو شهيد فاضل راهو، جنهنجي خاندان ۾ سندس کان اڳ ۾ ڪنهن بہ فرد جو سياست سان ڪوبہ تعلق ڪونہ رهيو هو. شهيد فاضل سندس ترقي پسند سياست جي شروعات کان اڳ ئي پنهنجي علائقي ۾ عوامي سياست جي شروعات ڪري چڪو هو، جنهنجو بنياد هن عوامي خدمت ذريعي رکيو هو. ترقي پسند ۽ قومپرست لاڙن جو اثر وٺڻ کان اڳ پنهنجي نوجواني ۾ ئي هو يونين ڪائونسل جو چيئرمين چونڊجي چڪو هو. وقت گذرڻ سان صوبائي ۽ قومي سياست ۾ شهيد فاضل جي قد ۾ جيترو اضافو ٿيندو رهيو، اوترو ئي پنهنجي علائقي تو ڙي سنڌ

اندر خدمت ۽ محنت جي ذريعي پنهنجي اثررسوخ کي وڌائيندو رهيو. هن جي اثر جي وڌڻ جو سبب ڪو وڏيراڻو طريقو نہ پر پيار محبت ۽ خدمت جي جذبي سان تمثار هجڻ هو. پنهنجي علائقي جي اندر جيڪڏهن اڄ بہ غريب مسڪين هاري ناري ۽ ٻيا ماڻهو شهيد فاضل کي ياد ڪن ٿا يا ان جا پوئلڳ آهن تہ اهو فقط ان ڪري نہ تہ هو قومپرست يا ترقي پسند اڳواڻ هو، پر ان جا بنيادي سبب شهيد جي ڪردار جون اهي انيڪ خوبيون آهن جن جو هو مالڪ هو. هن جي شهادت کان پوءِ آئون جيڪي اليڪشني مقابلا ڪندو آيو آهيان يا کٽيندو آيو آهيان، انهيءَ ۾ ڪنهن حد تائين اسان جي پنهنجي ڪردار جو عمل دخل بہ هوندو، پر ان جو بنيادي سبب شهيد جي ساٿين ۽ پوئلڳن جي اسان سان اها غير مشروط وابستگي (Attachment) آهي جيڪا اڄ بہ قائم ۽ برقرار آهي.

سنڌ جي بي مثال ترقي پسند سياست جي ان لهر جنهن تقريباً ٽيهن سالن جي عرصي کان زياده تائين سنڌ جي تمام مسئلن، تحريڪن ۽ اُڀارن کي پنهنجي گرفت ۾ رکيو. ان پوري عرصي تائين سنڌ جو نوجوان طبقو ۽ خاص طور تي نوجوان شاگرد، اديب ۽ دانشور، وچولو ڪلاس، سجاڳ پورهيت ۽ هاري پنهنجو سڀ ڪجھ قربان ڪري سنڌ جي آجپي جي جنگ لڙندڙ مختلف ترقي پسند تنظيمن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي وڙهندو رهيو. انهن تحريڪن جي عروج دوران يا زوال پذير ٿيڻ کان پوءِ سنڌ اندر ان سان تعلق رکندڙ سياسي ڪيڊر (Cadre)، عوامي سياست ۾ پنهنجي جڳھ ڇو نہ ٺاهي سگهيو؟ وڏن نالن هجڻ جي باوجود بہ پنهنجن حلقن ۾ عوامي حمايت کان مڪمل طرح محروم ڇو رهيو؟

اُهي تحريڪون بلوچستان ۽ سرحد ۾ بہ پنهنجي عروج ۽ زوال مان گذري چڪيون آهن پر انهن ٻنهي صوبن جي ترقي پسند سياست سان تعلق رکندڙ وچولي ڪلاس واري ڪيڊر جي ڪجھ حصي ڪنهن حد تائين اڳتي وڌي پنهنجي نئين روپ ۾ عوامي ۽ پارلياماني سياست ۾ پنهنجو جياپو (Survival) ڳولي ورتو. جڏهن تہ سنڌ جي نسبت بلوچستان تعليم، مواصلات زراعت ۽ ٻي معاشي چرپر (Economic Activity) ۾ گهٽ پوئتي آهي ۽ اتي بہ قبائلي ۽ سرداري نظام جي اثر هيٺ آهي.

ان صورتحال جا پيا ۽ ڪيترائي سبب ٿي سگهن ٿا، جن تي لکي ۽ ڳالهائي سگهجي ٿو، پر هتي آئون فقط اُن هڪ سبب، جيڪو منهنجي خيال ۾ سڀ کان وڏيڪ اهم ۽ بنيادي آهي، ان جي مختصر نشاندهي ڪندس ته اهو سبب پيپلز پارٽي آهي. پيپلزپارٽي جيڪا وڏي ۽ ملڪ گير پارٽي آهي ۽ سنڌ ان جو بنياد (Base) آهي. پ پ پ پاڪستان جي سياست ۾ ان وقت نمودار ٿي جڏهن مشرقي ۽ مغربي پاڪستان ۾ ون يونٽ ۽ ايوب خان جي خلاف تحريڪون پنهنجي عروج تي هيون. انهن تحريڪن جي پويان اهي ترقي پسند قوتون ئي هيون، جن پنهنجي طاقت جي زور تي انهن کي طوفان جي شڪل ۾ تبديل ڪري ڇڏيو هو.

ذوالفقار علي ڀٽو جيڪو محمد ايوب خان جي پيارن مان هڪ هو ۽ ون يونٽ جي شڪل ۾ مڙهيل حڪومت جو خاص وزير رهيو، پر جڏهن هن مستقبل قريب ۾ ايندڙ سياسي تبديلين کي سمجهي ورتو ته هڪدم پنهنجو پاسو بدلايو. پ پ پ جيڪا پنهنجي اندر ۾ نه ترقي پسند هئي ۽ نه ئي قومپرست، پر ڀٽو ان جو لڪاءُ (Appearance) اهڙي انداز ۾ ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو جو ان جو تاثر هڪ ملڪ گير عوامي ۽ ترقي پسند پارٽي وارو وڃي بيٺو ۽ ايوب شاهي جي خلاف هلايل ترقي پسندن جي جدوجهد جو ثمر پ پ پ کي مليو.

1979ع ۾ ذوالفقار علي ڀٽي جي ڦاسي کان پوءِ ته صورتحال اڃا به تبديل ٿي وئي. جنرل ضياءُ الحق جي دور ۾ پ پ پ ته قربانيون ڏنيون، پر ملڪ جون ۽ خاص طور سنڌ جون ٻيون جمهوري ۽ ترقي پسند قوتون به ضيا شاهي سان برابر ٽڪر ۾ رهيون. جمهوري نڪتو ڇڏي (جنهن تي پ پ سان گڏيل جدوجهد هلندي رهي) باقي ٻين سنڌ جي بنيادي اشوز تي پ پ پ نه پر ٻيون ترقي پسند قوتون ئي جنگ وڙهنديون رهيون. پر جڏهن ته 1988ع ۾ اليڪشن ٿي ته انهن سڀني جدوجهدن ۽ ويڙهه جو لاڀ ڪنهن به ترقي پسند قوت کي نه پر پ پ کي پلئه پيو. سنڌ جي عوام ۾ ڪنهن حد تائين ٻين صوبن جي نسبت، وڌيڪ سياسي شعور هجڻ جي باوجود پ پ پ کي ووٽ ڏنو ۽ پ پ جي وجود سبب سنڌ جو ترقي پسند لڏو ڪڏهن به عوامي حمايت حاصل نه ڪري سگهيو.

13/10/2001

اڄ تاريخ هئي. صبح جو ڪورٽ تي پهتاسين. اڄ ڪيس نہ هليو. ان جو سبب هڪ جوابدار آشير جان جو پيش نہ ٿيڻ هو. ڪيس جي تاريخ وري 27 تي رکي وئي. اڄ ڪورٽ تي شاهنواز، پٽني، علي احمد جوکيو، اياز جوکيو، سرمائيدار موهن، ليلو، ڊاڪٽر ويرسي، ڪاڪو پيرو، ڊاڪٽر شامون، ڊاڪٽر شام سندر، لڇمڻ، خدا بخش ميمڻ، اقبال عنايت، طارق، قائم، گل محمد، فدا، مير عبدالرحمان، مير احمد خان، ڊاڪٽر خليل، اسلم ۽ ٻيا همراه آيا.

شام جو ڪورٽ تان واپس جيل پهتاسون. اڄ گاڏيءَ ۾ قيدي بہ تمام گهڻا هئا. هڪ تہ نيب جا قيدي وڏيڪ آيل هئا، ٻيو منجهس منشيات وارا بہ ڀري چڙهيا هئائون. جيڪڏهن قيدي وڌيڪ هوندا آهن تہ انهن سان پوليس بہ وڌيڪ هوندي آهي. سو اڄ گاڏيءَ ۾ ايترا تہ قيدي ۽ پوليس وارا هئا جو هن ڪتا گاڏيءَ ۾ ويهڻ جي جڳهہ بہ ڪونہ هئي، جنهن ڪري ڪجهہ پوليس وارن کي بيهڻو پيو. هن سال آڪٽوبر جون گرميون بہ رڪارڊ ٽوڙ ٿيون آهن ۽ ماشاءَ الله مٿان وري هيءَ گاڏي بہ، ”گرمي پروف“ آهي.

رات جو 7.00 بجي اندر وارڊ ۾ ويٺو هئس. مقدم اچي ٻڌايو تہ توهان سان ڪي همراه ملڻ چاهين ٿا. ٻاهر آيس تہ جيلر محمد عثمان ملهڻ ۽ صوبيدار حڪم داد آيا هئا. اسان ٻاهر ويٺاسين. منهنجي ماءُ جي وفات تي هُن دعا گهري، ڪافي دير تائين سائن ڪچهري ٿيندي رهي. صوبيدار حڪم داد ٻڌايو، تہ هو بابا کي تمام گهڻو سڃاڻندو هو ۽ سندس وڏيڪ سروس حيدرآباد جيل ۾ گذري آهي. محمد عثمان کي منهنجي لاءِ ٻڌائي رهيو هو، تہ سائين خاموش طبيعت آهي ۽ پنهنجي ڪم سان ڪم رکي ٿو. جڏهن تہ فاضل صاحب تمام گهڻو ڳالهائڻو هوندو هو.

حڪم داد ٻڌايو تہ فاضل صاحب جي قاتل کي ڦاسي بہ مون پنهنجي هٿن سان ڏني هئي. صوبيدار حڪم داد جلدي روانو ٿيو جو ڪيس ڪجهہ وارڊ بند ٿيڻ کان پوءِ چيڪ ڪرڻا هئا. محمد عثمان ۽ آئون ڪافي دير ڪچهري ڪندا رهياسين. پاڻ اتر سنڌ گهوٽڪي ضلعي جو آهي ۽ سندس نوڪري بہ گهڻي ان طرف رهي آهي.

14/10/2001

اڄ صبح جو وار نهرائي رهيو هوس ته خبر پئي ته بي ڪلاس جي ڪجهه قيدين کي لانڍي جيل شفٽ ڪري رهيا آهن. صبح جو الهڏنو ڏاهري اهڙي خبر کڻي آيو هو. ٻيا همراه ساڄس ڪارڊ ڪيڏي رهيا هئا. سميع مگريو آيو، ان ٻڌايو ته ڪيس لانڍي جيل موڪلين ٿا. ڪجهه وقت کان پوءِ وزير عباس جو نياپو آيو ته ان کي به لانڍي جيل شفٽ ٿا ڪن. آئون ماڙيءَ جي گيٽ تي ويس ته وڃڻ وارن همراهن سان ملي اچان، خبر پئي ته همراه روانا ٿي چڪا آهن. جن کي لانڍي موڪليو ويو، انهن ۾ وزير عباس، سميع مگريو، بدر بچاڻي، وقار پگانوالا، رئيس احمد ۽ ٻيا شامل هئا. هتي اهو سلسلو هلندو رهندو آهي. جن قيدين مان وڏيڪ مال پاٽيءَ جو آسرو نه رهندو آهي، انهن کي ٻي جيل موڪليو ويندو آهي، ته جيئن آسري ۾ ويهاريل يا نون ايندڙ پکين (قيدين) جي لاءِ جڳهه صاف ٿي سگهي. جيل جي اندر هر شيءِ جا اگهه مقرر آهن. هر سهوليت وٺڻ لاءِ قيديءَ کي اڳيان ڪجهه نه ڪجهه ڏيڻو پوندو آهي. هتي ڪنهن وارڊ يا بيرڪ ۾ زمين تي بستري جي ٻه فوٽ جڳهه وٺڻ کان وٺي ڪورٽ ۾ تاريخ تي پيشيءَ لاءِ وڃڻ تائين هر شيءِ ۽ ڪم جا اگهه مقرر آهن. هتي ڪيترا قيدي هوندا جيڪي سالن گذرڻ جي باوجود به ڪورٽ تي پنهنجي حاضري ڏئي نه سگهيا هوندا، رڳو ان ڪري جو هنن وٽ ايترو نه هوندو جو ڪجهه ڏئي جيل انتظاميا جي فرمائش پوري ڪري پنهنجي پيشي تي وڃي سگهن.

ٻنپهرن جو 16 وارڊ مان آشير جان کي پنهنجي وارڊ ۾ وٺي آيس، گڏجي ماني کاڌيسين. جنهن کان پوءِ الهڏنو ڏاهري، وريام فقير، لالو دائود، مون ۽ صديقي گڏجي ڪارڊ کيڏيا.

شام جو امداد، صديقي، لالو يونس، نصير مري، جاويد مِندراڻي، سليم شيخ ۽ علي حسن آيا ته آئون ۽ لالو دائود انهن سان گڏجي ٻاهر اڱڻ تي ويٺاسين.

15/10/2001

اڄ هاءِ ڪورٽ کي منهنجي ضمانت جي درخواست تي ججمينٽ ڏيڻي هئي. ڪافي ٽائيم تائين ڪو همراه ملاقات تي ڪونه آيو.

همراهن جي دير مان آئون سمجهي ويس ته ضمانت رد ٿي آهي. اگر ڪا چڱي خبر هجي ها ته ڪو ضرور جلدي پهچي ها. 3:30 بجي اسلم آيو، هن اهائي خبر اچي ٻڌائي. اڄ عبدالله ملاح جو لکيل خط ۽ ان سان گڏ عوامي آواز ۾ سندس ڇپيل مضمون مليا، جيڪي ٻئي رات جو مون پڙهيا.

16/10/2001

3:30 بجي ملاقات جي پرچي آئي. ويس ته گهر وارا، اسلم ۽ گل محمد آيل هئا. اسلم ٻين احوالن سان گڏ اهو ٻڌايو، ته صبح جو شبير شاه دل جو دورو پوڻ سبب گذاري ويو آهي. شبير احمد شاه جو نواب شاه جي سياست ۾ هڪ ڪردار هو. هو پ پ سان گڏ توڙي پ پ مخالفت ۾ چونڊون لڙندو رهيو آهي، پر سندس علائقي ۾ هن جي پنهنجي ذاتي حيثيت هئي.

17/10/2001

10:30 بجي پرچي آئي. ويس ته عالم پٽي، غلام محمد پٽي، اعظم پٽي ۽ احمد گله آيل هئا. 3:30 بجي گهر وارا ۽ پٽي آيا. 4:00 بجي اسلم آيو. 5:00 لڇمڻ ۽ ڊاڪٽر شام ملڻ آيا. ان کان اڳ ٻنپهرن جو ڊاڪٽر فضل الاهي وٽ ويس، جو ان کان 32 فارم پرائڻو هو. ڊاڪٽر صاحب چيو، ته آئون فارم ڀري ماڙي تي موڪلي ڏيان ٿو. توهان اُتان وڃي فردي ڪيڙائي ونجو.

18/10/2001

صبح جو 11:00 بجي اسپتال پهتاسين. شاهنواز ۽ پٽي آيل هئا. اڄ گارڊ ۾ ميول انڙ ۽ ٻانيڻ سپاهي آيل هئا. اسپتال ۾ اقبال عنايت ۽ لڇمڻ به آيا. شام جو 5:00 بجي اسپتال مان نڪتاسين. جيل پهچڻ تي خان محمد ٻڌايو ته وريام فقير جو پيءُ گذاري ويو آهي. آئون سڌو پنهنجي وارڊ تي آيس ته وريام فقير ۽ الهڏنو ڏاهري ويٺا هئا. وريام فقير ٻڌايو ته سندس سيٽي کان ننڍو ۽ ٽيون نمبر پيءُ پير بخش خاصخيلي گذاري ويو آهي. جنهن جو ڪيس 2:30 بجي ڏاري اطلاع ڏنو

ويو هو. اجا وريام فقير کي ٻه خبر نه هئي ته هو ڪيئن گذاري ويو ۽ ڪيس ڇا ٿيو هو؟

پير بخش يونين ڪائونسل جو ناظم به هو ۽ پوين جو سڄو ڪم ڪار سنڀاليندو هو. وريام فقير کي سندس پيءُ جي وفات ڪري تمام گهڻو صدمو پهتو هو. ٻيا به همراه هن سان ملڻ لاءِ اچي رهيا هئا. شام جو 7:00 بجي وريام فقير جي پيرول لاءِ ڇٽ آئي ۽ خان محمد به آيو. اسان سائٽس گڏجي ماڙي تي وياسين جتي خبر پئي ته پير بخش جي وفات بجليءَ جي ڪرنٽ لڳڻ سبب ٿي آهي. تقريباً 8:00 بجي رات جو وريام فقير گارڊ سان سندس ڳوٺ لاءِ روانو ٿيو. آئون حاجي صاحب ۽ خان محمد وري 14 وارڊ تي آياسين، جتي مون کي اسلام الدين شيخ سان ملڻو هو، جو اڄ ڪيس سزا آئي هئي.

ڪيس ٽن ريفرنسن مان هرهڪ ۾ 14- 14 سال جيل ۽ ڏنڊ جي سزا ڏني وئي هئي، جنهن جي عدم ادائيگي جي صورت ۾ 5- 5 سال وڌيڪ سزا ڪاٽڻي هئي. اسلام الدين شيخ سان به سڀ همراه همدرديءَ طور اچي ملي رهيا هئا. هن جي سالي اختر شيخ کي به ٻن ريفرنس ۾ اهائي ساڳي سزا ڏني وئي هئي.

آئون 9:00 بجي پنهنجي وارڊ تي آيس. لالي دائود ٻڌايو ته سندس جج چيو آهي، ته هن جو ڪيس ٻيهر هلندو ۽ آءِ او جو بيان وري ٿيندو. انهيءَ ڪري لالو ڏاڍو پريشان هو. هونئن سندس ڪيس مڪمل هلي فتويٰ تي پهچي چڪو هو. پاڻ پريشان ان ڪري هو جو ڪيس جي نئين سر هلڻ ۾ وري ڪيترائي مهينا لڳي ويندا.

19/10/2001

1:30 بجي ماڙيءَ تي ويس ته نور محمد ڏاهري آيل هو. سائٽس ڪافي ڪچهري ٿي. اُتي خميسو به آيو جنهن ٻڌايو ته نواب اڄ آزاد ٿيڻو آهي پر ڪيس ڇڏين ڪونه پيا. مون ڊپٽي سان نواب جي باري ۾ ڳالهايو، جنهن چيو ته اسان ڪوشش ڪريون ٿا پر اسان کي هن (حڪومت) کي لازمي ٻڌائڻو پوندو آهي، پوءِ جيئن چوندا تيئن ٿيندو.

پوڻين ڇهين بجي وريام فقير ڳوٺان موٽي آيو، ان وقت ئي ڪجھ قيدي سائين دعا گھرڻ لاءِ پهتا.

اڄ ذڪريا غني ۽ وريام فقير تاريخ تي ويا هئا. 1:30 بجي سپرينٽينڊنٽ جو مقدم آيو، جنهن چيو تہ ڪمپيوٽر روم تي ڊپٽي سيڪريٽري آيل آهي، توهان کي سڏي ٿو. آئون ڪمپيوٽر روم وٽ پهتس تہ اندران ڊپٽي سيڪريٽري علي حسن بروهي، سپرنٽنڊنٽ ۽ ڊي ايس پرزن ۽ خان محمد مهر ٻاهر نڪتا. علي حسن مون کان پوءِ چيو تہ "خان محمد ۽ توهان سان ملڻو هو، انهيءَ ڪري ئي هي وزٽ رکيوسين." پوءِ سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ وڃي ويٺاسين.

4:00 بجي وري پرچي آئي. ويس تہ اسلم آيل هو. 4:30 وڳي وري ٻاهر آيا. شام جو 7:00 بجي شبير وارڊ تي آيو، چيائين: آءِ جي صاحب وريام فقير سان تعزيت ڪرڻ لاءِ اچي ٿو. نثار مهر صاحب آيو ۽ اڌ ڪلاڪ اسان جي وارڊ ۾ ويٺو. سائين خان محمد مهر، ڊپٽي قاضي نظير ۽ گل محمد صوبيدار گڏ هئا. خان محمد آءِ جي کي روانو ڪري اسان جي وارڊ ۾ موٽي آيو. اسين 8:30 بجي تائين ڪچهري ڪندا رهياسين.

21/10 Sunday

صبح جو 11:00 بجي الهڏنو ڏاهري ۽ فضل الله صديقي آيا. اڄ سڄو ڏينهن وارڊ تي ئي رهيس. شام 6:30 بجي 14 وارڊ ۾ ويس تہ اتي خان محمد، عثمان فاروقي ۽ رئوف قادري ويٺا هئا. جيڪي ڪچن قيدين جي رميشن (معافي) جي مسئلي تي ڪم ڪري رهيا هئا ۽ ان بابت آءِ جي لاءِ نوٽ وغيره ٺاهي رهيا هئا. ڪريم ڪمپيوٽر تي ڪم ڪري رهيو هو.

22/10/2001

اڄ 11:00 بجي سول اسپتال پهتاسين. ڪجھ وقت کان پوءِ ڏاڏو سليمان ۽ شاهنواز آيا. M.S. (ميڊيڪل سپرنٽيڊنٽ) جي دفتر مان ليٽر وٺڻ کان پوءِ آرٿيوپيڊڪ ۾ وياسين. جتي ڊاڪٽر يونس سومرو کي طبيعت ڏيکارڻي هئي. اسد شاهہ ڊاڪٽر شام ۽ رڪن ميرائي ملڻ لاءِ آيا. شام جو 6:00 بجي اسپتال کان جيل لاءِ نڪتاسين.

23/10/2001

صبح جو 11:15 دارالقرآن پنهنجي مولوي قاري خالد سان ملڻ ويس. اُتي حافظ محمد بخش سان بہ ملاقات ٿي. واپس وارڊ تي آيس تہ اسان جي وارڊ ٻاهران ئي چپر تي صوفي سندس ستن انن همراهن سان وينو هو. ساڻن ڪچهري ڪيم. هينئر اي۔ اين۔ پي جي پٺاڻن جو اهو مسئلو هو جو افغان مسئلي تي ولي خان صاحب، طالبان جي مخالفت ۽ پاڪستان حڪومت جي حمايت ڪري رهيو هو. وارڊ تي آيس تہ ٿوري دير ۾ الهڏنو ڏاهري آيو. ڪلاڪ ڪن ان سان ڪچهري ۾ گذريو. ٻنپهرن جي ماني ڪائي اسپتال ۾ ڊاڪٽر فضل الاهي وٽ ويس. ڊاڪٽر صاحب سان سندس ڪمپيوٽر روم ۾ ڪچهري ٿي.

اتي ئي پرچي آئي. ماڙيءَ تي ويس تہ اسلم آيل هو، جيڪو ٽيون ڏينهن ڳوٺ ويو هو ۽ اڄ موٽي آيو هو. ڪجھ وقت ڪان پوءِ گيانچند ۽ لڇمڻ آيا. لڇمڻ ٻڌايو تہ سيٺ گيان توهان ۽ آشيرجان سان ملڻ آيو آهي. شام جو 5:30 واپس وراڊ تي آيس تہ لالو دائود، جاويد، وريام فقير ۽ ڪجھ ٻيا همراه وينا هئا. مون ۽ وريام فقير صديقي کي گهرائڻ لاءِ ماڻهو موڪليو. انهن سان ڪچهري ڪندي چام صاحب جو ذڪر نڪتو. ڪچهرين ۾ چام صاحب جو ذڪر اڪثر ٿيندو رهندو آهي.

24/10/2001

اڄ 11:00 بجي ڪمپيوٽر روم ويس، جتي ڪريم الله ۽ حسن کي "سنڌي اديب" جي امتحان جو فارم ڏنم. 6:00 بجي اسلم ملاقات تي آيو، رڪن الدين ميرائي بہ ساڻس گڏ هو. اڄ ٻنپهرن جو اها خبر پئي تہ برگيڊئر اسلم حيات جي ضمانت ٿي وئي آهي. 5:30 بجي ڪجھ ٻيا دوست ماڙيءَ تي ملاقات لاءِ آيا، ڪلاڪ ڪن انهن سان ڪچهري ٿي. 7:00 بجي آئون ۽ وريام فقير 16 وارڊ ۾ الهڏنو ڏاهري وٽ وياسين. اتي فضل الله صديقي بہ هو، جيڪو هاڻي ساڻس گڏ رهندو آهي. الهڏني ڏاهري جي 265-K جي درخواست تي اڄ ٽرائل ڪورٽ ۾ بحث ٿيو هو، جنهن جي ججمينٽ سياڻي اچڻي آهي. ڏاهري ڪافي

پُراميد آهي. اڄ اها بہ خبر پئي تہ جج رياض قلپوٽو هڪ ريفرنس ۾ بدر عالم بڇاڻيءَ کي 8 سال قيد، بہ ڪروڙ ڏنڊ ۽ ڏنڊ نہ ڏيڻ جي صورت ۾ 3 سال وڌيڪ قيد جي سزا ڏني آهي.

25/10/2001

اڄ هڪ بجي 14 وارڊ ۾ ويس، جتي حاجي صاحب ۽ صوفي سان ڪچهري ڪيم. ڪجھ وقت کان پوءِ شيخ اسلام الدين ۽ خان محمد بہ آيا. 3:00 بجي تائين انهن سان ڪچهري ٿيندي رهي. واپس اچي وارڊ تي سُتو پيو هئس تہ مقدم اٿاري ملاقات جي پرچي جو ٻڌايو. ماڙيءَ تي اسلم آيل هو. ان سان حال احوال ٿيا.

5:00 بجي پنهنجي وارڊ تان ٿي 16 وارڊ ۾ الهڏنو ڏاهري ۽ فضل الله صديقي وٽ ويس، جتي وريام فقير پهرين ويٺل هو. ڏاهري ۽ صديقي کان سندس ڪورٽ جو احوال ورتُم هو. جو اڄ ٻنهي جي K-265 جي درخواست تي فيصلو ٿيڻو هو. ٻنهي کان بيڊ نيوز (خراب خبر) مليون. جو ٻنهي جون درخواستون ٽرائل ڪورٽ رد ڪري ڇڏيون هيون. آئون ۽ فقير صاحب ڪافي دير تائين ساڻن ڪچهري ڪندا رهياسين. مون الهڏنو ڏاهري جي برداشتي کي چيو تہ سبز چانھ پيار.

ڪجھ وقت ۾ هو چانھ ڪٽي آيو. مون پيتي تہ اها سبز نہ پر بنا کير واري ڪاري قهوو چانھ هئي.

پڇيومانس تہ هي ڪهڙي چانھ ٺاهي آيو آهين؟ چيائين: ”اسان وٽ هينئر سائي چانھ نہ آهي، تہ ’هوءَ‘. چانھ بنا کير جي ٺاهي آيو آهيان.“ ”الهڏنو ڏاهري چيو تہ اڄ توهان کير واري چانھ پيو، سيائي کان توهان کي هتي سبز پتي موجود ملندي. برداشتي چانھ واپس ڪٽي ويو ۽ کير واري چانھ ٺاهي ڪٽي آيو. مون کي اهو ياد نہ آهي تہ اڄ ڪيتري عرصي کان پوءِ مون کير واري چانھ پيتي هوندي.

مون کي کير واري چانھ ڇڏي 10 سالن کان مٿي جو عرصو ٿي چڪو هو. اها چانھ مون گهٽتي پيئڻ جي ڪري ڇڏي هئي، خاص طور اليڪشن مهم ۾ تہ ڪنهن بہ صورت ۾ چاليھ پنجاھ ڪوپن کان گهٽ نہ پيئڻو پوندو هو ۽ پيو وقت جو زبان بہ ٿيندو هو البت سائي چانھ ۽ سردين ۾ ڪافي اڪثر پيئندو آهيان.

مون جيئن ڪير واري چانهه چڙي آهي ته وچ ۾ شايد ڪڏهن پي به وٺندو آهيان، نه ته مهينا يا سال گذري ويندا آهن، آئون نه پيئندو آهيان، سواءِ هڪ جڳهه جي، جتي آئون ڪير واري چانهه پيئڻ کان انڪار نه ڪندو آهيان ۽ لازمي پيئندو آهيان. اُها جڳهه آهي دبي ريگيوليٽر، جتي آئون اها چانهه پيئڻ کان انڪار ڪري ئي نه سگهندو آهيان. دبي ريگيوليٽر ۾ اُتي عارف پنجابيءَ جي هوٽل - اُن جي اوسي پاسي جي غريب مسڪين ماڻهن جي ميڙن جو شهيد فاضل جي زندگيءَ سان گهرو تعلق رهيو آهي. اسان جي پنهنجي علائقي ۾ راهوڪيءَ کان پوءِ شهيد جي زياده بيٺڪ واري جڳهه دُبي ريگيوليٽر هئي. گهٽ ۾ گهٽ آئون پنهنجي مشاهدي ۽ معلومات جي حد تائين اها ڳالهه چئي سگهان ٿو.

دبي ريگيوليٽر جيڪو 59_1958ع ۾ ڪوٽڙي بئراج جي نڪرڻ کان پوءِ آباد ٿيو. اهو نه ڳوٺ آهي ۽ نه شهر، پر گوني (ڦليلي) ڪينال تي ٺهيل دبي ريگيوليٽر تي ڪجهه دڪان ۽ هوٽلون آهن، جيڪي پنهنجي قيام جي ٽيهن سالن کان وڌيڪ عرصي تائين اوسي پاسي جي ديهن ۽ ڳوٺن جي آمدرفت ۽ واپار جو مرڪز رهيون آهن. هاڻي ڪجهه سالن کان اوسي پاسي جي ويجهن شهرن ڏانهن لنڪ روڊ نڪري وڃڻ کان پوءِ برابر دبي ريگيوليٽر جو اهو اوج نه رهيو آهي.

شهيد فاضل جو حيدرآباد کان ڳوٺ اچڻ وڃڻ جو رستو دبي ريگيوليٽر کان ئي هوندو هو. دبي ريگيوليٽر وٽان گوني ڪينال مان نڪرندڙ راڄ واهه جيڪو اسان جي ڳوٺ ڏي اچي ٿو ۽ اسانجون زمينون به آباد ڪري ٿو، ان کي چور نالي به سڏيو وڃي ٿو. اسان جي پاسي کي آباد ڪندڙ شاخ جو سرڪاري نالو راڄ واهه آهي، پر عرف عام ۾ ان کي چور نالي سڏيو ويندو آهي. چون ٿا ته جڏهن ڪوٽڙي بيراج جو ڪم هلي رهيو هو، ته راڄ واهه جي کوٽائي جي لاءِ حيدرآباد سينٽرل جيل مان قيدي آندا ويا هئا. جيڪي پوليس وارن جي نگرانيءَ ۾ روزانو راڄ واهه جي کوٽائي ڪندا هئا. واهه جو گهڻو ڪم انهن قيدين کان ڪرايو ويو ۽ جيستائين ڪم هليو، انهن جون ڪيمپون لڳيون رهيون. تنهن ڪري عام ماڻهن ۾ اهو راڄ واهه جي نالي سان نه پر چور ناليءَ طور مشهور آهي.

ان تي مون کي هڪ ٻي ڳالھ بہ ياد اچي رهي آهي تہ جڏهن الھ رسايو پڻھي مرحوم ڪوٽڙي بيراج جو چيف انجنيئر هو ۽ بابا جيل ۾ هو، تڏهن هڪ دفعو پاڻيءَ جي سخت کوٽ ٿي هئي. پڻھي مرحوم بابا جو دوست هوندو هو. پنهنجي وس پڄندي اسان جي شاخ کي سُڪائڻ ڪونہ ڏيندو هو. هڪ ڏينهن سندس آفيس ۾ ڪنهن ڪم سان وڃڻ ٿيو. مون کي چيائين، ”فاضل صاحب جي سڄڻن“ مون تي درخواستون ۽ تارون ڪيون آهن: تہ چيف انجنيئر پڻھي ٻين واهن ۾ تہ پاڻي پڄائي ڪونہ ٿو پر حڪومت مخالف فاضل راهو جو واھ چور نالي تہ هلي ئي هلي پيو. پڌايائين تہ ”مون ڪان مٿان پڇاڻو ٿيو تہ هي چور نالي ڇو پئي وهي؟ آئون ڳالھ سمجهي ويس تہ ڇا مسئلو آهي. سو مون سوچيو تہ ڪا ٽـل ڪري جان ڇڏايان. آئون پوري ڪمانڊ ايريا جا نقشا وغيره کڻي ڪراچي ويس ۽ واسطيدار آفيسرن کي ڏيکاريم تہ ”چور ناليءَ“ جي نالي سان منهنجي پوري بيراج ۾ ڪو واھ ئي ڪونهي، تہ ان ۾ پاڻي ڪٿان هلندو. هنن پوريون لسٽون ۽ ڪمانڊ ايريا جو نقشو ڏٺو ۽ لاجواب ٿي ويا.“

شهيد فاضل راڄ واھ وٽي دبي ريگيوليٽر پهچندو هو ۽ اتان گوني جو انسپيڪشن پاٿ وٺي ٽنڊو محمد خان ذريعي حيدرآباد ويندو هو. پر ايندي ويندي دبيءَ تي عارف جي هوٽل تي ضرور ويهندو ۽ چانھ پيئندو هو. اتي سندس پهچڻ ۽ پل ڪن ۾ غريب مسڪين ۽ پيرين اگهاڙن مائهن جو انبوھ جمع ٿي ويندو هو. پوءِ شهيد جون انهن سان ڪچهريون هونديون هيون. عارف جي هوٽل، ان جي چانھ، شهيد فاضل ۽ مسڪين اپوجھ مهاڻا، مهيري، واڍا، نونڌائي، سمان ۽ ٻين مائهن جا انبوھ ۽ ميڙاڪا، اڄ بہ آئون انهن کي پنهنجي ذهن مان نہ ڪڍي سگهندو آهيان. ان تصور سان اهي سڀ منظر زنده تصوير جيان منهنجي اکين ڦرندا آهن. جيتريقدر آئون ياد ڪريان ٿو تہ مون بہ شايد ڪڙيو ۽ گولاڙچيءَ جا شهر پوءِ، پهرين دبي ريگيوليٽر ڏٺو هوندو.

عارف جو ننڍو ڀاءُ اڪرم سڻ واري ڍاڪي ۾ ڪجھ وقت بابا وٽ ڊرائيور بہ هو. عارف وٽ سندس ٽرڪ هوندي هئي ۽ پوءِ اڪرم بہ ٽرڪ ورتي. مون کي ننڍي هوندي جي ڪا بہ اهڙي عيد ياد نٿي

اچي جو سيٺ عارف يا اڪرم وارن مان ڪو ترڪ ڪٽي راهوڪي نہ پهتو هجي. بابا عيد جي ڏينهن ٻنپهرن يا شام جو حيدرآباد روانو ٿيندو هو ۽ اسان ان ترڪ تي دبي پهچندا هئاسين، پوءِ ڪڏهن تہ رات جو واپس ڳوٺ ايندا هئاسين يا اتي رهي بہ پوندا هئاسين.

1970ع ۾ جڏهن جنرل يحيٰ جي دور ۾ بابا حيدرآباد سينٽرل جيل مان آزاد ٿيو، تہ سيٺ عارف راهوڪي ۾ ترڪ ڪٽي آيو. ان وقت اسان وٽ نہ تہ روڊ هوندا هئا، نہ ئي پبلڪ ٽرانسپورٽ هلندي هئي. مونکي سيٺ عارف چيو تہ تون مون سا گڏ هل، پوءِ وڏيرو هوندئين ڳوٺ ايندو، ان سان گڏجي اچجانءِ. مون پنهنجا ڪپڙا ڪنيا ۽ اسان دبي آياسين، جتي بابا ٻي ڏينهن اچڻو هو، پر پوءِ اُتي خبر پئي تہ بابا جو پروگرام ٻہ ڏينهن ليٽ ٿي ويو آهي. ٻي ڏينهن اسان ٽنڊو محمد خان آياسين، هڪڙي رات اُتي رهياسين. ٽنڊي ۾ سيٺ عارف مون کي ڪجھ ڪپڙن جا جوڙا، بوٽ ۽ جوراب وٺي ڏنا. ٻي ڏينهن صبح جو بابا ٽنڊي پهتو، مون کي ڏسي چيائين، ”تون هتي ڪيئن؟“ پوءِ آئون بابا سان گڏ جيپ تي دبي ۽ اُتان ڳوٺ آيس.

شهيد فاضل راهو ڪانپوءِ جڏهن بہ آئون دبي تي ويندو آهيان، تہ مون کي ياد ڪونهي تہ سيٺ عارف کي ياڪر پائڻ وقت مون هن جي اکين ۾ لڙڪ نہ ڏٺا هجن. اهو ئي تاثر اُتي موجود سوين مسڪين غريب ۽ ابوجھ ماڻهن جي چهرن مان عيان هوندو آهي. اڄ بہ انهن جي چهرن ۾ شهيد فاضل زنده ڏسڻ ۾ ايندو آهي.

دبي جون ڪيتريون ئي شيون اڄ بہ ساڳيون آهن، تہ ڪيتريون ساڳيون ڪونہ آهن. شهيد فاضل ڪونهي، سيٺ عارف بيماريءَ سبب ڪونہ ٿو رهي، سيٺ عارف جي هوٽل جو اُهو وڏو سرنهن جو وڻ ڪونهي، جنهن هيٺ شهيد ويهي ڪچهريون ڪندو هو ۽ ڪيترائي اهي ماڻهو ڪونهن جيڪي شهيد جي وقت ۾ هوندا هئا. ان ڪانسواءِ هاڻي دبي جو اهو ساڳيو اوج بہ ڪونهي.

اڄ بہ جڏهن آئون اُتي ويندو آهيان ۽ عارف جو ننڍو ڀاءُ جمشيد ملندو آهي تہ انهيءَ جي اکين ۾، دل ۾ اهوئي پيار، احترام ۽ عقيدت هوندي آهي، جيڪا اڳي هوندي هئي. اُهوئي دينو ملاح آهي، اهو ئي

پاڻي جو جڳ ۽ گلاس آهن. اُهي ئي بسڪوٽ ۽ چانهه آهي ۽ انهن ئي حالن ۾ اهي ئي ساڳيا ۽ ڪجهه نوان غريب ۽ مسڪين ماڻهو آهن. اڄ به انهن ۽ منهنجي وچ ۾ ڪو ڳانڍاپي جو انگ ۽ رشتو آهي ته اُهو شهيد فاضل آهي. شايد اڄ به دبي، عارف جي هوٽل، ان جي چانهه، چانهه ڪاڙهي ڪٽي ايندڙ دينو ملاح ۽ اُتي موجود مهاڻا، مهيري، نونداڻي، واڍا، سمان ۽ ٻين جا اُبانڪا ۽ اُجهاڻل چهرا ۽ آئون پاڻ. اسان سڀني کي شايد هڪٻئي جي چهري ۾ شهيد فاضل نظر ايندو آهي. شايد اُتي جي چانهه ۾ به....!

26/10/2001

اڄ 12:00 بجي فياض ٻڌايو ته برتن واپس موڪلي رهيو آهيان. ڪو ميسيج (نياپو) ته ڪونهي. پڇيومانس. هينئر ڇو ٿو موڪلين؟ چيائين، ٻنپهرن جي ماني آئي آهي. هونءَ روز رات جي ماني شام جو گهران ايندي آهي، پر ڪڏهن ڪڏهن بنا شيڊول جي ٻنپهرن جي ماني به اچي ويندي آهي. روز ٻاهران ماني اچڻ سان ان جو اضافي فائدو اهو به هو ته ٻاهر جو ڪو ضروري احوال هوندو هو، ته اهو به پهچي ويندو هو ۽ ان سان گڏ اندران به خالي ٿانون ۾ چٺيءَ ذريعي نياپو نڙو آسانيءَ سان ٻاهر رسي ويندو هو.

6:00 بجي ماڙيءَ تي ويس، اسلم ۽ اقبال عنايت آيل هئا. ماڙيءَ تان واپس ايندي ڊپٽي امان الله نيازي سان ملڻ ويس، جنهن اقبال عنايت جي پڇا ڪئي. ٻڌايومانس ته آيل هو، هاڻي ٻاهر نڪتو آهي، توهان سان ناراض آهي. هُن ماڻهو موڪلي اقبال کي وري واپس گهرايو. اقبال ۽ جبار جو صلح ڪرايائين. جنهن کان پوءِ اقبال عنايت موڪلايو. شام جو ڪجهه وقت لاءِ 16 وارڊ ويس، جتي فضل الله صديقي، الهڏنو ڏاهري، اقبال، آشيرجان ۽ نديم مليا.

27/10/2001

اڄ ڪورٽ هئي. ڪيس نه هليو جو پرازيڪيوشن (حڪومتي ڌر) ڪيس هلائڻ لاءِ تيار نه هئي. ڪيس جي شنوائي وري 14 نومبر تي

رکي وئي. اڄ ٻه ڪجھ همراه ملڻ لاءِ آيل هئا، انهن ۾ اسلم، مجيد مانجهند، شاهنواز، طارق، عبدالله، نور محمد، سليمان ڏاهري، نور محمد ڏاهري، مشتاق نظاماڻي، يوسف لغاري، مصطفيٰ ميمڻ، قاسم ميمڻ، جان محمد انصاري، علي احمد جوکيو، خدا بخش ميمڻ، پرويزرانجها، گل محمد، حاجي خان ڪولاچي، اقبال عنايت، ڊاڪٽر ويرسي، ڪاڪو پيرو مل، ڊاڪٽر شام، لڇمڻ، ڊاڪٽر خليل ۽ ٻيا هئا.

1:30 بجي ڌاري ڊاڪٽر شام ۽ لڇمڻ ٻڌايو ته اڄ جج روپوش کي سزا ڏئي ڇڏي، هاڻي سيٺ ۽ راڄو جو ڇا ڪجي؟ سيٺ ڪشو ۽ راڄو هن ريفرنس ۾ روپوش هئا. بهرحال آخر اهو طئي ٿيو ته همراه پيش ٿين. 2:00 بجي ڌاري سيٺ ڪشو ۽ راڄو اچي ويا. ڪشوءَ جي پيش ٿيندي ئي سندس ڪافي مڻ مائٽ پهچي ويا. مون پاڻ سوچيو ته هنن کي پروگرام جي خبر هئي يا هونئن ئي ڪراچيءَ آيل هئا.

4:30 بجي جيل لاءِ نڪتاسين، ڪشو ۽ راڄو الڳ گاڏيءَ ۾ آيا. اسان پنهنجي ”ڪُتا گاڏيءَ“ ۾ ويٺاسين، پر اڄ هن گاڏيءَ ۾ حالت هئي. اڄ جيتري رش اڳ ۾ ڪڏهن به نه ٿي هئي. اڄ ان ۾ اٺ ڄڻا اسان نيب جا هئاسين، جن ۾ آئون، وريام فقير، عثمان فاروقي، رميش اُديسي، آشيرجان ۽ ٻيا هئا. ٽي ليڊيز قيدي هيون ۽ ست ڄڻا نارڪوٽڪس جا قيدي هئا. هڪ ٻچ جيل جو هو يعني 19 قيدي. گهٽ ۾ گهٽ هڪ قيدي تي هڪ سپاهي لازمي هوندو آهي، تنهن کان پوءِ انهن جا حوالدار ۽ گڏيل انچارج وغيره الڳ هوندا آهن.

اڄ گاڏيءَ ۾ ويهڻ جي ته نهيو پر بيهڻ جي جڳهه به ڪونه هئي. جيل تي پهتاسين ته غلام حسين ميمڻ ۽ لڇمڻ اڳ ۾ ئي سيٺ ڪشوءَ جي لاءِ پهتل هئا. مون کي ٻڌايائون ته اسان نيازي سان ڳالهايو آهي، اُن ماجد کي چيو آهي. سادي ڇهين تائين آئون، غلام حسين ۽ ڊاڪٽر فضل الاهي ويٺا هئاسين، جنهن کان پوءِ غلام حسين ۽ ڊاڪٽر ٻاهر ويا. آئون پنهنجي وارڊ تي آيس. لڇمڻ، ڦيروءَ ۽ ڊاڪٽر امرت کي ماڙيءَ تي ڇڏيوسين ته سيٺ جو بندوبست ڪن.

جيل ۾ اندر ايندي ئي حاجي ايوب آفريدي، گُلو صوبيدار ۽ صوفي مليا. ڪجھ دير انهن سان گپ شپ ڪري وري پنهنجي وارڊ تي

آيس. بند ٿيڻ وقت خبر پئي ته سيٺ ۽ راجو کي في الحال چڪر جي ڪوليءَ ۾ موڪليو اٿن.

جيل جي اندر جيڪي ڦرلٽ جا ٻيا طريقا هلن ٿا، انهن مان سيني کان گهڻي ۽ زبردستي واري ڦر ۽ ڏاڙو نئين آمد کان ٿيندو آهي. نئون قيدي جڏهن جيل ۾ پهريون پيرو پهچندو آهي، ته ان کي تمام گهڻو تنگ ڪيو ويندو آهي، پوءِ چاهي اُن جو زندگيءَ جي ڪهڙي به شعبي سان تعلق ڇو نه هجي. ضروري نه آهي ته اها صورت حال جيل ۾ هر دور ۾ ساڳي هجي، پر اڄ ڪلهه اها ڪراچي سينٽرل جيل ۾ عروج تي آهي. بااختيار عملدارن جي تبديلي سان حالتن ۾ به مثبت ۽ منفي تبديليون ايندیون رهنديون آهن.

قيدي پهچندي ئي ان کي سڌو فيڪٽري پهچايو ويندو آهي. اُتي انتظاميا جي مخصوص لابي انچارج هوندي آهي. ان ۾ جيلر کان وٺي مقدم تائين شامل هوندا آهن. نئين قيديءَ تي دڙڪن، دهمانن کان شروعات ڪئي ويندي آهي. اها نوبت مارڪٽ ۽ بند وارڊ تائين به وڃي سگهي ٿي. جيستائين اهو قيدي ڪنهن ڊيل تي نه پهچي تيستائين اذيت مان گذرندو رهندو. اها ڊيل سامهون واري قيدي جي حيثيت کي ڏسي ڪئي ويندي آهي. قيديءَ جي اندر پهچندي ئي مقرر آفيسر ان کان تفصيلي انٽرويو ڪندو آهي، جنهن جو مقصد فقط اهو اندازو لڳائڻ هوندو آهي، ته هن جي ڪيتري ڪل لاهي سگهجي ٿي؟ پوءِ چاهي ڪو بلڪل مسڪين هجي يا سرنديءَ وارو. هتي اهڙن غريب قيدين جا به مثال موجود آهن، جن جيل انتظاميا جي عذاب کان بچڻ لاءِ پنهنجي زال، ڀيڻ يا ماءُ جو ڪو زيور وڪڻي به هنن جي گهر پوري ڪئي هوندي.

عام طرح ٻاهرين پوليس کي به عوام آزار سمجهيو ويندو آهي، پر جيل جي پوليس سان انهن جو ڪو مقابلو ئي ڪونهي. ٻاهرين پوليس سان ته معاملو طئہ ٿيڻ کانپوءِ "ڏنو پُٽ ڇُٽي جو" ـ همراه وڃي گهر پيڙو ٿيندو. پر هتي ته سڀ ڪجهه ڪرڻ کانپوءِ به هن وٽ ۽ هن جي ئي رحم ڪرم تي رهڻو آهي. جيل جي انهيءَ صورتحال ۾ آفيسرن جي تبديليءَ سان فرق ايندو رهندو آهي. سُٺن آفسيرن جي اچڻ سان

مثبت تبديليون ايندڙيون رهنديون آهن. هر آفيسر جو جيل کي هلائڻ جو پنهنجو طريقو هوندو آهي. هر ڪنهن جي پنهنجي سوچ ۽ نفسيات هوندي آهي. جنهن ڪان اندر واڙيل قيدي ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾ ضرور متاثر ٿيندا آهن.

28/10/2001 Sunday

اڄ صبح جو اٿي تيار ٿي سڌو دارالقرآن پهتس، جو اتي وريام فقير جي پيءُ جي وفات سبب انهيءَ لاءِ قرآن خواني ۽ خيرات رکيل هئي. 11:30 بجي اسين پنهنجي وارڊ تي موٽي آياسين. مون اڄ ڪوشش ڪئي تہ ڪنهن طريقي سيٺ ڪشوءَ ۽ راجو کي پاڻ وٽ گهرايان تہ ٻنهي جي ماني هتي کائين، پر اهو نہ ٿي سگهيو جو آفيسرن پاران انهن جي ٻئي هنڌ وڃڻ تي پابندي لڳل هئي. ٻنپهرن جو 14 وارڊ ۾ ويس، جتي اسلام الدين وٽ لنچ هئي. اُتي ميزبان کان علاوه خان محمد مهر، حاجي ايوب آفريدي، ستار ڏيرو، عثمان فاروقي، چوڌري شريف، وقار پگانوالا، ميان منير ۽ اختر موجود هئا.

3:00 بجي پنهنجي وارڊ تي آيس. 4:00 بجي آئون ستل هئس تہ خان محمد اچي اٿاريو. ٻڌايائين تہ اسلام الدين شيخ جو وڏو پيءُ نورالدين وفات ڪري ويو آهي. ڪجھ وقت کان پوءِ آئون ۽ وريام فقير 14 وارڊ ۾ اسلام الدين شيخ وٽ وياسين بعد ۾ آئون ۽ فقير وريام 16 وارڊ وياسين، جتي ڏاهري ۽ صديقي سان حال احوال ڪياسين ۽ پاڪستان ۽ زمبابوي وچ ۾ شارجہ ڪپ جي هلندڙ ميچ جو ڪجھ حصو ڏٺوسين. 8:00 بجي پنهنجي وارڊ تي آياسين. ٿوريءَ دير ۾ ڊاڪٽر امبرت راءِ آيو، ڪيس فقير جو بلڊ پريشر چيڪ ڪرڻ لاءِ گهرايو هوسين. هن رات جو سيٺ وارن جو احوال بہ ٻڌايو. ڊاڪٽر امبرت نوين بجي تائين اسان وٽ ويٺو، پوءِ موڪلايائين.

29/10/2001

صبح جو 8:00 بجي ماڙيءَ تان پرچي آئي. ويس، تہ گهر وارا آيل هئا. 11:00 بجي اهي ويا، وري ڊپٽي جي آفيس ۾ اچي ويٺس. ڪجھ

وقت ۾ ڊاڪٽر شامر، مرچومل، زمان، راجو جو ڀاءُ ۽ ٻيا همراه آيا. سيٺ ڪشو ۽ راجو ڪجھ دير سان آيا جو ملاحظي جي لاءِ ويل هئا. ڪجھ وقت ۾ لڇمڻ آيو ۽ سيٺ وارا ٻه آيا. ٻين ٻجي تائين ملاقات حال ۾ وينا رهياسين. جنهن کان پوءِ آئون، سيٺ ڪشو ۽ راجو اسان جي وارڊ تي آياسين اسان گڏجي ماني کاڌي، بعد ۾ آئون ڪين 16 وارڊ ۾ آشيرجان وٽ چڏي ماڙي تي ويس، جتي اسلم ملاقات لاءِ آيل هو. اسان وينا هئاسين ته چاندومل ۽ ٻيا آيا. ڳپل دير کان پوءِ سيٺ ڪشو آيو. 5:00 ٻجي پنهنجي وارڊ تي آيس، 6:30 ٻجي 16 وارڊ ۾ آشيرجان وٽ ويس، جتي صديقي، سميع مگريو، صديق گگڙ ۽ ٻيا ٻه وينل هئا. اڄ آشيرجان جي ضمانت جي فتويٰ هئي، پر هن کي اڃا تائين خبر ڪونه پئجي سگهي هئي ته ڇا ٿيو؟

سميع مگريو کي ڪجھ ڏينهن اڳ لانڍي جيل موڪليو ويو هو، پر ٽيون ڏينهن وري واپس هتي موٽي آيو. سميع سان منهنجي تڏهن واقفيت ٿي، جڏهن 1980_81ع ۾ بابا سکر جيل ۾ هو. آئون اُتي بابا سان ملاقات تي ويندو هوس، تڏهن سميع سان ملاقات ٿي هئي. هو بابا سان گڏ جيل ۾ ٻه رهيو هو ۽ اتي سندس ملاقات تي ٻه ايندو هو.

هڪ ڀيرو اسان سندس جڳھ تي ٻه ويا هئاسين. آئون ۽ چاچا خالقڏنو (بابا جو سڳو سؤٽ) بابا سان ملڻ حيدرآباد کان سکر ويا هئاسين، اُتي جيل تي بابا سان سميع ٻه ملڻ لاءِ آيو هو ۽ اسانجي ساڻس ملاقات ٿي. سميع اسان کي چيو، ته ملاقات کان پوءِ ماني مون وٽ هلي کائجو. بابا مونکي چيو ته توهان سميع سان گڏ وڃجو. اسان ملاقات کان پوءِ سکر شهر ۾ سميع جي گهر آياسين، جتي اسان ماني کاڌي ۽ ڪجھ دير ويهي ٽڪ پيجي ڏينهن ٽاريوسين. اسان رات جو حيدرآباد کان سکر تائين جو سفر بس تي ڪيو هو.

چاچا خالقڏني سميع کي چيو ته شهر جو ڪجھ چڪر ڏينداسين، جنهن کان پوءِ اسان واپس ويندا سين. سميع اسان کي شهر جو چڪر هڻايو. معصوم شاھ جي مناري تي چاچا خالقڏنو مٿي نه چڙهيو، البت آئون ۽ سميع مٿي چوٽيءَ تائين چڙهي وياسين. جنهن کان پوءِ سميع اسان سان ويگن اسٽاپ تائين گڏجي آيو ۽ اسان کي ويگن تي روانو ڪيائين.

صبح جو 8:00 بجي 16 وارڊ ۾ اسلام الدين شيخ وٽ ويس، سندس پياءُ جي گذارڻ تي دعا گهريم. ان کان پوءِ ماڙيءَ تي ويس، جو اج اسپتال ويٺو هو. پر گارڊ نہ آيو هو. اڄ ڪلھ ڪورٽ پوليس وٽ ڊيزل نہ هجڻ جو بهانو هلي رهيو آهي. رزاق عباسي جيلر فون ڪري اسپتال جي گارڊ اچڻ لاءِ چيو. اتان ڪمپني ڪمانڊر ميول انڙ چيس تہ اسان وٽ ڊيزل ڪونهي. عباسي منهنجي نالي چيس تہ اُهو اوهان جي گاڏيءَ ۾ تہ ڊيزل وجهائيندو، پر اوهان جي سپاهين ۾ بہ ڊيزل پرائيندو. اوهين فقط گاڏي وٺي اچو. 11:00 بجي گارڊ آيو.

اڄ صداقت شاهہ اي ايس آءِ ASI، سپاهي ڪامل ٻانيڻ ۽ هڪ ٻيو سپاهي آيا هئا. ماڙيءَ کان ٻاهر انتظار ڪرڻو پيو، جو گاڏي ليڊيز جيل تان ٻن قيدياڻين کي ڪٽڻ وئي هئي: جن کي پڻ سول اسپتال ويٺو هو. اسان گاڏيءَ جو انتظار پئي ڪيو، تہ ماما پيرو آيو. مون هن کي سڏيو ۽ جبار کي چيو تہ کين سيٺ ڪشوءَ سان ملاقات ڪرائي. پندرهن ويهن منٽن ۾ اسان جي گاڏي آئي. 12:00 بجي اسپتال پهتاسين. اُتي ڊرائيور صالح فون ڊائريڪٽري ۽ گاڏي کٽي آيو هو. اسان کي ڪجھ ٽيسٽون وغيره ڪرائڻيون هيون، جن جي تاريخ وٺي ڊاڪٽر اسلم پيچوهو وٽ آيس، ڪجھ وقت هن سان حال احوال ٿيو. اُتان وري نواب ڪوسو وارن وٽ اڪائونٽس سيڪشن ۾ اچي ويناسين، جتان ڊاڪٽر صابر ميمڻ سان ڳالهايم.

12:00 گهر وارا اسپتال تي ماني کٽي آيا هئا. اسلم ۽ ڊاڪٽر شامون بہ اُتي آيا. 5:00 بجي اسپتال مان نڪتاسين. جيل تي ماڙيءَ جي ٻاهران پيٽي مليو. اندر آيس تہ مٺي ڪشو، راجو، لڇمڻ ۽ ڊاڪٽر شام وينل هئا. ماڙيءَ تان ٻاهر نڪتاسين تہ سيٺ ڪشو ۽ راجو چڪر ۾ پنهنجي وارڊ تي ويا. آئون پنهنجي وارڊ تان ٿي 6:00 بجي 14 وارڊ ۾ اسلام الدين شيخ وٽ ويس. جتي ايوب آفريدي، عثمان فاروقي، چوڌري شريف، ستار ڏيرو، اختر شيخ ۽ ڪي۔ ايس مجاهد وينل هئا.

7:15 بجي وري 16 وارڊ تي آيس. پهرين آشيرجان وارن سان مليس. ڪلھ هاءِ ڪورٽ آشير جان جي ضمانت رد ڪئي هئي. ڊويزن

بينچ نہ رڳو هن جي ضمانت رد ڪئي، پر جسٽس ايس- اي- رباني هڪ تفصيلي آرڊر پاس ڪيو، جنهن ۾ پنهنجون عجيب هدايتون فرمايائين. جسٽس صاحب جو اعليٰ آدرشي خيال هو، تہ نيب جي جوابدارن لاءِ ضمانت جو قانون باقي ملڪ جي قانون کان الڳ هجڻ کپي. يعني سي آر پي سي (.Cr.P.C) ۾ جوابدار کي جيڪي ضمانت جا قانوني حق آهن، اهي نيب وارن قيدين کي نہ هجڻ کپن. يعني قتل، ڦُر، ڌاڙو، اغوا، زنا، جبري يا اجتماعي زنا، دهشت گردي وغيره جهڙن ڏوهن ۾ تہ Cr.P.C جا ضمانت جا قلم لاڳو ٿين ٿا، پر اهي نيب جي ڪيسن ۾ لاڳو ٿيڻ نہ کپن. ان سڌي طرح جسٽس صاحب حڪومت ۽ ڪورٽن کي اها هدايت ڪئي هئي تہ نيب جي ڪيسن ۾ ضمانت هجڻ ئي نہ کپي.

آشيرجان وٽان الهڏنو ڏاهري ۽ فضل الله صديقي جي ڪمري تي ويس، جتي وريام فقير بہ هو. انهن بجي اتان آئون ۽ وريام فقير 14 وارڊ ۾ وياسين، جتان ٿوريءَ دير کان پوءِ پنهنجي وارڊ تي موٽي آياسين. مون هينئر سادي انهن بجي اڄ جي ڊائري لکڻ شروع ڪئي هئي، تہ اسان جو واردن شبير سومرو آيو. ذڪريا غنيءَ کي چيائين، "ڪريم وارا توهان کي سلام ڏيندا ويا."

مون سوچيو تہ هي ڪيڏانهن ويا، جو سلام ڏيندا ويا آهن. ذڪريا هن کان پڇيو، "اڄ جلدي وچي سڀئي رهيا ڇا؟" شبير ٻڌايو تہ "هنن کي ڦاسي گهاٽ ۾ بند ڪيو ويو آهي، جو اڄ سپريم ڪورٽ جو فيصلو هنن جي خلاف اچي ويو آهي." ڪريم، صغير، حافظ احمد بخش ۽ ٻيا ڪل ٻارهن تيرهن ڄڻا ڪراچيءَ ۾ شيعن جي هڪ اجتماعي قتل ڪيس ۾ گڏيل جوابدار آهن ۽ 1995ع کان گرفتار آهن. چار سال اڳ بہ ڦاسي گهاٽ ۾ رهي چڪا آهن. جنهن کان پوءِ هاءِ ڪورٽ سندن ڪيس جي ٻيهر هلائڻ (Retrial) جو حڪم ڪيو. ان کان پوءِ ڦاسي گهاٽ مان نڪتا. حڪومت جي اپيل تي سپريم ڪورٽ، هاءِ ڪورٽ کي ٻيهر اپيل جو فيصلو ڪرڻ جو آرڊر ڪيو. هينئر سندن ڪيس هاءِ ڪورٽ ۾ هلي رهيو آهي ۽ ٻهرين تاريخ تي ضمانت جي درخواست جي ٻڌڻي رکيل اٿن.

مون کي ڳالھ سمجھ ۾ نہ آئي تہ ان صورت ۾ سپريم ڪورٽ جو کھڙو آرڊر اچي سگھي ٿو. شبير کي بہ وڏيڪ ڪا خبر ڪونہ ھئي ۽ نہ ئي ذڪريا غني وٽ ڪو تفصيل ھو. ڪريم، صغير ۽ حسن ھتي روز ايندا آھن. پنھنجي ماني ذڪريا غني سان گڏ کائيندا آھن. ڪمپيوٽر روم ۾ جيل جو پورو ڪمپيوٽر سسٽم ڪريم ۽ حسن ئي سنڀاليندا آھن. ڪريم تمام غريب ۽ ملنسار ڇوڪرو آھي، پر تمام سرگرم آھي. ڪمپيوٽر روم يا ماڙيءَ تي ھر وقت ڪم ۾ رھندو آھي.

31/10/2001

اڄ صبح جو سوير 7:30 بجي خان محمد آيو. ڪريم ۽ ٻين همراھَن جي ڦاسي گھاٽ منتقل ٿيڻ تي حال احوال ٻڌايائين. اخبارون پڙھڻ کان پوءِ 9:00 بجي ٿوري دير لاءِ سمھي رھيس. تيار ٿي 10:30 بجي ماڙيءَ تي ويس، پٺتي ٻاھر بينل ھو، ان کي گھرايم. ڪجھ سامان ۽ ڪاغذ گھران گھرائڻا ھئا. اُھي ڪيس لکايم. 12:00 بجي واپس وارڊ تي آيس. 3:30 بجي اسپتال ۾ ڊاڪٽر ميمڻ وٽ ويس، جتي ڊاڪٽر سيٺ ڪشوءَ کي بہ گھرايو. 5:00 بجي وري وارڊ تي آيس تہ ماڙيءَ تان پرچي آئي. اُتي گھروارا ماني ۽ سامان کڻي آيا ھئا. ماڙيءَ تي لڇمڻ، متين ۽ ٻيا ھمراہ سيٺ ڪشو ۽ راجو سان ملڻ لاءِ آيل ھئا. 6 بجي واپس وارڊ تي پھتس تہ وري ماڙيءَ تي سڏ ٿيو، ڪجھ دوست ملڻ لاءِ آيل ھئا. ستين بجي واپس وارڊ تي آيس. اڄ ڪريم وارن جي خبر پئي تہ انھن کي پھرين تاريخ تي گھرائڻ لاءِ ھاءِ ڪورٽ جيڪو پراڊڪشن آرڊر .P.O ڪڍيو آھي، انھيءَ ۾ انھن کي Condemned Prisoners لکيو آھي. جنھن سبب جيل انتظاميا کين ڦاسي گھاٽ ۾ رکيو آھي.

اڄ صبح جو سول اسپتال وڃڻ لاءِ جيل جي گيٽ کان ٻاھر نڪتس، تہ پٺتي ٻاھر ئي بيٺو انتظار ڪري رھيو ھو. ٻاھر منھنجي پيڻ ۽ گھروارا بہ ملڻ لاءِ آيل ھئا، جن سان مون انھن جي گاڏيءَ ۾ ئي ويھي ڳالھايو، جنھن کان پوءِ آئون اسان جي شاھي سواري يعني قيدين واري ڪُتا گاڏيءَ ۾ چڙھي 12 بجي اسپتال پھتس.

E.T.T. ڪرائڻ کان پوءِ نواب وارن جي اڪائونٽس برانچ ۾ ٿوري دير ويناسين. جنهن کانپوءِ حنيف کي ليٽر جو چٽي اسان ڊاڪٽر مظهر جي آفيس ۾ اچي ويناسين، جتي لڇمڻ به ملڻ آيو. 5:50 بجي جيل لاءِ نڪتاسين.

7:00 بجي 14 وارڊ ويس، جتي حاجي ايوب آفريدي ۽ اسلام الدين شيخ سان ڪچهري ٿي. 8:00 بجي پنهنجي وارڊ تي موٽي آيس.

2/11/2001

صبح جو 11:00 بجي سيٺ ڪشو ۽ راجو آيا. 12 بجي ڏاري سندن ملاقات جي پرچي آئي ته اوڏاهن ويا. آئون، ذڪريا غني ۽ وريام فقير پنهنجي وارڊ کان نڪتاسين جو اسان کي ڪريم ۽ صغير وارن سان ملڻو هو، جيڪي قاسي گهاٽ ۾ هئا. جڏهن روٽي گهر وٽ پهتاسين ته وريام فقير چيو: يار اڄ جمعي جي سڳوري ڏينهن قاسي گهاٽ ۾ ڪونه ٿا هلون. مون چيو، هُن ويچارن سان ملڻو آهي، هلي ٿا ملي اچون. بهرحال فقير صاحب اتان ئي واپس ويو. آئون ۽ ذڪريا غني قاسي وارڊ ۾ آياسين، جنهن جا ٻه وارڊ آهن. معمنو ڏيڍ اڳ ۾ ڪريم ۽ صغير وارن سان ڪچهري ڪندي هُن قاسي گهاٽ جا احوال پئي ٻڌايا، ته مون کين چيو، ڪيڏي مهل قاسي وارڊ ڏسڻ هلنداسين. مون کي چيو هئائون ته توهان سان اسان گڏ هلنداسين.

اڄ هو قاسي وارڊ ۾ بند هئا ۽ آئون ساڻن ملڻ لاءِ وڃي رهيو هوس. پهريائين اسان قاسي گهاٽ جي پهرئين وارڊ ۾ وياسين. ان ۾ 15 ڪوليون آهن، جنهن ۾ هر ڪوليءَ ۾ چار کان پنجن ڇهن تائين قيدي آهن. پوري وارڊ کي ڇٽن فوٽن جو ڇپري نما ورانڊو آهي. پهرين شروع ۾ ملاقات جا چار سيل ٺهيل آهن. قاسيءَ جي سزا لڳل قيدين کي سندن ملاقات لاءِ به وارڊ کان ٻاهر نه ڪڍيو ويندو آهي ۽ وارڊن جي اندر ئي انهن ننڍڙن سيل نما ڪمرن ۾ ملاقات ڪرائي ويندي آهي. هڪ طرف کان سيمينٽ جي بينچ تي قيدي ويهندو آهي، ته سامهون ٺهيل دڪي تي ملاقاتي ويهندا آهن. وچ ۾ ملاقات جي دريءَ کي لوهي گرل ۽ جاريون لڳل هونديون آهن. جنهن مان ڪا به شيءِ ڏيئي وٺي نه سگهبي آهي. ڇئني سيلن جو هڪ گڏيل دروازو وارڊ جي

اندران آهي، جنهن مان قيدين کي آندو ويندو آهي ۽ هڪ دروازو وارڊ جي ٻاهران ملاقاتين جي وٺي اچڻ ۽ وڃڻ لاءِ آهي.

هي پهريون دفعو هو جو آئون جيل جي ڦاسي وارڊ ۾ آيو هوس. ڦاسي وارڊ جون کوليون به تقريباً عام وارڊن جي کولين جهڙيون آهن. فرق صرف ڪجھ پابندين ۽ تصور جو آهي. هتي ڦاسي جي قيدين کي به پنهنجي کوليءَ ۾ ٿي وي، بسترو ۽ پنهنجي ماني وغيره ناهڻ جي اجازت آهي. ڪجھ وقت اڳ ۾ ته ائين به شروع ٿيو هو ته ڦاسي وارڊ جا قيدي به صبح جو کلندا ۽ شام جو 4_ 5 بجي بند ٿيندا هئا. هنن جو اهو ٻاهر نڪرڻ سندن وارڊ تائين محدود هوندو هو. پر هينئر نئين انتظاميا وري ساڳيو پراڻو قانون بحال ڪيو هو، يعني صبح جي وقت فقط ٻن ڪلاڪن لاءِ قيدين کي ٻاهر ڪڍيو ويندو هو ۽ باقي وقت بند رکيو ويندو آهي.

مون محسوس ڪيو ته ڦاسي وارڊ، ان جا سيل ۽ انهن جا رهندڙ قيدي ڪجھ الڳ طريقن کان سواءِ باقي عام جيل جو حصو لڳي رهيا هئا. پر ان جي ملاقات وارا سيل ۽ ملاقات جو طريقو پوائنتو ۽ خوفناڪ محسوس ٿي رهيا هئا. خاص طور تي ملاقاتين جي لاءِ جيڪي جيل جي اندرين دنيا کان ناواقف هوندا آهن، جڏهن اُهي ٻاهران جيل جون اوچيون ديوارون ۽ انهن جا ڪيترائي مضبوط ۽ وڏا لوهي دروازا اورانگهي ڦاسي گهاٽ جي ملاقات جي انهي سيل تي پهچندا هوندا ته ان کي ڏسي هنن جو ڦاسي گهاٽ جو تصور اچان به وڌيڪ پوائنتو ٿي ويندو هوندو.

ڦاسي وارڊ جي هر کوليءَ جي اڳيان پاڻيءَ جو هڪ مٽڪو رکيل هو، جنهن مان قيدي دروازي جي گرل مان هٿ ڪڍي پاڻي جو گلاس ڀريندو آهي. قيدين کي ماني وغيره به دروازن جي گرل جي وٿين مان ڏني ويندي آهي. هڪ ڳالهه واضح ڪيان ته هن ٻنهي وارڊن ۾ ڦاسي جي سزا يافته قيدين جي رهائش آهي. پر جتي ڦاسي ڏني ويندي آهي، يعني تختهء دار، اهو هن جيل جي فيڪٽري بلاڪ ۾ آهي.

اسان پهرين حافظ احمد بخش ۽ ان جي ٻين همراهن سان ملياسين. اُهي کوليءَ کان ٻاهر آيا ته ورانڊي ۾ ئي چادر وڇائي ان تي ويهاسين. اڳتي وري صغير شيخ سان ملياسين. ان سان به کوليءَ جي اڳيان ورانڊي

۾ چادر تي ئي ويٺاسين. هُن چانھ نھرائي پر اسان کي ٿوري جلدي هئي تہ اجازت ورتيسين، پاسي ۾ ئي ٻي وارڊ ۾ آياسين، جنهن ۾ ڏھ ڪوليون آهن. اصل ۾ هن وارڊ جون بہ 15 ڪوليون آهن، پر پنجن ڪولين کي الڳ ڪري بند وارڊ ۾ تبديل ڪيو ويو آهي. هن وارڊ تي بہ ملاقات جا اهڙائي ساڳيا چار سيل آهن. هتي اسان ڪريم سان ملياسين. هو پنهنجي ڪولي کُلڻ کان پوءِ ٻاهر آيو، اُن سان ويٺي ئي ٿورو حال احوال ٿيو.

آئون پنهنجي وارڊ تي پهتس تہ ملاقات جي پرچي آيل هئي. ماڙيءَ تي ويس، سيٺ ڪشو مليو، ٻڌايائين تہ راجا آسر ۽ ٻيا همراه آيا هئا، پر توهان دير ڪئي تہ هليا ويا. اسان ملاقات روم ۾ ويٺا هئاسين تہ رامو مل آيو. ساڻس حال احوال ٿيا. ڪجھ وقت کان پوءِ نور محمد ڏاهري ۽ سليمان ڏاهري آيا. جنهن کان پوءِ اسلم آيو. رامو اجازت ورتي، نور محمد ۽ سليمان بہ موڪلايو. مون سيٺ ڪشو کي چيو تہ توهان راجوءَ کي وٺي منهنجي وارڊ تي اچو، آئون اسلم سان ڳالهائي اچان ٿو تہ ماني گڏجي ٿا کائون.

3:00 بجي آئون پنهنجي وارڊ تي آيس تہ هو اڳ ۾ ئي ويٺا هئا. مون کين ٻڌايو تہ پوڄو ۽ ٻيا همراه توهان سان ملڻ لاءِ ماڙيءَ تي آيل آهن. سيٺ ڪشو ۽ راجو ماني کائي ملاقات تي ويا. شام جو آئون ۽ وريام فقير ڪلاڪ کن لاءِ الهڏني ڏاهري ۽ صديقي وٽ وياسين.

3/11/2001

اڄ صبح جو ٿورو دير سان اٿيس. اخبارون پڙهي تيار ٿيڻ کانپوءِ ڪجھ واردن جو چڪر ڏئي پنهنجي وارڊ تي آيس. ٿوريءَ دير لاءِ مون. صديقي، امداد ۽ جاويد بلوچ ڪارڊ کيڏيا، پوءِ ٻنپهرن جي ماني کاڌيسين. شام جو پنجين بجي پرچي آئي. ويس تہ گهروارا ۽ پٽني ماني کڻي آيا هئا. ڇهين بجي واپس وارڊ تي آيس. سانجهيءَ جي نماز کان پوءِ آئون ۽ وريام فقير 16 ورڊ ۾ الهڏني ڏاهري وٽ وياسين، جنهن جي اڄ تاريخ هئي. کانئس ان جا حال احوال ورتاسين. وري 14 وارڊ ۾ آياسين، جتي حاجي صاحب ۽ اسلام الدين شيخ ويٺا هئا. فقير جلد موٽي ويو ۽ آئون اٽان ساڍي اٺين بجي پنهنجي وارڊ تي موٽي

آيس تہ حسبِ دستور وريامر فقير تلاوت پيِ ڪئي، زڪريا غني اخبارون پڙهي رهيو هو ۽ دائود خان بي بي سي ٻُڌي رهيو هو.

4/11/2001 Sunday

اڄ صبح جو 11:00 بجي اسلام الدين شيخ جي وڏي ڀاءُ نورالدين شيخ مرحوم جي خيرات ۽ قرآن خواني دارالقرآن ۾ رکي وئي هئي. آئون، ذڪريا غني ۽ وريامر فقير گڏجي اوڏانهن وياسين. 12:00 ٻنهنجي وارڊ تي موٽي آياسين. الهڏنو ڏاهري اسان سان گڏ آيو. ٿوريءَ دير ۾ رميش اديسي ۽ حبيب الرحمان ٻہ آيا. حبيب الرحمان ۽ ان جو ڀاءُ رستمر هتي خون جي ڪيس ۾ بند آهن. حبيب الرحمان مون ڪي سائس هتي ٿيل پهرين ملاقات ۾ چيو تہ "77_1976ع ۾ ٻہ آئون هن سانگهڙ ڪيس ۾ هن ئي جيل ۾ هوس. تڏهن اتي ڪجھ وقت آئون ۽ فاضل راهو صاحب گڏ رهيا هئاسين." منهنجي معلوم ڪرڻ تي ٻڌايائين تہ ان وقت 18 وارڊ ۾ رهندا هئا. ان ۾ هينئر شعيب بخاري وارا رهن ٿا، جيڪو بي ڪلاس 17 وارڊ جي پاسي ۾ آهي. ڪجھ وقت کان پوءِ رميش اُديسي ۽ حبيب الرحمان روانا ٿيا ۽ اسان ٿوريءَ دير لاءِ ڪارڊ کيڏيا.

5/11/2001

اڄ صبح جو 9:00 بجي پرچي آئي. ويس تہ ٻار ملاقات لاءِ آيل هئا. 2:00 بجي وري پرچي آئي، سيٺ ۽ راجو ماڙيءَ تي ملاقات روم ۾ مليا. اتي ڊاڪٽر ٽيڪچند ۽ لڇمڻ آيل هئا. ٿوري دير ۾ ڊاڪٽر خليل ۽ ادي شهناز آيا. انهن کان پوءِ گيانچند آيو. سيٺ ۽ مون گيان سان حال احوال ڪيا. ان دوران يوسف لغاري ۽ نور محمد ڏاهري آيا. اسلم، عزيز ميمڻ ۽ محمد بخش نوتڪاٽي وارا ٻہ اسان جي ماڙيءَ تي ويٺي ئي اچي ويا. ڊاڪٽر خليل هر دفعي وانگر هينئر ٻہ ڪجھ ڪتاب وٺي آيو هو. انهن ۾ "سياسي زندان نامہ" ڪتاب ٻہ هو. مون پڇيومانس تہ "خبر اٿئي هن ڪتاب جو ليکڪ ڪير آهي؟" چيائين، مون کي خبر نہ آهي. ٻڌايومانس تہ اهو اسان جي سپرنٽينڊنٽ جيل، راشد سعيد جو لکيل آهي. جيڏي مهل خليل ۽ ادي ماڙيءَ جي در وٽان

مرڪلايو ته ڊاڪٽر خليل کي مون سپرنٽينڊنٽ سان وڃي ملايو ۽ ٻڌايومانس ته هي منهنجو پيٽڙيو آهي ۽ منهنجي لاءِ توهان جو لکيل ڪتاب وٺي آيو آهي. اُن وقت شعيب بخاري صاحب به ويٺل هو.

شام جو ماڙيءَ تان واپس ايندي، ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ امان الله نيازي جي آفيس ۾ ويس، جتي ڊپٽي قاضي نظير به ويٺل هو. اُتي نصرت مگڻ سان ملاقات ٿي. سائس گهڻو اڳي حيدرآباد جيل تي ملاقات ٿيل هئي، تڏهن ڪيس هلڪي ڏاڙهي به رکيل هوندي هئي. پنهنجي وارڊ تي آيس ته امداد، نصير مري ۽ علي حسن ٻاهر اڱڻ تي ويٺا هئا. نصير همراهن کي ڪورٽ جي تاريخ جا حال احوال ٻڌائي رهيو هو.

شام جو آئون ۽ فقير ڪجھ وقت لاءِ 16 وارڊ ۾ وياسين، جتي ڏاهري، صديق، سميع ۽ آشيرجان سان ملاقات ٿي. 8:00 بجي پنهنجي وارڊ تي اچي آئون وري ٻاهر نڪتس ته حاجي ايوب مليو، ٿوريءَ دير ۾ خان محمد به آيو. اسان ڪلاڪ ڪن تائين ٻاهر ويٺي ڪچهري ڪندا رهياسين. جنهن ڪان پوءِ هرڪو پنهنجي وارڊ ڏي هليو ويو.

6/11/2001

صبح جو آئون اخبارون پڙهي سمهي پيو هوس. 9:00 بجي ٻرداشتي فياض اٿاري اچي ٻڌايو ته سپرنٽينڊنٽ جو مقدم آيو آهي. چوي ٿو، صاحب توهان کي سڏايو آهي. مون ڪيس چيو ته ڪجھ دير کان پوءِ اچان ٿو. آئون تيار ٿي ڏهين بجي ماڙيءَ لاءِ نڪتس پئي ته اسپتال وڃڻ جي پرچي آئي. آئون سپرنٽينڊنٽ سان ملي مجاهد وٽ آيس، هن ٻڌايو ته توهان جو گارڊ اچي ويو آهي پر ڪجھ ٻيا به قيدي هلڻا آهن جن ۾ عثمان فاروقي به آهي.

قيدين کي اسپتال موڪلڻ جو ڪم هونئن ته ڪلارڪ امجد جي حوالي هوندو آهي پر اهو هينئر ٻه مهينا موڪل وٺي طالبان جي ڊيوٽي ڪرڻ ويو آهي. انهيءَ ڪري اهو ڪم هاڻي اُن جي ٻياءُ مجاهد جي حوالي آهي. ٻئي ڀائر وڏين ڏاڙهين سان اصل طالبان آهن. ڪنهن حد تائين هم شڪل به آهن. شروع ۾ ته ماڻهو ڪين صحيح سڃاڻي به نه

سگهندو آهي ۽ پلجي پوندو آهي تہ کهڙو امجد آهي ۽ کهڙو مجاهد؟ شروع ۾ آئون بہ هڪ ٻہ دفعا پليس تہ ان ڏينهن رزاق عباسي جيلر بہ ويٺو هو. مون ان کي حيدرآباد جيل ۾ جعفر جاکرو ۽ صادق جاکرو واو قصو ڪري ٻڌايو.

عثمان فاروقي اسپتال هلڻ لاءِ هميشہ دير سان نڪرندو آهي ۽ اسپتال مان بہ ڪلاڪ کن کان پوءِ واپس ايندو آهي.

اسان 11:00 بجي سول اسپتال لاءِ نڪتاسين، اج ڪجهہ ٻيا قيدي بہ هئا. اسپتال پهتاسين تہ شاهنواز آيل هو. اسان حنيف وارن جي آفيس مان ٿي هيٺ آياسين تہ ڊاڪٽر اسلم پيچوهو مليو، جيڪو اسان کي آفيس ۾ وٺي آيو. تيستائين پوليس وارن ليٽر ٺهرايو. اسان ڊاڪٽر احمد علي شاهہ کان ٿي نواب ڪوسو جي آفيس ۾ ويٺاسين. جتان ڊاڪٽر ارباب ستار سان ڳالهايو. واندا ٿي وري ان جي آفيس ۾ اچي ويٺاسين، جتان 5:00 بجي جيل لاءِ نڪتاسين.

7/11/2001

12:00 بجي سيٺ ڪشو ۽ راجو آيا. ڪلهہ سندن ٻي ڪلاس جو آرڊر ٿي ويو هو. هو اهو ڳالهائڻ آيا تہ ڪٿي شفٽ ٿيون؟ 16 ۾ يا 17 وارڊ ۾؟ ڪجهہ دير کان پوءِ واپس ويا. چار بجي پرچي آئي. ويس تہ سيٺ ڏيوومل، ڊاڪٽر ٽيڪچند، پوڄو، لڇمڻ، ڊاڪٽر شام ۽ ڪجهہ ٻيا همراهہ سيٺ ڪشو ۽ راجو سان ويٺا هئا.

ملاقاتين کي روانو ڪري پنجين بجي وري پنهنجي وارڊ تي موٽي آيس. سيٺ ڪشو ۽ راجو جو ٽوٽل 16 وارڊ ۾ ٿي ويو هو. ڪين اهوئي ڪمرو مليو هو، جنهن ۾ آئون بہ شروع ۾ 5_6 ڏينهن رهي آيو هئس. سادي ڇهين بجي 16 وارڊ ويس. جتي پهرين اقبال سان مليس. هن جي ضمانت ٿي وئي هئي، هن سان ملي سيٺ ۽ راجو وٽ آيس. 7:30 بجي 16 وارڊ جو پوليس وارو آيو، جنهن چيو، ”سائين! بند ٿيڻ جو ٽائيم ٿي ويو آهي.“ آئون پنهنجي وارڊ تي آيس، وري 8:00 بجي 14 وارڊ ۾ اڌ منو ڪلاڪ حاجي ايوب سان ڪچهري ڪري واپس آيس.

آچر 8/11/2001

هڪ بجي سيٺ ڪشو آيو. ٻين بجي راجو ماني ڪٽائي آيو. اسان گڏجي ماني کاڌي. اڍائي بجي ماڙيءَ تان پرچي آئي. ويس ته ماسي نذير، فياض ۽ شاڪره وينل هئا. ڪلاڪ ڏيڍ تائين اُهي ويٺا رهيا. سيٺ ڪشو به آيو جو ان جا ملاقاتي آيل هئا. 6:00 بجي ڊاڪٽر شام، لڇمڻ، سيٺ دريانومل، مکي پيسو ۽ متين آيا.

9/11/2001

صبح جو 11:30 بجي سيٺ ڪشو آيو. اڄ افغانستان دفاع ڪائونسل پاران عام هڙتال هئي ۽ حڪومت علامه اقبال جي جنم ڏينهن سبب عام موڪل جو اعلان ڪري ڇڏيو هو. اقبال ڊي جي موڪل اڳئين دور ۾ ختم ڪئي وئي هئي پر هينئر اچانڪ ٻه ڏينهن اڳ ان موڪل جو اعلان ڪيو ويو. عام طرح ائين چيو پيو وڃي ته هيءَ موڪل اجوڪي هڙتال جي اثر کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪئي وئي آهي.

12:00 بجي آئون ۽ ڪشو 17 وارڊ ۾ رميش اُڏيسي جي ڪمري تي سائنس ملڻ وياسين. اتي وهاب به مليو. ان کان پوءِ 21 وارڊ ۾ حميد وٽ وياسين. جيڪو طاهر صديقي جي ڪمري ۾ ويٺو هو. سوا هڪ بجي آئون پنهنجي وارڊ تي آيس ۽ سيٺ سنڌس وارڊ تي ويو. ڏيڍ بجي دارالقرآن ويس، جمعي نماز پڙهيم ۽ مولوي قاري خالد جي مانيءَ سي دعوت ۾ به شريڪ ٿيس. ماني هن پنهنجي بئرڪ ۾ کارائي، جنهن ۾ مولانا نديم سان گڏ سپاه صحابه جا ٻيا به ڪارڪن هئا.

اڄ ڪله حڪومت ۽ پي پي جو ناهه ميڊيا ۽ خلق جي زبان تي عام طرح زيربحث آهي. جنرل پرويز مشرف ۽ پيپلز پارٽي جي وفد جي تازي ملاقات جا ڪجهه تفصيل اخبارن ۾ پڌرا ٿي چڪا آهن. جڏهن ته اصل تفصيل فقط ملاقات ڪرڻ وارن ۽ چند ٻين اهم واسطيدار ماڻهن تائين محدود آهن. ان کان علاوه، اهڙن معاملن ۾ وفدن جون ملاقاتون ته محض رسمي هونديون آهن، جڏهن ته اصل معاملا ۽ شرط ان کان اڳيئي ذرين جي مُک ماڻهن جي وچ ۾ طئي ٿي چڪا هوندا آهن. حڪومت ۽ پي پي جي معاملي ۾ به مون کي ائين ٿو ڏسڻ ۾ اچي ته

جيڪو ڪجھ ۾ طئي ٿيو، اُهو ان رسمي ملاقات کان اڳ ۾ ئي طئي ٿي چڪو هو. جنهن جو واضح ثبوت ان ملاقات کان اڳ ۾ متحده عرب امارات (UAE) جي ايمبيسي پاران آچر جي ڏينهن تي بي نظير ڀٽو کي سندس رنيو ٿيل نئون پاسپورٽ پهچائڻ ۽ ان آچر جي موڪل واري ڏينهن تي هوم ڊپارٽمينٽ ۽ سينٽرل جيل ڪراچيءَ پاران حاڪم علي زرداريءَ جي گهر کي سب جيل قرار ڏيئي ڪيس ان ئي ڏينهن ضياءالدين اسپتال مان اتي منتقل ڪرڻ آهي.

بظاهر ته حڪومت جا اهي ٻئي عمل ان معاهدي طرف پيش رفت آهن، جن تي جنرل پرويز مشرف سان وفد جي ملاقات کان پهرين عمل ڪيو ويو. هڪ ڳالھ واضح آهي ته ٻئي ڌريون هڪ ٻئي کي ڪافي ويجهيون ٿي چڪيون آهن ۽ ڪنهن حد تائين هڪ ٻئي کي مدد ڪرڻ جي ڪنهن معاهدي تي به پهچي چڪيون آهن. پ پ ۽ حڪومت وچ ۾ هلندڙ ڳالهيون يا معاهدي جو تت دراصل ٻه ڳالهيون ٿي سگهن ٿيون. هڪ ته افغانستان جي مسئلي تي بي نظير ڀٽو طرفان حڪومت جي ڪلي حمايت جي نتيجي ۾ پ پ کي ڪجھ رليف ڏنو وڃي. ٻيو ته جا ڌريون ايترو اڳتي وڃي سگهن ٿيون، جو بينظير ڀٽو ايندڙ سيٽ اپ يا چوندن ۾ اقتدار ۾ حصيدار ٿئي. جيتري قدر پوئين ڳالھ جو تعلق آهي ته اسان جي ملڪ ۾ ٿي ته سڀ ڪجھ سگهي ٿو، ڪا شيءِ ناممڪن نه آهي، پر ان جا امڪان تمام گهٽ نظر ٿا اچن. موجوده حڪومت هن مرحلي تي بينظير ڀٽو جي اقتدار ۾ اچڻ کي ڪنهن به صورت ۾ برداشت نه ڪندي.

هن وقت صورتحال اها آهي جو ٻئي ڌريون هڪ ٻئي جي ضرورت آهن. بينظير جي کُليل طالبان مخالفت ۽ آمريڪا جي حمايت جي ڪري يقيناً هن سڄي پيش رفت ۾ آمريڪا جو ڪردار به ضرور شامل آهي. حڪومت ۽ آمريڪا، جن وٽ هن وقت طالبان دشمني هڪ گڏيل ايجنڊا آهي، انهن جي هينئر اها ڪوشش هوندي ته مذهبي قوتن جي مقابلي ۾ حڪومت لبرل سياسي قوتن جي مدد حاصل ڪري. پر اُن مدد جو هرگز اهو مطلب نه سمجهڻ کپي ته انهن سياسي قوتن کي آئينده اقتدار جي ڪرسيءَ تي به ويهاريو وڃي يا ان قسم جي

ويجهڙائپ آئنده ڊگهي عرصي تائين برقرار رهي. هن نازڪ صورتحال ۾ هن معاملي تي حڪومت جي اها به حڪمت عملي ڪارفرما هوندي ته سيني سياسي قوتن سان هڪ ئي وقت محاذ آرائي نه ڪئي وڃي ۽ ڪجھ محاذن کي پُرامن ۽ ٿڌو رکيو وڃي.

هن سڄي صورتحال ۾ بينظير ڀٽو وڏ ۾ وڏ فائدو حاصل ڪرڻ چاهي ٿي. انهيءَ لاءِ هوءَ تمام خبرداريءَ سان پنهنجا ڪارڊ استعمال ڪرڻ گهري ٿي. بي نظير جي خواهش آهي ته ڪنهن به طريقي سان اسٽيبلشمينٽ کي راضي ڪري ايندڙ سال چونڊن ۾ حصو وٺي اقتدار ۾ اچي. ان لاءِ هوءَ فوجي حڪمرانن جا گهڻا شرط، مثلاً جنرل پرويز مشرف جو صدر چونڊجڻ، نيشنل سيڪيورٽي ڪائونسل کي آئيني شڪل ڏيڻ، آئين جي آرٽيڪل 58-2B جي بحالي ۽ موجوده حڪومت جي ڪنيل سيني قدمن کي آئيني تحفظ ڏيڻ ۾ مڃڻ لاءِ نه رڳو تيار آهي پر انهن تي عمل لاءِ خاطر خواه ضمانتون ڏيڻ جي لاءِ به تيار آهي. انهن سيني شين جي باوجود به اسٽيبلشمينٽ ۾ اهڙا عنصر حاوي آهن، جيڪي بي نظير جي سڌو سنئون اقتدار ۾ اچڻ کي روڪڻ لاءِ وسئون ڪونه گهٽائيندا.

جيڪڏهن بينظير ڀٽو کي کليو ملڪي سياست ۾ حصو وٺڻ جي اجازت ڏني وئي، ته موجوده حڪمرانن لاءِ ميان نواز شريف کي ملڪي سياست ۾ حصو وٺڻ کان روڪڻ جو ڪو اخلاقي جواز نه رهندو، پر اهو ڪرڻ هنن لاءِ ڏاڍو مشڪل به ٿي پوندو. هتي ميان نواز شريف طرفان مذهبي جماعتن جي موقف جي حمايت کي نظرانداز نٿو ڪري سگهجي. جڏهن ته ميان نواز شريف جنهن جي آزدي (Great Escape) ۾ آمريڪا ۽ سعودي بادشاهت جو نمايان ڪردار هو، هينئر اهي ٻئي ملڪ يعني، آمريڪا ۽ سعودي عرب طالبان مخالفت ۾ اتحادي آهن. انهيءَ جي باوجود ۽ سعودي حڪومت جي پناه ۾ هوندي به نواز شريف حڪومت جي افغانستان پاليسي جي ڪُلي مخالفت ڪري رهيو آهي.

منهنجي خيال ۾ ته حڪمران پ پ سان اقتدار جي شراڪت جي معاملي ۾ اجا به پراڻي ساڳي فارمولا تي قائم آهن. جيتريقدر پيي پيي سان حڪومت جي ڳالهين (Dialouge) جو تعلق آهي ته اهي افغانستان

جي صورتحال نمودار ٿيڻ کان اڳ ۾ ئي هلي رهيون هيون. پر موجوده صورتحال جي نتيجي ۾ انهن ۾ تيزي پيدا ٿي آهي ۽ هاڻ اهي ڪنهن فيصلي ڪُن موڙ تي پهتا آهن. اها ڳالهه ياد ڪرڻ کپي ته پي پي ۽ حڪومت جي وچ ۾ به ڳالهيون ان کان پوءِ شروع ٿيون، جڏهن نواز شريف کي ڪنهن دٻاءَ جي نتيجي ۾ ملڪ کان ٻاهر موڪليو ويو. ان کان اڳ بينظير جي کُلي دعوت جي باوجود به حڪمران ساٿُس بظاهر ڪا به ڳالهه ٻولهه ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا. انهيءَ سبب جي ڪري ئي بي نظير ڀٽو حڪومت مخالف محاذ ۾ ميان نواز شريف سان گڏ ويهڻ لاءِ تيار ٿي. جنهن ۾ ٻنهي سياسي قوتن جو مقصد حڪومت تي دٻاءُ وڌائڻ هو.

جڏهن ميان نواز شريف کي رليف ڏنو ويو ته ان ڪانپوءِ پرويز مشرف جي ٽيم لاءِ بي نظير ڀٽو کي به ڪنهن معاهدي جي نتيجي ۾ ڪو رليف ڏيڻ ۾ ڪا قباحت محسوس نه ٿيڻ لڳي ۽ ٻنهي جي وچ ۾ ڳالهين جو سلسلو هلندو رهيو. حڪومت جي شروعات کان اها ڪوشش رهي آهي ته پي پي جي ٻيو نمبر قيادت (Secondary Leader Ship) بي نظير ڀٽو کي ان ڳالهه تي راضي ڪري ته هوءَ پنهنجي خاندان کان سواءِ باقي پارٽي کي ملڪ ۾ سياسي ڪردار اد ڪرڻ جي اجازت ڏي. يعني ڪنهن مخصوص مدت تائين بي نظير ڀٽو پارٽيءَ جي اڳواٽي پارٽيءَ جي ڪنهن ٻي حڪمرانن جي منظورنظر يا انهن جي لاءِ قابل قبول اڳواڻ جي حوالي ڪري يا گهٽ ۾ گهٽ اقتدار جي صورت ۾ ڪرسيءَ تي بينظير کان سواءِ پارٽي جو ڪو ٻيو چهرو ويهاريو وڃي تيستائين بي نظير عملي سياست کان ڪناره ڪش رهي. ان ئي ساڳي ايجنڊا تي نواز شريف، سان به حڪومت جي ڳالهه ٻولهه ٿيندي رهي، پر ميان نواز شريف جي ڪيس ۾ ٻاهرين پريشر سبب ڪن ڳالهين جي طئي ٿيڻ کان سواءِ ئي حڪمرانن کي معاملو اڪلائڻو پيو.

منهنجي خيال ۾ پي پي جي معاملي ۾ حڪمران هينئر به پنهنجي ان ساڳي پراڻي فارمولا تي قائم آهن، جنهن ڪري آئون نٿو سمجهان ته بينظير پاڻ کان سواءِ پارٽي مان ٻئي ڪنهن کي وزير اعظم نامزد ڪري يا ڪن صوبائي حڪومتن ۽ ڪجهه وفاقي وزارتن تي ٺاهه ڪري.

حڪومت چاهي ٿي تہ پيپلز پارٽي محترمہ بي نظير کي الڳ ڪري اقتدار ۾ پائيوار ٿي جنرل پرويز مشرف جي بي ٽيم جو ڪردارا ادا ڪري ۽ ان ۾ بي نظير جي رضامندي (Consent) بہ شامل هجي. جڏهن تہ محترمہ جنرل پرويز سان گڏ ڪم ڪرڻ لاءِ تہ تيار آهي، پر هوءَ پاڻ ڪانسواءِ پارٽيءَ جي اقتدار ۾ حصيداري جي فارمولا کي قبول ڪرڻ جي لاءِ تيار نہ آهي.

هاڻ ڏسڻو اهو آهي، تہ ڪير ٿو هيٺ لهي ۽ ڪنهن جا اعصاب ٿا ڪمزور ٿين. ان کان قطع نظر تہ آئنده ڇا ٿو ٿئي، هن وقت حالتن تحت ٻنهي ڌريون هڪ ٻئي کي رعايتون ڏيڻ جي پوري موڊ ۾ نظر اچن ٿيون. حڪومت موجوده حالتن ۾ پي پي جي سياسي حمايت ۽ مدد جي عيوض بي نظير پٽنو، آصف علي زرداري ۽ ٻين اڳواڻن کي ڪيسن جي سلسلي ۾ رليف ڏيئي سگهي ٿي ۽ آصف کي ٻاهر بہ موڪلي سگهي ٿي. جيڪڏهن ائين ٿيو تہ حڪومت انهن شين تي آهستي ۽ هڪ پراسز تحت عمل ڪندي ۽ اهو سڀ ڪم جدبشري کان ورتو ويندو، تہ جيئن ڪنهن سياسي ڊيل هجڻ جي تاثر کي گهٽائي سگهجي، جيڪو ٻنهي ڌرين جي مفاد ۾ هوندو. اهو سڀ اندروني طور ٿيل ڳجهي معاهدي جي نتيجي ۾ ٿيندو.

بي نظير جي وطن واپسي جي بازگشت بہ آهي، جنهن تي عمل ڪنهن حتمي معاهدي کان سواءِ مشڪل نظر ٿو اچي. اهو سڀ ٿيڻ جي باوجود بہ بي نظير پٽنو ۽ آصف زرداري تي ڪيسن کي بلڪل ختم نہ ڪيو ويندو پر انهن کي التوا ۾ رکيو ويندو تہ جيئن ڏور حڪمرانن جي هٿ ۾ رهي.

10/11/2001

صبح جو 9:00 بجي پرچي آئي. ويس تہ گهروارا آيل هئا. ناشتو ڪٽي آيا هئا. ٿوري دير کان پوءِ پٽني بہ آيو. آئون مٽي وينو ئي هوس تہ ڪنهن اچي چيو، ”توهان جو اسپتال لاءِ گارڊ آيل آهي.“

10:30 بجي اسپتال لاءِ نڪتاسين. مون سان گڏ عثمان فاروقي بہ هو. مونکي ڪنڌ ۽ ڪلهي ۾ سور (Servical Pain) هو. جنهن ڪري

ڊاڪٽر فزيوٿراپي جي لاءِ لکيو هو. اڄ ان جي شروعات ڪرائي هئي. اسان ليٽر ونئي فزيوٿراپي ڪرائڻ وياسين، اُتي شاهنواز به آيو. اسان وري مٿي اچي ويٺاسين. شاهنواز چيو ته منهنجا دوست آهن، انهن جي آفيس ۾ هلي ٿا ويهون. ٿوري دير ۾ هو ۽ انور ڦلپوٽو گڏجي مٿي آيا. انور اسان کي حافظ صفدر ۽ مظفر قاضي جي آفيس تي وٺي آيو. اُتي دوستن سان ڪچهري ڪئيسين ۽ 6:00 بجي جيل لاءِ نڪتاسين.

11/11/2001 Sunday

اڄ صبح جو تيار ٿي 12:00 بجي 16 وارڊ ۾ سيٺ ڪشو وارن وٽ ويس، ڪجھ حال احوال ڪرڻ کانپوءِ الهڏنو ڏاهري جي ڪمري تي آياسين، جتي مون، وريام فقير، ڏاهري ۽ صديقي پتي راند ڪئي. ٻين بجي آئون ۽ وريام فقير 14 وارڊ تي آياسين، جتي اسلام الدين شيخ ڪجھ دوستن کي ٻنپهرن جي مانيءَ تي سڏيو هو. ساڍي ٽين بجي پنهنجي وارڊ تي آياسين. ڪجھ دير آرام ڪري ساڍي چار بجي الهڏني ڏاهري وٽ وياسين، جتي وري پتن راند ڪئيسون ۽ ڇهين بجي پنهنجي وارڊ تي موٽي آياسين. هرنئن ته آئون ڪڏهن ڪڏهن پتن راند ڪندو آهيان پر اڄ جي ڏينهن موڪل هئڻ ڪري ڏاهري جي فرمائش تي باقائدي مقابلا ٿيندا آهن. اڄوڪي راند ۾ صبح واري سيشن ۾ الهڏنو ڏاهري ۽ صديقي جي ٽيم مون ۽ وريام فقير کي پتا ڪٽايا ۽ سلام به ڏنا، جڏهن ته شام واري سيشن ۾ اسان کين سا ڳيا سلام واپس ڪيا ۽ پوري پيس ڪرائي. هتي جيڪي به دوست راند ڪندا آهيون، انهن ۾ الهڏنو ڏاهري راند جو هوشيار آهي. راند هلندي ڪيس سيني رنگن جا مليل ڪارڊ ياد رهندا آهن. پر راند جو لطف لالي دائود ۽ فضل الله صديقي کان سواءِ مڪمل نه ٿيندو آهي. انهيءَ ڪري، اسان جي ڪوشش هوندي آهي، ته اُهي راند ۾ ضرور حصو وٺن.

12/11/2001

صبح جو 9:00 بجي پرچي آئي. ويس ته شاڪره هئي ۽ پاڻ سان ناشتو به کڻي آئي هئي. مٿي ويٺا ئي هئاسين ته 12:00 بجي ذوالفقار ۽

ادي شانو آيا. ذوالفقار ۽ ادي شانو جيل تي پهريون ڀيرو ملڻ آيا هئا. ڪجهه وقت ڪانپوءِ انهن موڪلايو. اتي ئي مون کي ٻڌايائون ته توهان جو وڪيل آيو آهي. ڏاڏي سليمان ڏاهري سان اڌ ڪلاڪ ڪن احوال ٿيا، پوءِ اجازت ورتائين.

آئون سپرنٽينڊنٽ وٽان ٿي ڊپٽي جي آفيس ۾ آيس. ٿوري دير ۾ ميجر غلام حسين کوسو آيو، جنهن سان سٺي ڪچهري ٿي. هن خان محمد ۽ رئوف قادريءَ کي به سڏايو. اتي ئي حوالدار محمد خان مون کي ٻڌايو ته توهان جا مهمان آيا آهن. ويس ته آصف خان ۽ شاهنواز آيل هئا. آصف خان سان مٺي ملاقات روم ۾ ڪلاڪ ڪن ڪچهري ٿي. سيٺ ڪشو به پنهنجي ملاقاتين سان ملڻ لاءِ آيل هو. ان ئي وقت ڊاڪٽر شام ۽ لڇمڻ آيا. تقريباً 4:30 بجي پنهنجي وارڊ تي موٽي آيس.

شام 5:00 وڳي ماڙيءَ تان پرچي آئي، ته اسلم آيل هو. هو سڌو ڳوٺان آيو هو ۽ وري واپس وڃڻو هئس. ڇهين وڳي واپس وارڊ تي آيس ته ڪجهه دير ۾ سيٺ ڪشو آيو. اسان 14 وارڊ مان ٿي وري 16 وارڊ ۾ وياسين، انين وڳي پنهنجي وارڊ تي موٽي آيس ته دائود خان بي بي سي ٻڌي رهيو هو ۽ تمام خوش هو، ٻڌايائين ته ”آمريڪا ۾ وري بلڊنگ سان جهاز ٽڪرايو آهي، چار بلڊنگون ڪري پيون آهن ۽ ڪيترائي آمريڪي مردار ٿيا آهن.“

13/11/2001

اڄ اسپتال وڃڻو هو. سادي ڏهين وڳي نڪتاسين، وريام فقير ۽ عثمان فاروقي به گڏ هئا. پهريائين وريام فقير کي جناح اسپتال ۾ لاٿوسين ان بعد 11:30 وڳي سول اسپتال پهتاسين. ڀٽي جيل ڪان ئي مون سان گڏ هليو هو. ٿوري دير ۾ شاهنواز به آيو. اسان شاهد علي، نواب کوسو ۽ وزير کوسو وارن وٽ وڃي ويٺاسين. ليٽر ملڻ ڪانپوءِ فزيو ٿراپي لاءِ ويس. جنهن ڪان پوءِ حنيف ڪان ليٽر وٺي ٻنپهرن جو حافظ صفدر جي آفيس ۾ وڃي ويٺاسين جتي انور ڦليوٽو ۽ قاضي مظفر مليا. حافظ ۽ هن همراهن گهڻي قرب مان ماني لاءِ زور ڀريو، پر

شاهنواز کين ٻڌايو تہ ماني اسان جي گهران اچي ٿي. اسان پنجين وڳي اسپتال مان جيل لاءِ نڪتاسين. 6:30 وڳي منهنجي وارڊ تي سيٽ ڪشو آيو، ڪيس ۽ جيل بابت حال احوال ٿيا.

افغانستان ۾ بہ ڏينهن اڳ مزار شريف تي اتر اتحاد وان قبضو ڪري ورتو هو. اڄ اها خبر هلي رهي هئي تہ ڪابل ۾ بہ اتر اتحاد جون فوجون داخل ٿي چڪيون آهن ۽ پيا بہ ڪيترائي صوبا طالبان خالي ڪري چڪا آهن. ڪجھ ڏينهن اڳ ائين محسوس ڪيو پئي ويو ڇڻ هڪ مهيني کان زياده جي آمريڪي بمباري طالبان کي ڪو گهڻو نقصان نہ پهچائي سگهي آهي. ائين هنن نوي سيڪڙو افغانستان تي پنهنجو ڪنٽرول برقرار رکيو هو. گذريل ٻن ٽن ڏينهن اندر اتر اتحاد جي تيز پيش رفت ثابت ڪيو آهي تہ افغانستان مان طالبان جا پير اکڙي چڪا آهن. هاڻ طالبان جو زور ڏکڻ علائقن طرف ٿيندو. يعني پاڪستان ۽ افغانستان جا سرحدي علائقا، جن ۾ قنڌار، جلال آباد ۽ پاڪستان جا قبائلي علائقا اچي وڃن ٿا. آهستي آهستي افغانستان جي ڏاکڻين علائقن مان بہ طالبان کي تڙجڙ پوندو. ان صورت ۾ انهن جي پناه فقط پاڪستان ۽ پاڪستان جا قبائلي علائقا ئي وڃي بچندا. جتي انهن جو اڳ ۾ ئي نيٽ ورڪ موجود آهي.

پاڪستان جي حڪومت لاءِ اها خطري جي گهنٽي آهي ۽ ڏسڻو اهو آهي تہ ان ڳنڀير صورتحال کي حڪومت ڪيئن ٿي منهن ڏي. پاڪستان ۽ خاص طور سنڌ اڳ ۾ ئي افغان پناه گيرن جي ڪري تمام گهڻو ڀوڳيو آهي. هينئر بہ ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي تہ طالبان جي يلغار وري سنڌ طرف ئي ٿيندي. ڪراچي اڳيئي افغان پناه گيرن سان ڀريو پيو آهي. هن وقت شهر ۾ ڪيترائي شاپنگ سينٽر، باڙه مارڪيٽون ۽ ٽرانسپورٽ مڪمل طرح انهن جي قبضي ۾ آهن، جتي گراهڪن سان معمولي اڳهن جي ڏي وٺ يا ڪرائي تي ڪلاشنڪوف ايبون ٿي وينديون آهن يا سندس پاڻ ۾ معمولي ڪاروباري تڪرار تان بہ گولين جي ڏي وٺ شروع ٿيڻ معمول جي ڳالھ آهي. انهن جي ڪري ئي شهر ۾ هيروئن، چرس ۽ آفيم جو ڪاروبار عام آهي.

ڪراچيءَ ۾ اڳيئي فسادن جي باھ پڙڪيل آهي، ڪيترين ئي

ٽارگيٽ ڪلنگ ٿي رهيون آهن. شهر جو امن امان تباهه آهي. گاڏين جون ڦرون، اغوا ۽ ڌڪيتيون عروج تي پهتل آهن. ڌوهاري لڏو ۽ انهن جون ٽوليون شهرتي راڄ ڪري رهيون آهن. انهيءَ صورتحال ۾ طالبان جي تربيت يافته، هٿياربند ۽ انتها پسند پناهگيرن جي ڪراچي تي لشڪرڪشي ٻرنديءَ تي تيل جو ڪم ڏيندي ۽ اُهي شهر کي هڪ وبائي بيماريءَ وانگر وڪوڙي ويندا، جيڪا ناقابل علاج هوندي. حڪومت کي ان طرف ڀرپور توجهه ڏيڻ گهرجي ۽ هر صورت ۾ پوري ملڪ، خصوصاً سنڌ جي اندر افغان پناهگيرن جي نئين ظاهر ظهور يا خفيه آمد کي روڪيو وڃي. هونئن به طالبان سندن زوال جو پاڪستان کي به آمريڪا جيتروئي ذميوار سمجهن ٿا. ملڪ اندر موجود انتهاپسند مذهبي قوتون ۽ طالبان گڏجي امن امان جي حوالي سان ڪا به اهڙي صورتحال پيدا ڪري سگهن ٿا، جيڪا ملڪ ۽ عوام لاءِ هاڃيڪار ٿي سگهي ٿي.

14/11/2001

اڄ صبح جو ڪورٽ هئي. ڪسٽڊي واري گاڏيءَ ۾ آئون، وريام فقير، سيٺ ڪشو، راجو، آشيرجان، رميش اديسي، رئوف قادري، عثمان فاروقي، شڪور ڪلوڊي ۽ سعادت علي نيب جا قيدي هئاسين. اسان سان بئنڪنگ ڪورٽ جا ٻي جوابدار به گڏ هئا. گاڏيءَ ڀريائين انهن کي آمريڪن ڪونسليٽ جي پوئيان بئنڪنگ ڪورٽ ۾ لاٿو ۽ اسان ڏهين وڳي نيب ڪورٽ پهتاسين. پهچندي ئي آغا وزير عباس ٻڌايو ته ڪيس جي آئنده تاريخ 22 تي وئي آهي. وزير عباس اسان کان پهرين پهتو هو. اهو لانڍي جيل کان ايندو آهي.

ڪجهه وقت کان پوءِ جج سيني جوابدارن ۽ انهن جي وڪيلن کي چيمبر ۾ گهرائي چيو ته ”22 تاريخ تي ڪيس هلائيندس.“ اڄ ڪورٽ ۾ ڪافي رش ٿي وئي هئي. هڪ ته مون سان ملاقات لاءِ دوست به ڪافي اچي ويا هئا ۽ ڪشوءَ وارن جي برادري به چڱي آيل هئي، جو هن جي اڄ پهرين پيشي هئي. اڄ جيڪي همراه ملڻ آيا، انهن ۾ وڪيل يوسف لغاري، نور محمد ڏاهري، اسلم، سيد غلام محمد شاهه،

خدابخش ميمڻ، چاچا خالقڏنو راهو، محمد رحيم راهو، قاسم ميمڻ، عبدالله راهو، بشير احمد ملاح، هاشم ميمڻ، علي احمد جوکيو، عبدالقادر ترڪ، اياز لطيف جوکيو، حاجي محمد علي، محمد خان رانجهاڻ فدا، احسان گلاهه، شاهنواز راڄپر، دين محمد، احمد علي پٽي، جمشيد، گل محمد راهو، شهمير، طارق، خميسو، سيد منير احمد شاهه، سليمان ڏاهري، منو نظاماڻي، خليفو غفور نظاماڻي، شيرل نظاماڻي، عبدالواحد نظاماڻي، ڄام گلاهه، ماما رمضان راهو، بشير ڪرل، جيئند مهيري، خيرومهيري. جان محمد انصاري، ڊاڪٽر خليل قاضي ۽ ٻيا شامل هئا. شام جو 5:00 ڪورٽ مان نڪتاسين.

15/11/2001

اڄ سڄي ڏينهن ۾ منهنجي ڪا ملاقات ڪونه آئي هئي. صبح جو ڪجھ وقت 16 وارڊ ۾ وياسين، جتي سيٺ وارن ڪان ٿي پوءِ الهڏني ڏاهري وٽ مون، فقير، راڄو ۽ صديقي راند ڪئي. شام جو 6:30 وڳي وري سيٺ وارن وٽ چڪر ڏنم. 8 وڳي 16 وارڊ ۾ ويس، جتي حاجي صاحب ۽ خان محمد سان ڪلاڪ ڪن ڪچهري ڪئي. اتان پنهنجي وارڊ تي اچي وهنجي اخبارون پڙهيون. اخبارن ۾ سرخيون يا خاص خبرن جو تفصيل آئون صبح وقت ئي پڙهي ڇڏيندو آهيان. باقي خبرون يا ايڊيٽوريل صفحن کي رات جو ئي ڏسڻ جو وقت ملندو آهي. اهو منهنجو روزمره جو معمول آهي.

9:30 وڳي خان محمد مهر اسان جي وارڊ تي آيو. ڏهين وڳي تائين گپ شپ ڪيائين. اڄ اسان ۽ خان محمد وارن جو وارڊ معمول کان دير سان بند ٿيو جو واردر شبير ڪنهن ڪم سان ٻاهر ويل هو. ڪڏهن ڪڏهن ڪمپيوٽر روم ۾ ڪم هلندو آهي ته ب اسان وارا وارڊ دير سان بند ٿيندا آهن. جو شبير انهن لاءِ ٻاهران ماني وٺڻ ويندو آهي. اڄ شبير 11 وڳي آيو، اچي دروازا بند ڪيائين.

16/11/2001

اڄ 11-30 وڳي ملاقات جي پرچي آئي، ويس ته علي شير وساڻ ديارام، سيتل داس ۽ پوڄو مل آيل هئا. علي شير ٻڌايو ته صبح جو

ڳوڻان نڪتا ۽ سڌا هتي آيا آهن. ٿوري دير ۾ سيٺ ڪشو به آيو. ملاقات ڪان واپسيءَ تي ٿوري دير لاءِ ڊپٽي سپرينٽنڊنٽ قاضي نذير وٽ ويس، جنهن جي نئين آفيس مٿي ملاقات هال جي پاسي ۾ ٺاهي وئي آهي. قاضي نذير ان وقت ڪيرن آرمسٽرانگ (Karen Armstrong) جو لکيل ڪتاب History of God (خدا جي تاريخ) پڙهي رهيو هو.

2.15 وڳي پنهنجي وارڊ تي آيس. ماني کائي اجان سنو ئي مس هوس ته پرچي آئي، ويس ته مٿي اقبال عنايت آيو هو، گولاڙچيءَ ڪان ويرو مل ۽ فتن مل به آيل هئا، جن وٽ ڪشو ويٺو هو، انهن سان حال احوال ڪري وري اقبال عنايت وٽ ويٺس، ٿوري دير ڪان پوءِ گهروارا به آيا. 5.50 پنهنجي وارڊ تي آيس.

6.30 ڌاري 16 وارڊ ۾ ويس، جتي سيٺ ڪشو، فضل الله صديقي، وريام فقير ۽ الهڏنو ڏاهريءَ سان چڱي دير ڪچهري ٿي. سادي اٺين وڳي پنهنجي وارڊ تي آيس. اڄ رمضان شريف جو چنڊ ڏٺو هو ۽ پهرين تراويح هئي. جنهن سبب جيل دير سان بند ٿيو هو. جيل انتظاميا فيصلو ڪيو هو، ته رمضان ۾ قيدي تراويحون پهلي باجماعت پڙهن. پورو جيل تراويحون ختم ٿيڻ ڪان پوءِ بند ڪيو ويندو. اهو فيصلو شايد گذريل رمضان جي مهيني ڪان ڪيو ويو هو.

17/11/2001

اڄ مون ۽ ذڪريا غني کي سول اسپتال وڃڻو هو. ڏهين وڳي پرچي آئي. اسان مٿي ماڙيءَ تي وياسين. آئون امان الله نيازي سان ملي سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ ويس، جتي عثمان فاروقي به ويٺل هو. ان چيو ته اسان توهان جو انتظار ڪري رهيا آهيون. سادي ڏهين وڳي آئون، ذڪريا غني ۽ عثمان فاروقي اسپتال لاءِ نڪتاسين. اسپتال ۾ شاهد عليءَ جي آفيس ۾ شاهنواز ويٺو هو. ذڪريا غنيءَ جو ڊينٽسٽ ڏانهن ليٽر نهيو جو ان کي ڏندن ۾ تڪليف هئي. اسان ليٽر نهرائي فزيوٿراپي ڪرائڻ وياسين. اُتان ٿي حافظ صفدر جي آفيس ۾ اچي ويٺاسين، جتان چئين وڳي جيل لاءِ نڪتاسين. اسپتال ۾ اقبال عنايت ۽ احمد علي پيٽي به آيا.

آئون پنهنجي وارڊ تي پهتو ئي مس هوس تہ خان محمد آيو. چيائين تہ جلدي ۾ توهان جي دوست سيٺ کي گهرائي ونو. آءِ جي صاحب منهنجي وارڊ ۾ وينو آهي، ان سان ملائي ڇڏيونس. آئون سيٺ کي وني 14 وارڊ ۾ ويس، جتي .I.G نثار مهر ۽ خان محمد وينا هئا. اسان ڪجھ وقت اتي ويناسين، جنهن ڪانپوءِ آءِ جي ويو ۽ اسين پنهنجي وارڊ تي موٽي آياسين.

18/11/2001Sunday

هينئر صبح جا 00-8 ٿي رهيا آهن. دائود خان وارڊ کان ٻاهر نڪتل آهي. ذڪريا غني ۽ وريام فقير سُتا پيا آهن. برداشتي فياض بہ سُتل آهي. ذڪريا غني ۽ فياض رات جو 3 وڳي اُٿندا آهن جو اهي روزو رکندا آهن. هونئن بہ ذڪريا غني رزانو رات جو 30-4 وڳي بہ ڪلاڪن لاءِ نماز پڙهندو ۽ تلاوت ڪندو آهي. هاڻي ڪجھ برداشتي اچي چڪا آهن، بورچي عثمان ڪچن ۾ ڪم ڪري رهيو آهي. عمران ٿانوَ ڌوئي رهيو آهي ۽ ٻيا ٻاهر ڪم ڪري رهيا آهن، جن جا نالا مون کي بہ ڪونہ ٿا اچن. انهن مان هڪ ٻوٽن ۽ وڻن کي پاڻي ڏئي رهيو آهي ۽ هڪ اڱڻ جي صفائي ڪري رهيو آهي. اڃان مقدم ۽ ذڪريا غني جو برداشتي خالد نہ پهتا آهن، عام طرح تہ اهي جلد پهچي ويندا آهن، پر رمضان جو مهينو آهي ۽ اڄ موڪل جو ڏينهن بہ آهي. ڪجھ برداشتين جا نالا مون کي انهيءَ ڪري ياد نہ آهن جو انهن مان ڪجھ ڇڏي باقي ايترا تيزي سان تبديل ٿيندا آهن جو اڃان انهن جو نالو ياد ٿيندوئي مس آهي تہ همراه هليو ويندو آهي.

منهنجو ذاتي برداشتي ڇڏي ٻين کي رکڻ ۽ ڪڍڻ جو ڪم دائود خان پاڻ سنڀالي ورتو آهي، انهن سان سڄو ڏينهن مغز ماري، سامان ۽ هر شيءِ جو پڇاڻو بہ پاڻ ڪندو آهي. پوءِ هڪڙا برداشتي ايندا آهن ۽ ٻيا پيا ويندا آهن. فقط منهنجو ذاتي برداشتي فياض شروعات کان وني ساڳيو آهي. منهنجي جيل اچڻ واري ڏينهن ئي خان محمد مهر هن کي منهنجي حوالي ڪيو هو. ڪجھ ڏينهن کان پوءِ اُن جو ٽوٽل بہ اسان جي وارڊ ۾ ڪرائي ڇڏيو هئوسين. اُهو ڪچن جي

پويان اسٽور طور استعمال ٿينديڙ جڳهه ۾ سمهندو آهي. ڪچن ۽ اسٽور کي فقط 5 فوٽ جي پردي جدا ڪري ڇڏيو آهي، باقي گڏيل آهن ۽ ٻئي ڪافي ڪشاده آهن.

اسان وٽ پهرين ٻه مهينا ڪن يعقوب بورچي هو، هو سٺو بورچي هو پر ناراض ٿي هليو ويو. ان کان پوءِ ٿي چار بورچي آيا، پر ڪنهن نه ڪنهن سبب ٽڪيا ڪونه. مون عثمان کي گهرايو جيڪو ڏيڍ مهيني کن کان ڪم ڪري پيو. ڪجهه وقت کان ذڪريا غني خالد کي رکيو آهي، جيڪو هن جو ذاتي ڪم ڪار ڪندو آهي. اسان پنهنجي وارڊ ۾ جيڪي چار هنڌيوال رهون ٿا، انهن جي پاڻ ۾ ڪا گهڻي قربت نه آهي، نه ويڙهه به نه آهي. ميس جي حوالي سان ذڪريا غني اسان جو هنڌيوال نه آهي جو انهيءَ جو گهر جيل جي پاسي ۾ آهي. ان ڪري هن جي ناشتي کان وٺي رات جي ماني تائين هر شيءِ گهران ايندي آهي. منهنجي رات جي ماني گهران ايندي آهي، پر منهنجي، وريام فقير ۽ دائود خان جي گڏيل ميس آهي، جيڪا دائود خان هلائيندو آهي. شام جو ٻئي ڏينهن لاءِ سامان وغيره اُهو لکائيندو آهي ۽ حساب ڪتاب به پاڻ ئي ڪندو آهي.

جيل ۾ هفتي جي اندر لکين روپين جو سامان ٻاهران ايندو آهي، جيڪو قيدي پنهنجي خرچ تي ٻاهران گهرائيندا آهن. جيل انتظاميا پاران اهو نيڪو خاص منتلي يا هفتو مقرر ڪرڻ تي ڪنهن سپاهي يا هڪ کان وڌيڪ سپاهين کي ڏنو ويندو آهي. اُهي روزانو مختلف وارڊن مان قيدين جي ضرورت مطابق سامان جون چٺيون گڏ ڪندا آهن ۽ ٻئي ڏينهن صبح جو اهو سامان انهن کي پنهنجي وارڊن تي پهچائيندا آهن. انهيءَ ۾ گوشت، مرغي، سبزي ۽ ٻي هر قسم جي جي روزمره جي ضرورت جو سامان شامل هوندو آهي. ان سامان تي قيدين کان عام مروج شين تي مارڪيٽ جي اگهه کان ويهه پنجويهه سيڪڙو مٿي وصول ڪيو ويندو آهي. ڪن شين تي ڏيڍوڻا ٻيڻا پئسا به وصول ڪيا ويندا آهن. جڏهن ته ڪڏهن تور جو فرق به هوندو آهي. البت اها سهوليت آهي، ته جن قيدين وٽ خرچ جي پهچ آهي، انهن کي هر شيءِ تازي ملي ويندي آهي.

اسان ٽنهي جي ميس جو سامان لکائڻ، گهرائڻ، چيڪ ڪرڻ ۽ حساب ڪتاب ڪرڻ جو ذمو دائود خان جي حوالي آهي. هو اسان سان هر ڏهين ڏينهن حساب ڪتاب ڪندو آهي. مون ۽ فقير وريام سان حساب ڪرڻ ۾ ڪڏهن به پئسن جو نه چوندو. اسان کان هن کي پئسا ڏهين ڏينهن ملن يا ويهين ڏينهن يا ان کان به دير ٿي سگهي ٿي، پر ڪڏهن به اسان کان پئسا گهرندو نه، سواءِ ان جي جو وٽس ڏوڪڙ ختم ٿي وڃن. سامان آڻڻ وارن کي پاڻ هر ڏهين ڏينهن پئسا ڏيندو آهي. ڪجھ ڏينهن کان ونـي مون کي چوي پيو، ته آئون هاڻي ٿڪجي پيو آهيان، پوڙهو ماڻهو آهيان، هاڻي هي ڪم تون سنڀال. چيومانس، ”توهان وڏا آهيو، وڏن هوندي ننڍن تي بار نه هوندو آهي. هي ڪم توهان جو آهي. توهين هلايو.“ خير ڪم ته وري به پاڻ ٿو هلائي پر اڳي جيڪا پرچي ٺهندي هئي، انهيءَ تي سندس نالو ئي هو. هاڻي منهنجو نالو لکرائي ٿو البت صحيح پاڻ ڪندو آهي. هو سامان لکائڻ ۽ حساب ڪتاب ڪرائڻ وارو ڪم هميشه امداد جکري کان وٺندو آهي. مون سان رهندڙ همراهن جي پاڻ ۾ گهٽ لڳندي آهي، پر مون سان سڀني جو رويو تمام سٺو ۽ مثبت آهي. آئون ڪوشش ڪندو آهيان ته همراه هڪ ٻئي کي ڪجھ سهن ۽ برداشت ڪن ته جيئن وقت سٺي نموني سان گذري. پر ڪڏهن ڪڏهن ننڍڙيون شيون به وڏيون ڳالهيون ٿي وينديون آهن.

منهنجي هميشه دائود خان کي ٿڌو ڪرڻ جي ڪوشش رهندي آهي، هو به منهنجو گهڻو خيال ۽ احترام ڪندو آهي، پر منهنجي هن سان ڳالهائڻ جي هڪ حد هوندي آهي جو هو بابا ۽ ادا صديق جو به هنڌيوال ٿي رهيو آهي. انهيءَ ڪري آئون هن جي گهڻي عزت ڪندو آهيان. آئون ڏسندو آهيان ته ذڪريا غني ۽ وريام فقير به ڪنهن حد تائين سهپ کان ڪم وٺندا آهن يا منهنجي ڪري برداشت ڪندا آهن.

مون کي جيڪا ڳالھ هينئر لکڻي هئي، اها ڇڏي ٻين ڳالهاين ۾ پئجي ويس. آئون ڊائري عام طرح رات جو سمهڻ کان اڳ لکندو آهيان. اڄ صبح جو ان ڪري اٿي لکڻ ويٺس جو ڪالھ هڪ ڳالھ مون

ڪان رهجي وئي هئي. ڪاله جڏهن آئون ماڙيءَ تان اسپتال جي لاءِ نڪري رهيو هوس ته هڪ سول ڪپڙن ۾ همراه مون سان اچي مليو، چيائين. سائين! توهان اسماعيل راهو آهيو؟ مون چيو، ها! چيائين فاضل راهو توهان جو والد هو؟ مون چيو، ها! مون کي چيائين ته مون هتي هُن جي ڊيوٽي ڪئي آهي. پڇيومانس، توهان ڪير آهيو ۽ بابا جي ڪهڙي ڊيوٽي ڪئي هئي؟ جواب ڏنائين ته منهنجو نالو مختيار آهي ۽ آئون سپاهي آهيان. 1987ع ۾ جڏهن فاضل صاحب هتي هو ته اهو وَن وارڊ ۾ هو، جيڪو هينئر زرداري وارڊ سڏجي ٿو، تڏهن منهنجي اُن وارڊ تي ڊيوٽي هئي ۽ جڏهن هو آزاد ٿيو هو ته به ان وارڊ تي آئون ئي هيس.

مون هن کي درست ڪيو، ته بابا هتي 1986ع ۾ هو ۽ جون جي مهيني ۾ هتان آزاد ٿيو هو. وري مون کان پڇيائين ته پاڻ ڪڏهن شهيد ٿيو؟مون کيس ٻڌايو ته بابا کي هتان نڪرڻ کان پوءِ ڇهن مهينن جي اندر ئي جنوري 1987ع ۾ شهيد ڪيو ويو. هُن بابا متعلق ڪجھ ڳالهيون ٻڌايون. شهيد فاضل پنهنجي زندگيءَ جي مختلف جيل ياترائن مان سندس آخري جيل ياترا کان پوءِ جڏهن جون 1986ع ۾ ڪراچي سينٽرل جيل مان آزاد ٿيو هو، تڏهن پاڻ ايم- آر- ڊي تحريڪ جو اسير هو. ايم- آر- ڊي تحريڪ جي شروع ٿيڻ وقت آگسٽ 1983ع ۾ گرفتار ٿيو هو. انهن ٽن سالن ۾ کيس ملڪ جي مختلف جيلن ۾ رکيو ويو، جن ۾ حيدرآباد جا ناراجيل ۽ سينٽرل جيل، مڇ جيل بلوچستان، سکر جيل ۽ ڪراچي لانڍي جيل ۽ سينٽرل جيل شامل آهن.

انهن ٽن سالن جي عرصي دوران کيس پنهنجي ٻن جگر جي ٽڪرن جو وڇوڙو برداشت ڪرڻو پيو. ننڍڙو سچل تڏهن گذريو، جڏهن بابا نارا جيل ۾ هو. سنڌ ۾ تحريڪ ۽ برساتن ٻنهي جو زور هو ۽ ان ئي زور سان اسان جي حيدرآباد جي گهر تي سرڪاري اهلڪارن جي ڇاپن جو سلسلو به جاري هو. تنهن کان پوءِ کيس پنهنجي وڏي ۽ جوان جماڻ پٽ محمد صديق جي موت جو غم برداشت ڪرڻو پيو.

14 آگسٽ 1983ع تي ايم- آر- ڊي جي تحريڪ شروع ٿي. 15 آگسٽ تي بابا کي حيدرآباد مان گرفتار ڪيو ويو. گرفتار ڪرڻ کان

پوءِ ڪيس ڪجهه ڏينهن حيدرآباد جي سٽي ٿاڻي تي رکيو ويو. جيترا ڏينهن بابا سٽي ٿاڻي تي هو، ته پنهنجن جي ماني آئون گهران کڻي ويندو هوس. ايس- ايچ- او جي آفيس جي پاسي ۾ ڪو ڪمرو هو، جنهن ۾ بابا کي قيد رکيو هئائون. پر آئون ماني کڻي ويندو هوس ته ايس ايچ او جي آفيس ۾ اچي ماني کائيندو هو. اتي اڪثر ڊي ايس پي، ايس ايچ او يا ٻيا پوليس وارا ۽ ڪجهه ٻيا ماڻهو به ويٺا هوندا هئا. پاڻ ماني کائيندو ويندو هو، ته تحريڪ جا حال احوال به وٺندو هو ۽ ڪڏهن ڪيس جيڪي احوال ڪرڻا هوندا هئا، ته اهي به ٻڌائيندو ويندو هو.

ڪا گرما گرمي (Excitement) واري خبر هوندي هئي، ته ويٺل پوليس آفيسرن ۽ ٻين ماڻهن کي زور سان مخاطب ٿي ٻڌائيندو هو. هڪ ڀيري ائين به ٿيو ته منهنجي ويٺي ڪٿان خبر پهتس ته مظاهرين ۽ فورسز ۾ جهيڙو ٿيو آهي ۽ هڪ آفيسر مري ويو آهي. ويٺل پوليس وان کي زور سان چيائين، ”ابا مبارڪون هجنوَ، فلاڻي جڳهه تي هڪڙو هلي چُريو.“ ائين ڪڏهن انهن کي ڪنهن جي ”شهيد“ ٿيڻ جي مبارڪ ڏيندو، ته ڪڏهن ڪنهن جي. ان وقت اُتي ويٺل پوليس آفيسرن جي چهري تي عجيب تاثر هوندو هو. انهن جي اندر ۾ ته خدا ڄاڻي ڇا هوندو هو، پر سندن چهري تي هڪڙا پگهر لهندا هئا ته ٻيا چڙهندا هئا. آئون سوچيندو هوس ته هي دل ۾ چوندا هوندا ته، ”ڪهڙي بلا مان اچي ڦاٿا آهيون، هي اسانجو مٿو به وڃائيندو.“

سٽي ٿاڻي کان بابا کي ماتليءَ جوڊيشل لاڪ اپ تي کڻي ويا، جتي ايم- آر- ڊي جي جلسي ڪرڻ جو ڪيس داخل هو. هڪ ٻن ڏينهن کان پوءِ ڪيس نارا جيل رکيو ويو. جتان سينٽرل جيل حيدرآباد شفٽ ڪيو ويو. اُتان وري بلوچستان جي مچ جيل ڪڍيو ويو. بابا سان گڏ ايم آر ڊي جي جن ٻين ليڊرن کي مچ جيل موڪليو ويو، انهن ۾ مجتبيٰ خان جتوئي، مخدوم خليق الزمان، ممتاز علي ڀٽو، پير مظهر الحق، حاجي ظفر لغاري، منظور وساڻ، آغا سيف الله، ڊاڪٽر ابراهيم جتوئي، غلام قادر ڀٽو، مير اعجاز ٽالپر ۽ ٻيا شامل هئا.

بابا جي شهادت کان گهٽو پوءِ 1992ع يا 1993ع ۾ ڪنهن دوست

وٽ مير اعجاز ٽالپر سان ڪچهري ٿي، ان مچ جيل جون ڪجهه ڳالهيون ٻڌايون. چيائين: ”هڪ دفعي منهنجي ملاقات آئي ته منهنجو دوست ملاقات تي ٻي سامان سان گڏ بليڪ ليبل وسڪيءَ جي بوتل به کڻي آيو. ان وقت اندران آيل ٻيا دوست به ويٺا هئاسين. سپاهي چيو ته شيءِ ٻلي آهي، اندر پهچي، پر هاڻ پهچائي ڪير ۽ اندر کڻي ڪير وڃي. اسان سپاهي پاڻ سان گڏ اندر کڻي وڃڻ کان لهرايو پئي، تيسين راهو صاحب به اچي ويو. مون چيومانس: ”فاضل صاحب، سنگت جي ڪم جي شيءِ اچي وئي آهي. پر هاڻي هيءَ اندر کڻي ڪير وڃي؟“ چيائين ته ”مير صاحب هيءَ منهنجي ڪم جي ته شيءِ ڪونهي، پر اوهين ماٺ ڪري ويهو، پاڻهي پهچي ويندي.“

مير اعجاز چيو: ”مون پاڻ سوچيو پئي ته فاضل صاحب هي ڪنهن جي هٿان اندر موڪليندو؟ پر جيڏي مهل اسان سڀ اٿياسين ته مرحوم فاضل کڻي بوتل ۾ هٿ وڌو ۽ سڌو پنهنجي ور ۾ هڻي ۽ اسان سپاهي کان اڳ ۾ ئي ماڙيءَ مان اندر وڃڻ جي لاءِ روانو ٿيو. اسان حيران ٿي وياسين ته، هي ڪري ڇا ٿو؟ جي تلاشي ٿي ته پوءِ ڇا ٿيندو؟ پر محمد فاضل سڌو اندر هليو ويو. ڪا تلاشي ڪونه ٿي. رات جو اسان ڪجهه دوستن نٽ سان وسڪيءَ تي ڪچهري ڪئي. راهو صاحب پيتو ڪونه، پر آخر تائين ويٺو اسان سان ڪچهري ڪندو رهيو.“

مچ جيل ۾ آندل ايم- آر- ڊي جي قيدين مان ڪجهه ته اتان ئي آزاد ٿيا، ٻين کي تحريڪ جي ٿڌي ٿيڻ کان پوءِ ڪراچي ۽ لانڍي جيل آندو ويو. بابا جيستائين مچ جيل هيو ته آئون ٻه ٽي پيرا اُتي ساڻس ملڻ ويو هوس، جنهن ۾ هڪ دفعو مرحوم يوسف سولنگي، عارب ڪيڙانو ۽ آئون گڏجي ويا هئاسين. ان دفعي جيل وارن اسان کي ملاقات جي اجازت نه ڏني. چيائون ته ان لاءِ هوم ڊپارٽمينٽ جي اجازت کپندي. اسان ڪوئيٽا وڃي هوم ڊپارٽمينٽ کان پرميشن ونئي وري واپسي ۾ اچي ملاقات ڪئي. اُهي شروعاتي ڏينهن هئا ۽ جيل انتظاميا ايم آر ڊي جي قيدين تي گهڻي سختي ڪئي هئي. پر ڪجهه ڏينهن کان پوءِ نرمي ٿي ۽ ملاقات عام ٿيندي هئي.

مچ جيل ۾ بابا جي طبيعت ٺيڪ ڪونه رهندي هئي. ان لاءِ ڪيس

ڪوئيٽا جي سول اسپتال ۾ به داخل ڪيو ويو هو. جڏهن اسان ڪوئيٽا اسپتال ۾ سائنس ملڻ ويا هئاسين ته مرن سان پارٽيءَ جا ساٿي ڊاڪٽر علي گل مبتلو يا ڊاڪٽر بخت جمال ۽ عارب ڪيڙانو به گڏ هئا. بابا اسان کي چيو ته توهين هتي ڪوئيٽا رهڻ دوران ٻين سياسي دوستن کان علاوه نواب اڪبر بگٽي ۽ شير محمد مري (جرنيل شيروف) سان ضرور ملجو.

اسين رات جو نواب اڪبر بگٽيءَ سان ملياسين، جنهن اسان کي ماني کائڻ لاءِ تمام گهڻو چيو، پر اسين ماني کائي ويا هئاسين ۽ اسان مهرباني چئي معذرت ڪئي. نواب صاحب اسان کي ڪوئٽه جي سياري جي يخ سردين ۾ آئيس ڪريم کارائي. هن سان ايم آر ڊي جي هلندڙ تحريڪ ۽ خاص ڪري سنڌ ۾ ٿيندڙ فوجي ڪاروائين بابت ڳالهه ٻولهه ٿي. ٻي ڏينهن اسان شير محمد مريءَ سان ملياسين. ايم آر ڊي جي تحريڪ بابت هن جو پنهنجو الڳ نقطئہ نظر هو. بابا جڏهن مڇ جيل ۾ هو ته اتي ادا صديق به وڃي سائنس ملاقات ڪري ايندو هو، جيڪو پنهنجي روپوشيءَ سبب سنڌ جي جيلن ۾ بابا سان ملاقات نہ ڪري سگهندو هو. سنڌ جا مڇ جيل وارا ڪجهه قيدي اڳواڻ اتان ئي آزاد ٿيا، باقي ٻين کي ڪراچيءَ لانڍي جيل پهچايو ويو جن ۾ بابا به شامل هو. اتان به آهستي آهستي سياسي قيدين جي آزاديءَ جو سلسلو جاري رهيو. بابا لانڍي جيل ۾ ڪافي عرصو رهيو، جنهن دوران هن کان سواءِ اُتي ايم- آر- ڊي جا تقريباً سيئي سياسي قيدي آزاد ٿي چڪا هئا.

لانڍي جيل ۾ بابا جي طبيعت گهڻي خراب ٿي پئي ان لاءِ کيس سول اسپتال ڪراچي ۾ داخل ڪيو ويو. اسپتال مان جلد ئي کيس وري لانڍي جيل موڪليو ويو. ان وقت تائين پوري ملڪ جي اندر ايم- آر- ڊي تحريڪ جي سلسلي ۾ جيڪي به ليڊر ۽ ڪارڪن گرفتار ڪيا ويا هئا، اُهي سڀ آزاد ٿي چڪا هئا. ايم آر ڊي تحريڪ جو واحد اسير شهيد فاضل راهو هو، جنهن کي آزاد نہ پئي ڪيو ويو. حالانڪ ان دوران جنرل ضياءُ الحق جي اعلان ڪيل شيڊول مطابق غيرجماعتي بنيادن تي اليڪشنون به ٿي چڪيون هيون ۽ ملڪ جي اندر نام نهاد جمهوريت بحال ٿي چڪي هئي.

شهيد فاضل کي آگسٽ 1983ع کان جيئن گرفتار ڪيو ويو ته

ڪيس ايم- ايل- او تحت نظربند رکيو ويو هو. جيڪو وڌ ۾ وڌ ٽن مهينن تائين جاري رکي سگهبو آهي ان ڪري هر ٽي مهيني نظربنديءَ جو نئون آرڊر جاري ڪيو ويندو هو. نظربنديءَ جي ان حڪم ڪي ملڪ جي ڪنهن به عدالت ۾ چئلينج نه ڪري سگهبو هو، جو اهو مارشل لا آرڊيننس تحت جاري ڪيو ويندو هو. لانڍي جيل مان بابا ڪي سکر سينٽرل جيل منتقل ڪيو ويو. اُتان وري آخر ۾ ڪيس ڪراچي سينٽرل جيل آندو ويو.

ايم آر ڊي تحريڪ ۾ عوامي تحريڪ جي ڀرپور ڪردار سبب ملڪ جي حڪمران اسٽيبلشمنٽ عوامي تحريڪ کان زبردست خائف هئي. ايم- آر- ڊي تحريڪ جو محور سنڌ هئي ۽ سنڌ جي اندر ٻه ئي سياسي قوتون هيون، جن تحريڪ ۾ بي مثال ڪردار ادا ڪيو. هڪ پي پي پي ۽ ٻيو عوامي تحريڪ. پي پي هڪ ملڪ گير پارٽي هئي. ذوالفقار علي ڀٽي جي قيادت ۾ ٻه اليڪشنون ڪري ۽ ملڪ تي ڇهه سال حڪمراني ڪري چڪي هئي. ڀٽي جي شهادت ان جي مقبوليت کي نئين قوت ۽ جلا بخشي هئي. انهيءَ سبب پي پي جي قوت ۽ انهيءَ جو ردعمل ته حڪمرانن جي لاءِ قابل فهم هو. بلڪ سنڌ کان سواءِ ٻين صوبن جي اندر خاص طور پنجاب ۽ سرحد ۾ تحريڪ کي جيترو اپار ملڻ کپندو هو، اهو نه ملي سگهيو. جيڪو ان وقت پي پي پي جهڙي ملڪ گير پارٽيءَ جي لاءِ ڏچڪو تصور ڪيو پي ويو ۽ حڪمرانن لاءِ ڪنهن حد تائين اطمينان جو باعث به هو.

سنڌ ان وقت ٻري رهي هئي. گذريل سالن جي اندر سنڌن محرومين، تڪليفن ۽ اذيتن جو جيڪو لاوو پچي ۽ رجي رهيو هو، اهو بارود بنجي ڦاٽي پيو هو، جنهن جي ڌماڪي سان اسلام آباد جي اقتدار جا ايوان لڏي ويا هئا ۽ حڪمرانن جي ذهن مٿان سنڌ جو ڀوت سوار ٿي چڪو هو. ملڪي اسٽيبلشمنٽ سڪتي ۾ هئي، ته ڪٿي 1971ع وارو باب ٻيهر ته نه دهرائبو. تاريخ ۾ اهو پهريون ڀيرو هو جو ڪشمور کان وٺي ڪيٽي بندر تائين سڄي سنڌ جا سنڌي ظلم، ڏاڍ، جبر ۽ آمريت جي خلاف جنگ ۾ شامل ٿي، پوري دنيا کي پنهنجي وجود جو احساس ڏياري رهيا هئا. ائين محسوس ٿي رهيو هو ڄڻ سنڌ جي هر

ڳوٺ ۾ دودو، هيمون، هوشو يا شاهه عنايت پيدا ٿي پيا آهن، جن جي اڳواٽيءَ ۾ هي ابوجهه پيرين اگهاڙا ۽ هٿين خالي ڳوناٺا نه رڳو پنهنجو پر پنهنجي پيڙهين جو ليکو ۽ حساب ڪتاب برابر ڪرڻ جي لاءِ سر ترِيءَ تي رکي ميدان تي نڪري آيا آهن.

حڪمران جنتا جي خلاف سنڌ جي ماڻهن جي اُن ڪاوڙ، ڪروڌ ۽ نفرت جي اظهار جي پويان اسٽيبلشمينٽ جيڪي ڪارڻ ڳولي ڪڍيا هئا، انهن مان هڪ عوامي تحريڪ هئي. پيپلز پارٽي ڪٿي ڪيڏي به وڏي پارٽي هئي يا ڪيتري طاقتور هئي، اها جنرل ضياالحق جي دشمن ته ٿي پئي سگهي، پر ملڪ تي سدائين حڪمراني ڪندڙ اسٽيبلشمينٽ کي ان مان ڪو وڏو خطرو نه پئي لڳو. عوامي تحريڪ جي سياسي طاقت جمهوريت جي بحاليءَ جي تحريڪ ۾ اُڀري، ملڪي سياسي اُفق جي منظرنامي تي ظاهر ٿي چڪي هئي. عوامي تحريڪ جنهن جي نڊر، بهادر، سچار، نه جهڪندڙ ۽ نه وڪامندڙ شهيد فاضل راهو جي عوامي قيادت، قومي، عوامي انقلابي نظريو، منظم تنظيم ڪاري، ضابطو ۽ سڄي سنڌ ۾ انقلابي ۽ قومي نظريه سان هٿيار بند هزارين ڪارڪن جو وسيع ڄار، ان جي اصل طاقت جو سرچشمو هئا.

1983ع جي ذڪر ايشيا ۾ پاڪستان جي مخصوص جاگرافيائي حالتن ۾ عوامي تحريڪ جهڙي تنظيم جو ملڪي سياسي افق تي نمودار ٿيڻ، حڪمرانن جي لاءِ ناقابل برداشت هو. حڪمرانن اهو پڪيءَ پٽ سمجهيو ٿي ته هن پارٽيءَ جي هڪ عام ڪارڪن کان وٺي مٿين ليڊرشپ تائين نه ڪنهن کي خريد ڪري سگهجي ٿو ۽ نه جهڪائي سگهجي ٿو. شهيد فاضل راهو جي قيادت سبب عوامي تحريڪ وچولي ڪلاس جي ليڊرشپ جي پيدا ڪيل ملڪ جي پهرين قومي انقلابي پارٽي هئي، جنهن کي عوامي پذيرائي به حاصل ٿي رهي هئي.

ايم- آر- ڊي جي ٺهڻ کان وٺي آگسٽ 1983ع جي تحريڪ شروع ٿيڻ تائين، اهو شهيد فاضل راهو هو جنهن هڪ ڏينهن به آرام نه ڪيو. حالانڪ پاڻ تازو 1979ع کان 1981ع تائين مسلسل ٻه سال جيل ڀوڳي آيو هو. ان جي ئي محنت ۽ جدوجهد جي نتيجي ۾ عوامي تحريڪ جنهن کي شروعات ۾ هڪ علائقائي ۽ ننڍي جماعت سمجهي، ايم- آر-

ڊي ۾ فقط مبصر جي حيثيت ۾ ويهاريو ويو هو. اُها اتحاد جي هڪ اهم جماعت بنجي وئي. پاڻ پورا ٻه سال رات ڏينهن ايم- آر- ڊي جي تنظيم سازيءَ ۾ لڳو رهيو. پوري سنڌ جي هر ننڍي وڏي شهر ۾ ڪيترن ئي ڳوٺن ۾ جلسا ۽ ڪارنر ميٽنگون ڪيائين.

ايم- آر- ڊي جي ٻين پارٽين جي اڳواڻن ۽ ڪارڪنن کي آماده ڪري يا حجت ڪري ڇڪي پروگرامن ۾ وٺي ويندو هو. سندس حوصلو، همٿ ۽ ٻي ڊپائي ڏسي هزارين ماڻهو سندس ڪڍ لڳي پوندا هئا. سندس دليري، ايمانداري، سچي ۽ ارڏي قيادت ئي سنڌ جي اندر ايم- آر- ڊي جي تحريڪ جو روح ڦوڪيو. بيشڪ! ملڪن ۽ قومن جي تقدير ۾ تبديلي، انقلاب يا تحريڪن جي برپا ٿيڻ لاءِ حالتن جو سازگار هئڻ لازمي آهي. موافق ۽ پڪي راس ٿيل حالتون ئي وڏين تحريڪن جو ڪارڻ بنبيون آهن، پر انساني تاريخ شاهد آهي ته ڪابه تبديلي يا تحريڪ ليڊرشپ کان سواءِ وجود ۾ نه آئي آهي. اهو تاريخ جو بحث آهي ته حالتون قيادت پيدا ڪنديون آهن يا قيادت حالتون پيدا ڪندي آهي. اهي ٻئي لازم ۽ ملزوم آهن، ڪنهن به هڪ کان سواءِ ٻي جو پيدا ٿيڻ ناممڪن آهي.

ايم- آر- ڊي تحريڪ ۾ انهن سوين ڪارڪنن جو خون شامل آهي، جن شهيد ٿي پنهنجي ڌرتيءَ جو حق ادا ڪيو ان ۾ انهن هزارين ڪارڪنن جي قرباني شامل آهي، جن جيلن ۽ ڦٽڪن جي پرواه نه ڪندي آمر حڪمرانن کي للڪاريو ان ۾ انهن عورتن ۽ نياڻين جو حوصلو ۽ جذبو به شامل آهي، جن سنڌ جي تاريخ ۾ پهريون ڀيرو روڊن ۽ رستن تي نڪري جيل ڀري سنڌ جي سياسي تاريخ جو نئون باب درج ڪيو. ان سڄي عمل ۾ ذوالفقار علي ڀٽي، جو عدالتي قتل به شامل هو، جنهن کي بي گناه ڦاهي تي ٽنگيو ويو هو. ان تحريڪ جو سڀ کان وڏيڪ ڪارڻ اُهي ظلم، جبر، ڏاڍ، تشدد، ناانصافيون ۽ محروميون هيون، جيڪي ڪيتري عرصي کان سنڌ سان روا رکيون ويون هيون.

ڪرڪيٽ مئچ ۾ ڪنهن ٽيم جي ڪارڪردگي جو انحصار ٻين حالتن کان سواءِ ٽيم جي سيني رانديگرن تي هوندو آهي، پر مين آف دي ميچ (Man of the Match) جو ايوارڊ ڪنهن هڪ سڀ کان بهتر

ڪارڪردگي پيش ڪندڙ رانديگر کي ڏنو ويندو آهي. تيئن جيڪڏهن ايم آر ڊي تحريڪ جي مين آف دي مئچ جو فيصلو ڪيو وڃي، ته فيصلو ڪندڙن آڏو شهيد محمد فاضل راهو کان سواءِ ٻيو ڪوبه نالو ايري سامهون نه ايندو. اهوئي سبب هو جو ايم آر ڊي تحريڪ جي نتيجي ۾ گرفتار ٿيل ٻيا ليڊر ۽ ڪارڪن ڪيترو عرصو پهرين آزاد ٿي چڪا هئا، پر حڪمران شهيد فاضل راهو کي آزاد ڪرڻ لاءِ هرگز تيار نه هئا.

ساڳيءَ طرح رسول بخش پليجو 1979ع کان وٺي مسلسل قيد ۾ هو. پليجو صاحب کي آڪٽوبر 1979ع ۾ راهوڪيءَ ۾ ڪرايل هاري ڪانفرنس کان پوءِ گرفتار ڪيو ويو هو ۽ ڪيس ڪوٽ لکپت جيل سميت ملڪ جي مختلف جيلن ۾ رکيو ويو. پليجي صاحب کي به شهيد فاضل سان گڏ 1979ع ۾ بدين جي سمري ملٽري ڪورٽ هڪ سال قيد جي سزا ڏني. اُها ختم ٿيڻ کان پوءِ ڪيس مسلسل ايم ايل او تحت نظربند رکيو ويو. جڏهن 1985ع ۾ جنرل ضياءُ الحق جي چٽيل جمهوريت بحال ٿي ته به ٻنهي رهنمائن کي آزاد نه ڪيو ويو. ان وقت ملڪ ۾ ڪو هڪ نظام نه هلي رهيو هو، يعني جمهوريت به هلي رهي هئي ته، مارشل لا به!

جنرل ضياءُ پنهنجي هٿ ٺوڪي جمهوريت آڻڻ جي باوجود به مارشل لا کڻڻ لاءِ تيار نه هو ۽ تقريباً ڏهن مهينن تائين مارشل لاءِ ۽ جمهوريت کي گڏ هلائيندو رهيو. ان دوران جيئن سياسي سرگرمين تان پابندي ختم ٿي ته عوامي تحريڪ سڄي سنڌ جي اندر ايم- آر- ڊي جي پليٽ فارم تان احتجاجي مظاهرن جو سلسلو شروع ڪيو. انساني حقن جي ملڪي توڙي بين الاقوامي ادارن ٻنهي رهنمائن جي ڊگهي نظربندي جو سخت نوٽس ورتو ۽ پاڪستاني حڪومت وٽ پنهنجو احتجاج رڪارڊ ڪرايو. پارٽي مختلف وفد تشڪيل ڏنا، جن مختلف سياسي اڳوڻن ۽ چونڊيل نمائندن سان ملاقاتون ڪري انهن کي يادداشت ناما پيش ڪيا، ته محمد فاضل راهو ۽ رسول بخش پليجو جي بي گناه نظربنديءَ خلاف آواز بلند ڪن.

انهن پارٽي وفدن قومي اڳواڻن، سينيٽرن قومي اسيمبليءَ جي

ميمبرن ۽ صوبائي اسيمبليءَ جي ميمبرن سان ملاقاتون ڪيون. انهيءَ جي نتيجي ۾ قومي اسيمبليءَ جي ٻن ميمبرن ممتاز تارڙ ۽ حاجي سيف الله ايوان جي فلور تي پنهنجو آواز بلند ڪيو، ته هن ايون کي ٻڌايو وڃي ته رسول بخش پليجو ۽ فاضل راهو جو آخر ڪهڙو ڏوهه آهي، جو انهن کي ايتري طويل عرصي تائين نظربند ڪيو ويو آهي ۽ اجا تائين آزاد ڇو نه ڪيو وڃي؟

بعد ۾ 30 ڊسمبر 1985ع تي جنرل ضياءُالحق گڏيل پارليامينٽ جي اجلاس کي خطاب ڪندي مارشل لا ڪڻ جو اعلان ڪيو. مارشل لا کڄي وئي پر رسول بخش پليجو ۽ محمد فاضل راهو اجا تائين ايم ايل او تحت نظربند هئا. مارشل لا کڄڻ جي باوجود انهن کي ملڪ جي ڪنهن ڪورٽ ۾ چئلينج نٿي ڪري سگهيو.

1986ع جي شروعات ۾ ٻنهي رهنمائن جو ايم ايل او تحت جاري ڪيل ٽن مهينن جي نظربندي جو مدو پورو ٿي ويو. مارشل لا کڄي چڪو هو ۽ ان صورتحال ۾ ٻنهي اڳواڻن کي قيد ۾ رکڻ لاءِ حڪمران مارشل لا جو هٿيار وڌيڪ استعمال نٿي ڪري سگهيا. اها توقع پئي ڪئي وئي ته هاڻي ٻنهي کي آزاد ڪيو ويندو. پر حڪمران انهيءَ لاءِ قطعي طور تي تيار نه هئا. سنڌ جي هوم سيڪريٽري ٻنهي اڳواڻن لاءِ ايم پي او (Maintenance of Public Order) تحت وڌيڪ ٽن مهينن جي نظربنديءَ جو حڪم جاري ڪري ڇڏيو. ٽن مهينن جي مدت پوري ٿيڻ کانپوءِ قانوني تقاضائن کي پورو ڪرڻ لاءِ هوم ڊپارٽمينٽ سندن نظربندي وڌائڻ لاءِ ڪورٽ کان اجازت طلب ڪئي. هاءِ ڪورٽ ٽن ججن جي بينچ جوڙي جيڪا جسٽس سليم اختر، جسٽس پيرزادو ۽ جسٽس عبدالرزاق ٿهيم تي مشتمل هئي. هاءِ ڪورٽ، ٻنهي قيد اڳواڻن کي ڪورٽ ۾ پيش ٿيڻ لاءِ گهرايو.

ان ۾ بابا جو وڪيل قاضي امام علي هو، جڏهن ته پليجي صاحب پنهنجي وڪالت پاڻ ڪئي. هاءِ ڪورٽ هوم سيڪريٽري کي به طلب ڪيو ۽ انکان وضاحت پڇي، ته آخر هن ٻنهي کي نظربند رکڻ ڇو ضروري آهي؟ حڪومت هاءِ ڪورٽ کي ڪوبه خاطرخواه سبب يا مواد مهيا نه ڪري سگهي جيڪو نظربنديءَ وڌائڻ لاءِ جواز بنجي.

شهيد فاضل خلاف ڪجھ پراڻن ڪيسن جو رڪارڊ ڪٽي آيا، پر اُهي سڀ ڪيس سياسي هئا ۽ انهن سڀني ۾ شهيد فاضل مارشل لا ڪورٽن جون سزائون ڪاٽي چڪو هو. حڪومت جي تمام گهڻي دٻاءَ جي باوجود ججن کي خدا ڪجھ همٿ ڏني جو انهن پنهي اڳواڻن کي وڌيڪ نظربند رکڻ جي حڪومتي درخواست کي رد ڪيو ۽ کين آزاد ڪرڻ جو حڪم ڏنو. ان کان پوءِ رسول بخش پليجو کي تہ آزاد ڪيو ويو، پر شهيد فاضل جي بغاوت جي هڪ مقدمي ۾ گرفتاري ڏيکاري ڪيس، آزاد نہ ڪيو ويو.

جيئن تہ شهيد فاضل لاءِ حڪومت اهو پهہ ڪري چڪي هئي، تہ هن کي آزاد فضائن ۾ ساھ کڻڻ نہ ڏينداسين، تنهن ڪري جڏهن انهيءَ کي قيد ۾ رکڻ جا ٻيا سڀ رستا بند ٿيا تہ اهو بغاوت وارو ڪيس ڪٽي آيا. ان ڪيس مان شهيد جي ضمانت ٿي ۽ هو 1986ع جي جون مهيني جي ٽئين هفتي ۾ ڪراچي سينٽرل جيل مان آزاد ٿيو. شهادت جي گهڙي تائين هو ضمانت تي ٻاهر هو ۽ هن تان ڪيس ختم نہ ڪيا ويا هئا. ائين شهيد فاضل جي زندگيءَ جو آخري جيل، سينٽرل جيل ڪراچي هو. جنهن ۾ هو (1) ون وارڊ ۾ رهيو، جتي مختيار سپاهي واردن طور ڊيوٽي ڪئي هئي.

هوئن تہ اسان جو موڪل وارو ڏينهن گهڻو ڪري ڪچهرين يا پتي راند ۾ گذرندو آهي. پر منهنجو اڄ گهڻو وقت لکڻ ۾ گذريو. ٻنپهرن جو سيٺ ڪشن وارن وٽ ويس، جتي اسان ماني گڏجي کاڌي. شام جو ڪشو منهنجي وارڊ تي آيو. اسان گڏجي 16 وارڊ ۾ وياسين، جتي ڪلاڪ کن همراهن سان ڪچهري ٿي، وري موٽي پنهنجي وارڊ تي آيس.

19/11/2001

صبح جو ڏهين وڳي سپرنٽنڊنٽ جي پرچي آئي. ان وٽ وينو ئي هئس تہ 11-00 وڳي گهر وارا ملاقات لاءِ آيا. 12-00 وڳي وارڊ تي موٽي آيس تہ هڪ وڳي وري ماڙي لاءِ سڏ ٿيو. مٿي ملاقات جي هال ۾ سيٺ ڪشو وينل هو. وڏيرو صالح برهماڻي، در محمد پالاري، بادل پالاري، سيٺ ريوا چند (سري) ۽ ڊاڪٽر پوناس (ٽاٽو احمد خان)

ملاقات لاءِ آيل هئا. ڪلاڪ ڪن همراهَن سان ڪچهري ڪري واپس موٽي آياسين. 00-3 وڳي وري ماڙيءَ تي ويس، جو اسلم آيل هو.

20/11/2001

00-11 وڳي اسپتال لاءِ نڪتاسين، اڄ عثمان فاروقي ۽ ذڪريا غني بہ هئا. ذڪريا غني جو اهوئي ڏندن جو مسئلو هو ۽ عثمان فاروقي جو فزيو ٿراپي ڪرائڻ جو شيڊول نهيل هو. اسان ليٽر نهرائي فزيو ٿراپي ڪرائڻ ڪان پوءِ آرٿوپيڊڪ وارڊ ۾ اچي ويٺاسين، جتي ڊاڪٽر عطاءُالرحمان ۽ ڊاڪٽر ارباب عبدالستار سان ڪچهري ٿي. اڄ شاهنواز دير سان آيو، جو سندس والده ڪي جناح اسپتال ۾ ڏيڪارڻو هوس.

00-3 وڳي ٻيهر بہ ملڻ آيا. 00-4 وڳي جيل لاءِ نڪتاسين. شاهنواز مون سان ئي پوليس جي گاڏيءَ ۾ گڏ ويٺو. جيل تائين آئون، شاهنواز، سپاهي ڪامل ٻانڀڻ ۽ سپاهي جاويد ڪچهري ڪندا آياسين. ماڙيءَ اندر سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ ڪجهہ دوست ٻهرين ڪان ويٺا هئا. راشد سعيد ٻڌايو تہ ڪافي دير ڪان توهان جو انتظار ويٺا ڪن. اسان مٿي ملاقات جي هال ۾ وڃي ويٺاسين، جيڪو ان وقت بلڪل خالي پيو هو. روزي کولڻ جو وقت ٿي وڃڻ سبب مون انهن لاءِ افطاري پنهنجي وارڊ تان گهرائي ورتي. 30-6 وڳي اُهي روانا ٿيا.

21/11/2001

صبح جو ڏهين وڳي اخبارون پڙهي رهيو هوس تہ هڪڙو ڇوڪرو وراندي ۾ داخل ٿيو. هو ٻنائڻ لڳي رهيو هو. منهنجي پاسي ۾ دائود خان بہ ويٺو هو، مون سمجهيو تہ ڇوڪرو شايد دائود خان سان ملڻ لاءِ آيو آهي. هٿ ملائڻ ڪان پوءِ مون کي ٻڌايائين، تہ گولاڙچيءَ جو ميمڻ آهيان. پاسي ۾ ويهاري پورو تفصيل پڇيومانس. چيائين، ”منهنجو نالو مرتضيٰ آهي. حاجي صاحبڏني ميمڻ جو پٽ آهيان. اصل آسيلي جا آهيون. هينئر گولاڙچيءَ ۾ ٿا رهون. آئون فوج ۾ ڀرتي ٿيو هوس پر ڀڄي آيس، جنهن سبب ڪورٽ مارشل ڪري ڇهہ مهينا سزا ڏنائون. پندرهن ويهہ ڏينهن ٿيا آهن تہ هتي آيو آهيان. هتي فيڪٽريءَ ۾

ٿوٽل آهي. توهان کي ماڙيءَ تي ڏنو هئم، پر اتي ملي نٿي سگهيس، هينئر توهان سان ملڻ لاءِ آيو آهيان.“

شام جو خان محمد ۽ حاجي ايوب آفريدي جي افطار جي دعوت هئي. 5-30 وڳي اُتي وياسين. انهن وٽ ٻيا ٻه مهمان آيل هئا. ساڍي ڇهين وڳي مون خان محمد ۽ حاجي صاحب کان اجازت ورتي. 23 وارڊ تي علي سوناري وارن ڏي ويس، جتي شهيد ڀٽو جي دوستن ٻاران شهيد شاهنواز ڀٽو جي سالگره جي سلسلي ۾ افطار پارٽي ڏني وئي هئي. آئون دير سان پهتو هوس، ٻيا سڀ مهمان هليا ويا هئا. اٺين وڳي تائين علي سوناري ۽ ٻين دوستن سان ملڪي صورتحال ۽ شهيد ڀٽو پارٽي متعلق ڪچهري ٿيندي رهي.

علي سونارو جيڪو جيل ۾ علي ٻائي طور مشهور آهي، ان کان منهنجو اهو سوال هو، ته توهان ايندڙ سياسي عمل ۾ پنهنجي پارٽيءَ جو ملڪ ۽ خصوصاً سنڌ جي اندر ڪهڙو پارلياماني ڪردار محسوس ڪيو ٿا، اوهان جي پارٽي 1997ع جي چونڊن کان گهڻ پوزيشن ۾ ايندي يا ان کان بهتر؟

علي جو خيال هو ته ”اسان 1997ع کان هينئر بهتر پوزيشن ۾ آهيون. لياريءَ جي بلدياتي چونڊن ۾ اسان جي رزلٽ تمام سٺي آئي آهي. 1997ع جي چونڊن ۾ مير مرتضيٰ ڀٽو جي تازي شهادت جي نقصان کي اسان قيادت جي حوالي سان پورو نه ڪري سگهياسين. اسان جي پارٽيءَ تي هڪدم موقع پرست حاوي ٿي ويا ۽ اصل ورڪر پويان ڌڪجي ويا. اسانوٽ ڪا به اهڙي شخصيت نه هئي، جيڪا مير جي قيادت جي خال کي پُر ڪري سگهي. هنن پنجن سالن جي اندر اسان ڪافي پرايو آهي ۽ محترمه غنوا ڀٽو ڪنهن حد تائين قيادت جي مسئلي کي حل ڪرڻ ۾ ڪامياب وئي آهي.“

منهنجو خيال ان کان ڪجهه مختلف هو. ٿي سگهي ٿو ته شهيد ڀٽو جي قيادت ۽ ورڪرن ۾ ملڪي سياست کي سمجهڻ جي باري ۾ پختگي پيدا ٿي هجي، پر حالتن ۾ گهڻو فرق آهي. سڀ کان پهرين ڳالهه ته پي پي پي ۽ شهيد ڀٽو ٻئي ساڳئي ووٽ بئنڪ مان ٻاڳي پائيوار آهن. يعني ذوالفقار علي ڀٽي جي نعري جو ووٽ. شهيد ڀٽو

کي جيڪو ووٽ ملندو، ان ۾ 90 سيڪڙو کان وڌيڪ ووٽ پي پي پي جو ئي هوندو. جيڪڏهن اسان 1997ع جي چونڊن ۾ پي پي ۽ شهيد ڀٽو جي مقبوليت ۽ گراف کي ڏسنداسين ته صورتحال سامهون نظر اچي ويندي.

1996ع ۾ تازو پي پي جو اقتدار ختم ٿيو هو. پي پي پنهنجي دور اقتدار ۾ عوام کي تمام گهڻو مايوس ڪيو هو. ماڻهن جي تمام اميدن تي پاڻي ڦيري ڇڏيو هو. ايتري قدر جو سنڌ جو عوام به پي پي جو سياسي متبادل (Alternative) سوچڻ تي مجبور ٿي چڪو هو. هيڪاري مير مرتضيٰ ڀٽو جي قتل ماڻهن ۾ پي پي خلاف نفرت جو جذبو پيدا ڪري ڇڏيو هو. پي پي پنهنجي عوامي مقبوليت جي تاريخ جي حوالي سان انتهائي هيٺين درجي تي پهچي چڪي هئي. جڏهن ته ٻي طرف پي پي شهيد ڀٽو کي پي پي جو متبادل ڪري پيش ڪيو پئي ويو ۽ خاص طور مرتضيٰ ڀٽي جي شهادت سبب سڄي ملڪ اندر ۽ خاص طور سنڌ جي اندر ان سان همدرديءَ جي وڏي لهر پيدا ٿي وئي هئي ۽ سندس مقبوليت جي گراف ۾ اچانڪ زبردست اضافو اچي ويو هو. اهوئي سبب هو جو سنڌ جي اندر پي پي مخالف اميدوارن پي پي شهيد ڀٽو جي جذباتي (Sentimental) ووٽ کي حاصل ڪرڻ لاءِ ڌڙاڌڙ ان ۾ شموليت جو اعلان ڪيو. ان ۾ ڪيترائي اهڙا اميدوار به شامل هئا، جيڪي مير مرتضيٰ جي شهادت کان اڳ مسلم ليگ ۾ شامل ٿيڻ جي تياري ڪري چڪا هئا، اهڙي طرح ڪيترائي اميدوار ۽ سياسي شخصيتون پ پ ۽ مسلم ليگ کي ڇڏي پي پي ش ڀ ۾ شامل ٿيا. ان سبب سنڌ جي اندر پي پي مخالف قوتون پي پي سان مقابلو ڪرڻ جي لاءِ ڪا به گڏيل حڪمت عملي جوڙي نه سگهيون. پي پي جي عدم مقبوليت جي لهر کي ڏسندي سنڌ اندر ان جي قوت جو گهٽ ڪاٿو (Under Estimate) ڪيو ويو. جيڪڏهن سنڌ جي اندر سموريون پي پي مخالف پارٽيون ۽ فرد هڪ گڏيل محاذ يا حڪمت عملي تحت مقابلو ڪن ها، ته پي پي صوبائي اسيمبليءَ جي ويهن سيٽن کان وڌيڪ ڪنهن به صورت ۾ نه کٽي سگهي ها. جڏهن ته هينئر پي پي جي اقتدار کي ختم ٿئي ڪافي سال ٿي چڪا آهن. ان کان پوءِ ٻه حڪومتون

ٻيون اڃي چڪيون آهن ۽ نه ئي مير مرتضيٰ ڀٽو جي تازي شهادت آهي، جيڪا پي پي خلاف نفرت ۽ پي پي شهيد ڀٽو جي لاءِ همدرديءَ جي لهر جو ڪارڻ هئي. ان ڪري شهيد ڀٽو لاءِ چونڊن ۾ صورتحال اڳي جي ڀيٽ ۾ مختلف هوندي.

22/11/2001

اڄ حاضري هئي. صبح جو ڏهين بجي ڪورٽ تي پهتاسين. اڄ به ڪيس نه هليو، فقط ڪشو ۽ راجو تي چارج فريم ٿي. جج وري 8 ڊسمبر جي تاريخ ڏني. اڄ به ڪافي همراه ملڻ لاءِ آيل هئا. جن ۾ علي احمد جوکيو، جان محمد انصاري، ظهورالدين عباسي، منو مهيري، الله بخش ڪليار، علڻ راهو، حاجي خان سمون، طالب سمون، گل محمد راهو، غلام نبي راهو، خدا بخش ميمڻ، ماما نبين، آچار سميجو، غلام مصطفيٰ ميمڻ، عارف سمون، قادر ڀرڙ، علي احمد لنڊ، اياز جوکيو، علي مير شاهه، پير امجد شاهه، محمد خان رانجها، ڏاڏا سليمان ڏاهري. ڊاڪٽر خليل، اي اين پي جا حاجي شير زمان ۽ محراب گل، لڇمڻ، ڊاڪٽر شام، هيرو ڪنڊيڪٽر، ڪاڪو ڀيرومل، ڊاڪٽر ويرسي، راجا آسر، وڪيل ڪي ايم نديم، طارق، احسان ڀٽي، شاهنواز راڄپر ۽ ٻيا دوست شامل هئا. آئون جڏهن به تاريخ تي ويندو آهيان ته واپس اچي ڊائري لکندو آهيان. ڪوشش ڪندو آهيان ته ملاقات لاءِ آيل سڀني دوستن جا نالا لکان، پر هر تاريخ تي رش سبب ڪجھ نالا ضرور وسري ويندا آهن. جن مان ڪجھ پوءِ ياد به پيا ايندا آهن.

4-00 بجي اسان ڪورٽ کان جيل لاءِ نڪتاسين. اڄ تاريخ تي اسان سان نصير مري ۽ وسطو مينگهواڙ به هئا جيڪي فضل الله صديقي جي چين ۾ آهن. وسطي ۽ نصير ٻنهي کي گاڏي ۾ به گڏيل هٿڪڙي لڳل هئي. وسطو مينگهواڙ جيڪو احتساب جي قانون جو شڪار بڻيل آهي، ان غريب جي عمر 80 سال آهي. پاڻ هلڻ کان به لاچار آهي ۽ نه ڪيس اها پهچ آهي جو وڪيل ڪري سگهي. پويان ڪوبه اوهي واهي ڪونهيس سواءِ بيمار زال جي، جنهن وٽ نه علاج لاءِ ڪو پئسو آهي، نه ڀاڙو جو اچي هن جي ملاقات ڪري وڃي.

ڪورٽ کان جيل ڏي واپس اچي رهيا هئاسين، ته ڊرائيور تمام زوردار بريڪ هنيو، جنهن ڪري سڀ قيدي ۽ پوليس وارا هڪ ٻئي مٿان اچي لڳا. انهيءَ جهٽڪي ۾ وسطي مينگهواڙ جي ٻانهن جنهن ۾ هٿ ڪڙي لڳل هئي، ڦٽجي پئي. هن جي پوڙهي ۽ بيمار هڏ ۽ چم ۾ هٿ ڪڙيءَ جي لوهه جي زوردار ڌڪ سهڻ جي طاقت ڪونه هئي. سندس ٻانهن مان رت ٽِـنڊيون ڪري وهڻ لڳو. اسان گاڏي روڪائي ٻنهي جي هٿڪڙي کولرائي ۽ پوليس واري وسطي جي ٻانهن تي ڪپڙي جي پٽي ٻڌي.

جيل تي پهچي آئون پنهنجي وارڊ تي آيس، شام جو 6-30 بجي 16 وارڊ ۾ ويس، جتي ڪلاڪ ڏيڍ ويٺس. ڪشو سيٺ وارن جي اچڻ ڪانپوءِ گهٽو ڪري اهو منهنجو روٽين آهي ته شام جو ڪلاڪ ڏيڍ لاءِ انهن وٽ ويندو آهيان.

23/11/2001

اڄ صبح جو اٿي اخبارون پڙهي رهيا هئاسين. وريام فقير، فضل الله صديقي ۽ ڪجهه ٻيا همراه ويٺا هئا. ان ڏينهن اخبارن ۾ پير صاحب پاڳاري جي سالگره جي خبر هئي، جنهن ۾ پير پاڳاري صحافين سان ڳالهائيندي چيو آهي، ته اميرالمؤمنين ۽ آمريڪا ٻنهي جو برو حشر ٿيندو. اسان وٽ اها گفتگو هلي رهي هئي ته امير المؤمنين ڪير آهي؟ ڪن جو خيال هو، ته ملا عمر لاءِ چيو اٿس، ڪن جو چوڻ هو ته اهو اشارو جنرل پرويز مشرف ڏانهن آهي. اهي لفظ پير صاحب پنهنجي 74هين سالگره جي موقعي تي چيا آهن، جيئن ڪا هو دستور موجب هر سال ملهائيندو آهي. پير صاحب جنهن جا مزيدار پر معنيٰ خيز بيان اڪثر اخبارن ۾ ايندا رهندا آهن، پر اڄ ڪله سندس بيان ڪڏهن ڪڏهن اچن ٿا ۽ جڏهن ٻه اچن ٿا ته انهن جو اهوئي اسٽائيل هوندو آهي.

پير صاحب جي ڳالهائڻ يا بيانن اچڻ ۾ ڊگهي وٿيءَ ڪي هر ماڻهو پنهنجي رنگ ۾ پيش ڪري ٿو. پير پاڳاري جو اسان جي ملڪ ۽ خاص طرح سنڌ جي پاور پاليٽڪس ۾ هميشه اهم ڪردار رهيو آهي. خاص طرح 1971ع ۾ پي پي جي اقتدار ۾ اچڻ کان پوءِ ڀٽو مخالف سياست جي حوالي سان سندس سياسي ڪردار اڀري سامهون آيو. هونئن ته پير صاحب پيري مريديءَ جي حوالي سان شايد برصغير جي وڏي ۾

وڏي گادي هجي، جنهن جا هندو سنڌ ۽ پنجاب ۾ پيروڪار ۽ معتقد موجود آهن، ان ڪري پير پاڳاري جي سياسي ڪردار کي سنڌ ۾ هميشه اهميت رهي آهي.

ذوالفقار علي ڀٽي جي اقتدار ۾ اچڻ کان پوءِ اڄ ڏينهن تائين ملڪ ۾ آيل حڪومتي تبديلين ۾ هُن جو مُک ڪردار رهيو آهي. پير پاڳاري جي سياسي قوت ان وقت وڌيڪ اڀري سامهون آئي، جڏهن جنرل ضيا کي، پي پي پي کي ڪائونٽر ڪرڻ لاءِ سڄي ملڪ جي اندر ۽ خاص طرح سنڌ اندر سياسي قوت جي اشد ضرورت هئي. ان جو اندازو 1985ع جي غيرجماعتي چونڊن جي نتيجي ۾ بڻجندڙ وفاقي ۽ صوبائي حڪومتن مان آسانيءَ سان لڳائي سگهجي ٿو. فقط پير صاحب پاڳاري جي ڪري جنرل ضياءُ الحق وزارت عظميٰ جي باري ۾ ڪور ڪمانڊرن سان طئي ڪيل فيصلي کي تبديل ڪري پير پاڳاري جي نامزد ڪيل مرحوم محمد خان جوڻيجي کي وزير اعظم بڻايو ۽ سنڌ حڪومت به سندس مرضيءَ سان تشڪيل ڏني وئي.

هي اُهو دور هو جنهن ۾ حڪومتي ڍانچي ۾ پير پاڳاري جو سياسي وزن سڀ کان وڌيڪ ڳرو نظر اچي رهيو هو. بهرحال ان کان پوءِ به پي پي مخالف سياسي حڪومتن ۽ پي پي حڪومت خلاف بڻجندڙ سياسي محاذن ۾ پير صاحب جو نمايان ڪردار رهيو آهي. 1990ع ۽ 1997ع جي چونڊن جي نتيجي ۾ سنڌ اندر بڻجندڙ پي پي مخالف حڪومتون پير صاحب جي حمايت کان سواءِ ناممڪن هيون. 1988ع ۽ ان کان پوءِ جيڪي به جماعتي بنيادن تي اليڪشنون ٿيون آهن، انهن ۾ 1997ع جي اليڪشن کان سواءِ سمورين چونڊن ۾ سنڌ اندر پي پي ۽ ايم- ڪيو- ايم کان پوءِ پير صاحب ٽين نمبر جي قوت طور ايندو رهيو آهي. فقط 1997ع جي اليڪشن ۾ مسلم ليگ (ن) جي 15 صوبائي اسيمبليءَ جون سيٽون کٽڻ سبب پير پاڳاري جي پوزيشن چوٿين نمبر تي بيٺي.

جنرل پرويز مشرف جي پهرين فوجي حڪومت آهي، جنهن ۾ هن وقت پير پاڳارو حڪومت کان ڪجهه ڇڄو رهيو آهي يا ڪيس رکيو ويو آهي. هن حڪومت ۾ پير صاحب جا ڪجهه ماڻهو به عتاب جو

شڪار بنيا آهن. پي پي حڪومت کي ڇڏي باقي گهٽي وقت کان پوءِ اها پهرين حڪومت آهي، جنهن پير پاڳاري طرف اهڙو رويو اختيار ڪيو آهي. حالانڪ هميشه پير صاحب جو ڳانڍاپو جي ايچ ڪيو ڏانهن سمجهيو ويندو رهيو آهي جنهن جو هو پاڻ بہ برملا اظهار ڪندو آهي. موجوده صورتحال ۾ جنرل مشرف حڪومت جي پير صاحب ڏانهن ۽ پير پاڳاري جي حڪومت ڏانهن رويي کي پاسيرو رکندي جيڪڏهن ايندڙ وقت تي نظر وجهڻ سان اهو سوال ٿو اڀري تہ ڇا اها صورتحال گهڻي وقت تائين هلي سگهندي!؟ ان جو دارومدار ايندڙ وقت ۾ ٿيندڙ سياسي اُٿل پُٿل تي آهي. جيڪڏهن حڪومت طرفان جمهوريت جي بحاليءَ لاءِ ڏنل روڊميپ تي عمل ٿيو، جنهن جو قوي امڪان آهي، تہ ان صورتحال ۾ لازمي طرح اسيمبلي وجود ۾ ايندي.

جمهوري عمل ۾ جڏهن بہ سنڌ جي اندر پي پي مخالف حڪومت نهي آهي، تہ انهيءَ ۾ پير پاڳاري جي ڪردار کي هرگز نظرانداز نٿو ڪري سگهجي. خاص طور تي جڏهن انتخابي عمل کي اصل طئي شده ٽارگيٽ حاصل ڪرڻ جي لاءِ هجي تہ پوءِ ان ۾ مقبول پارٽين جي جڳهہ تي انفرادي شخصيتون ۽ انهن جون قوتون حڪومت لاءِ وڌيڪ آسان ۽ مددگار ثابت ٿين ٿيون. سنڌ جي اندر پيپلز پارٽي ۽ پير صاحب ٻنهي کي پاسيرو رکي ڪا منتخب حڪومت ناهڻ ناممڪن نہ تہ بہ تمام مشڪل ٽارگيٽ ضرور آهي، پر موجوده صورتحال ۾ ناممڪن نظر ٿو اچي.

1-00 بجي ملاقات جي پرچي آئي، مازيءَ تي ويس، تہ سبڻ ڪشو، ڊاڪٽر شام ۽ ٻيا همراه ويٺل هئا. اُتي ڪنهن اچي ٻڌايو تہ مٺي توهان جي فيملي آئي آهي. ملاقات ڪري پنهنجي وارڊ تي اچي سمهي رهيس. شام جو اٽي روزي کولڻ جي تياري ڪئيسين. اڄ مون روزو رکيو هيو. اٽون روزا ٻاهر بہ چنڊائي جمائي رکندو هوس، هتي بہ اٺين رکندو آهيان. البت ٻهر جمعي جي نماز بہ ڪڏهن قسمت سان پڙهبي هئي. هتي انهيءَ ۾ ڪجهہ اضافو ضرور ٿيو آهي. منهنجا ٽئي پارٽنر مُتقي نمازي آهن. ذڪريا تہ ان معاملي ۾ تمام گهڻو پابند آهي جڏهن تہ فقير ۽ دائود خان ڪڏهن گهڻو ڪري فجر جي نماز قضا ٿيندي

رهندي آهي. باقي نمازون هو بہ پابنديءَ سان ادا ڪندا رهندا آهن.
اسان جي پاڙي وارو وارڊ 14 جنهن ۾ اسان جو گهڻو اچڻ وڃڻ آهي؛ اتي حاجي ايوب، خان محمد ۽ اسلام الدين بہ مڪمل نمازي آهن. حاجي ايوب ۽ خان محمد مون کي نماز پڙهڻ لاءِ اڪثر زور ڀريندا رهندا آهن. ملاقاتن اچڻ جو سلسلو بہ گهڻو ڪري ٻنپهرن ڪان وٺي شام تائين هوندو آهي. اڪثر اهو ٿيندو آهي جو جمعي نماز وقت بہ ڪانہ ڪا ملاقات اچي ويندي آهي. ذڪريا غني مون کي چوندو آهي؛ "تون ڀيون نمازون تہ ڪونہ پڙهين، پر جمعي جي نماز تي بہ ڪنهن نہ ڪنهن ملاقاتيءَ جو بندوبست ڪريو ڇڏين تہ جيئن نماز کان بچي وڃين. نماز جو وقت ٿيندو آهي ۽ تنهنجي پرچي پهچي ويندي آهي." ڪجھ وقت اڳ جڏهن منهنجي گهران ٻئي سامان سان گڏ مصلو (جاءِ نماز) آيو هو، تہ ان کي ڏسي وريام فقير چيو، "اسين تہ سوچ ۾ پئجي ويا آهيون، پر توهانجا گهروارا بہ سوچيندا هوندا، تہ هي ڪهڙو انقلاب اچي ويو آهي!؟"

24/11/2001

11-30 بجي ماڙي تان پرچي آئي، پهتس تہ اسلم ۽ صادق راجڙ ملاقات لاءِ آيل هئا. صادق ٻڌايو تہ هينئر سندس گهوٽڪي پوسٽنگ ٿيل آهي. سيٺ ڪشوءَ کي بہ گهرايوسين، اسلم ۽ صادق راجڙ کي وري ڪنهن ماڻهو سان ملڻ جي لاءِ وڃڻو هو. اسان سڌا 16 وارڊ تي آياسين، جتي سيٺ وارن جي ڪمري تي مون، سيٺ، راجو، صديقي ۽ آشيرجان گڏجي ماني کاڌي. ان کان پوءِ الهڏنو ڏاهري وٽ ڪارڊ کيڏڻ وياسين، تيسين منهنجي ملاقات جي پرچي آئي. ويس تہ گهروارا آيل هئا.

5-30 بجي واپس وراڊ تي آيس تہ ٻاهر اڱڻ تي وريام فقير، نصير مري ۽ لالو دائود ويٺا هئا. نصير مري اڄ ڏاڍو پريشان لڳي رهيو هو. مون کي چيائين تہ يار توکان ۽ فقير کان سواءِ ٻي منهنجي واھ ڪونهي. چيومانس، خير تہ آهي، اڄ گهڻو لٿل آهين؟ مون کي چيائين، "سائين مسئلو وڏو ٿي ويو آهي، هاڻي مون کي بچاءِ نہ تہ آئون غريب مري ويندس." همراه جو هڪڙو تسبيح تي زور، ٻيو شوڪارن تي.

پڇيومانس، آخر ڳالھ ڇا آھي ٻڌاءِ؟ چيائين، ”سائين مون کي خبر ئي ڪونھ ھئي. اھو ٻہ ڇڳو جو اڄ خبر پئي تہ توھان اميرن تائين پھتس، نہ تہ آئون تہ ڪيڏانھن جو ئي ڪونہ ٿيان ھا. ھاڻي يار وارو ڪر مونکي بچاءِ! منھنجو گڙدو ٺھ وڃي. آئون بچندس ڪونہ... منھنجا سنھا ٻچا آھن... انھن جو ڪير ڪونھي.“

پڇيومانس آخر ڇا ٿيو، تنھنجي گڙدي کي؟ چيائين، ”سائين، آئون تہ ڇوڪرو آھيان ٽيھن سالن جو پر مون کي ڪٽنيءَ ڪنيو جو مون جيل وارن کي پنھنجي عمر 65 سال لکائي. مونکي ڪنھن چيو تہ وڏي عمر لکائيندين تہ توکي سزا ڪونہ لڳندي ۽ معافي ملي ويندئي. مون کي ڪھڙي خبر تہ ھھڙيءَ ھائيءَ ۾ ٿو پوان. ھينئر مون کي خبر پئي آھي، تہ جيل جي قانون ۾ جنھن جي عمر 65 سال ھوندي ان جو ھڪڙو گڙدو ڪڍي ونندا. منھنجو نالو لسٽ ۾ ھليو ويو آھي. ھاڻ تون پيءُ آھين، بچاءِ نہ تہ منھنجا ٻچا رلي ويندا.“

دائود خان چيس تہ ”ھاڻي تنھنجو بچڻ مشڪل آھي. تنھنجو نالو لسٽ ۾ داخل ٿي ويو آھي. تو ھڪڙي جي ڪري جيل وارا پنھنجو قانون ٿوروئي بدلائيندا.“ مون بہ کيس چيو تہ. ”ڪم تنھنجو ڏکيو آھي، سپاٽي موڪل جو ڏينھن آھي ڪو بہ آفسير ڪونہ ھوندو. ڪيئن ڪجي؟“ چيائين، ”سائين! اھو صبح جو سويري ڪرڻو آھي، متان مون تائين پڄي نہ وڃن.“ چيومانس، ”ڇڱو ھاڻ تون وڃ. آئون صبح جو اٿي پھرين اھو ڪم ڪندس، جو ماڙيءَ تي وڃي تنھنجو نالو ڪڍائي ايندس. تون فڪر نہ ڪر توکي ڪجھ بہ نہ ٿيندو.“ تڏھن وڃي مڙس ۾ ڪجھ ساھ پيو ۽ چيائين، آئون صبح جو سوير موٽي ايندس ۽ تو ساڻ ھلي پنھنجو ڪم ڪرائيندس.

مون نصير کي وري بہ خاطري ڏني ۽ ھو پنھنجي وارڊ ڏانھن روانو ٿيو. آئون سمجھي ويس تہ ھن کي سندس وارڊ اندر مذاق ۾ ڪنھن ڦوڪ ڏيئي ڇڏي آھي. موجوده حڪومت جي احتساب جي انصاف جي ترازو بہ نصير مريءَ تي اچي اٽڪي پئي آھي. جيڪڏھن ھي غريب ۽ ۽ ابوجھ نصير مري نہ ٻڌجي ھا، تہ ملڪ مان بدديانتي ۽ ڪرپشن جو خاتمو نہ ٿي سگھي ھا ۽ شايد حڪومت جو احتساب بہ اڌرور رھجي وڃي ھا!

25/11/2001 Sunday

اڄوڪو ڏينهن ائين عام رواجي طرح موڪل جي ڏينهن وانگر گذريو. جنهن ۾ اخبارون پڙهڻ، ڪچهري ڪرڻ، ڪتاب پڙهڻ ۽ پتا ڪيڏڻ وغيره اچي وڃي ٿو. اڄ شام جو 16 وارڊ ۾ افطاريءَ جي دعوت هئي، اُتي اسان چار ئي هنڌيوال گڏجي وياسين. اتان ٿي 7-00 بجي آئون 14 وارڊ ۾ ويس، جتان بند ٿيڻ جي ٽائيم تي واپس آيس.

26/11/2001

اڄ اخبارون وغيره پڙهي ويٺا هئاسين ايتري ۾ مقدم اچي ٻڌايو ته منهنجي ۽ وريام فقير جي اسپتال جي پرچي آئي آهي. گاڏي ۽ گارڊ اچي چڪو هو. اڄ سيٺ ڪشوءَ کي به اسپتال وڃڻو هو. اسان ٽيئي ۽ ڪجهه ٻيا قيدي يارهين بجي اسپتال لاءِ نڪتاسين، ٻه قيدي ٻچه جيل تان ڪنيائون. هڪ ڇوڪرو ٽي بي جو مريض هو ۽ ڪراچيءَ جو لڳي رهيو هو، ٻيو ڇوڪرو مولوي ٿي لڳو. پوليس وارا ڪيس وچ ۾ ويهاري سائنس مذاق ڪندا رهيا ۽ هو مولود ٻڌائيندو هليو. پوليس وارن پڇيس ته هتي ڪهڙي ڪيس ۾ آيو آهين؟ ٻڌايائين ته ڪڍڻ (ضلع بدين) جي هڪ چانڊيي سان وڻ وڍڻ تان منهن ماري ٿي. مون ڪهاڙي هٿي ماري ڇڏيومانس. ڪنهن پڇيس ته، آهين ڪير؟ چيائين، ذات جو خاڪي آهيان، ويٺو ڪنڌيءَ تي آهيان، نالو بي بقا آهي.

اسان پهرين سيٺ ڪشوءَ کي جناح اسپتال لاٿو. اتان ٿي سول اسپتال وياسين، جتي شاهنواز آيل هو. گاڏيءَ مان لٿاسين ته ڊاڪٽر لطيف سان ملاقات ٿي. هو فقير سان ملڻ لاءِ آيل هو. ڊاڪٽر لطيف ٻڌايو ته هو عوامي تحريڪ ۾ رهيو آهي ۽ بدين ۾ به سروس ڪئي اٿس. اسان فزيوٿراپي ڪرائي وري حافظ وارن وٽ اچي ويٺاسين. جتي رُڪن ميراڻي به ملڻ آيو. شام جو 5-15 بجي جيل لاءِ نڪتاسين.

آئون وارڊ تي اچي 6-30 بجي 14 وارڊ ۾ حاجي ايوب وارن ڏي ويس. حاجي ايوب آفريدي تي ٽي ڪيس داخل هئا. تنهي جي فتويٰ اڄ رکيل هئي. جج وري ٻن ڏينهن کان پوءِ يعني 28 تاريخ تي فتويٰ

رکي هئي. حاجي ايوب تمام پُراميد هو ته هو بي گناه آهي ۽ انشاءَ الله آزاد ٿيندو.

27/11/2001

10-00 بجي پار ملاقات لاءِ آيا. ٻارهين بجي وارڊ تي موٽي آيس. 2-00 بجي وري ماڙيءَ تي ويس. ته اسلم ملاقات لاءِ آيل هو. سائنس علي نوحاڻي ۽ رمضان ڊرائيور گڏ هئا. 7-00 بجي ڪشوءَ وارن ڏي ويس ته سيٺ کي سخت بخار آيل هو. ٿوريءَ دير کان پوءِ ڊاڪٽر امبرت آيو. جنهن دوائون وغيره ڏنس. اتي ڪافي دير ڪچهري تي ويٺا رهياسين.

28/11/2001

صبح جو 11-00 بجي ڪشوءَ کان طبيعت پڇڻ ويس. ٻارهين بجي اسان گڏجي C.M.O. ڏي وياسين. ڊاڪٽر فضل الاهي ميمڻ ڪشوءَ جو 32 فارم ڀريو. ڊاڪٽر وٽ جماعت اسلامي جو لياقت بلوچ به ويٺل هو. واپس پنهنجي وارڊ تي آيس. 2-30 بجي پرچي آئي. ويس ته ايس ايس پي سائين رکيو ميراڻي ۽ ڪجھ ٻيا دوست ملاقات لاءِ آيل هئا. اتي ممتاز منگي به ويٺل هيو. جنهن کي تازو بئنڪنگ ڪورٽ سزا ڏني هئي. ميراڻي ٻڌايو ته منگي صاحب تمام روحاني ۽ پهتل ماڻهو آهي. ڪجھ وقت کان پوءِ سائين رکيو ميراڻي اجازت ورتي. ڊاڪٽر شام ۽ لڇمڻ به مليا، جيڪي سيٺ سان ملڻ آيا هئا.

اڄ اها خبر سويري جيل ۾ پهچي چڪي هئي ته حاجي ايوب آفريدي کي ٻن ڪيسن ۾ ڪورٽ آزاد ڪيو آهي ۽ هڪ ڪيس ۾ ست سال سزا ۽ پنجاھ لک ڏنڊ وڌو آهي. حاجي ايوب ڪيس مليل سزا اڳ ۾ ئي پوري ڪري چڪو هو، باقي ڏنڊ ڀري اڄ آزاد ٿيو. حاجي ايوب آمريڪا ۽ ڪراچيءَ جي جيل ۾ تقريباً ساڍا ڇھ سال قيد ڪاٽيو. حاجي ايوب سان گڏ رهندڙ دوستن کي سندس آزاديءَ جي خوشي به هئي ته سندس وڃڻ کانپوءِ هن جي ڪمي هئڻ جو احساس ڏکارو به ڪري رهيو هو.

4-30 بجي ماڙيءَ کان پرچي آئي. ويس، ته اسلم آيل هو. ٻڌايائين ته سڀو حيدرآباد کان پيو اچان وري حيدرآباد ويندس. اسلم کي جمعي جي ڏينهن اچڻو هو، پر ٻڌايائين ته اڄ نواب شاھ ۾ مرتضيٰ

راهوءَ جو اڪسيڊنٽ ٿيو آهي جنهن ۾ ڪيس ڪجهه ڏک لڳا آهن. ان ڪري جمعي جي ڏينهن اوڏانهن ويندس. اهو به ٻڌايائين ته مرتضيٰ ٺيڪ آهي. شام جو 7-00 بجي سيٺ ڪشوءَ ڏي ويس، ڪيس بخار ته ڇڏي ويو هو، پر پير جي آڱوٺي ۾ جيل جي ماڙيءَ جي دروازي جو ڏک لڳو هو، جنهن ۾ پير جو ننهن لهي ويو هوس.

29/11/2001

اڄ سڄو ڏينهن وارڊ تي ئي رهيس. 2-30 بجي ماڙيءَ تي ويس ته گهروارا ملاقات لاءِ آيل هئا. چار بجي واپس وارڊ تي آيس. اڄ ڪِشو دل جي اسپتال ۾ طبيعت ڏيکارڻ لاءِ ويل هو. شام جو ساڍي ڇهين بجي سندس وارڊ تي ويس جتي راجو ٻڌايو ته ماڙيءَ تي چٺي آئي هئي ته سيٺ کي اسپتال ۾ داخل ڪري ڇڏيو اٿن.

30/11/2001

12-00 بجي ماڙيءَ تي ويس، سپرنٽنڊنٽ ڪان اسپتال جو ليٽر فارورڊ ڪرائڻو هو. سپرنٽنڊنٽ ڪان صحيح ڪرائي ليٽر رزاق عباسي کي ڏنم. سپرنٽنڊنٽ ۽ ٻيا آفيسر اڄ گهڻي رش ۾ هئا جو سياڻي گورنر جو جيل وزٽ جو پروگرام هو. گورنر جا اڳ ۾ ڏنل ٻه پروگرام ملتوي ٿي چڪا آهن، پر شايد سياڻي وارو پروگرام پڪو اٿس. 4-00 بجي ماڙيءَ تي ٻارن سان ملاقات ڪري پنجين بجي موٽي آيس. اسان وٽ ڏهن ڏينهن کن ڪان بورچي يعقوب موٽي آيو آهي. چوڌري احمد مختيار ۽ برگيڊيئر اسلم حيات قريشي جي آزاديءَ ڪان پوءِ ون (1) وارڊ خالي پيو هو، جنهن ڪري يعقوب وري واپس اسان وٽ آيو. ٻه ڏينهن اڳ ذڪريا جو برداشتي خالد آزاد ٿي چڪو هو، ته ذڪريا عثمان کي سندس ڪم ڪار تي لڳايو هو.

1/12/2001

صبح 9-30 بجي منهنجي ۽ ذڪريا غني جي اسپتال لاءِ پرچي آئي. ساڍي ڏهين بجي آئون، ذڪريا ۽ فاروقي جيل تان اسپتال لاءِ

نڪتاسين. نڪرڻ وقت جيل انتظاميا اسان کي چيو ته اڄ گورنر صاحب جو پروگرام آهي. بالا آفيسرن ۽ انٽيليجينس جي سڄو ڏينهن گهڻي اچ وڃ هوندي. انهيءَ ڪري اڄ توهان جلد واپس اچي وڃجو. ڪنهن به صورت ۾ ٻين بجي تائين آمد ٿي وڃي. اسان چيو ٺيڪ آهي. مون سوچيو، هتان ته نڪرون پوءِ واپس ورڻ اسان جي هٿ ۾ آهي.

جيل جي ٻاهران رنگ روغن ۽ فرش جو ڪم تيزيءَ سان ختم ڪري رهيا هئا. ماڙيءَ جي ٻاهرئين ڏيک جو اصلي پٿر صاف ڪري پڌرو ڪيو ويو هو. اڄ شام جو گورنر جو پروگرام هو. جنهن سبب جيل انتظاميا پنهنجي هڻ وٺ ۾ لڳي پئي هئي. اسان ٻارهين بجي اسپتال پهتاسين. آئون، شاهنواز، سپاهي جاويد ۽ سپاهي ڪامل ٻاهين فزيوٿراپي وارڊ مان ٿي حافظ جي آفيس تي اچي ويٺاسين. اُتي اقبال عنايت ۽ رڪن ميرائي به ملڻ لاءِ آيا. اڄ جيل تي جلد واپس وڃڻو هو، جو جيل وارن چيو هو ته گورنر جي پروگرام سبب 2-00 بجي جيل بند ڪندا ۽ هن جي وڃڻ بعد کوليندا. اسان ساڍي ٽين بجي واپس جيل تي پهتاسين.

وارڊ تي دائود خان، الهڏنو ڏاهري، وريام فقير ۽ امداد ڪارڊ ڪيڏي رهيا هئا. ٿوري دير کان پوءِ آئون به انهن سان گڏ اچي ويٺس. اينٽري ۾ ڪنهن مقدم گورنر جي پروگرام جي دعوت جا ليٽر اچي ڏنا، جنهن ۾ 30-4 بجي پروگرام ۾ پهچڻو هو. اسان جو اندازو هو ته گورنر سوا پنجين بجي ڌاري پهچندو. اسان پنجين وڳي پروگرام ۾ پهتاسين ته ڪجھ مهمان اچي ويا هئا، ٿوري دير ۾ گورنر به پهچي ويو.

نيو بيرڪس جو افتتاح ڪرڻ کان پوءِ گورنر، آءِ جي پرزن، هوم سيڪريٽري، سپرنٽنڊنٽ ۽ برڪاتي فائونڊيشن جو نمائندو (جن هي بيرڪون ٺهرايون هيون) اسٽيج تي ويٺا. سپاسنامو قيدي شفيع ميمڻ پيش ڪيو. جيڪو ماڙي تي پڪن قيدين جي سيڪشن ۾ به ڪم ڪندو آهي. پاڻ هتي منشيات جي ڪيس ۾ آهي. مهينو کن اڳ سندس پنجويھ لک ڪيش جي ضمانت به منظور ٿي وئي آهي. پر اجا بندوبست نه ڪري سگهيو آهي. ڪجھ منٽن لاءِ آءِ جي ٿنار مهر ڳالهايو. گورنر پنهنجي تقرير ۾ سنڌ جي قيدين جي سزا ۾ هڪ سال

جي معافي، جيل جي ترقياتي ڪمن لاءِ 25 لک گرانٽ، ڏنڊ جي سزا ۾ ٻه معافي لڳڻ، ڪراچي جيل جي انتظاميا جو هڪ مهيني جو اضافي پگهار، جيل جي اسپتال جو درجو وڌائڻ ۽ ڪچن قيدين جي چڱي چال چلت تي مهيني ۾ ٻه ڏينهن معافيءَ کي وڌائي 5 ڏينهن ڪرڻ جو اعلان ڪيو. ان کانسواءِ پيرول (Parole) ۽ ڪجھ ٻين گھرجن تي غور ڪرڻ جو اعلان ڪيو.

پروگرام ۾ ڪجھ ٻاهر جي مهمانن سان به ملاقات ٿي، جن ۾ صحافين کان سواءِ عليم عادل شيخ، ميجر مستجاب، مجيد عباسي، شڪيل نائچ، گل محمد ڏاهري، قمر شاهه شاهد جتوئي، محمود اختر ۽ ٻين سان حال احوال ٿيا. گورنر سوا ڇهين بجي روانو ٿيو. اسان پنهنجي وارڊ تي موٽي آياسين. 7-30 بجي آئون ٻاهر نڪتس ته نيو جيل جي اڳيان چيف وارڊر حڪم داد مليو، سائنس دعا سلام ٿي رهي هئي، ته هڪ سپاهي اچي مليو، ٻڌايائين ته ”غلام رسول احمداڻي توهان سان ملڻ لاءِ آيو هو، پر توهان ڪونه هئا. توهان کي سلام ڏئي هليو ويو.“ منهنجي پڇڻ تي ٻڌايائين ته ”نالو شريف اٿم احمداڻي آهيان. جھڏي طرف وينل آهيان. حاجي غلام رسول ۽ حاجي خدا بخش وارا اسان جا مائٽ آهن.“

2/12/2001 Sunday

اڄ آئون، وريام فقير، امداد ۽ لالو دائود ڪارڊ راند ڪري رهيا هئاسين ته مرتضيٰ ميمڻ آيو. ڪانئس حال احوال ورتم. ٻڌايائين ته گورنر جي ڏنل معافيءَ جي نتيجي ۾ آئون سڀاڻي آزاد ٿي ويندس. مرتضيٰ هونئن به عيد تي ڪنهن نه ڪنهن معافيءَ جي نتيجي ۾ آزاد ٿي ويندو. ان کان اڳ سندس نڪرڻ جو دارومدار گورنر جي ڏنل معافي لاءِ سرڪاري نوٽيفڪيشن تي آهي ته اهو ڪڏهن ٿو نڪري.

اڄ سڄو ڏينهن وارڊ تي رهيس. شام جو مولانا عبدالغفور نديم جي افطار دعوت تي دارالقرآن ويس. ذڪريا غني به گڏ هو. سادي ستين بجي راجو وٽ 16 وارڊ ۾ ويس. شام جو 6-00 بجي فقير غلام رسول آيو. انهيءَ کان پوءِ علي حسن ٽيبو ۽ سليم شيخ آيا.

3/12/2001

سادي ٻارهين بجي پرچي آئي، ماڙيءَ تي ويس ته گهر وارا آيل هئا. اُتي ويٺو ئي هئس ته 2-00 بجي شاهنواز ۽ رُڪن ميراڻي آيا. انهن کي روانو ڪري وري مٿي آيس ته حاجي فضل ڪريم مليو، سائس ڪافي ڏينهن کان پوءِ ملاقات ٿي هئي. فضل ڪريم عوامي نيشنل پارٽيءَ ۾ اسان سان گڏ رهيو آهي. سائس ٿوري ڪچهري ٿي، وري چيائين ته آئون ڊپٽي جي آفيس ۾ ويهان ٿو، توهان فارغ ٿي پوءِ مون سان اُتي ملو. فضل ڪريم جيل تي صوفي سان ملڻ لاءِ آيو هو، جنهنجو اصلي نالو گل دراز خان آهي.

آئون مٿي ويٺو هوس. اتي پرچي آئي ته توهان جا ملاقاتي ڊپٽي جي آفيس ۾ ويٺا آهن. هيٺ آيس ته سائين رڪيو ميراڻي ۽ عبدالله ملاح آيل هئا. سائين رڪيو اڄ ڪلھ SSP ريلوي مقرر ٿيل آهي. ڪجھ دير کان پوءِ ممتاز منگي به آيو. جنهن کي سائين رڪئي ملاقات لاءِ گهرايو هو. آئون سائين رڪيو ۽ عبدالله ملاح کان موڪلائي مٿي آيس ته حاجي سڪندر خان مليو، هو صوفي سان ملڻ آيو هو. سڪندر خان عوامي نيشنل پارٽيءَ ۾ آهي، پر هينئر ڪراچيءَ کان مردان شفٽ ٿي ويو آهي.

4-30 بجي ڊاڪٽر شام سندر آيو. پنجين بجي ماڙيءَ کان ٻاهر آيس ته دائود خان پناڻ ٻيٺو هو. جنهن ٻڌايو ته پرچي آئي آهي ته ڪيس 16 وارڊ ۾ شفٽ ڪيو ويو آهي ۽ 15 وارڊ ۾ سندس جڳھ تي ستار ڏيرو ٿو اچي. منهنجي وارڊ ۾ اچڻ کان ٿوري دير پوءِ راجو اچي ٻڌايو ته اسان واري ڪمري ۾ دائود خان کي سيٽ واري جڳھ ٿا ڏين. بهرحال ان ڏينهن روزي ڪولڻ کان پوءِ دائود خان پنهنجو سامان 16 وارڊ ۾ شفٽ ڪيو ۽ ستار ڏيري جو سامان 17 وارڊ کان اسان جي وارڊ ۾ ڪجي آيو. دائود خان اسان واري وارڊ مان شفٽ ٿيڻ تي راضي ڪونه هو. اسانجو پاڻ ۾ سٺو وقت گذري رهيو هو. دائود خان سندس شفٽنگ جو ذميوار ذڪريا غني کي سمجهيو ٿي. رات جو سوا ستين بجي عبدالستار ڏيرو به آيو، سائس ڪي ايس مجاهد گڏ هو. ان رات اسان 11 بجي ماني کاڌي ۽ رات جو 12 بجي تائين آئون، ستار ڏيرو، وريام فقير ۽ ذڪريا غني ڪچهري ڪندا رهياسين.

4/12/2001

2-30 بجي ماڙيءَ تان پرچي آئي، اتي جبار ٻڌايو ته توهان جو وڪيل آيل آهي. اندر هال ۾ سليمان ڏاهري، صالح بلوچ ۽ سيٺ ڏرم ويٺل هئا. سيٺ ڏرم جو مون کي ذڪريا غني پهرين ئي ٻڌايو هو، ته ماڙيءَ تي طاهر صديقي سان گڏ ويٺل آهي. صالح بلوچ جو ڀيٽويو ڊاڪٽر غلام علي شيخ جيڪو حيدرآباد جيل جو سي ايم او CMO به هو، اهو تازو هڪ حملي ۾ سخت زخمي ٿيڻ کان پوءِ گذاري ويو هو. ڊاڪٽر سان گهڻو پراڻو واسطو هو. ڊاڪٽر غلام علي سنڌي شاگرد تحريڪ ۾ رهيو هو. هو هڪ سلجهيل باهمت ۽ هڏڏوکي طبيعت وارو هو. سنڌس وفات تي ڏک به ٿيو، پر جنهن وحشي طريقي سان مٿس حملو ۽ تشدد ڪيو ويو، اُهو وڌيڪ ڏکوئيندڙ هو.

صالح ٻڌايو ته سنڌس زخمي ٿيڻ کان اڳ ڊاڪٽر ڪراچيءَ ۾ هو. اسان کي توهان جي تاريخ جي خبر پئي، ته گڏجي ڪورٽ تي به آياسين، پر اها خبر غلط هئي، توهان ڪورٽ تي آيا ئي ڪونه هئا. سليمان ڏاهري ۽ صالح بلوچ سان ڪافي دير ڪچهري ٿي. جنهن کان پوءِ انهن موڪلايو ۽ مون ڏرم سان حال احوال ڪيا. آئون ماڙيءَ تي ئي ويٺو هوس، ته 4-00 بجي اسلم آيو. اسلم سان حال احوال ڪري آئون پنجين بجي وارڊ تي موٽي آيس. اڄ ستار ڏيرو اسپتال ويل هو، جيڪو ستين بجي واپس پهتو.

5/12/2001

صبح جو ڏهين بجي اسپتال لاءِ پرچي آئي. ٻارهين بجي سول اسپتال پهتاسين. هيٺ شاهنواز مليو. مٿي آفيس ۾ ليٽر جمع ڪرائي شاهد جي آفيس ۾ آياسين. فزيوٿراپي ڪرائڻ کان پوءِ حافظ جي آفيس ۾ اچي ويٺاسين. جتي هو ۽ مظفر قاضي مليا، ڪجھ دير کان پوءِ اقبال عنايت آيو. ان کان پوءِ امتياز شيخ ملڻ آيو، جنهن سان غلام مصطفيٰ ٻيٽو به گڏ هو. اڌ ڪلاڪ تائين امتياز سان ڪچهري ٿي. 5-00 بجي اسپتال مان جيل لاءِ نڪتاسين.

سپاهي ڪامل ٻانيڻ ۽ جاويد روزو جيل جي ماڙيءَ تي اچي ڪوليو. شاهنواز به اسان سان گڏ پوليس جي گاڏيءَ ۾ ويٺو ۽ ماڙيءَ

جي دوازي تان موڪلايائين. اندر وارڊ ۾ پهتس، ته ڏيرو صفائي جي مهم تي لڳل هو. ڪمرو، باٿ روم ۽ ورانڊي جي صفائي ڪرائي سامان ٻه سيٽ ڪرائي چڪو هو. اسان جي وارڊ جي صفائي ڪافي ڏينهن کان رهيل هئي. جيڪا ستار ڏيري اچي ڪرائي. ستار ڏيري ٻڌايو ته اڄ سنڌ هاءِ ڪورٽ فيصلو ڏنو آهي، ته سنڌ جي قيدين کي ٻه ٻين صوبن واريون ساڳيون سهوليتون مهيا ڪيون وڃن، جنهن ۾ سيني ڪيسن ۾ 382 بي جو فائدو ڏيڻ، ڏنڊ جي سزا ۾ معافي جو لڳڻ، پي پي آر 216 تحت معافي ۽ ٻيا مسئلا اچي وڃن ٿا. اسان هاءِ ڪورٽ جي رولنگ تي ڪچهري ڪري رهيا هئاسين ته ڪنهن برادشتي اچي ٻڌايو، ته فياض جي رليز اچي وئي آهي.

ٿوريءَ دير ۾ فياض ماڙيءَ تان خبر وٺي آيو ۽ سيني کان اچي موڪلايائين. اسان وري ٻي برداشتي جي لاءِ پرچي موڪلي ته جيئن ان جو ٽوٽل اسان جي وارڊ ۾ ڪرايون ۽ هو رات جو ڪم ڪار ڪري سگهي. اڌ مني ڪلاڪ کان پوءِ فياض واپس موٽي آيو. ٻڌايائين ته سندس هڪ ڪيس ۾ رليز اچي وئي آهي، پر اڃا هڪ ڪيس ۾ نه پهتي آهي، جيڪا هڪ ٻن ڏينهن ۾ اچي ويندي. شفيع ميمڻ جي به رليز اچي وئي هئي. اهو به موڪلائڻ آيو. رات جو ڏهين بجي خان محمد مهر آيو، اڌ ڪلاڪ اسان ڪچهري ڪئي ۽ رات جو يارهين بجي ماني کاڌي. عام طرح اسان جي ماني کائڻ جو ٽائيم رات جا ڏهه آهي، پر وريام فقير قرآن پاڪ جي تلاوت ڪندو آهي، جنهن سبب ماني ۾ ڪڏهن وڏيڪ دير به ٿي ويندي آهي.

6/12/2001

اڄ صبح جو 10-00 بجي ماڙيءَ تي ويس. ڪامران ۽ نوشاد ملاقات لاءِ آيل هئا. ڪلاڪ ڏيڍ تائين حال احوال ٿيا. جنهن کان پوءِ وارڊ تي آيس ته ڪجهه دير کان پوءِ امداد آيو، جنهن کان پوءِ دائود خان آيو.

7/12/2001

3-00 بجي ملاقات جي پرچي آئي. ويس. ته اسلم ۽ چاچا پوڙهو آيل هئا. انهن سان حال احوال ۽ ڪچهري ٿي. 4-30 بجي ٻنهي

موڪلايو. جنهن ڪان پوءِ گهر وارا ملڻ لاءِ آيا. انهن کي روانو ڪري وارڊ تي آيس. آئون ستار ڏيرو ۽ ذڪريا غني گڏجي 18 وارڊ ۾ وياسين، جتي ايم ڪيو ايم پاران شعيب بخاري جي افطار پارٽي هئي. سادي ڇهين بجي 17 وارڊ ۾ آياسين، جتان آئون راجو وٽ ويس. ڪلهه راجو ۽ سيٺ ڪشو جو ٽوٽل 16 وارڊ کان 17 ۾ ڪيو ويو آهي. ڪمري ۾ سائن رميش اديسي گڏ آهي.

اڄ اها خبر پئي، ته پروڊنشنل بئنڪ جي طاهر صديقي، جيڪو نيب جي ڪيس ۾ هتي جيل ۾ هو، ان کي نيب وارا ٻيهر هڪ ڏينهن جي رمانڊ تي سندن ٿائي ايم پي اي هاسٽل تي وٺي ويا آهن. طاهر پهرين ٻه 90 ڏينهن نيب وارن جي ڪسٽڊي ۾ رهي آيو آهي. اهو پهريون ڀيرو ٿيو آهي جو هڪ ماڻهو نيب جي جسماني رمانڊ جي مدت پوري ڪري جيل پهتو هجي، ته وري ان کي ٻيهر نيب جي ڪسٽڊي ۾ ڏنو ويو هجي هونئن عام طور تي اهو ٿيندو نه آهي. پر ”ڏاڍي جي لٺ کي ٻه مٿا!“ احتساب عدالت جا جج نيب اٿارٽي وٽ شطرنج جي مهرن کان سواءِ ڪجهه ٻه نه آهن.

8/12/2001

اڄ ڪورٽ جي تاريخ هئي، 10-30 بجي ڪورٽ تي پهتاسين. مون سان گڏ منهنجي ڪيس جي ٻين جوابدارن کان سواءِ رميش اديسي، سميع مگريو، ڊاڪٽر تنوير، ذڪريا غني، يوسف دا دام منصور ۽ چار نارڪوٽڪس وارا قيدي گڏ هئا. ڪشو اسپتال داخل هو، انهيءَ ڪري اهو اتان کان ڪورٽ آيو هو. اڄ جج ڪيس هلائڻ جي تياريءَ ۾ وينو هو.

سيني وڪيلن ۽ جوابدارن کي ڇيائين ته ڪورٽ ۾ ويهو، ڪيس هلايان ٿو. آخر ۾ جج چيمبر ۾ سڏايو ۽ 2 جنوري جي تاريخ ڏني. اڄ جيڪي همراه ڪورٽ تي ملڻ آيا، انهن ۾ پرويز رانجهام ڊاڪٽر ويرسي، جان محمد انصاري، علي احمد جوکيو، احمد علي، ڏيالداس، ڊاڪٽر شام، تنوير، ماما جمعو راهو، نور محمد راهو، هاشم ميمڻ، مصري ميمڻ، بچل سمون، خدا بخش ميمڻ، غلام محمد پٽي، عالم

پٿي، عبدالله راهو، نور محمد ڏاهري، سليمان ڏاهري، عبدالله سراز، اڪرم نوحاڻي، سرمائيدار موهن، جيرام، ماما پيرو، چاندومل، شاهنواز، فدا، ڊاڪٽر خليل، شيرزمان، مرتضيٰ راهو، اياز لطيف جوکيو، حاجي قاسم ملاح، خليفو نياز نظاماڻي، چيتن، سيٺ ڏرم، ڊاڪٽر شامون ۽ ٻيا همراه شامل هئا.

حاجي قاسم ملاح جي پوزيشن هلڻ ۽ اچڻ جهڙي ڪونه هئي، پر پنهجو پاڻ کي ڪنائي اچي پهتو هو. مون ڪيس چيو، توهان جي صحت ٺيڪ ڪونه آهي، پوءِ هيتري تڪليف ڇو ڪيئي؟ پنهنجو اهڙو تعلق آهي جو انهن رسمي ڳالهين (Formalities) جي ته ڪابه ضرورت ڪونهي. چيائين: ”اها ڳالهه نه آهي، پر مون کي تمام گهڻي سڪ لڳي هئي ۽ پوءِ حياتي الله ڇاڻي گهڻا ڏينهن آهي. خبر ناهي اوهين ڪڏهن آزاد ٿيو، آئون اوستائين انتظار ڪري نٿي سگهيس.“

اڄ طاهر صديقي کي جج ٻيهر پندرهن ڏينهن جي لاءِ جسماني ريمانڊ تي نيب وارن جي حوالي ڪيو.

ڪسٽڊي واري گاڏي وٽ رياض سهتو مليو، جيڪو سميع سان ملڻ لاءِ آيل هو. اُن ٻڌايو ته رسول بخش راڄڙ جي طبيعت گهڻي خراب هئي، پر هاڻي ڪجهه بهتر آهي. مون کي سميع مگريو به جيل ۾ ٻڌايو هو ته رسول بخش راڄڙ سخت بيمار آهي. مون اڄ صبح جو سندس گهر تي فون به ڪيو هو، جتان خبر پئي ته ضياءالدين اسپتال ۾ داخل آهي، هاڻي ڪجهه بهتري اٿس، پر اڃان تائين انتهائي نگهداشت جي وارڊ ۾ داخل آهي.

اسان 4-00 بجي واپس جيل تي پهتاسين. شام جو افطاري تي چوڌري منور ۽ عبدالمتين سان ملاقات ٿي، جيڪي اسان جي وارڊ تي ذڪريا غني سان ملڻ لاءِ آيل هئا. چوڌري منور ۽ متين ڪلهه ئي جيل تي آيا آهن. کين احتساب عدالت جي پرن ٽي ٽي سال سزا ۽ ڏنڊ. ڏنڊ نه ڏيڻ جي صورت ۾ هڪ هڪ سال وڌيڪ سزا ڏني وئي آهي. چوڌري منور نيشنل ڊيولپمينٽ فنانس ڪارپوريشن (NDFC) جو چيئرمين رهيو آهي. هيستائين سنڌ جي اندر احتساب عدالتن پاران مليندڙ سزائن ۾ چوڌري منور کي مليل سزا گهٽ ۾ گهٽ آهي. پڳل مفرور

جوابدارن کي جيڪا سزا ڏني ٿي وڃي اها احتساب ائڪٽ موجب، 3 سال مقرر آهي، اها سزا ته سڀ ڪورٽون ساڳي ڏين ٿيون. البت ڪنهن حاضر جوابدار تي ڪيس ثابت ٿيڻ (احتساب عدالت موجب) جي صورت ۾ سزائن جو ريشو (Ratio) ٻين صوبن جي نسبت سنڌ ۾ وڌيڪ آهي. سنڌ ۾ هڪ اڌ ڪيس ڇڏي جن ۾ ٻه پنج سال سزا ڏني وئي آهي، باقي عام طور ستن کان چوڏهن سالن تائين سزا ڏني وڃي ٿي. جڏهن ته ڏنڊ جي عدم ادائگي جي صورت ۾ ٻه ٻن کان پنجن سالن تائين قيد جي سزا ڏني وڃي ٿي. جڏهن نه پنجاب ۽ سرحد ۾ چند فيصلن کي ڇڏي باقي ٻين ڪيسن ۾ ٽن ۽ پنجن سالن جي وچ ۾ سزائون ڏنيون ويون آهن ۽ ڏنڊ نه جمع ڪرائڻ جي صوت ۾ هڪ کان ٻن سالن تائين سزائون ڏنيون ويون آهن. سنڌ جي اندر نيب جي سزا يافتن ۾ اهو پهريون خوش نصيب چوڌري منور آهي جنهن کي ايتري گهٽ سزا آئي آهي.

اڄ اسان جي بلاڪ واري مسجد ۾ قرآن پاڪ جو ختم هو. هيءَ ڪا پڪي مسجد ڪونهي پر بنا ڇت واري مسجد آهي، جيڪا رمضان شريف شروع ٿيڻ کان ڪجھ وقت اڳ، اسان جي بلاڪ ۾ داخل ٿيڻ واري دروازي وٽان ڪمپيوٽر روم جي سامهون خالي پيل پلاٽ تي ناهي وئي آهي. جتي پهرين رمضان کان وٺي تراويحون ٿينديون آهن. جيل ۾ ٻين جڳهين تي ٻه تراويحون ٿينديون آهن جنهن ۾ مک دارالقرآن آهي، ان کان علاوه فيڪٽري ۽ چڪر ۾ ٻه تراويحون پڙهبيون آهن.

مسلمانن ۾ جيئن ته جيل کان ٻاهر انهن جي فرقي ۽ مسلڪ مطابق مسجدون ۽ عبادتگاهون ورهايون پيون آهن، تيئن جيل ۾ ٻه اها تقسيم ساڳئي طرح رائج آهي. هتي جون عبادت گاهون ٻه سني ۽ اهل تشيع ۾ ورهايل آهن. جيتوڻيڪ جيل ۾ شيعن جو تعداد ڪو گهڻو ڪونهي. تڏهن ٻه مذهبي فرقيواريت ۽ جنونيت ساڳي طرح محسوس ڪئي ويندي آهي. انهيءَ چڪر ۾ پوڻ کان لهرائڻ سبب گهڻو ڪري هر وارڊ ۾ قيدين پنهنجون ننڍڙيون مسجدون ناهيون آهن. قيدي انهن ۾ ئي الله کي ياد ڪرڻ کي ترجيح ڏيندا آهن.

هن بلاڪ جي ڪُلي مسجد ۾ سني جماعت ٿي ويندي آهي. جنهن ڪري رمضان دوران ئي هن جي فرش کي وڏايو بہ ويو. اڄ ختم کان پوءِ محفل نعت منعقد ڪئي وئي هئي. شام کان ئي ان جي تياري شروع ٿي وئي هئي. سيني دوستن کي خان محمد هن ۾ شرڪت لاءِ تمام گهڻو چيو هو. اسان تراويحن ۽ ختم ۾ شريڪ ٿي وري واپس پنهنجي وارڊ تي آياسين. ڏهين بجي آئون، وريام فقير ۽ ستار ڏيرو گڏجي محفل نعت ٻڌڻ وياسين. تمام سٺو بندوبست ڪيل هو ۽ مجموعو بہ تمام گهڻو هو. قالين وڇايل هئا. انهيءَ جي مٿان چادرون وڇائي ويهڻ جو بندوبست ڪيو ويو هو. روشني ۽ سائونڊ سسٽم بہ بهتر هو. سيئي نعت خوان ٻاهران گهرايا ويا هئا. جن جي پُراثر آواز ماڻهن کي متاثر ڪيو. هڪ نعت خوان سنڌي هو، جنهن سنڌيءَ ۾ نعت پڙهي. پروگرام ۾ بي ڪلاس جي قيدين کان علاوه عام قيدين جو تمام وڏو تعداد شريڪ هو.

هن سڄي پروگرام ڪرائڻ جو روح روان خان محمد مهر هو، جنهن جي پيش رفت ۽ ڪوشش جي نتيجي ۾ ئي آءِ جي نثار مهر جي اجازت سان سنڌ جي جيلن جي تاريخ ۾ شايد پهريون پيرو ان قسم جي پروگرام جو انعقاد ڪيو ويو هو ۽ منهنجي زندگيءَ جي بہ شايد اها پهرين محفل نعت هئي جنهن ۾ آئون شريڪ ٿيو هوس. پورو جيل رات جو 12-30 بجي تائين عام و خاص قيدين لاءِ کُليو رهيو. آئون ۽ وريام فقير هلندڙ پروگرم مان اُٿي پنهنجي وارڊ تي آياسين. پويان پروگرام جاري هو. پروگرام ختم ٿيو تہ ستار ڏيرو بہ آيو. ساڍي ٻارهين بجي اسان ماني کاڌي ۽ هڪ بجي اسان جو واردر شبير دروازا بند ڪرڻ لاءِ آيو.

9/12/2001 Sunday

اڄ صبح جو 8-00 وڳي اُٿيس. اخبارون پڙهي وري سُمهي پيس. ٻارهين وڳي اُٿيس تہ 16 وارڊ مان برداشتي آيو چيائين. ڏاهري ۽ لالو دائود چون ٿا تہ توهان ۽ فقير هيڏانهن اچو يا اسان توهان ڏانهن اچون ٿا. فقير وريام تہ ان مهل ئي ويو. مون چيو، آئون تيار ٿي پوءِ اچان ٿو. ساڍي ٻارهين وڳي آئون 16 وارڊ ۾ ويس تہ وريام فقير، الهڏنو

ڏاهري، دائود خان ۽ امداد پتي راند ڪري رهيا هئا. اڍائي وڳي تائين انهن سان راند ڪئيسين، جنهن کان پوءِ آئون ۽ وريام فقير پنهنجي وارڊ تي موٽي آياسون.

اڄ مونکي پنهنجي طبيعت ڪجھ صحيح نہ لڳي رهي هئي. جسم ۾ سُور ۽ سيءُ لڳي رهيو هو. اڄ نيڪ ناڪ گرمي هئي. مون هڪ گوري پيناڊال ڏاهري جي ڪمري تي ڪائي ڇڏي هئي. شام جو بخار ٻہ ٿي پيو، جيڪو گورين ڪائڻ کان پوءِ لهي ويو. انهن وڳي ڊاڪٽر امبرت راءِ آيو. جنهن مون کي مليريا جون گوريون ڪائڻ لاءِ چيو هو، اهي مون هڪ ڏينهن اڳي ڪائي ڇڏيون هيون. ڊاڪٽر ڪجھ وڏيڪ گوريون لکي ڏنيون. ڊاڪٽر امبرت راءِ جيل ۾ نائٽ ڊيوٽي ڪندو آهي ۽ آن ڪال هوندو آهي.

هُن کي جيل جي ڪالونيءَ ۾ جيل انتظاميا پاران رهائش مليل آهي، جتي فيملي سان گڏ رهندو آهي. شام ڪان صبح 9-00 وڳي تائين سندس ڊيوٽي هوندي آهي. رات جو گهر هليو ويندو آهي، ڪنهن بہ وقت ايمرجنسي جي صورت ۾ ڪيس ماڙيءَ وارا سڏي وٺندا آهن. ڊاڪٽر امبرت اصل لاڙڪاڻي جو آهي. هتي ڪل ٽي ڊاڪٽر آهن. جن ۾ چيف ميڊيڪل آفيسر فضل الاهي ميمڻ ۽ ڊاڪٽر مُعيد ڏينهن جو موجود هوندا آهن. سي ايم او اسپتال جو انتظامي ڪم بہ سنڀاليندو آهي تہ، ڪڏهن او پي ڊي بہ ڪندو آهي. ميڊيڪل آفيسر ڊاڪٽر مُعيد او پي ڊي کان علاوه ڏينهن جو ٻيا مريض بہ ڏسندو آهي، جن ۾ اسپتال ۾ داخل مريض بہ اچي وڃن ٿا.

10/12/2001

صبح جو ڏهين وڳي پرچي آئي، ماڙيءَ تي ويس پڇا ڪيم، ڪير ملاقات لاءِ آيل آهي؟ خبر پئي تہ ملاقات نہ پر اسپتال جي پرچي هئي ۽ گارڊ بہ اچي ويو هو. منهنجي اسپتال ۾ ان ڏينهن نہ پر ٻي ڏينهن جي تاريخ هئي. مون جيل انتظاميا کي چيو، منهنجو اڄ جو تہ پروگرام نہ آهي. آئون سپاٽي ويندس. آئون وري سپرنٽنڊنٽ وٽ وڃي وينس. جتي خان محمد مهر بہ آيو. اُتي ڪلاڪ کن ويناسين، جنهن دوران سپرنٽنڊنٽ راشد سعيد پنهنجا ذڪڙا ٻڌائيندو رهيو. راشد سعيد سنڌ

جي جيلن جي تاريخ ۾ تمام منفرد سپرنٽنڊنٽ آهي. پاڻ تمام سادو ۽ صاف گو ماڻهو آهي. ڪا ڳالهه لڪائيندو ڪونهي، پنهنجي حال اورڻ ۾ ڪابه هٻڪ محسوس نه ڪندو آهي. جيل جي اندر اختيارن جي معاملي ۾ سندس هٿ تمام محدود آهن. پاڻ سندس سادي طبيعت جي ڪري انهي تي ئي اڪتفا ڪري گذارو ڪندو آهي، جيڪو مليو انهيءَ تي راضي رهندو آهي. گهڻو حرص بلڪل ڪونهيس. جيل ۾ ائين پيو هلندو آهي، جو لڳندو ئي ڪونهي ته ڪو هي سپرنٽنڊنٽ آهي.

جنهن ڏينهن جنرل پرويز مشرف ڪجھ جنرل پروموٽ ڪيا هئا، انهن ۾ جنرل عزيز به شامل هو ۽ جنهن جي نتيجي ۾ ٻن سينيئر جنرلن استعفائون ڏئي ڇڏيون هيون. جنرل عزيز کي ترقي ڏئي فور اسٽار جنرل ڪري چيئرمين جوائنٽ چيف آف اسٽاف ڪميٽي مقرر ڪيو ويو. ان ڏينهن سپرنٽنڊنٽ جي آفيس ۾ ان ردوبدل تي ڳالهه ٻولهه هلي رهي هئي ته ڪنهن چيو، جنرل عزيز کي ترقي ته ڏني وئي آهي، پر ڇڏيائونس ڪنهن ڪم جو ڪونه، جهڙو ڪر ڪيس رٽائر ئي ڪيو ويو آهي.

ان ڳالهه ٻولهه ۾ حصو وٺندي راشد سعيد هڪدم چيو ته، ”يار جنرل عزيز سان به اهڙو ڪم ٿيو آهي جهڙو مون سان آهي.“ اڄ آئون ۽ خان محمد وٽس وينا هئاسين ته مون کي چيائين يار! توهان جي همراه ڪشن، جج وٽ منهنجي شڪايت ڪئي آهي. منهنجي طرفان ته هن کي ڪابه تڪليف نه پهتي آهي. پوءِ شڪايت ڇو ڪئي اٿس؟ ان سلسلي ۾ جج مون کي گهرايو آهي. مون سان اڪثر ائين ٿيندو رهندو آهي، ڪجھ ڏينهن اڳي به مون کي جج رياض ڦلپوٽو گهرايو هو. جنهن وقت آئون اندر ويس ته مونسان گڏ هڪڙو ٻيو به هٿوڪڙو ماڻهو اندر هليو. مون سوچيو پئي ته هي ماڻهو مون سان گڏ اندر ڇو پيو هلي؟

”مون کي اچي دٻ ورايو. جج وٽ اندر پهچي، مون سلام ڪيو، مونکي چيائين، اڙي راشد! سپرنٽنڊنٽ تون آهين ڇا! هي ڇا ڪري رهيو آهين، تون ته سٺو ماڻهو هوندو هئين.“ مون چيو، ”سر، آئون هينئر به سٺو ماڻهو آهيان، پر ڇا ڪيان بي وس آهيان!“ جج مون کي چيو، هي ماڻهو جيڪو توسان گڏ اندر آيو آهي ۽ تنهنجي پاسي ۾

بيٺو آهي، توکي خبر آهي، اهو ڪير آهي؟ اهو پوليس جو انسپيڪٽر آهي. مون کي توکي گرفتار ڪري جيل موڪلڻو هو پر تو سان پراڻو واسطو آهي انهيءَ ڪري ڇڏيان ٿو. آئنده جوابدار ڪورٽ تي ضرور حاضر ٿيڻ ڪپن."

راشد چيو، "هي ته خدا جو شڪر آهي جو آئون ڪجھ ماڻهن سان واسطي تعلق جي ڪري بچي ٿو وڃان، نه ته آئون هن شوڪاز نوٽيس ۾ ئي پورو ٿي وڃان. جيڪو لفافو منهنجي ٽيبل تي ٿو اچي، اها دعا گھري کولرائيندو آهيان ته خدا ڪري ان ۾ ڪو شوڪاز نوٽس نه هجي." خان محمد ۽ آئون ساڻس ڪچهري جو مزو وٺي رهيا هئاسين.

اسان جي ويٺي ئي هڪ فون آيس ته سر سر ڪري ڳالهائي رهيو هو. فون رکڻ کانپوءِ گھنٽي وڄائي سندس اردليءَ کي چيائين، "جلدي وڃي ڪماليي کي وٺي اچ." وري گپ شپ ۾ لڳي ويو. اڌ ڪلاڪ گذري ويو ڪماليا ڪونه آيو، وري اردليءَ کي گھرايائين ته ڇا ٿيو، ڪماليو ڇو ڪونه پهتو؟ اردليءَ جواب ڏنس ته سر، هو ناشتو ڪري رهيو هو چيائين ته اچان ٿو. وري اردلي کي موڪليائين ته وڃي وٺي اچ. آءِ جي صاحب جو ڪم آهي، اهو ڪيس سمجھائڻو آهي.

ڪمال هڪ قيدي آهي، پر اڄ ڪلھ هڪ آفيسر (جيڪو سپرنٽنڊنٽ جو زبردست آهي) جو منظورنظر آهي. اردليءَ وري اچي چيو، سر، هو ناشتو ڪري رهيو آهي، بس اچي ٿو. ان کي اڌ ڪلاڪ ٻيو به گذري ويو ۽ اردلي ٽيون چڪر به ڏئي آيو، پر ڪماليو ڪونه پهتو. ايتري ۾ ڊپٽي سپرنٽنڊنٽ امان الله نيازي آفيس پهتو ۽ پهرين سپرنٽنڊنٽ جي آفيس ۾ آيو. سپرنٽنڊنٽ ڪيس آءِ جي جو نياپو ڏنو. جيل جي اندر ڪو ڪم هلي رهيو هو، انهيءَ جي باري ۾ هدايت هئي، جيڪا ڪمال کي سمجھائڻي هئي. ڊپٽي ڪيس چيو ته آئون هن کي گھرائي سمجھائي ٿو ڇڏيان. ڊپٽي پنهنجي آفيس ۾ ويو ته سپرنٽنڊنٽ چيو، "هي جيل جي اندر ڪماليو نه ٿيو جھڙو رياست جو چوٿون پايو ٿي ويو جو سپرنٽنڊنٽ جي گھرائڻ تي به اجان تائين ڪونه پهتو آهي." راشد صاحب سان اهڙيون ڪچهريون ٿينديون رهنديون آهن.

آئون واپس وارڊ تي آيس. 30-1 وڳي وري پرچي آئي، ويس ته ٻار ملاقات جي لاءِ آيل هئا. 00-4 وڳي اسلم ۽ علي آيا. اسلم ميانجي سومار جي گذاري وڃڻ جي خبر ٻڌائي.

ميانجي سومار جنهن پوري زندگي پنهنجي وڏي عيال جو گذارو چند ايڪڙ زمين تي ڪيو ۽ هميشه قرض ۽ اوڌر کان آجو رهيو. ڪيس سنڌس صحت جيستائين اجازت ڏني تيستائين اسان جي ڳوٺ جي مسجد جي پاڻي ڀرڻ جي سعادت حاصل ڪرڻ جو موقعو ٻي ڪنهن کي فراهم ڪرڻ نه ڏنائين. بابا جي شهادت کان پوءِ راهوڪيءَ ۾ ٿيندڙ هر عيد نماز کان پوءِ شهيد جي حق ۾ دعا گهرڻ کي عيد نماز جهڙوئي فرض سمجهي ادا ڪندو هو.

پنجين وڳي پنهنجي وارڊ تي موٽي آيس. افطاريءَ جي وقت يعني پوڻين ڇهين وڳي ڌاري آئون، عبدالستار ڏيرو، وريام فقير ۽ ذڪريا غني گڏجي 16 وارڊ وياسين. جتي يوسف دادا جي پاران افطار پارٽي ڏني وئي هئي. يوسف دادا ذڪريا غني جو سهرو آهي. سنڌس عمر 75 ورهين کان مٿي آهي، پر ڏاڍو پلو ۽ زنده دل شخص آهي. سيني سان ڪچهري ۾ هڪجهڙو هوندو آهي. ڀوڳ مذاق به ڪندو آهي، ته سهندو به آهي. وارڊ ۾ مون کي دائود خان ڏسڻ ۾ نه آيو، پڇا ڪرڻ تي خبر پئي، ته اڄ تاريخ تي ويو هو سو ٿڪجي آيو آهي ۽ ننڍڪ ڪونهي ان ڪري ڪمري کان ٻاهر نه نڪتو آهي. آئون دائود خان وٽ سنڌس ڪمري ۾ ويس ۽ اڌ ڪلاڪ ڪن ڪچهري ڪيم. ساڻس گڏ رهندڙ به ماڻهو نوان آيل هئا. محمد رفيق ۽ هڪ ٻيو همراهه، ٻئي حيدرآباد جي حنيف بلڊر تي نيب جي ڪيس ۾ آيل آهن. ان ئي ڪيس ۾ ٽيون ماڻهو به هو، پر ان کي حنيف مٿان واعده معاف گواهه (Approver) ڪري بيهاريو ويو آهي. جنهن سبب ڪيس سنڌس فليٽ ۾ ئي نظربند ڪري رکيو ويو آهي.

هونئن به اسان جي ملڪ ۾ حڪومت وٽ واعده معاف گواهه کي خاص مقام حاصل رهيو آهي. جيئن جنرل ضياءالحق جي وقت ۾ احمد رضا قصوري جي ڪيس ۾ مسعود محمود کي ذوالفقار علي ڀٽو جي خلاف واعدي معاف گواهه ڪري بيهاريو ويو. تازو مثال ميان نواز

شريف جي خلاف نام نهاد ”طياره سازش ڪيس“ جو آهي، جنهن ۾ ڊي جي سول ايويئيشن چوڌري امين کي ميان صاحب جي خلاف سرڪاري شاهد ڪري بيهاريو ويو، جنهن جي بدلي ۾ ڪيس رهائي ڏني وئي. اي ٽي سي (A.T.C) جي جج رحمت حسين جعفري جي عدالت ۾ ان وقت ڏاڍي دلچسپ صورتحال پيدا ٿي ويندي هئي، جڏهن ڪيس هلڻ دوران ميان صاحب جو وڪيل اعجاز حسين بٽالوي چوڌري امين جو ذڪر ڪندي يا ان سان مخاطب ٿيندي ”چوڌري امين“ بجاءِ ”چوڌري اَمين“ (Chaudhry a mean) ڪري سڏيندو هو.

رات جو ساڍي ڏهين وڳي اسان جو وارڊ بند ٿيو. يارهين وڳي ماني کاڌيسين. رات جي ماني آئون، ستار ڏيرو ۽ وريام فقير گڏجي کائيندا آهيون. ڏيري جي ماني ٻه شام جو گهران ايندي آهي. ذڪريا غني رمضان شريف جي ڪري جلدي ماني کائيندو آهي. هو افطاريءَ کان پوءِ نماز پڙهي هڪدم ماني کائيندو آهي.

11/12/2001

اڄ اسپتال وڃڻو هو. ذڪريا غنيءَ کي به هلڻو هو. ٻه دفعا ماڙيءَ تان پرچي ۽ ماڻهو اچي چڪو هو ته گارڊ ۽ گاڏي اچي ويا آهن. ماڙيءَ تي آياسين ته عثمان فاروقي به انتظار ڪري رهيو هو. اسان يارهين وڳي سول اسپتال پهتاسين جتي شاهنواز آيل هو. اسان فزيوٿراپي کان فارغ ٿي مٿي اچي ويٺاسين. اُتي اسلم ۽ علي به آيا. اسلم وارا اڍائي وڳي تائين اسان سان گڏ رهيا. ساڻن خميسو ڊرائيور به گڏ هو. يوسف ڪابورو به ملڻ لاءِ آيو. جيڪو پڻ ڪافي دير ويٺو رهيو. شهمير ڊرائيور ۽ انور قلپوٽو ملڻ لاءِ آيل هئا.

5-15 وڳي اسان اسپتال تان نڪتاسين. شاهنواز به پوليس جي گاڏيءَ ۾ مون سان گڏجي ويٺو. 9-00 وڳي رات جو ڊاڪٽر امرت آيو، جنهن سان گڏ جيلر مختيار به هو. ڊاڪٽر وريام فقير جو بلڊ پريشر چيڪ ڪيو، پوءِ مون ۽ مختيار به بلڊ پريشر چيڪ ڪرايو. منهنجو بلڊ پريشر هميشه نارمل رهندو آهي. وريام فقير کي گردن جي تڪليف آهي جنهن سبب سندس رت جو دٻاءُ هميشه وڌيل رهندو آهي

۽ گهڻو ڪري روز ٻي ڏينهن سنڌس بلڊ پريشر چيڪ ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر کي گهرائيندا آهيون. اڄ ستار ڏيرو خان محمد سان گڏ 17 وارڊ تي ويل هو. گورنر جي پروگرام کان اڳ آءِ- جي جيل قيدين لاءِ هڪ ريفارمز ڪميٽي جوڙي هئي، جيڪا قيدين تي ئي مشتمل آهي. جنهن ۾ خان محمد، ستار ڏيرو، عثمان فاروقي، رميش اُڏيسي ۽ رئوف قادري شامل آهن.

هونئن بہ هنن همراهن جون گڏجاڻيون ٿينديون رهنديون آهن، ڪڏهن ان سلسلي ۾ ڪم ڪار بہ هوندو اٿن، نہ تہ ويٺا ڊگهيون ڪچهريون ڪندا آهن. هن ڪميٽي جي ڪا قانوني شڪل ڪونهي، پر آءِ- جي، جي ذاتي ۽ زباني هدايتن تي هي ڪميٽي ڪم ڪري رهي آهي. تازو گورنر جي جيل جي دوري ۾ ڪيل اعلان ۽ هاءِ ڪورٽ جي ڏنل فيصلي جي سلسلي ۾ بہ هي آءِ- جي ذريعي ڪوشش ڪري رهيا آهن، تہ انهن تي جلد عمل ٿئي. جيڪڏهن واقعي انهن تي عمل ٿي ٿو وڃي تہ سڄي سنڌ جي قيدين جو گهڻو ڀلو ٿي پوندو.

ڏنڊ جي سزا ۾ معافيءَ جو لاڳو ٿيڻ ۽ هڪ کان وڌيڪ ڪيسن جي صورت ۾ سيني سزائن جو گرفتاريءَ جي تاريخ کان گڏ شروع ٿيڻ، هتي جا بہ وڏا مسئلا آهن. پهريون تہ گورنر جي اعلان موجب حل ٿي ويو آهي ۽ چون ٿا تہ ان جو نوٽيفڪيشن بہ پهچي چڪو آهي. جڏهن تہ ٻئي تي حڪومت کي ڪورٽ جي هدايتن تي عمل ڪرڻو آهي. انهن ٻنهي تي عمل ٿيڻ جي صورت ۾ ڪيترائي قيدي آزاد ٿيندا. ان ۾ ستار ڏيرو بہ آزاد ٿيندو، جنهن کي ٻن ڪيسن ۾ نَو- نَو سال سزا آيل آهي. معافين جي صورت ۾ ان جي سزا هن ئي مهيني ۾ پوري ٿي ويندي. سو ڏيرو اڄ ڪلهہ سڄو ڏينهن ان هڙ وٽ ۾ لڳو پيو آهي.

اڄ بہ مون ۽ وريام فقير ڪيس چيو تہ هاڻي آخري ڏينهن گذارڻ توهان لاءِ ڏکيا ٿي پيا آهن. اڄ ٻارهين وڳي ماني کاڌيسين، تہ بہ انهن ئي مسئلن تي احوال ٻڌائي رهيو هو، تہ ڪهڙي معاملي ۾ ڪيتري پيش رفت ٿي آهي. سنڌس چوڻ ۽ ڳالهين مان ائين لڳي رهيو آهي، ڄڻ همراه اصل ٻاهر نڪتو ويٺو هجي.

اسان جي ڪچهرين ۾ پوڳ مذاق ۾ ڪڏهن ڪي همراه اهي بہ

تبصرا ڪندا آهن ته ”هيءَ ڪميٽي، جيڪي اِيريون سپريون سهوليتون ۽ معافيون ملن ٿيون اهي به بند ڪرائيندي.“ هن قسم جون ڳالهيون انڪري به پيدا ٿين ٿيون جو جڏهن گورنر محمد ميان سومرو جيل جو دورو ڪيو، ته ان جي استقبالي ڪميٽي ۾ سڀ نيب جا سزا يافته قيدي هئا، انهن جي نالن کي ڪن اخبارن نمايان طرح شايع ڪيو. انهيءَ جو نوٽيس نيب اختيارين ضرور ورتو هوندو. نيب پنهنجي قيدين جو نه رڳو ايم پي اي هاسٽل ۾ قائم سندس ٿاڻي تي ”خاص خيال“ رکندي آهي، پر جيل ۾ به انهيءَ جا قيدي سندس مسلسل نظرداري ۽ چوڪسي کان بچيل نه آهن. ڪنهن کي رهڻ لاءِ ڪهڙي جاءِ مليل آهي، ڪهڙيون سهوليتون حاصل آهن يا ڪير ڪڏهن ۽ ڪهڙي اسپتال ٿو وڃي- اهو سڀ هن جي معلومات ۾ هوندو آهي ۽ انهيءَ تي هن جو چيڪ به آهي. قطع نظر ته ڪچا قيدي هجن يا سزايافته. ڪي به هن جي ”پرگهور“ کان بچيل نه آهن.

12/12/2001

11-30 وڳي ماڙيءَ تي ويس ته عبدالحميد ۽ ثناءُالله ملاقات لاءِ آيل هئا. ڪلاڪ کان پوءِ پنهنجي وارڊ تي آيس. ڏيڍ وڳي وري پرچي آئي، ماڙيءَ تي فيملي ملاقات جي لاءِ آيل هئي. 30-3 وڳي پنهنجي وارڊ تي موٽي آيس ۽ سمهي رهيس. 30-4 وڳي ڊاڪٽر امبرت آيو، جنهن لاءِ مون کي برداشتي اچي اٿاريو. ڊاڪٽر دوائون ڏيڻ لاءِ آيو هو. شام جو الهڏنو ڏاهري جي افطاري جي دعوت هئي. سڀ ان ۾ گڏجي وياسين. جيل ۾ رمضان جي ڪري اڪثر افطار پارٽيون ٿينديون رهن ٿيون. هتي جون افطار پارٽيون به اهڙيون آهن، جهڙيون ٻاهر واريون. ڪائڻ پيئڻ جون شيون اُهي ئي هونديون آهن. پڪوڙا، چولا، ڪجور، فروٽ چاٽ، ڏهي ٻڙا، کير، ڪباب، چڪن بروسٽ وغيره وغيره.

ڪائڻ پيئڻ جون جيتريون مختلف شيون مهيا هونديون آهن، ان ۾ اهو محسوس نه ٿيندو آهي ته ڪو جيل جي اندر افطار پارٽي ٿي رهي آهي. پر اندر ۽ ٻاهر وارين افطار پارٽين ۾ فرق اهو هوندو آهي جو

ٻاهر هر افطار پارٽيءَ ۾ ڪجھ ماڻهو ڇڏي باقي نون ماڻهن سان ملاقات ٿيندي آهي ۽ هتي هر روز اُهي ساڳيا ئي چهرا هوندا آهن. تقريباً ساڳيون ئي ڳالهيون، ساڳيا موضوع ۽ بحث، تاريخون ۽ شنوايون، ضمانتون، ميڊيڪل گرائونڊ تي ضمانتون، اپيلون، 265K، شاهديون، گواهيون، وڪيل، ڪورٽن جا فيصلا، معافيون، ڏنڊ جي سزا ۾ معافيون، پيرول ۽ وغيره وغيره عام طرح ڳالھ ٻولھ جو موضوع هوندا آهن. ڪڏهن ٻوڪ، چرچا، سياست، حڪومتون ۽ ٻين روز مره جي مسئلن تي به ڳالھ ٻولھ ٿيندي رهندي آهي.

13/12/2001

اڄ صبح جو 10-00 وڳي پرچي آئي ويس، ته مٿي ملاقات هال ۾ شهربانو، زينب، غزل ۽ ٻچل آيل هئا. جيڪي اڌ ڪلاڪ کان پوءِ روانا ٿيا. آئون ماڙيءَ تي ئي هوس، ته جبار ٻڌايو ته خليل توهان سان ملڻ لاءِ آيل آهي. مون چيو ته سڏي مٿي ويهاريوس. ڪجھ دير کان پوءِ آئون مٿي ويس ته ڊاڪٽر خليل ۽ مجيد مانجهند ويٺا هُئا. انهن سان ڪچهري هلي پئي ته اقبال عنايت آيو. اقبال سان حال احوال ڪري ان کي روانو ڪيم، ڪجھ وقت کان پوءِ ڊاڪٽر خليل ۽ مجيد مانجهند به روانا ٿيا. آئون ٽين وڳي پنهنجي وارڊ تي موٽي آيس. اڌ ڪلاڪ کان پوءِ وري شبير سومرو آيو، جنهن چيو ته توهان کي سپرنٽينڊنٽ ياد پيو ڪري. آفيس ۾ سپرنٽينڊنٽ ۽ امان الله نيازي سان ملاقات ٿي. پنجين وڳي واپس وارڊ تي آيس.

اڄ جماعت اسلامي جي لياقت بلوچ کي سندس نظربندي ختم ڪري آزاد ڪيو ويو هو. اڄ اسان وٽ ٻه افطار پارٽيون هيون، هڪ 16 وارڊ ۾ عبدالقادر توڪل پاران، ٻي 19 وارڊ ۾ ايم ڪيو ايم (حقيقي) جي پاران. افطاري جي وقت آئون، ستار ڏيرو ۽ ذڪريا غني گڏجي ٻنهين 19 وارڊ ۾ ايم ڪيو ايم وارن جي دعوت تي وياسين. جيل جي هي ٻنهين افطاري هئي، جنهن ۾ باقائدي ڪارڊ ڇپائي دعوت ڏني وئي هئي. قيدين جي شرڪت به گهٽي هئي، هن شايد پنهنجي ڪارڪنن کان علاوه ڪافي عام قيدين کي به گهرايو هو. اسان افطاري

ڪري اختر ۽ نعيم کان اجازت ورتي.

آئون، ڊپٽي سپرينٽينڊنٽ امان الله نيازي، ڊپٽي قاضي نظير، جيلر محمد عثمان، وريامر فقير، ستار ڏيرو، جبار، چيف وارڊر حڪم داد ۽ ڪجهه ٻيا همراه گڏجي 16 وارڊ ۾ توڪل وٽ آياسين، جتي اڌ ڪلاڪ ويهي ڪائڻ پيئڻ جي رسم پوري ڪري اجازت ورتي. آئون ذڪريا غني ۽ وريام فقير وراندي ۾ ويٺا هئاسين، ته 30-9 وڳي خان محمد ۽ ستار ڏيرو گڏجي آيا. ٻڌايائون ته هاڻي خبرنامي ۾ آيو آهي، ته پريزيڊنٽ سڀني ڦاسي وارن قيدين جي سزا کي عمر قيد ۾ تبديل ڪري ڇڏيو آهي. اسان ٽي وي تي خبرنامو لڳايو جنهن ۾ آخري اهم خبرون هلي رهيون هيون، پر ان ۾ اها خبر نه ٻڌايائون.

14/12/2001

صبح جو سادي ڏهين وڳي پرچي آئي. ماڙي تي شاهنواز ملاقات لاءِ آيل هو. شاهنواز سان حال احوال ڪري ان کي ڪجهه ڪم سمجهائي واپس وارڊ تي آيس. سادي ٻارهين وڳي وري پرچي آئي، گهر وارا ملاقات لاءِ آيل هئا. آئون مٿي ملاقات روم ۾ ئي هوس ته 00-2 وڳي اسلم ۽ علي آيا، ساڻن گڏ بلاول خاصخيلي به هو. 00-3 وڳي اسلم وارا ويا، انهن کي وري موٽي اچڻو هو. سادي ٽي وڳي ماڻهو آيو ته ڊپٽي نيازي گهرايو آهي. آئون اتي ئي هيس ته اسلم ۽ سيٺ ڌرم آيا. ڌرم اڌ ڪلاڪ کان پوءِ اجازت ورتي ۽ اسلم اچا اتي ئي ويٺو هو. اسلم ٻڌايو ته حيدرآباد جيل وارن همراهن جي ضمانت منظور ٿي وئي آهي. سياڻي ضمانت جا ڪاغذ جمع ٿيندا، جيڪڏهن اهي سياڻي ئي قبول ٿيا ته همراه آزاد ٿي ويندا، نه ته عيد کان پوءِ آزاد ٿيندا. اهو به ٻڌايائين، ته ڏاڏا احمد کي ننڍڙي ڄائي آهي.

اسلم ان ڏينهن ستين وڳي تائين ماڙيءَ تي رهيو جو ٻي ڏينهن منهنجو اسپتال جو پروگرام هو ۽ جيل وارن کي ڪورٽ پوليس جي لاءِ فردي موڪلڻي هئي. هونئن ته انتظاميا وارا فرديون جيل تي ڪسٽڊي ڇڏيندڙ ڪورٽ پوليس هٿ ئي موڪليندا آهن پر هينئر دير ٿي چڪي هئي ۽ ڪسٽڊي جيڪا اچڻي هئي، سا اچي چڪي

هئي. هونئن بہ اڄ رمضان شريف جو جمعة الوداع هو جنهنڪري آفيس جلدي بند ٿي چڪي هئي ۽ آفيس جو عملو بہ تقريباً وڃي چڪو هو. ان سبب فردي هٿوهٿ نہ وڃي ٿي سگهي. افطاريءَ کان پوءِ جيلر رزاق عباسي آيو. جنهن فردي ڪڍي ڏني ۽ اسلم اها کڻي ويو.

حيدرآباد جيل وارن همراهن کي لڳ ڀڳ سال ٿي ويو هو. اسماعيل مهيري، حاجي مصطفيٰ نظاماڻي، چام شاهاڻي، الھ رکيو مهيري، قاسم راهو، قمبر نوهاڻي ۽ مجيد مهيري جنوري 2001ع ۾ گرفتار ٿيا هئا. انهن ۾ ڪجھ همراه پوليس ڇاپا هڻي گرفتار ڪيا ۽ ڪجھ پاڻ پيش ٿيا هئا. اسماعيل مهيري پوليس ڇاپي دوران گرفتار ڪونہ ٿيو هو. چاچي حاجي مهيري کيس حڪم ڪيو هو، تہ تون وڃي پيش ٿي. اسين فاضل جا ساٿي آهيون، فاضل جا ساٿي ڀڄندا ڪونهن، اهي مڙس ٿي منهن ڏيندا آهن. سو اسماعيل کي گهران ڪڍي ٿاڻي تي موڪليائين تہ وڃي گرفتاري ڏي.

اهي سڀ همراه جنوريءَ ۾ تيل ڪمپني ۽ پوليس سان ٿيل ڦڏي ۾ داخل مختلف ڪيسن جي نتيجي ۾ اندر هئا. ان ڦڏي جي شروعات سروي ڪمپني جي نون ڏهن بيٽرين جي چوريءَ سان ٿي، جيڪي ڊسمبر جي مهيني ۾ تعلقہ ايس ايف راهو (گولاڙچي) جي مختلف علائقن مان چوري ٿيون. ڊسمبر جي مهيني ۾ انهن بيٽرين جي ايف آءِ آر بہ ڪٽرائي وئي. گڏريل ويهن سالن کان يونين ٽيڪساس ڪمپني (UTP) ۽ انهن جي پيٽي ڪانٽريڪٽرن (ٺيڪيدارن) سان مقامي ماڻهن جا زمين جي معاوضي، فصل جي معاوضي ۽ ملازم رکڻ جي معاملي تي جهيڙا، ڦڏا ۽ احتجاج هلندا رهن ٿا. انهن ۾ ڪمپني ڪڏهن بہ مقامي ماڻهن جي خلاف ڪيس داخل ڪرڻ جي حد تائين اڳتي نہ وڌي هئي.

سروي ڪمپني طرفان ڊسمبر 2000ع ۾ چوري ٿيل ڪجھ بيٽرين جي ايف آءِ آر تہ داخل ڪرائي وئي، پر چون ٿا تہ ان کان پوءِ هيستائين سروي وارن جون 90 بيٽريون چوري ٿي چڪيون آهن. پر انهن لاءِ ڪوبہ ڪيس داخل نہ ڪيو ويو آهي. ڪجھ سروي ڪمپني جي آفيسرن ۽ ڪجھ لوڪل پوليس آفيسرن هن مسئلي کي وڌائي وڻ

ڪيو، جنهن ۾ ٻه ڪيس ٻيا ٻه داخل ڪيا ويا. انهن مان هڪ اينٽي ٽيررسٽ ڪورٽ حيدرآباد ۾ چالان ڪيو ويو. اهو ڪيس ڪنهن به صورت ۾ اي ٽي سي جي شيڊول ۾ نٿي آيو. ان ۾ نه ته ڪنهن پوليس واري تي حملو ٿيو هو ۽ نه ئي ڪو زخمي ٿيو هو. ڪا ڪلاشنڪوف، رائفل، بندوق ۽ پستول وغيره ته نه هيو، پر ڪنهن ماڻهو وٽ ڪا لٺ ڪهاڙي به ڪونه هئي ۽ نه ئي ان جو استعمال ٿيو.

اسلم کي، انتظاميا ۽ پوليس ڳالهين ڪرڻ جي لاءِ ڪڙيو گنهور ٿاڻي تي وٺي آيا. اها خبر ٻڌي ڪڙيو شهر ۽ ڀرپاسي جا هزار کن ماڻهو ٿاڻي تي گڏ ٿي ويا، جن کي ڏسي پوليس ٻتال ٿي وئي ۽ چيو ته اسان اسلم راهو کي گرفتار ئي نه ڪيو آهي. پوليس ٿاڻو ڇڏي پاسيري ٿي وئي ۽ ماڻهو اسلم کي وٺي ڳوٺ هليا ويا.

ان کي حڪومت پنهنجي انا جو مسئلو بنائي ڪيس داخل ڪيا ۽ راهوڪي، ڪڙيوگهنور ۽ آسپاس جي ڳوٺن تي پوليس چڙهائي ڪئي. جنهن ۾ حاجي مصطفیٰ، اسماعيل مهيري، الهرکيو مهيري، قمبر نوهاڻي، قاسم راهو، مجيد مهيري ۽ جام شاهاڻي گرفتار ٿيا. باقي اسلم، چاچا پوڙهو، سليم عبدالله، گل محمد ۽ ڊاڪٽرخليل سميت ڪيترائي همراه چار مهينا روپوش رهيا. اهو سڀ ان ئي سلسلي جي ڪڙي هو جنهن تحت منهنجي خلاف نيب جي انڪوائري شروع ڪئي وئي هئي، جنهن ۾ آئون اڳيئي روپوش هوس، مطلب هو اسانکي تنگ ڪري سوڙهو ڪرڻ.

يونين ٽيڪساس کي بدين ضلعي ۾ تيل جي ڳولا ۽ پيداوار جي ڪم کي شروع ڪئي ويهه سالن کان مٿي جو عرصو ٿي چڪو آهي. سندن شروعاتي ڪم خاصخيلي آئل فيلڊ کان شروع ٿيو. تيل ڪمپني جو ڪم اڃا ابتدائي مرحلن ۾ ئي هو ته شهيد فاضل 1981ع جي آخر ۾ ٻه سال قيد ڪاٽڻ کان پوءِ ٻاهر نڪتو. ان وقت ڪمپنيءَ جو گهڻو ڪم تعلقي گولاڙچي ۾ ئي هلي رهيو هو. ان وقت سروي وارن جو اهو عام طريقهءِ ڪار هوندو هو ته جنهن به زمين مان سروي جي لائين گذرندي هئي ته زمين جي مالڪ کان پڇندا به ڪونه هئا. پنهنجي مرضيءَ سان جتان ايندو هون، اُتان ڀيل ڪري هليا ويندا هئا. زميندار کي فصل جي نقصان جو ڪوبه معاوضو نه ڏنو ويندو هو ۽ جيڪڏهن

ڪنهن زور يا دٻاءُ يا اثررسوخ جي ڪري ڪنهن کي ڏنو ٻه ويندو هو ته اهو مڙئي ناليِ ماتر هوندو هو. زمينون جيڪي ڪمپنيءَ جي مستقل استعمال ۾ آيون ٿي: انهن جي ٻه زميندار سان ڪا به اڳواٽ اگريمينٽ نه ڪئي ويندي هئي.

ڪمپني جتي چاهيندي هئي اتي پنهنجو ديرو ڄمائي ويهي رهندي هئي. زمين جو مالڪ انهن جي پوبان معاوضي لاءِ پيو ڌڪا کائيندو هو ۽ مجبور ٿي زميندار ڪمپنيءَ جي شرطن شروطن تي پڳڙن مٺ جيترو معاضو قبول ڪرڻ تي راضي ٿيندو هو. مقامي ماڻهو کي ڪنهن ٻه ملازمت يا نوڪريءَ تي نه رکيو ويندو هو. ان ۾ ڪنهن ٻه ماڻهوءَ کي ڪمپنيءَ سان مهاڏي اٽڪائڻ جي همت نه ٿيندي هئي. هڪ ته آمريڪا بادشاهه جي ڪمپني: پيو جنرل ضياء جي فوجي راڄ جو ڌهڪاءُ مٿان وري مقامي انتظاميه ڪمپنيءَ وارن جي اشاري تي اٿندي ويهندي هئي. ان ڪري سروي ۽ ڪمپنيءَ وارا ڌيه واسين سان بي خوف هر قسم جي من مستي ڪري رهيا هئا.

ان وقت شهيد فاضل جو آزاد ٿي ٻاهر اچڻ ڪمپنيءَ وارن جي آزادي ۽ من مستيءَ ۾ رڪاوٽ بنجي ويو. ان وقت شهيد فاضل جي پنهنجي زمين مان ته سروي وارن جو ڪٿي ٻه گذر ڪونه ٿيو هو. پر جيڪي ماڻهو دانهين ٿي وٽس پهچي رهيا هئا. انهن ڪيس بي چين ڪري ڇڏيو. پاڻ ڪمپنيءَ جي اعليٰ عملدارن کي آگاهه ڪيائين ته هيءَ داداگيري ۽ بدمعاشي هتي نه هلندي. جيڪڏهن توهان کي هتي ڪم ڪرڻو آهي: ته سروي وارن کي ڪنهن ٻه زمين مان گذرڻ يا لائنون وڇائڻ کان اڳ ۾ زمين جي مالڪ سان سڀ شرط ۽ معاوضو پهرين طئي ڪرڻو پوندو. ان سان اگريمينٽ ٿيڻ کانپوءِ ئي اوهان ڪم شروع ڪري سگهندا. ڪمپني ۽ سروي وارا سواءِ ان ٽيڪنيڪل اسٽاف جي جيڪو هتي دستياب نه هجي: باقي سڀ ڪم هتي جي مقامي ماڻهن کان وٺندا. ان سان گڏوگڏ ڪمپني تربيت جو اهڙو بندوبست ڪندي جو مقامي ماڻهن مان ئي ٽيڪنيشن ۽ هنرمند. پورهيت تيار ٿين. ته جيئن اڳتي هلي انهن جڳهين تي ٻه مقامي ماڻهن جي ڀرتي ٿي سگهي. جيڪي زمينون ڪمپنيءَ جي مستقل استعمال ۾

ايندي، انهن جو ساليانو مقاطعو ڪاتيدارن جي مرضيءَ سان طئي ڪري پوءِ ڪمپني پنهنجو ڪم شروع ڪندي ۽ جنهن زمين مان تيل نڪرندو، ان جي مالڪ کي رائلٽي ڏني ويندي.“

پهريائين ته ڪمپنيءَ وارن انهن ڳالهين طرف ڪوبه توجه نه ڏنو، هُنَ پنهنجو ڪم ائين ساڳئي طريقي سان هلائڻ چاهيو ٿي. شهيد فاضل ماڻهن کي همت ڏيارڻ شروع ڪئي. ماڻهو پنهنجا جائز حق وٺڻ جي لاءِ آمريڪن تيل ڪمپنيءَ جي سروي ڪمپنين ۽ مقامي انتظاميا جي سامهون مهاڏو اٽڪائڻ لاءِ تيار ٿي ويا. شهيد فاضل جي ٻين خوبين مان هڪ اها هئي ته هو نه رڳو پاڻ دنيا جي ڪنهن به طاقت سان ٽڪرائڻ جي همت ۽ حوصلو رکندو هو، پر هو غيرسياسي، عام، مسڪين، ابوجھ ۽ سادن ماڻهن ۾ به اها جرئت ۽ همت پيدا ڪري ڇڏيندو هو، جو هو ڪهن به طاقت سان ٽڪر کائڻ جي لاءِ ميدان تي بيهي ويندا هئا.

شهيد فاضل ڪمپنيءَ کي اهو ميجرائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو ته جيڪڏهن هو ڪاميابيءَ سان تيل جي ڳولا ۽ پيداوار حاصل ڪرڻ چاهين ٿا ته اهو هتي جي آبادگارن ۽ عام ماڻهن جي تعاون ڪان سواءِ ناممڪن ٿيندو. هو هتي جي ماڻهن کي پنهنجو دشمن نه پر دوست ۽ مددگار سمجهن ۽ انهن جي جائز گهرجن جو خيال رکن، ته انهن جو ڪم آسان ۽ وڌيڪ بهتر نموني سان ٿي سگهندو. جيڪڏهن هتي جي ماڻهن کي ڪنهن نه ڪنهن طريقي يعني زمين جي معاوضي، مقاطعي يا مقامي ماڻهن کي نوڪرين ذريعي روزگار ڏيڻ جي صورت ۾ هن کي اهو به احساس ڏياريو وڃي ته هو ڪمپنيءَ جي ڪم ۾ ڀاڱي ڀائيوار ۽ حصيدار آهن ته هو پاڻ ڪمپني جي حفاظت ڪندا ۽ ان کي پنهنجي روزگار جو وسيلو سمجهندا.

شهيد فاضل راهو مقامي عوام جي ساٿ سان تيل ڪمپني جي من مستين ۽ مقامي ماڻهن کي سندن جائز حق نه ڏيڻ خلاف عملي جدوجهد ڪئي. شهيد فاضل جي ڪوشش جي نتيجي ۾ ئي تيل ڪمپني ۽ مقامي ماڻهن جي وچ ۾ معاملو طئي ٿيو جنهن ۾ تيل ڪمپني رائلٽي ڪان سواءِ مٿيون سڀ ڳالهيون قبول ڪيون. شهيد فاضل اهو به سمجهيو

ٿي ته تيل جي پيداوار بدين ضلعي جهڙي پوئتي پيل علائقي ۾ معاشي سرگرميءَ جو سبب بڻجندي. زمينون جيڪي تيل ڪمپني جي استعمال ۾ ايندیون. انهن جو ساليانو مقاطعو جيڪو ڪمپني ادا ڪندي. اهو ساليانو فصل جي اپت کان ڪيترائي دفعا وڌيڪ ٿي سگهي ٿو يا زمين جو معاوضو به ماڻهن کي مارڪيٽ جي قيمت کان وڌيڪ ملي سگهي ٿو. مقامي ماڻهو روزگار سان لڳندا ۽ ڪمپنيءَ جي ڪم سبب روڊ رستا ٺهندا جنهن سبب ڳوٺن ۽ شهرن جي وچ ۾ ڳانڍاپو ٿيندو.

انهيءَ سبب شهيد فاضل اهو به نٿي چاهيو ته تيل ڪمپني کي ايترو دٻاءَ ۾ آندو وڃي جو اهي ماڳهين هتان پنهنجا تپڙ ويڙهي هليا وڃن يا ويڙهه ان حد تائين به نه وڌي وڃي جو انتظاميا کي اهڙا سخت قدم کڻي جو مقامي ماڻهو دل برداشته ٿي الٽو مايوسيءَ ۾ هليا وڃن ۽ خاموش ٿي ويهي رهن.

شهيد فاضل جيئن هميشه اهڙين ننڍين مقامي ليول جي تحريڪن ۽ مسئلن ۾ پنهنجي خداداد صلاحيت ۽ ڀرپور ڪردار جي ذريعي فيصلو عوامي مفادن جي حق ۾ ڪرائڻ ۾ ڪامياب ويندو هو، ائين تيل ڪمپني سان ٿيل انهن فيصلن ۾ به مقامي ماڻهن جو پاسو ڳرو رهيو. باقي رائلٽيءَ جو مسئلو وفاقي حڪومت سان تعلق رکندڙ معاملو هو، جنهن فيصلي ڪرڻ جو اختيار نه ڪمپنيءَ کي هو، نه ئي مقامي انتظاميا کي.

شهيد فاضل جي ڪوشش جي نتيجي ۾ ڪمپني سڌوسنئون به مقامي ماڻهن کي ملازم رکڻ شروع ڪيو. ڪمپني پنهنجي سڌو سنئون رکيل ملازمن کي جيڪو پگهار ڏئي رهي هئي اهو وڌيڪ هو پر جيڪي ٺيڪيدارن جي ذريعي مزدور يا چوڪيدار وغيره ڪم ڪري رهيا هئا، انهن جو پگهار ان وقت به اڍائي هزار روپين جي لڳ ڀڳ هو. زمين جو ساليانو مقاطعو اٺ کان ڏهه هزار روپين تائين ادا ڪيو ويندو هو. جيڪو 1980ع جي ڏهاڪي جي شروعات ۾ بدين ضلعي جي پوئتي پيل ۽ ڪلراٺي زمين جي لاءِ تمام گهڻو هو. ان وقت ڪمند جو اگهه نو روپيه في مڻ هو، اهو به شوگر مل تي پهچي. ڀاڙي ۽ ڪٽائي وغيره جو خرچ ڪڍي آبادگار کي ڇهه روپيا مڻ بچي رهيو هو. ان وقت آمريڪي ڊالر پاڪستاني ڏهن ٻارهن روپين جي برابر هو.

مطلب تہ ان وقت تيرهن چوڏهن سئو مڻ ڪمند جي ايت يا اَٺ ـ نَو سؤ ڊالرن جي قيمت برابر في ايڪڙ ساليانو مقاطعو تيل ڪمپنيءَ کان آبادگارن کي ملڻ شروع ٿيو جيڪو اڄ جي حساب سان تقريباً پنجاھ پنجونجاھ هزار روپين جي برابر ٿئي ٿو. ان کان پوءِ اسي ۽ نوي جي ڏهاڪن ۾ جيترو تيزيءَ سان مهانگائي عام ٿي آهي ۽ رپئي جي قدر ۾ تمام گهٽي گهٽتائي ٿي آهي ان تناسب سان ڪمپنيءَ طرفان نہ تہ پگهار وڌايا ويا، نہ زمين جا معاوضا وڌايا ويا ۽ نہ ئي زمين جي ساليانو مقاطعي جي قيمت ۾ ڪو خاص اضافو ڪيو ويو آهي. ٿورو اضافو تہ سڀني شين ۾ ٿيو، پر اهو هن ڳاٽي ٽوڙ مهنگائي جي نسبت ڪا بہ حيثيت نہ ٿو رکي.

شهيد فاضل ايم آر ڊي تحريڪ شروع ٿيڻ تائين جيترو عرصو ٻاهر رهيو، ان وچ ۾ ڪمپني، سروي ڪمپنيون ۽ انهن جا پيٽي ٺيڪيدار، ملازم، مزدور ۽ زميندارن جي وچ ۾ ڪنهن نہ ڪنهن معاملي تي مسئلا پيدا ٿيندا رهندا هئا ۽ شهيد انهن معاملن کي سلجهائڻ ۾ پنهنجو ڀرپور ڪردار ادا ڪندو رهندو هو.

15/12/2001

اڄ صبح جو اسپتال ويٺو هو. ستار ڏيرو بہ اسپتال هلئو هو. ان جي پرچي آئي، پاڻ ويو ۽ مون کي چيائين تہ آئون اسپتال پهچي توهان جي گارڊ لاءِ فون ڪيان ٿو تہ اچي. ٿوري دير ۾ منهنجي پرچي آئي، ماڙيءَ تي ويس تہ ستار ڏيرو ۽ اي ايس آءِ صداقت ويٺا هئا. ستار ڏيري چيو: ”توهان جو گارڊ تہ پهتل آهي، پر گاڏي فاروقي ۽ ٻين کي اسپتال ڇڏڻ وئي آهي. آئون ويهي رهيس تہ پاڻ گڏجي هلنداسين.“ ساڍي ٻارهين وڳي گاڏي آئي، اسين نڪتاسين. پهرين ڏيري کي سائوٿ سٽي هاسپيٽل لاٿوسين، ان کي اڄ اُتي داخل ٿيڻو هو. آئون تقريباً هڪ وڳي اسپتال پهتس. شاهنواز آيل هو.

پهرين اسان پي سي او تان ڪجھ فون ڪال ڪيون. اسپتال ۾ جيڪو منهنجو موبائل آيو هو، ان ۾ ڊائريڪٽ ڊائلنگ جي سهوليت ڪونہ هئي، جو اڄ ان جو ڪوڊ لاڪ ٿي ويو هو. اسان فزيو ٿراپي

ڪرائي حافظ وٽ آياسين. گهروارا ٻه اسپتال ۾ آيا. ان ڏينهن اسپتال مان روزي افطار ٿيڻ کان پوءِ ستين وڳي نڪتاسين. جيل پهتاسين ته ماڙيءَ کان اندر ايندي ئي خان محمد مليو، جنهن ٻڌايو ته هن عيد جون جيڪي معافيون آيون آهن، اهي نيب جي جوابدارن کي نه لڳنديون، صدر کان جيڪا سال جي معافي آئي آهي، اها به نيب جي قيدين کي نه ملندي.

آئون پنهنجي وارڊ تي آيس ته اُتي به اها معافي ڪٽجڻ جي ڳالهه هلي رهي هئي. مون هٿ منهن ڌوتو ته ايتري دير ۾ سيٺ ڪشو ۽ راجو آيا. ڪشو اڄ ئي اسپتال مان واپس جيل پهتو هو. ڪجهه دير اسان ويٺاسين. جنهن کانپوءِ ٻاهر نڪتاسين ته ماڙيءَ وٽ خان محمد مليو. چيائين: "هلون ڪاڪي وارن ڏي." اسان 17 وارڊ ۾ ڪشو وارن جي ڪمري تي وڃي ويٺاسين. خان محمد اُتي فاروقيءَ وارن جي ڪمري ۾ ويو. مون کي به اتي سڏايائون. ڪمري ۾ عثمان فاروقي، خان محمد مهر، چوڌري شريف، رميش اُديسي، ميان مُنير، عبدالله ڪلوڊي، وقار ٻگانوالا ۽ ڪجهه ٻيا همراه ويٺا هئا. اُتي ڪنهن ٻڌايو ته عيد لاءِ گورنر جي معافي به نيب وارن جي لاءِ نه آهي.

حڪومت پاران معافي ختم ڪرڻ واري فيصلي جي سلسلي ۾ سڀني همراهه گڏ ٿيا ته هاڻي ڇا ڪجي؟ ان سلسلي ۾ سڀني جي راءِ اها ئي هئي ته جيڪي ماڻهو معافي نه ملڻ ۾ متاثر ٿيا آهن، انهن سڀني کي گڏ ڪري هڪ ميٽنگ ڪجي، جنهن کان پوءِ گڏيل لائحه عمل طئي ڪجي. نوين وڳي آئون ۽ خان محمد پنهنجن واردن ڏانهن آياسين.

هي پهريون دفعو هو جو ڪا اسپيشل رميشن (معافي) نيب وارن کي نه ڏني وئي هئي. هن کان اڳ ۾ جيڪي به معافيون آيون هيون، اهي نيب جي جوابدارن کي مليون هيون. شروع ۾ معافيون غيرمشروط طور ڏنيون وينديون هيون پر آهستي آهستي انهن ۾ شرط شامل ڪيا ويا. دهشتگردي، تخريبڪاري، ملڪ دشمن سرگرميون، زنا ۽ اغوا براءِ تاوان جي ڪيسن ۾ معافيون بند ڪيون ويون هيون. گذريل آگسٽ ۾ پهريون دفعو 302 يعني قتل جي ڪيسن ۾ معافي بند ڪئي وئي ۽

هاڻي ان ۾ نيب جو اضافو ڪيو ويو هو. نيب جي جوابدارن تي جيڪي ڏوهه مڙهيا ويا هئا، انهيءَ ۾ رشوت خوري، قرضن جي عدم ادائيگي ۽ ملڪيت ناهڻ جا الزام شامل آهن.

حڪومت جو عجيب تماشو اهو آهي ته انهن ساڳين ڏوهن ۾ ملوث ماڻهو جن جا ڪيس اينٽي ڪرپشن ڪورٽ، بئنڪنگ ڪورٽ ۽ ڪسٽم ڪورٽ ۾ هليا هوندا يا هلندڙ هوندا، اُهي انهن معافين جا حقدار هوندا. حالانڪ مٿين ڪورٽن ۾ به رشوت خوري بدديانتي، بئنڪ ڊفالٽ ۽ ٽيڪس چورائڻ جا ڪيس هلن ٿا. انهن ساڳين ڏوهن جا ڪيس نيب جي ڪورٽن ۾ به هلن ٿا پر حڪومت هڪ سوچيل سمجهيل منصوبي تحت نيب جي متاثرين کي ان حق کان محروم رکيو آهي. پهريائين ته بي خياليءَ ۾ حڪومت ۽ نيب اختيارين جو ان طرف توجه نه ويو. هنوقت جن ماڻهن کي نيب جي قيد ۾ پن سالن جو عرصو اچي ٿيو آهي، اُهي انهن معافين جي صورت ۾ پنهنجي سزا ختم ڪرڻ تي اچي پهتا آهن. ڪي ته پنهنجي سزا پوري ڪري چڪا آهن ۽ ڏنڊ نه ڏيڻ جي صورت ۾ قيد ڪاٽي رهيا آهن. نيب ڪورٽن پاران ڏنڊ تمام ڳرا يعني ڪروڙن کان گهٽ ڪا ڳالهه نه آهي، جيڪي ماڻهن جي لاءِ پرڻ ناممڪن آهن. ڏنڊ نه پرڻ جي صورت ۾ سزائون به وڏيون رکيون ٿيون وڃن، عموماً پن کان وٺي پنجن سالن تائين جون سزائون ڏنيون ويون آهن.

سنڌ اندر ڏنڊ واري سزا ۾ ڪنهن به معافيءَ کي لاڳو نه ڪيو پيو وڃي، يعني اها سڪي سزا ڪاٽي هئي. جڏهن ته ملڪ جي ٻين صوبن ۾ ائين نه آهي. تازو گورنر پنهنجي جيل جي دوري دوران قيدين جو اهو مطالبو ميجي اعلان ڪيو، ته هتي به ٻين صوبن وانگر ڏنڊ جي سزا ۾ معافي لاڳو ٿيندي پر ان اعلان تي عمل درآمد اڃا رهيل آهي، ان جو ڇا ٿو ٿئي، اهو ايندڙ وقت ٻڌائيندو. هتي وڃڻ وقت گورنر جي اعلان ڪيل سنڌ جي هر قيديءَ لاءِ هڪ سال جي عام معافي کي به ڇهن مهينن جي عيد واري معافيءَ ۾ تبديل ڪيو ويو آهي ۽ اها به شرطن شروطن سبب ڇوٿون حصو قيدين کي مشڪل سان ملي سگهندي.

نيب اختيارين اهو سمجهندي ته متان سندن شڪار سندن مرضيءَ کان سواءِ پنهنجون سزائون ڪاٽي جلد آزاد ٿي ٻاهر نڪري وڃن، صدر پاڪستان ذريعي انهن معافين کي روڪايو. نيب وارن جي مرضي آهي ته ماڻهو پنهنجا مڙئي تيڙ وڪڻي سندن پوري ڪن يا پوري عمر جيل ۾ سڙندا رهن يا سياسي سوديبازي ڪن. معافي رڪجي وڃڻ واري خبر في الوقت نيب جي قيدين لاءِ ڪنهن زبردست ڌڪڪي کان گهٽ نه هئي. خاص طرح انهن جي لاءِ جيڪي ذهني طرح پنهنجو پاڻ کي تيار ڪري چڪا آهن ته ڪا به ڊيل نه ڪرڻي آهي، پر سزائون ڪاٽي پوءِ نڪرڻو آهي يا هن وٽ ان کان سواءِ ٻيو ڪو آپشن به نه آهي يا معافين سبب جن جي سزا پوري ٿيڻ تي آهي ۽ هو پنهنجو پاڻ کي آزاديءَ جي قريب سمجهي رهيا آهن.

اڄ سيني واردن ۾ ان ئي ڳالهه تي بحث مباحثو ۽ ٺيڪاٺپڻي هلي رهي هئي. 30-10 وڳي رات جو اسان بند ٿياسين. ستار ڏيرو اسپتال کان واپس نه آيو هو. اڄ ڏينهن جو جڏهن آئون اسپتال ۾ هوس، ته مونکي فون تي ٻڌايو هئائين ته پاڻ اسپتال ۾ داخل ٿي ويو آهي. عيد کان پوءِ ايندو.

16/12/2001 Sunday

اڄ صبح سان ليٽر مليو، ته عيدالفطر جي پروگرام جي سلسلي ۾ 17 وارڊ ۾ 00-2 وڳي ميٽنگ رکي وئي آهي. مون ذڪريا غني کي ٻڌايو ته اها ميٽنگ اصل ۾ معافيءَ جي مسئلي تي رکي وئي آهي. گهڻن دوستن جو اهو خيال هو، ته اسان وٽ هاڻي عدالت کان سواءِ ٻيو ڪو به رستو نه بچيو آهي ۽ عدالتن مان رليف ملي سگهي ٿو. بهرحال ان ۾ ته ڪو به شڪ نه آهي، ته عدالت ۾ وڃڻ اسان جو حق آهي. پر ان مان ڪيتري اميد رکي سگهجي ٿي، اها ٻي ڳالهه آهي. قيدين جي سزائن ۾ ڪمي يا معافي صدر يا گورنر جو ڪلي اختيار (Discretionary Power) آهي. هو ڪنهن کي معافي ڏين چاهين ٿا يا نه، ان ۾ هو قانوني طرح بااختيار آهن. پر انساني ۽ اخلاقي طور تي اها ڪلي ناانصافي آهي ته هيروئن، آفيم ۽ چرس جي ڪاروبار ۾ ملوث ماڻهن کي ته

معافي ملي، جيڪي معاشري ۾ ڪيترن ئي برائين جي پيداوار جو ڪارڻ بنجن ٿا. قرون، ڌاڙا، اغوا ۽ ٻين سنگين قسم جي ڏوهن وارن ڪيسن ۾ ملوث جوابدارن کي معافي لڳي يا نيب جي ساڳئي نوعيت جي ڏوهن ۾ ٻين ڪورٽن مان سزا يافته قيدين کي اها رعايت ملي، پر فقط نيب جي متاثرين کي ان کان محروم رکجي. اهي معيار اتي ٿي سگهن ٿا جتي بنيادي انساني حقن جي اهميت هجي.

موجوده حڪومت وٽ ان قسم جو ڪو به معيار ۽ قدر نه آهي، نه ئي ان جي وفادار عدالتن مان اها اميد رکي سگهجي ٿي ته ڪو اُهي صدر پاڪستان کي اها هدايت ڏيندين ته اهو پنهنجي حڪم ۾ تبديلي يا ترميم ڪري هن ناانصافيءَ جي تلافي ڪري. 30-2 وڳي اسان جي گڏجاڻي 17 وارڊ جي وراندي ۾ شروع ٿي جنهن ۾ گهڻي ڀاڱي نيب جا متاثرين شامل هئا ۽ ڪجهه ٻين ڪيسن ۾ ملوث قيدي به هئا. گڏجاڻيءَ ۾ اهو فيصلو ٿيو ته سڀ کان پهرين صدر کي اپيل موڪلجي، جنهن کان پوءِ اخبارن جي ذريعي اپيلن جي مهم هلائجي ۽ آخر ۾ عدالت سان رجوع ڪجي. ان سڄي ڪم جي لاءِ هڪ ڪميٽي ناهي وئي، جيڪا اپيلن جو مسودو ٺاهيندي، ڊرافٽنگ وغيره ڪندي ۽ انهن خرچن کي پورو ڪرڻ جي لاءِ سيني متاثرين کان فنڊ گڏ ڪندي. چئين وڳي گڏجاڻي ختم ٿي، جنهن کان پوءِ آئون ڪجهه ٽائيم ڪشوءَ وارن جي ڪمري ۾ اچي وينس ۽ ساڻن ڪچهري ڪري واپس پنهنجي وارڊ تي آيس.

17/12/2001

اڄ عيد هئي. اسان کي صبح جو سوير اٿي نماز جي تياري ڪرڻي هئي. آئون اڃا ستو پيو هئس ته منهنجي ڪن تي خان محمد جو آواز پيو. خان محمد اسان جي ڪمري جي دروازي تي بيهي چيو، ”توهان کي نماز ڪانهي پڙهڻي ڇا؟ نماز جو وقت ٿي ويو اٿو.“ مون وقت ڏٺو، اَٺ ٿي رهيا هئا. ورپام فقير اڃا ستل هو. مون ڪيس چيو، اسان تيار ٿي پهچون ٿا. ذڪريا غني پهرين تيار ٿيو وينو هو. اسان به تيار ٿي 30-8 وڳي ڪمپيوٽر سينٽر جي سامهون واري مسجد ۾ عيد

نماز پڙهڻ لاءِ پهچي وياسين. نماز پڙهڻ کان پوءِ اتي ئي هڪٻئي کي عيد مبارڪ ڏيڻ جو سلسلو شروع ٿي ويو. نماز پڙهڻ کان پوءِ پنهنجي وارڊ ڏانهن ايندي آئون ۽ فقير وريام پهرين خان محمد سان گڏجي 14 وارڊ ۾ وياسون. جتي ڪجھ دير اسلام الدين ۽ خان محمد وٽ ويٺاسين. جنهن کان پوءِ پنهنجي وارڊ تي آياسين. ته عيد ملڻ لاءِ آيل دوستن جو سلسلو شروع ٿي ويو. تقريباً 2-00 وڳي تائين هڪڙا دوست ويا ٿي، ته ٻيا آيا ٿي.

ڪشو ۽ راجو به عيد ملڻ لاءِ آيل هئا. انهن چيو ته ماني اسان وٽ هلي کائو. آئون ۽ وريام فقير سيٺ ڪشو جي ڪمري تي وياسين، جتي رميش اديسي به هو، اسان سڀني گڏجي ماني کاڌي. 3-30 وڳي اسان پنهنجي وارڊ تي آياسين ته ماڙيءَ تان ملاقات جي پرچي آئي. ويس ته ڊاڪٽر خليل، ادي شهناز ۽ انهن جا چار ئي ٻار ملاقات لاءِ آيل هئا. اديءَ وارا حيدرآباد کان سڌو جيل تي آيا هئا. ادي جڏهن به ملاقات تي ايندي آهي، ته مون کي ڏسي ڏکاري ٿي پوندي آهي، پر پوءِ هڪدم پنهنجو پاڻ کي سنڀالي وٺندي آهي. اديءَ وارن سان آئون ڪچهري ڪري رهيو هئس ته جبار اچي ٻڌايو ته توهان جا ٻيا به ملاقاتي آيا آهن. مون ڪيس چيو ته انهن کي سڏيو ۽ هتي ويهڻ جي جڳھ ڪريو. عيد جي ڪري ملاقات تي رش تمام گهڻي هئي. بينچن تي ويهڻ جي جڳھ به نه هئي. عيد جي ڪري سي ڪلاس جي ڪافي قيدين جا مائٽ به ڪجھ پئسا خرچ ڪري ماڙي تي ملاقات ڪري رهيا هئا. هونئن ته 'C' ڪلاس جي قيدين کي ماڙيءَ ۾ ملاقات ڪرائڻ جو سلسلو هتي ڪافي وقت کان شروع ٿي چڪو هو، پر عيد جي ڪري اڄ اهو مڙيئي سرس هو.

اڳ ۾ عام طرح عيدن تي جيلن ۾ ملاقاتون نه ٿينديون هيون. عيد جي موڪلن وارن ڏينهن ۾ جيل بند رهندو هو. فقط عيد جي ماني ۽ ٻيو سامان وغيره قيدين کي اندر پهچايو ويندو هو. عيد تي ملاقاتن وارو سلسلو ٻڌايو وڃي ٿو ته گذريل رمضان واري عيد کان شروع ٿيو آهي. گذريل رمضان ۽ حج واري عيد تي پوري سنڌ جي جيلن ۾ ٽي ئي ڏينهن ملاقاتن جو سلسلو جاري رهيو. ٻڌايو پيو وڃي ته قيدين کي

اها سهوليت ڏيارڻ ۾ آءِ- جي نثار مهر ۽ ڪراچي جيل جي اڳئين سپرنٽينڊنٽ جو ڪردار هو.

قاسم ميمڻ، عزيز ميمڻ، عثمان جلالاڻي، اقبال ڪوڪر مٿي آيا. آئون اديءَ وارن کي روانو ڪري ساڻن اچي ويٺس. ڪجھ وقت تائين همراهن سان ڪچهري ۽ حال احوال ٿيا. جنهن کان پوءِ موڪلايائون. ستين وڳي خان محمد اسان جي وارڊ تي آيو. آئون، فقير ۽ ذڪريا ويٺل هئاسين. اڌ ڪلاڪ کن ساڻن ڪچهري ٿي. ايتري ۾ ڊاڪٽر امبرت آيو. ڊاڪٽر اسان وٽ هڪ نه ٻئي ڏينهن ضرور ايندو آهي، جو وريام فقير جو بلڊ پريشر چيڪ ڪرڻو هوندو اٿس.

9-00 وڳي واردن نذر لوهراڻي اسان کي بند ڪيو. اسان جو وارڊر شبير ڪلھ کان موڪل تي ڳوٺ ويو آهي. انهيءَ ڪري ٻن ٽن ڏينهن کان پوءِ ايندو. نذر 16 وارڊ جو وارڊر آهي. شبير ۽ پاڻ موڪل جي صورت ۾ هڪ ٻئي جو بار کڻندا رهندا آهن. نذر تمام مانيٽو همراهه آهي. اڄوڪي عيد جيل جي اندر منهنجي پهرين عيد هئي.

18/12/2001

12-00 وڳي تيار ٿي 16 وارڊ ۾ ويس، هتي ڪلاڪ کن همراهن وٽ ويٺس. ان کان پوءِ 18 وارڊ ۾ شعيب بخاري سان ملڻ ويس، ساڻس موجوده سياسي صورتحال تي سُٺي ڪچهري ٿي. بخاري صاحب جيڏي مهل به مون کي ملندو آهي، ته اهوئي چوندو آهي، ”اوهان اندر ڇو ويٺا آهيو! هاڻي ٻاهر نڪرو.“ شعيب بخاري سان منهنجي واقفيت 1990ع کان آهي، جڏهن اسان ڄام صاحب (ڄام صادق علي) جي حڪومت ۾ گڏ هئاسين. پر ساڻس وڌيڪ ويجهڙائپ لياقت جتوئي صاحب جي حڪومت ۾ ٿي، جڏهن هو اسان سان ڪابينا ۾ گڏ هو. تڏهن حڪومت ۽ متحده (ايم- ڪيو- ايم) جي وچ ۾ جيڪي مسئلا يا اشوز هئا، انهن لاءِ عملي ڪميٽي ۾ به اسان گڏ هئاسين. حڪومت طرفان چيف منسٽر لياقت علي جتوئي، سليم ضياءُ ۽ آئون هوندا هئاسين، جڏهن ته متحده پاران آفتاب شيخ، ڊاڪٽر فاروق ستار ۽ شعيب بخاري هوندا هئا. ان ڪميٽي جون ميٽنگون اڪثر ٿينديون رهنديون هيون،

جن ۾ متحده جي ڪَهرجن ۽ شڪايتن جو جائزو ورتو ويندو هو. گهڻو ڪري اهي گڏجاڻيون سٺي ۽ دوستاڻي ماحول ۾ ٿينديون هيون، جڏهن ته ڪڏهن ڪڏهن گرمي ۽ تلخي به پيدا ٿيندي هئي. پر اها تلخي يا سرد مهري گهڻي وقت تائين نه رهندي هئي.

اهڙيءَ طرح هڪ گڏجاڻي، جيڪا چيف منسٽر هائوس جي ڪميٽي روم ۾ ٿي رهي هئي، ان ۾ شعيب بخاري ڪا اهڙي ڳالهه ڪئي، جنهن تي لياقت جتوئي سخت چڙي پيو ۽ فائل ڪٽي ٽيبل تي اڇلايائين. اها گڏجاڻي اتي ئي برخاست ٿي وئي. ايم- ڪيو- ايم سان گڏجاڻين ۾ روزمره جي حڪومتي ڪار وهنوار ۽ ايم- ڪيو- ايم سان لاڳاپيل وزارتن جي مسئلن کان علاوه ڪجهه اهڙا مسئلا به هوندا هئا. جيڪي انهن جي معاهدي ۾ شامل هوندا هئا. انهن ۾ مُک مسئلو ايم- ڪيو- ايم جي ڪارڪنن ۽ اڳواڻن تان سڀ ڪيس واپس وٺڻ جو هو، جيڪي گهڻو ڪري ميان نواز شريف جي دور ۾ 93_1992 واري آپريشن ۽ بينظير ڀٽو جي ٻئي حڪومتي دور ۾ ٺهيا هئا.

مسلم ليگ ۽ ايم- ڪيو- ايم جي وچ ۾ هڪ معاهدو ٿيو هو، جيڪو اسلام آباد ۾ تيار ڪيو ويو هو. اهو معاهدو اينترو ته جلد بازيءَ ۾ ڪيو ويو هو ۽ اُن ۾ ڪيترا اهڙا نڪتا شامل هئا، جيڪي ڪافي بحث طلب هئا يا انهن تي عمل جي صورت ۾ ڪافي مونجهارا ۽ مشڪلاتون هيون. ايم- ڪيو- ايم سان طئي ٿيندڙ معاهدي ۾ سمورا مسئلا يا اشوز (Issues) سنڌ سان تعلق رکندڙ هئا. اهو معاهدو اسلام آباد ۾ طئي ٿيو، ٻنهي ڪميٽن جي وچ ۾ ڳالهيون به اتي ٿيون. مسلم ليگ جي جيڪا ڪميٽي ايم- ڪيو- ايم سان ڳالهائي رهي هئي، ان ۾ سنڌ جي نمائندگي نه هئي.

جيتري قدر مونکي ياد آهي ته مسلم ليگ پاران چوڌري نثار، اسحاق ڊار، حليم صديقي ۽ لياقت جتوئي ان معاهدي تي صحيحون ڪيون. لياقت علي جتوئيءَ کي ته سڀ معاملا طئي ڪري، معاهدي جو ڊرافٽ تيار ڪري آخري وقت تي فقط صحيح ڪرڻ جي لاءِ گهرايو ويو. ڳالهين ۾ سنڌ مان حليم صديقي ته موجود هو، پر ان جو به تعلق ڪراچيءَ سان هو، هو سنڌ ۽ ايم- ڪيو- ايم ۾ اختلافن ۽ تڪراري

معاملن ۾ سنڌ جي موقف کان واقف نہ هو. جنهن سبب ڳالهين واري ڪميٽيءَ ۾ سنڌ مان اهڙو ڪو بہ ماڻهو موجود نہ هو، جيڪو معاهدي ۾ شامل نقطن يا طئي ٿيندڙ معاملن متعلق سنڌ جو صحيح موقف اختيار ڪري سگهي يا ان معاهدي جي نتيجي ۾ پيدا ٿيندڙ سياسي اثرن کان آگاهہ ڪري سگهي.

سنڌ جي مسلم ليگ حڪومت بنيادي طرح مخلوط (Coalition) حڪومت هئي، جيڪا رڳو مسلم ليگ ۽ ايم- ڪيو- ايم جي وچ ۾ نہ پر ٻين ڪيترن ئي گروپن ۽ آزاد ميمبرن تي ٻڌل هئي. جيڪڏهن اهي ڳالهيون اسلام آباد جي بجاءِ ڪراچيءَ ۾ ٿين ها ۽ ان ۾ وفاقي حڪومت جي نمائندن کان سواءِ مسلم ليگ جي ايم- ڪيو- ايم سان ڳالهين واري ڪميٽيءَ ۾ سنڌي ميمبر شامل هجن ها، تہ اهو معاهدو وڌيڪ قابل عمل ۽ حقيقي بنيادن تي ٿي سگهي ها ۽ ان جي يڪطرفي هئڻ وارو تاثر قائم نہ ٿئي ها. اهوئي سبب هو جو معاهدي کان پوءِ ڪيترن ئي تڪراري مسئلن تي ”وقت ڪڍڻ“ واري طريقي کان ڪم ونندي انهن کي هميشہ پوئتي رکيو ويندو هو. شروعاتي گڏجاڻين ۾ تہ ايم- ڪيو- ايم اهو زور ڏيندي هئي تہ هر حڪومتي عمل ان معاهدي مطابق ٿيڻ کپي، پر ڪجهہ وقت گذرڻ سان اهي بہ سمجهي ويا تہ معاملو جيئن هلي ٿو تيئن هلائڻو آهي.

ايم- ڪيو- ايم جي ڪارڪنن ۽ اڳواڻن تان ڪيس واپس وٺڻ جو مسئلو انتهائي منجهيل هو. جيڪي ان سلسلي ۾ هلڪي نوعيت جا ڪيس هئا، اهي شروعاتي پنجن ڇهن مهينن اندر ختم ٿيڻ شروع ٿي ويا هئا، پر اهڙا ڪيس جيڪي سنگين ڏوهہ (Heinous crimes) جي دائري ۾ آيا ٿي، انهن کي واپس وٺڻ ۾ ڪيترا ئي مونجهارا هئا، جنهن ۾ قانوني مسئلا تہ ضرور موجود هئا، پر انهن کان وڌيڪ اُن جي پويان ٻيون قوتون ڪارفرما هيون، جن ان وقت نٿي چاهيو تہ متحده کي سڀني ڪيسن مان آجو ڪري ڪين آزاد ڇڏيو وڃي.

آئون انهن ڪيسن جي سلسلي ۾ ٺاهيل ڪميٽي ۾ بہ شامل هئس، انڪري ان سلسلي ۾ ٿيل ڪيترين ئي گڏجاڻين ۾ موجود هوندو هئس. شروعاتي گڏجاڻين ۾ ڪئپٽن حليم صديقي، قاضي خالد علي،

آفتاب شيخ، آئون ۽ ڪجھ سرڪاري آفيسر هوندا هئاسون. قاضي خالد علي ۽ ڪئپٽن حليم صديقي جي وچ ۾ اڪثر گرما گرمي ٿيندي رهندي هئي. جنهن ڪري اهي ڪڏهن ته گڏجاڻيءَ مان اٿي هليا ويندا هئا.

مون لياقت صاحب کي چيو ته مون کي هن ڪميٽي تي نه رکو، هي قانوني معاملو آهي ۽ هي ڪنهن وڪيل جو ڪم آهي، هن تي ڪنهن اهڙي ايم- پي- اي کي رکو، جيڪو وڪيل به هجي. مون کي چيائين، ”چڏ يار، هي وڪالت کان وڌيڪ سياسي ڪم آهي. ڪميٽي تي تون ئي رهندين، پر ميٽنگ ۾ ويندو ضرور ڪر.“ حقيقت ۾ هي سڄو ڪم ڪميٽيءَ کان وڌيڪ هوم ڊپارٽمنٽ، لا ڊپارٽمينٽ ۽ ائڊيوڪيٽ جنرل جي آفيس جو هو. مٿين ڪاتن سان واسطيدار سيئي آفيسر گهڻو ڪري هر گڏجاڻيءَ ۾ موجود هوندا هئا، خاص طور هوم سيڪريٽري واجد رانا، واسطيدار ڊي- آءِ- جي ۽ ايس- ايس- پي موجود هوندا هئا. ڊپٽي هوم سيڪريٽري ڪامران دوست جو هن معاملي تي گهڻو ڪم ڪيل هو.

ان بابت هن پڌايو ته سندس زياده تر ڪم عبدالله شاه وزير اعليٰ ۽ ممتاز علي ڀٽي جي نگران وزير اعليٰ هئڻ واري دور جو ڪيل آهي، جڏهن ايم- ڪيو- ايم تان ڪيس واپس وٺڻ جو سلسلو شروع ٿيو هو. انهن ميٽنگن دوران ڪجھ وقت ۾ ئي اهو صاف محسوس ٿيڻ لڳو هو ته هلڪي ڦلڪي نوعيت جا ڪيس ڇڏي، باقي ڪيس واپس وٺڻ جو معاملو ائين لٽڪيل رهندو. سرڪاري ڪاتا ان ۾ اها ئي پاليسي هلي رهيا هئا، جيڪا انهن کي لاڳاپيل اختيارين کان ملي رهي هئي، ان کي متحده جا اڳواڻ به ٿوري وقت ۾ ئي سمجهي ويا هئا. اها ڳالهه هنن وفاقي حڪومت کي به پهچائي.

وزير اعظم ميان نواز شريف ان سلسلي ۾ هڪ دفعي اسلام آباد ۾ گڏجاڻي به رکي، جنهن ۾ سنڌ حڪومت جي طرف کان وزير اعليٰ لياقت علي جتوئي، سليم ضياء، آئون، چيف سيڪريٽري سعيد مهدي ۽ ٻيا سرڪاري آفيسر شريڪ ٿيا. وفاقي حڪومت مان وزير اعظم ميان نواز شريف، چوڌري نثار علي، چوڌري شجاعت حسين، خالد انور ۽

ڪجھ ٻيا وزير، آفيسر ۽ ايم- ڪيو- ايم جي وفد ۾ آفتاب شيخ، ڊاڪٽر فاروق ستار، نسرين جليل، قاضي خالد ۽ سنڌن نمائندا شامل هئا. اها گڏجاڻي نئين ٺهيل وزير اعظم سيڪريٽريٽ ۾ رکي وئي هئي جنهن جو ميان نواز شريف تازو ئي افتتاح ڪري ان ۾ ويهڻ شروع ڪيو هو. جڏهن سيڪريٽريٽ جي وڏي ڪميٽي روم ۾ گڏجاڻي شروع ٿي ته ٽيبل جي هڪ پاسي ڪان متحده جو وفد ويٺو ۽ ٻئي پاسي وفاقي ۽ صوبائي حڪومتن جا نمائندا. گڏجاڻي شروع ٿيڻ وقت شروعاتي لفظ چوندي ميان نواز شريف چيو ته هن سيڪريٽريٽ ۾ ويهڻ کان پوءِ ڪميٽي هال ۾ هي پهرين گڏجاڻي آهي ۽ منهنجي لاءِ خوشيءَ جي ڳالھ آهي جو اها آئون پنهنجي سياسي اتحادين سان ڪري رهيو آهيان. گڏجاڻيءَ ۾ وزير اعظم هڪ اڌ ٻئي مسئلي تي ب ڳالھ ٻولھ ڪئي، پر اصل ايجنڊا ايم- ڪيو- ايم تي ڪيسن بابت ئي هئي.

آفتاب شيخ ان سلسلي ۾ وزير اعظم کي چيو ته ”ميان صاحب، اسان تان آخر ڪيس ڇو نٿا ختم ڪيا وڃن، اسان توهان جا اتحادي آهيون. اسان هن پاسي جيڪي ب ويٺا آهيون، اهي سڀ اڌ وزير آهيون، ته اڌ اسير (قيدي) آهيون، اسان سڀ پئرول تي آهيون.“ ميان نواز شريف ان مسئلي تي بريفنگ وٺڻ کان پوءِ لياقت جتوئي کي هدايت ڪئي ته ان سلسلي ۾ ٺوس فيصلا ڪيا وڃن، ته جيئن جلد مسئلو حل ٿي سگهي ۽ اتحادين کي شڪايت جو موقعو نه ملي. منهنجو اندازو آهي ته ميان صاحب ب سمجهيو ٿي ته مسئلو ايئن جو ايئن هلڻو آهي. ان کان پوءِ انهي سلسلي ۾ ڪراچيءَ ۾ ميٽنگون ٿينديون رهيون، پر انهن ڪيسن جو معاملو اتي جو اتي ئي رهيو، جيڪي ايم- ڪيو- ايم ختم ڪرائڻ چاهيا ٿي.

هائي اخبارون پڙهجن ٿيون، ته هر روز متحده جي اڳوائن ۽ ڪارڪنن تان ڪيس ختم ٿيڻ جون خبرون هلن ٿيون. اهي سنڌ حڪومت ختم نه پئي ڪري، پر عدالتن جي ذريعي ختم ڪرايا پيا وڃن. انهن ڪيسن جي گهڻائي اسپيشل ڪورٽن جي اندر هلندڙ آهي. هونئن ته اسان جو پورو عدالتي نظام يرغمال بنيل آهي. پر خاص طور اسپيشل ڪورٽون ته هميشه حڪومت جي هدايتن (Dictation) تحت

ڪم ڪنديون آهن. ڪٽي جو اها نيب هجي، نارڪوٽڪس، ڪسٽم، اينٽي ڪرپشن يا اي- ٽي- سي هجي.

آئون شعيب بخاري کان موڪلائي 17 وارڊ ۾ آيس، جتان 3-00 وڳي ماڙيءَ تي ويس ته شاهنواز راڄپر، جان محمد انصاري، علي احمد جوکيو، ابوبڪر ميمڻ ۽ عبدالغني ميمڻ آيل هئا. ساڻن سڀني ڪچهري ۽ حال احوال ٿيا. آئون واپس وارڊ تي آيس ته، محمد راهو، منٺن خاصخيلي، اسماعيل خاصخيلي، علي حسن ٿيٻو ۽ چانڊيو اڳيئي وارڊ تي ويٺل هئا. هي سڀ همراهه جيڪي حيدرآباد کان قيدي آندا ويا آهن، انهن ۾ آيل آهن. محمد راهو، جيڪو هالا جو آهي، هتي پاڻ ۽ منٺن خاصخيلي شهيد پيٽو وارن جي وارڊ ۾ رهن ٿا. هنن همراهن سان گهڻي پڇاڳي حيدرآباد جيل، ڪراچي جيل ۽ انهن ۾ فرق جي باري ۾ ڪچهري ٿي.

انهن همراهن کي روانو ڪري اچي ويٺس ته نصير مري آيو. حال احوال ڪندي پڇيائين "تو روزا گهڻا رکيا آهن؟" بڊايومانس ته "پنج روزا رکيا اٿم." چيائين ته "مون 21 روزا رکيا آهن، جن مان ٻارهن ورهيام فقير کي ڏنا اٿم، باقي مون وٽ نَو آهن، جن مان ٻه توکي ٿو ڏيان ته تنهنجا ٻه ست ۽ منهنجا ٻه ست ٿيندا. انهن جو اجر تون پلي ڪنهن کي خيرات ۾ ڏئي ڇڏجانءِ." چيومانس ته "يار، تنهنجي مهرباني!" نصير مري مائٽن جي آسري ۾ آهي ته ڪڏهن ٿا پئسا پورا ڪري اچن ته جان ڇٽي. مون کي چيائين، "هاڻي ته معافي به ماري ڇڏي اٿن، مون کي ته رات خبر پئي آهي، سڄي رات ننڊ ئي ڪونه آئي آهي." چيومانس، "تنهنجا ته ٿورا پئسا آهن، اهي تون پيٽاري وڃين ٿو، پوءِ توکي ڪهڙو فڪر آهي جو ننڊ ڪونه آئي ٿئي؟" مون کي چيائين، "توهان جهڙي ڀي سنگت ساٿ ته ڏٺي پئي آهي نه! مون کي ربگو انهن جي ڳڻتي آهي."

5-00 وڳي ماڙيءَ تان پرچي آئي. ويس ته شڪري، عدل ۽ لطيف ملاقات لاءِ آيل هئا. ملاقات تان اچي آئون شهيد پيٽو ورن جي وارڊ ۾ علي سونڙي ڏانهن ويس. جتي ميان وقار پڳانوالا به هو. ڪجهه زماني جي ۽ ڪجهه موجوده سياسي صورتحال جي باري ۾ ساڻن ڳالهه ٻولهه ٿي.

19/12/2001

اڄ عيد جو ٽيون ڏينهن هو ۽ جيل وارن به موڪل ڪئي هئي، اڄ ملاقات بند هئي. ٻارهين وڳي ڏاري تيار ٿي وينا هئاسين. ايتري ۾ الهڏنو ڏاهري ۽ لالي دائود جو ماڻهو آيو ته فقير صاحب ۽ توهان هيڏانهن اچو. اسين ان سڏ جو مطلب سمجهي ويا هئاسين. ٿوريءَ دير کان پوءِ آئون ۽ وريام فقير 16 وارڊ ۾ وياسين، ٻين وڳي تائين پتي راند ڪئيسون، جنهن کان پوءِ پنهنجي وارڊ تي موٽي آياسين. اڄ جيل ۾ ڪوڏي ڪوڏي راند رکي وئي هئي. 6-00 وڳي ڪلاڪ کن لاءِ راند ڏسڻ ويس.

20/12/2001

صبح جو 10-00 وڳي ڪجهه مهمان ملڻ جي لاءِ آيا. ٻن ڪلاڪن تائين انهن سان ڪچهري ٿي. 2-30 وڳي وري ماڙيءَ تي سڏ ٿيو. ويس ته اقبال عنايت عيد ملڻ لاءِ آيل هو. ساڻس ملي وارڊ تي موٽي آيس. اتي ڪجهه مهمان ويٺل هئا. ساڻن حال احوال ڪيم. شام جو وارڊ 22 ۽ 23 تي ويس. جتي علي سونارو، محمد راهو، مٺن خاصخيلي، فضل سميجو، غلام حيدر انصاري ۽ ٻين همراهن سان ڪچهري ٿي. اتان ٿي 17 وارڊ ۾ ڪشو سان ملي واپس پنهنجي وارڊ تي آيس، ته خان محمد ۽ وريام فقير ٻاهر دڪي تي ويٺل هئا. آئون به ساڻن گڏ ويٺس. ڪلاڪ کن تائين اسان ٻاهر ويهي ڪچهري ڪندا رهياسين. خان محمد مهر سان حال احوال يا ڪچهريون گهڻي ڀاڱي ٻاهر اسان جي وارڊ جي اڳيان بيٺي يا دڪي تي ويٺي ٿينديون آهن. هونئن ته اسان خان محمد جي يا پنهنجي وارڊ ۾ به ملندا ۽ ڪچهري ڪندا آهيون. اسان جي پنهنجي وارڊ ۾ جيڪا ملاقات ٿيندي آهي، ان ۾ اڪيلائي نه ملندي آهي. خان محمد سان ڏينهن جو اڪثر ماڙيءَ تي به ملاقات ٿيندي آهي، پر اتي به هو ڪم ڪار يا ملاقاتن جي حوالي هوندو آهي. منهنجو ماڙيءَ تي وڃڻ به گهڻو ڪري ملاقات جي سلسلي ۾ ئي ٿيندو آهي. اتفاق سان ڪنهن ٻئي ڪم سانگي به وڃڻو پوندو آهي، ته ڏسندو آهيان ته خان محمد هل هلان ۾ هوندو آهي. ڪي نه

ڪي پرايا پنهنجِ ڪاغذ بغل ۾ هوندا اٿس. ماڙيءَ ۽ واردن جي وچ ۾ پيو هلندو آهي. شام جي وقت يا رات جو پنهنجي واردن جي ٻاهران بيٺي پير يا ويٺي اسان جي جيڪا ملاقات ٿيندي آهي. اها نويڪلائي واري هوندي آهي. ڪڏهن ان ۾ وريام فقير به شامل هوندو آهي.

اڄڪلهه اهو ٻاهر وڃڻ ۽ ڪچهري ڪرڻ وارو سلسلو ڪجهه گهٽجي ويو آهي. ان جو سبب هڪ ته سرديءَ جي موسم آهي. ٻيو ته انهن ڪچهرين جو اسان جو وڏو پارٽنر ايوب آفريدي هوندو هو. جيڪو آزاد ٿي چڪو آهي. جيڪڏهن هن سان ٻه ٽي ڏينهن به ملاقات يا ڪچهري نه ٿيندي هئي ته ناراض ٿي پوندو هو.

21/12/2001

صبح جو 11-00 وڳي ماڙي تان پرچي آئي. ويس ته سليم ۽ فياض آيل هئا. انهن سان حال احوال ڪان پوءِ پنهنجي وارڊ تي موٽي آيس. اڄ جمعو هو. دارالقرآن ۾ جمعي نماز پڙهي ڏيڍ وڳي ڌاري وارڊ تي آيس. 6-00 وڳي وري ماڙيءَ تي ويس. گهر وارا ملاقات لاءِ آيل هئا. اڄ رات 8-00 وڳي شبير وارڊ تي آيو. چيائين: ”هاڻ آئون وارڊ بند ڪريان ٿو. ڪو ڪم ته نه آهي؟“ پڇيومانس. ”جلدي ڇو ٿو بند ڪرين؟“ ٻڌايائين ته ”اڄ مون کي نيازي صاحب (ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ) چيو آهي ته 14 ۽ 15 وارڊ ايترو دير سان ڇو بند ڪندو آهين؟ 8-00 وڳي بند ڪرڻ لاءِ چيو اٿس.“ مون چيو ڀلي بند ڪري وڃ.

هونئن اسان جي بند ٿيڻ جو ٽائيم شروع ۾ 8-00 وڳي هو. پر ضروري نه هو ته ان سڳئي وقت تي ئي اسان جي وارڊ کي بند ڪيو وڃي. ڪڏهن ڪڏهن 9-00، 10-00 يا ان کان به وڌيڪ وقت ٿي ويندو آهي. منهنجو اهو رويو رهندو آهي ته ان تي هروڀرو زور ڪرڻ جي ضرورت نه آهي. ته دير سان بند ٿجي. خان محمد ۽ اسان جو وارڊ گڏ هجڻ ڪري اسان کي به هو ڇڏيندو رهيو آهي ته اسان جو وارڊ دير سان بند ٿيندو آهي. بهرحال جيل ور جيل جا بادشاه آهن. اهي جنهن وقت جيڪو وڻين سو ڪن. پر اهي سڀ شيون وقتي هونديون آهن. ڪجهه ڏينهن ۾ وري معاملا سڳئي طريقي سان هلڻ شروع ٿي ويندا

آهن. سو اڄ بہ جڏهن اسان جي وارڊر مون کي اهو ٻڌايو تہ ”سائين!
مون کي اهو چيو ويو آهي تہ 14 ۽ 15 وارڊ ايترو دير سان بند ڇو ٿا
ٿين ۽ توهان جي وارڊ لاءِ چيو ويو آهي تہ 8-00 وڳي بند ڪريان.“
مون کيس اهوئي چيو، ”توکي جيڪو وقت چيو ويو آهي، تون ان تي
ئي بند ڪر.“ ڇو تہ وارڊر جي هٿ ۾ ڪجهہ بہ نہ آهي، هُو اهوئي
ڪندو، جيڪو کيس مٿان حڪم ڪيو ويندو.

22/12/2001

اڄ اسپتال جو پروگرام هو، جيل کان ٻاهر ئي منهنجو ڊرائيور
موبائل فون ۽ ڊائريڪٽري کڻي آيل هو. آئون، فاروقي ۽ ڪجهہ ٻيا
قيدي گاڏيءَ ۾ ويٺاسين. مون ڊرائيور کي پوليس واري گاڏيءَ ۾
ويهاريو. 11-30 وڳي اسان اسپتال پهتاسين، شاهنواز اتي آيل هو. اسان
واندا ٿي حافظ جي آفيس ۾ اچي ويٺاسين. آئون شاهنواز کي چوندو بہ
آهيان تہ بار بار ساڳين همراهن کي تڪليف ڏيڻ سٺو نٿو لڳي. ائين نہ
ٿئي جو ماڻهين ٿڪجي پون. ڪجهہ ٻيا دوست بہ آهن، پاڻ انهن جون
آفيسون بہ ويهڻ جي لاءِ استعمال ڪندا رهيا آهيون يا ڪري سگهجن
ٿيون. پر شاهنواز چوندو آهي تہ هيءَ سنگت بلڪل پنهنجي آهي، هنن
سان حجاب واري ڪا ڳالهہ ئي ڪونهي. هي همراهہ ڪڏهن بہ نہ ٿڪبا.

واقعي هُنن جي رويي مان ڪڏهن بہ ائين نہ لڳو تہ ڪو هنن کي
ڪنهن قسم جو بار محسوس ٿئي ٿو. ان جي برعڪس آئون جڏهن بہ
هنن وٽ ويندو آهيان، تہ حافظ ۽ ٻين دوستن کي خوشي محسوس
ٿيندي آهي، جيڪا هنن جي رويي مان عيان هوندي آهي. ڪجهہ وقت
کان پوءِ گهر وارا ماني کڻي آيا. اسان اتي ويٺا ئي هئاسين تہ شاهنواز
چيو، توهان سان ڪجهہ مهمان ملڻ جي لاءِ آيل آهن. آئون ويس تہ علي
نواز سمون، عبداللطيف سمون ۽ خدا ڏني جو ڀاءُ صديق سمون آيل هئا.
چيائون، پهرين اسان جيل تي ويا هئاسين. جتان خبر پئي تہ اوهان اسپتال
آيل آهيو ۽ پوءِ توهان کي ڳولي هتي اچي لڌو اٿئون. ڳپل دير
سائن حال احوال ۽ ڪچهري ٿي، جنهن کان پوءِ اجازت ورتائون.
5-00 وڳي اسان اسپتال کان جيل لاءِ نڪتاسين. ٿوري دير ماڙيءَ

تي ڊيٽي نيازي وٽ ويٺس، جنهن ڪان پوءِ پنهنجي وارڊ تي آيس. ذڪريا ٻڌايو ته اڄ ڪشن توهان جي لاءِ ٻه چڪر ڏئي ويو آهي. آئون 6-30 وڳي 17 وارڊ ۾ سيٺ وٽ ويس. جتي ڪجهه وقت ويٺس. اڄ اسپتال جي گرائونڊ طرف عيد جي سلسلي ۾ شو ڪرايو ويو هو، جنهن ۾ عمر شريف ۽ ڪجهه ٻيا فنڪار آيل هئا. آئون سيٺ ڪان موڪلائڻ لاءِ ٻاهر آيس، ته ان وقت شو ختم ٿيو هو ۽ رش هجڻ سبب اسان کي ڪافي دير رستو صاف ٿيڻ لاءِ ٻاهر بيهي انتظار ڪرڻو پيو. ماڻهن جي ڊگهي قطار ۽ رش مان اندازو ٿي رهيو هو ته تقريباً سڄو جيل ان پروگرام ۾ ويو هو.

7-00 وڳي آئون پنهنجي وارڊ تي آيس. اڄ واردر شبير 9-30 وڳي وارڊ تي آيو. پڇيومانس، تـوکـي ڇا ٿـيو؟ اسين ته 8-00 وڳي ڪان بند ٿيڻ جو انتظار پيا ڪريون. چيائين، وري حڪم تبديل ٿي ويا آهن، هاڻي جيڪڏهن ڪم ڪار نه هجي، ته آئون بند ڪريان، 10-00 وڳي اسان کي بند ڪيائين.

اڄ جڏهن آئون اسپتال هئس، ته اتي شاهنواز جي موبائل فون تي دريا خان راڄپر، رئيس علي نواز راڄپر، ربنواز ۽ محب علي ڳالهايو هو. دريا خان جيل جي اندر عنايت هيسباڻي جو پڇي رهيو هو ۽ ان سان ملڻ لاءِ به چيو هئائين. اڄ جڏهن آئون اسپتال ڪان جيل پهتو هئس ته ماڙيءَ ڪان پنهنجي وارڊ ڏانهن اينڊي پ پ وارن جي وارڊ اڳيان ڪجهه همراه بيٺا هئا، جيڪي مون سان مليا. هڪڙي همراه پنهنجو تعارف حسن راڄڙ ڪرايو. سندس نالو منهنجو ٻڌل هو ۽ اها به خبر هئم ته حيدرآباد ڪان جيڪي قيدي آيا آهن، انهن ۾ شامل آهي، پر منهنجي ساڻس ملاقات ڪانه ٿي هئي. مون ساڻس دعا سلام ڪرڻ ڪانپوءِ عنايت هيسباڻي جو پڇيو، چيائين ته اندر وارڊ ۾ آهي. همراهن مون کي چانهه جي صلاح هنئي ۽ پنهنجي وارڊ ۾ وٺي آيا. اتي عنايت هيسباڻي سان ملاقات به ٿي. مون کيس دريا خان ۽ ٻين همراهن جا سلام پهچايا.

ڪچهري ڪندي حسن راڄڙ ٻڌايو ته هو حيدرآباد جيل ۾ بابا ۽ ادا صديق سان گڏ رهيو آهي. اهو تقريباً 1980-81ع جو زمانو هو. ٻڌايائين ته ”اسان ٽيئي هڪڙي ڪمري ۾ رهندا هئاسين. اسان کي

ڪمري ۾ ٻه ڪتون مليل هيون ۽ اسين تي چٽا هوندا هئاسين. اسان کي ويهڻ واريون ٻه بينچون ٻه مليل هونديون هيون. رات جو سمهڻ وقت ٻنهي بينچن کي گڏي، مٿان بسترو لڳائي، ان کي بيڊ طور استعمال ڪندا هئاسين.“ همراهن سان ڪجھ وقت تائين ڪچهري ٿي. جيلن ۽ انهن جي صورتحال متعلق ڪچهري ۽ ٻيا حال احوال ٿيا. حسن راڄڙ، رسول بخش راڄڙ جي باري ۾ پڇيو ۽ ٻڌايو ته اهو توهان جو گهڻو ذڪر ڪندو آهي. مون ڪيس ٻڌايو ته ان جي ڪجھ وقت کان طبيعت ٺيڪ ڪونهي، پر هاڻي بهتر آهي. آئون همراهن کان موڪلائي پنهنجي وارڊ تي آيس.

23/12/2001 Sunday

اڄ موڪل جو ڏينهن هو، انهيءَ ڪري ڪا خاص ڳالھ يا ميل ملاقات نه ٿي، ائين روٽين جي سرگرمين ۾ ڏينهن گذريو. ٻنپهرن جو حاجي چانڊيو جي والد جي گذارڻ تي سيڪيورٽي وارڊ ۾ خيرات ۽ قرآن خواني هئي. آئون ۽ وريام فقير ڪجھ وقت جي لاءِ ان ۾ وياسين، باقي سڄو ڏينهن پنهنجي وارڊ تي ئي رهيس. شام جو ڪجھ وقت 17 ۽ 14 وارڊ مان چڪر لڳايو.

24/12/2001

صبح جو 9-00 وڳي اٿيس. اخبارون پڙهي ناشتو ڪري وري سمهي پيس، جو صبح سان ڪو اهڙو ڪم به نه هو ۽ سوير ڪا ملاقات به نه اچڻي هئي. 12-00 وڳي ڏاري اُٿي تيار ٿي ڪجھ لکڻ ويٺس. 2-30 وڳي ڪمپيوٽر روم ۾ ويس. واپسيءَ تي پنهنجي وارڊ تي آيس. اتي نياپو مليو ته ڏاهري ۽ لالو دائود ياد ڪري رهيا آهن. انهن ڏانهن ويس ته وريام فقير به ويٺل هو. اڄا ٻه رانديون کيڏيوسين، ته ملاقات جي پرچي آئي. ماڙي تي شاهنواز آيل هو. ٿوريءَ دير کان پوءِ گهر وارا به آيا. ماڙيءَ تي ئي هئس ته سرمائيدار موهن ۽ لڇمڻ آيا. انهن کان ٿي، هيڊ ڊپٽي جي آفيس ۾ اچي ويٺس، جتي ستار ڏيرو به آيو. هو اڄ ئي اسپتال کان جيل پهتو هو.

6-30 وڳي پنهنجي وارڊ تي پهتس. جتان وري 17 وارڊ مان سيٺ ڪشوءَ ڪان چڪر ڏنم. 8-30 وڳي اسان جي وارڊ تي ڊاڪٽر امبرت آيو. جنهن وريام فقير ۽ منهنجو بلڊ پريشر چيڪ ڪيو. ستار ڏيرو خان محمد ڏاهن ويل هو. رات جو 11-00 وڳي شبير اسان جو وارڊ بند ڪيو ۽ 11-15 وڳي اسان ماني کاڌي.

25/12/2001

اڄ طبيعت صحيح نہ هئي. گلي ۾ جسم ۾ سُور هو ۽ بخار محسوس ٿي رهيو هو. اڄ قائد اعظم جي جنم ڏينهن ڪري عام موڪل هئي ۽ جيل بہ بند هو. بہ ٽي پيرا سمهي اٿيو هئس ۽ وري سمهي پيو هئس. شام جو 5-00 وڳي الهڏني ڏاهري ۽ وريام فقير اچي اٿاريو ۽ طبيعت پڇيائون. مٿان ستار ڏيرو بہ آيو. اڄ 5-00 وڳي 14 وارڊ ۾ نيب جي معافي ڪنجڙ واري معاملي تي گڏجاڻي رکيل هئي. جنهن لاءِ سڀني مون کي چيو تہ توهان هلو. ڪين پڌايم تہ منهنجي طبيعت ٺيڪ ڪونهي. شايد نہ اچي سگهان. پر هنن جي زور پرڻ تي مون کين چيو، ”توهان هلو. آئون اچان ٿو.“

آئون وري سمهي رهيس ۽ 5-45 وڳي اٿي گڏجاڻي ۾ ويس. پندرهن ويهن منٽن کان پوءِ گڏجاڻي ختم ٿي. اسان ڪجھ دير لاءِ اندر ڪمري ۾ وڃي ويناسين. جتي ٽي ويءَ تي جنرل پرويز مشرف جو قائد اعظم جي مزار تي پروگرام ۽ تقرير ڏيکاري پئي وئي. جنهن تي اسان سان گڏ وينل هرڪو همراهہ پنهنجا تبصرا (Comments) ۽ ريمارڪ (Remarks) ڏئي رهيو هو. خاص طرح جڏهن جنرل صاحب جنون گروپ جي جنبُورن سان اسٽيج تي اچي تاڙيون وڄائڻ لڳو ۽ اسٽيج تي مردن ۽ عورتن سان گهڻو رلي ملي ويو هو. ان تي وينل همراهن مان ڪنهن چيو تہ جنون گروپ تي نواز شريف جي وقت ۾ پابندي لڳل هئي.

مون کي بہ ميان صاحب جو هڪ پروگرم ياد آيو. جنهن ۾ هو خاص مهمان هو. اها سندس پهرئين دور جي ڳالھ آهي. جڏهن هتي محمود هارون گورنر هو. گورنر هائوس ۾ هڪ پروگرام ٿيو هو. جنهن

۾ شهر جي خاص ماڻهن جو وڏو تعداد گڏ ٿيو هو. ان پروگرام ۾ مختلف پرفارمر گهرايا ويا هئا. ان ۾ ڪجهه محفل موسيقيءَ جا به آئٽم شامل هئا. اسٽيج تي هڪ نوجوان ڳائڻو اهڙو آيو، جنهن جا وار تمام وڏا ۽ پويان ڏگها ڇڏيل هئا. عاڳيو جنون گروپ وارو حال هئس. جڏهن هن ڳائي ختم ڪيو، ته نواز شريف سان هٿ ملائڻ لاءِ ويو. وزير اعظم هٿ ملائڻ کان پوءِ پويان ڇنڊين کان ڪٽي جهليس ۽ چيائينس، ”ڇا توکي هن سڄي شهر ۾ حجام ڪونه ٿو ملي، جو هيڏا ڪٽي وار ڇڏيا اٿئي؟“ ۽ واعدو ورتائينس ته هينئر ئي وڃي وار ڪٽائيندين. ان تي سينــي وينـل مـاڻهن ۾ ٺهڪڙو پئجي ويو هو.

7-00 وڳي اسان خان محمد کان موڪلائي پنهنجي وارڊ تي موٽي آياسين. 8-00 وڳي ڊاڪٽر امبرت آيو، جنهن گلي جي سُور ۽ بخار لاءِ ڪجهه گوريون لکي ڏنيون.

26/12/2001

اڄ اسپتال ويڄڻو هو. 11-00 وڳي اُتي پهتاسين، فزيوٿراپي ڪرائڻ کان پوءِ حافظ جي آفيس ۾ اچي ويٺاسين. شاهنواز به آيو، ڪجهه وقت کان پوءِ رڪن ميراڻي آيو، جنهن سان ڪچهري ٿي. 6-00 وڳي اسلم ۽ ذوالفقار آيا. يوسف ڪابورو به آيو. 6-30 وڳي اسان واپس جيل تي پهتاسين. سپاٽي کان اسان جا پيپر شروع ٿيڻ وارا هئا. اسان سنڌي اديب جو فارم ڀرايو هو. جيل جي اندر امتحان ڏيڻ جو رجحان تمام گهڻو آهي. پڙهيل لکيل ماڻهو يا پڙهڻ جي شروعات ڪرڻ وارا ماڻهو به ڪوشش ڪندا آهن ته امتحان ڏين. هڪ ته جيڪي ماڻهو اڻ پڙهيل هوندا آهن، انهن کي تعليم ۽ علم به حاصل ٿي ويندو آهي ۽ پڙهڻ لکڻ به سکي وٺندا آهن، پر سيني امتحان ڏيندڙن جي ذهن ۾ گهٽي پاڳي تي مقصد ضرور هوندا آهن يا ڪو مقصد انهن مان ئي هوندو آهي:

هڪ، امتحان ڏيڻ لاءِ تياري ڪرڻي پوندي آهي ۽ پڙهبو آهي، ان مان ڪجهه نه ڪجهه ته علم به هٿ حاصل ٿيندو آهي. ماڻهو ڪجهه سکندو به آهي. ان کان سواءِ پڙهائيءَ لاءِ مصروف رهڻ ڪري وقت

سنو گذري ويندو آهي. ٻيو سبب ته جيل ۾ ويٺي ڊگري سرٽيفڪيٽ به ملي ويندو آهي. جيڪو ڪن ماڻهن کي سندن مستقبل ۾ ڪم به ڏيئي سگهي ٿو. ٽيون سبب اهو آهي، ته ڪن قيدين کي امتحان پاس ڪرڻ جي صورت ۾ سندن سزا ۾ معافي به ملندي آهي. ان معافيءَ جو مدو هر امتحان تي الڳ الڳ مقرر ڪيل آهي. پر مون جيڪو هينئر محسوس ڪيو آهي، ته هتي پويون به ڳالهيون وڏيڪ آهن، جڏهن ته پهرين ڳالهه يعني پڙهائي ڪرڻ ۽ امتحان جي تياري مون کي تمام گهڻ ڏسڻ ۾ آئي آهي. ان ۾ آئون پاڻ به شامل آهيان. آئون اديب جو امتحان ڏيئي رهيو آهيان، پر ادب ۽ اسان ڇا لڳون! سنڌي ادب يا ٻئي ادب جي "الف" "ب" کان به واقف ڪونه آهيون، پر مڙيئي سيني دوستن جي شوق ۾ گڏجي پياسين.

سنڌي ادب اسڪول ۽ ڪاليج جي زماني ۾ جيڪو ٿورو پڙهيوسين، وري ٿيا خير. سياڻي شاهه صاحب جي رسالي جو پرچو آهي. شاهه سائين جي رسالي پڙهڻ جو شوق مون کي هوئن به گهڻو آهي ۽ رسالو گهرائي پاڻ سان رکيو به اٿم، پر ڪٿي پڙهڻ جو اتفاق مڙيئي ڪڏهن ئي ٿيو آهي. گذريل هفتي ۾ به ٻه ٽي ڏينهن لطيف سائين جي رسالي کي ڏسڻ جي ڪوشش ڪيم، پر اها ڪوشش ڪجهه داستانن تائين محدود رهي. ننڍي هوندي آئون شاهه صاحب کي ڏاڍو پڙهندو هئس، پر اهو 1982ع ۽ 1983ع تائين رهيو. چوڻ جو مطلب هو ته امتحان ڏيئي رهيا آهيون، پر ان جي لاءِ پڙهائي ۽ تياري هتي شايد ڪنهن ڪئي هجي. تياري ته ٿي پنهنجي جاءِ تي، پر ان سان لاڳاپيل ڪتاب يا گائيڊ وغيره به هٿ ڪري نه رکيون آهن. ان جي جستجو به، جڏهن امتحان اچي سر تي چڙهيا آهن، تڏهن ڪجهه اميدوارن شروع ڪئي آهي.

مون ڪافي وقت اڳ ڪجهه دوستن کي ڪتاب هٿ ڪري ڏيڻ لاءِ چيو هو، ته جيئن جهڙي قسم جا سوال ايندا، انهن جو اندازو ٿي وڃي. اول ته اهي ڪتاب وقت سر مهيا نه ٿي سگهيا يا جيڪي هٿ آيا انهن ۾ ڪجهه ئي ڪارگر آهن. هتي ڪن همراهن کي ته امتحان جي باري ۾ مون بنه بي الڪو ڏٺو آهي، پوءِ يا ته همراهه ادب جا واقعي

ڪي حقيقي عالم فاضل آهن يا وري سچو ڪاپيءَ تي آسرو اٿن. سو اڄ اسپتال ڪان جيئن ئي پنهنجي وارڊ تي پهتس، ته ذڪريا غني چيو، توهان جو امتحان لاءِ ائڊمٽ ڪارڊ ۽ امتحان جو شيڊول اچي ويو آهي.

مون هٿ منهن ڌوئي تازو توانو ٿيڻ ڪانپوءِ امتحان جو شيڊول ڏٺو ته سڀاڻي وارو پهريون پرچو 'شاهه جو رسالو' هو. اسان جي وارڊ مان ذڪريا غني کان سواءِ باقي اسان ٽيئي ڄڻا يعني آئون، ستار ڏيرو ۽ وريام فقير سنڌي اديب جو امتحان ڏئي رهيا آهيون، سو اسان سڀني امتحان جي تياري شروع ڪري ڇڏي. رات جي ماني کان پوءِ ڪمري ۾ ويٺي ڪتاب پڙهي رهيا هئاسين. پنهنجي بسترن تي ليٽندي، سمهڻ جي تياري به هئي، ته امتحان جي تياري به ٿي رهي هئي.

ستار ڏيرو وڏي آواز سان پڙهي رهيو هو. اتفاق سان هن شاهه صاحب جا ڪجهه اهڙا بيت پڙهيا، جيڪي مون کي ياد هئا. هن اڌا بيت شروع ڪيو ٿي، ته مون هن کي مڪمل ڪري ٻڌايو ٿي. ڏيري هڪدم ڪٽي ڇڪي ڪمبل ڪنيو ۽ سمهڻ لڳو. چيائين، "يار جيڪو ٿا شعر پڙهون اهو توهان کي ياد آهي، ته باقي تياري ڪهڙي ڪريون! صبح جو توهان پيا اسان کي ٻڌائجو." سڀاڻي وارو پرچو جيئن ته لطيف سائين جي رسالي تي هو، تنهن ڪري هر ڪنهن جي لاءِ ڪنهن حد تائين سولو ۽ آسان به هو، جو شاهه جي شاعري، ان جا داستان ۽ ڪردار عام آهن، جن کان هر سنڌي ماڻهو واقف آهي.

27/12/2001

صبح جو سوير اٿي تيار ٿي اسان ٽيئي ڄڻا دارالقرآن پهتاسين، جو امتحاني سينٽر دارالقرآن واري وڏي بيرڪ کي بنايو ويو هو. ان بيرڪ ۾ هيٺ وڇايل گلمن تي ويهي پرچو ڏيڻو هو. اسان سنڌي اديب جي امتحان ڏيندڙن کي هڪڙي پاسي ويهاريائون، جڏهن ته اردو اديب ۽ ٻين امتحان ڏيندڙن کي ٻئي پاسي ويهاريو ويو. ڏکڻي بيرڪ جي ڏکڻائيءَ ۾ ويهڻ جون ٻه قطارون ٺاهيون ويون هيون. اسان سڀ پهريائين وچي ويٺاسين، جيئن هڪٻئي جي پاسي کان دسترخوان تي ويهبو آهي، پر يونيورسٽيءَ کان جيڪي ٻه انويجيليٽر آيل هئا، انهن

حڪم جاري ڪيو، تہ ائين نہ ويهو. بلڪ قطار ۾ هڪڙو ٻي جي اڳيان ويهي.

اسان سڀ منهن ڦيري ڏکڻ قطار ناهي ويناسين. سيني جا ائڊمٽ ڪارڊ چيڪ ڪيا ويا. جنهن کان پوءِ جوابن لکڻ جي ڪاپي ڏني وئي ۽ ان کان پوءِ سوالنامو. جڏهن اهو سڀ ڪجهہ ٿي رهيو هو، تہ اسڪول ۽ ڪاليج وارو زمانو ياد اچي رهيو هو. اسان جو پيپر هلي رهيو هو، تہ ماڙيءَ تان آيل پرچي اچي اسان کي ملي، جنهن ۾ غوث بخش مهر جي ملاقات لاءِ آيل هئڻ جو لکيل هو. اها مون، خان محمد مهر ۽ اسلام الدين شيخ لاءِ آيل هئي. ڪالهہ منهنجي اسپتال مان غوث بخش مهر سان فون تي ڳالهہ ٿي هئي. مون کي چيو هئائين تہ آئون سپائي توهان ۽ ٻي سنگت سان ملڻ ايندس ۽ اسلام الدين شيخ سان سندس پيءُ جي وفات تي تعزيت بہ ڪندس.

بهرحال پيپر جو ٽائيم ختم ٿيڻ وقت، مون ڪاپي موٽائي ڏني. اڃا سيني سوالن جا جواب مڪمل ڪونہ ٿيا هئا. آئون وارڊ تان ٿي سڌو ماڙيءَ تي آيس تہ سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ غوث بخش مهر، اسلم، خان محمد مهر ۽ اسلام الدين شيخ ويٺا هئا. اتي مُني ڪلاڪ تائين غوث بخش سان ڪچهري ۽ حال احوال ٿيا. جنهن کان پوءِ هُن ۽ اسلم اجازت وٺي ۽ روانا ٿيا. اوڏيءَ مهل ئي شاهنواز ساند جيلر ۽ اصغر هاليپوٽو آيا. شاهنواز ٻڌايو تہ سندس پوسٽنگ جيڪب آباد ٿيل آهي. اصغر هاليپوٽي ۽ شاهنواز سان ملاقات ڪري آئون پنهنجي وارڊ تي آيس.

4-00 وڳي وري ماڙيءَ تي ويس تہ شاڪره ۽ نديڙا ملاقات لاءِ آيل هئا. 5-00 وڳي ادي ۽ ڊاڪٽر خليل ملاقات تي آيا. سادي ڇهين وڳي ماڙيءَ تان پنهنجي وارڊ تي موٽي آيس. ٿوريءَ دير ۾ سيٺ ۽ پوءِ ڊاڪٽر امبرت آيو.

28/12/2001

12-00 وڳي پرچي آئي. ماڙيءَ تي آيس تہ ڊاڪٽر خليل ملاقات تي آيل هو. 2-00 وڳي تائين ڊاڪٽر ۽ آئون ويٺا رهياسين. جنهن

ڪانپوءِ 30-2 وڳي 17 وارڊ ۾ سيٽ ڪشو ڏانهن ويس ۽ 00-3 وڳي پنهنجي وارڊ تي آيس. 00-4 وڳي وري ماڙيءَ تي ويس، ڪجھ مهمان ملڻ لاءِ آيل هئا. 00-5 وڳي وارڊ تي آيس ته نصير مري، علي حسن، سليم ۽ امداد اڳ ۾ ئي اسان جي وارڊ ۾ ويٺا هئا. آئون هٿ منهن ڌوئي سائن ٻاهر اچي ويٺس. گپ شپ ڪندي نصير مريءَ چيو، ”سائين! آئون ته منجهي پيو آهيان. جيل به لوڙيون پيا ۽ مٿان وري جنگ به اچي چڙهي آهي، هاڻي ته مري ويندا سين.“ چيومانس، ”تون ڊڄين ڇو ٿو، جن جو ڪم آهي، اُهي پاڻهي منهن ڏيندا. تو وارو ڳوٺ ته پاڻ سرحد کي ويجهو آهي، هتي آرام سان ويٺو هوندين.“ نصير مريءَ ورائيو، ”اهو ته ٺيڪ آهي پر جنگ ٿيندي ته سڀني قيدين کي وٺي ويندا جنگ ويڙهاڻ جي لاءِ، پوءِ ڇا ٿيندو؟“ پڇيومانس، ”جيڪڏهن وٺي ويندا ته پوءِ تون جنگ تي ويندين يا نه؟“ چيائين، ”آئون ويندس، اپري سيري بندوق هلائي ڇاٽان ٿو.“ مون چيو، ”جيڪڏهن جيل وارا اهو اعلان ڪن، ته قيدي پنهنجي وس وارا آهن، جنهن جي دل چوي ته، جنگ تي هلي ۽ جنهن کي وڻي اهو هتي ويٺو هجي، ته پوءِ تون ڇا ڪندين؟“ جواب ڏنائين ته ”سائين! پوءِ آئون جنگ تي ڪونه ويندس، هتي ئي ويٺو هوندس.“

اڄڪلهه رڳو نصير نه، پر پورو کنڊ (ايشيا) جنگ جي هول ۽ شوشن جي اثر هيٺ آيل آهي. تازو افغانستان ۾ جيڪي تبديليون رونما ٿيون آهن، انهن کان هندستان ۽ پاڪستان سڌو سنئون متاثر ٿيا آهن. موجوده حڪومت جي دور ۾ پاڪستان ۽ هندستان جا پاڻ ۾ خارجي لاڳاپا، خاص ڪري گذريل ٻن سالن کان ڪي سُٺا نه رهيا آهن. انهن لاڳاپن جي تلخي ۽ ڪشيدگيءَ ۾ بين الاقوامي طاقتن جو دٻاءُ توڙي جنرل پرويز مشرف جو هندستان جو دورو به ڪا گهٽي تبديلي آڻي نه سگهيا آهن.

تازو هندستان جي پارليامينٽ تي دهشتگرديءَ واري حملي ۽ ان ۾ ٻيارت پاران پاڪستان کي ملوث ڪرڻ واري اعلان بظاهر صورتحال کي تمام ڪشيدو ۽ انتهائي خطرناڪ موڙ تي آڻي بيهاري ڇڏيو آهي. هڪ ڀيرو وري ڪشمير مسئلو ڏکڻ ايشيا جو ٻرندڙ مسئلو (Burning Issue)

ٻنجي دنيا جي سامهون اپري آيو آهي. ائين محسوس ٿي رهيو آهي جڻ ٻنهي ملڪن ۾ اجهو ٿي جنگ ڇڙي. يقيناً اها جنگ ٻنهي ملڪن ۽ انهن جي عوام جي فائدي ۾ نه آهي. ٻنهي ملڪن جا مثبت سوچ رکندڙ ماڻهو انهيءَ جو کليو عام اظهار به ڪري رهيا آهن.

پاڪستان، هندستان ۽ ڪشمير جي اندر، تحريڪ آزادي يا دهشتگردي ۽ رياستي دهشتگرديءَ جي نالي ۾ جيڪي ڪجھ ٿي رهيو آهي، اهو عالم آشڪار آهي. هن وقت ٻنهي ملڪن جي عسڪري قوتن اندر سرحدن تي جيڪي ڪجھ ٿي رهيو آهي يا ميڊيا ۾ اچي رهيو آهي، ان جي باوجود ٻنهي ملڪن جا واڳ ڌڻي يا دنيا جو پوليس مين (آمريڪا) چڱيءَ طرح واقف آهن، ته ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ جنگ ٿيڻ جو ڪوبه امڪان ڪونهي. ٻنهي ملڪن جي اندر جيڪا ڇڪتاڻ واري صورتحال پيدا ٿي آهي يا پيدا ڪئي وئي آهي، اها شايد آمريڪا جي ايجنڊا تي عمل ڪرڻ جي لاءِ ضروري آهي. اهو ماحول فقط انهيءَ لاءِ پيدا ڪيو پيو وڃي. جو ٻنهي ملڪن جي عوام تي جنگ جو ڀوت سوار ڪري انهن کي ڊيڄاريو وڃي ۽ آئيندي جيڪي قدم کنيا وڃن انهن جي لاءِ عوامي سطح تي جواز پيدا ڪيو وڃي.

يقيناً افغانستان جي صورتحال ڪان پوءِ دنيا جي اندر، خاص ڪري مغربي دنيا ۾ دهشتگرديءَ جي خلاف جيڪا لهر اٿي آهي، هندستان ان مان وڌ ۾ وڌ فائدو حاصل ڪرڻ چاهي ٿو. پاڪستان جي خلاف هو اڄ ڏينهن تائين سرحد پار دهشتگردي (Border Cross Terrorism) جي جيڪا پروپيگنڊا ڪندو رهيو آهي، ان کي ثابت ڪرڻ جو هينئر بهترين موقعو سمجهي رهيو آهي. جيئن ڌڪ گرم لوھ تي ئي اثر ڪندو آهي. تيئن انڊيا سمجهي ٿو ته دهشتگردي يا مذهبي انتها پسنديءَ جي خلاف دنيا ۾ جيڪو ماحول ٺهيو آهي، ان ۾ پاڪستان بابت قائم ڪيل سندس موقف ۽ پروپيگنڊا کي سچو ثابت ڪرڻ لاءِ ڀرپور فائدو وٺي.

هن سڄي صورتحال ۾ آمريڪا جي نيو ورلڊ آرڊر جي پهلو کي به نظر انداز نٿو ڪري سگهجي. ٻنهي ملڪن کي ان طرف پيشرفت

ڪرڻي آهي. ٻنهي ملڪن وچ ۾ تڪرار جو محور ڪشمير آهي. ڪشمير مسئلي جو نبيرو ڪو هڪدم اعلان ڪرڻ سان نہ ٿيندو، پر آهستي آهستي ٻنهي ملڪن کي ان طرف وڌڻو پوندو. ان ۾ اهڙا قدم کنيا ويندا، جيڪي پنهنجي وقت سان ان مسئلي جي حل ۾ آساني پيدا ڪري سگهن. اهي قدم ئي ان مسئلي جي حل لاءِ ماحول ٺاهي سگهن ٿا. چئو جو گذريل پنجاهہ سالن کان ۽ خاص طرح گذريل ويهن سالن کان ان مسئلي کي عوامي سطح تي ايترو اپاريو ويو آهي، جو ٻنهي مان ڪوبہ ملڪ ان مان هڪدم پوئتي هٽي يا هٽ ڪڍي نٿو سگهي.

ورلڊ ماسٽر ذڪرڻ ايشيا ۾ جيڪي پنهنجا قدم رکيا آهن، اهي فقط افغانستان لاءِ يا عارضي نہ آهن، پر اهي هن جي دائمي مفادن جي حفاظت لاءِ آهن. هندستان ۽ پاڪستان جي لاڳاپن کي ان تناظر ۾ ئي ڏسڻو آهي. هن وقت پاڪستان ۽ هندستان جي جنگ ڪنهن بہ صورت ۾ آمريڪا جي مفادن وٽان نہ آهي. تنهن ڪري ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ سرحدي ڪشيدگي يا هلڪين ڦلڪين سرحدي جهڙپن کان اڳتي وڌي ڪنهن باقاعدي جنگ ۾ بدلجڻ جو ذري برابر امڪان بہ نظر نٿو اچي، جو آمريڪا هرگز نہ چاهيندو تہ اها جنگ ٿئي ۽ نہ ان جي اجازت ڏيندو.

29/12/2001

صبح جو 9-00 وڳي پيپر ڏيڻ پئي وياسين. اڄ نثر جو پرچو هو. پرچي شروع ٿيڻ ۾ ڪجهہ وقت هو، ان دوران پوڳ مذاق هلي رهيو هو. اختر شيخ ڪالهوڪي پيپر جو ذڪر ڪندي ٻڌائي رهيو هو، تہ ميان منير شيخ ڪالهہ سندس اديب اردو پيپر جي سوال: اسم نقره جي تعريف ڪريو؟ جي جواب ۾ ڇا لکيو هو. اختر شيخ ٻڌايو تہ ميان منير لکيو آهي تہ اسم نقره جي ڪهڙي تعريف ڪجي، جيتري ڪجي اها گهٽ آهي. هن جهڙو شخص مون زندگي ۾ نہ ڏٺو. مرحوم تمام شريف ۽ اعليٰ انسان هو. مرحوم نقره منهنجو پيارو دوست هو. پر زندگي ساٿ وفا نہ ڪئي. اسان پيپر ختم ڪري پنهنجي وارڊ تي آياسين. 12-30 وڳي ماڙيءَ تان پرچي آئي. ويس، تہ جبار ملاقات لاءِ آيل همراهن کي گهرايو. ٿوري دير ۾ ڊگهڙيءَ کان آيل مير حاجي

فتح خان جو پٽ مير احمد علي، مير عالم خان جو پٽ مير عارف خان، مير عبدالرحمان ۽ سردار آيا. ٻڌايائون ته ڪاله ڏگهڙي کان آيا آهيون ۽ توهان سان ملڻ لاءِ ئي آيا آهيون. ساڍن ڪلاڪ کن ڪچهري ٿي، جنهن کان پوءِ هنن موڪلايو. 2-00 وڳي وري وارڊ تي موٽي آيس ۽ ماني کائڻ کان پوءِ وري ماڙيءَ تي ويس. شاهنواز آيل هو. ساڻس حال احوال ڪرڻ کان پوءِ جيئن ئي هيٺ آياسين ته سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ حاجي خان جروار مليو. هو مون سان ملڻ جي لاءِ آيو هو ۽ ساڻس گڏ فاروق مورائي هو. جيڪو سپرنٽينڊنٽ جو واسطيدار هو. فاروق مورائيءَ ٻڌايو ته سڄڻ ميمڻ سنڌس سؤٽ آهي. سڄڻ ميمڻ اسان جو پراڻو دوست آهي. حاجي خان وارن کان موڪلائي آئون 3-30 وڳي وارڊ تي موٽي آيس. 4-00 وڳي وري پرچي آئي. ويس، ته گهر وارا آيل هئا. 5-30 وڳي وارڊ تي موٽي آيس.

رات جو 8-00 بجي آئون ڪمري ۾ لکي رهيو هئس ته ڏيرو آيو ۽ اسان ڪچهري ڪرڻ لڳاسين. مون کان پڇيائين: توهان ڊائري لکندا آهيو نوٽ لکندا آهيو يا ڇا لکندا آهيو؟ آئون ڏسندو آهيان ته توهان روز ڪجھ نه ڪجھ لکندا ضرور آهيو. ٻڌايومانس ته ڊائري ٻه لکندو آهيان. انهيءَ کان علاوه ڪڏهن جيڪي من ۾ ايندو آهي، اهو ٻه لکي ڇڏيندو آهيان. ان وقت اسان جي وڏيڪ ڪچهري وارڊ کي ٺيڪ ڪرڻ، ڪچن جي ڪم ۽ ٻئي پوري معاملي کي سسٽم وائيز ڪرڻ جي باري ۾ ٿي. ڏيري جو خيال هو، ته اسان هتي پنهنجي بورچيخاني ۾ رڌ پچاءَ بند ڪرائي ڇڏيون.

مون کي چيائين: توهان جي ماني رات جو اچي ٿي ۽ منهنجي ٻئي وقت اچي ٿي. منهنجي ماني هڪ وقت، يعني ڏينهن جو ڪجھ وڌيڪ ڪرائي ڇڏيون. ته پاڻ ٺنهي جي ٿي ويندي ۽ رات واري ماني ٺهرائڻ بند ڪرائي يا گهٽائي ٿا ڇڏيون. توهان جي ماني ٻه رات جو وڌيڪ اچي ٿي يا ضرورت مطابق ڪجھ وڌرائي ڇڏجي. جو سيني‍ءَ جي ٿي وڃي. ڏينهن جو ۽ رات جو جيڪ ماني بچندي آهي. اها براداشتي کائيندا. ڪچن ۾ رڌ پچاءَ جو ڪم بند ڪري، ان کي فقط چانھ وغيره تائين محدود ڪري ڇڏجي. ۽ ڪڏهن براداشتي پنهنجي ماني ٺاهي

ونن. اها بہ تجويز هئي، تہ پويان اسٽور کي بورچيخاني کان الڳ ڪري هڪ دروازي جي ذريعي ڪمري سان ڳنڍيو ڇڏجي. ان ۾ وارڊ روب، ڪٻٽ وغيره ٺهرائجن ۽ استدي طور بہ استعمال ڪجي. ان کان علاوه هڪ فرج، ٽي وي ۽ گيزر وٺڻ جي تجويز بہ هئي. انهن ڪمن ڪرائڻ لاءِ سيني هنڌيوالن، يعني ڇئني ڄڻن کان پئسا وٺي، گڏيل پول ڪري ان مان خريداري ڪجي ۽ توسيع جو ڪم بہ ڪرائجي. اسان وٽ وارڊ ۾ ٽي وي نہ آهي، پر ذڪريا جي ڪمپيوٽر تي ڪارڊ ۽ ليڊ وغيره لڳل آهي، ان تي خبرنامو ڏسندا آهيون يا رات جو ڪڏهن ڪڏهن ٽي وي جو ڪم وٺندا آهيون.

30/12/2001

12-00 وڳي ڌاري سيٺ ڪشو آيو، جيڪو ڪلاڪ ڏيڍ ويٺو ۽ پوءِ پنهنجي وارڊ ڏانهن ويو. اسان اڄ کان هتي رڌ پچاءُ وارو ڪم بند ڪرايو هو. اڄ ڏيري جي گهران چائنيز ماني آئي هئي، سو هن خان محمد کي بہ سڏيو هو. 2-30 وڳي اسان ماني کاڌي، خان محمد ۽ ممتاز منگي بہ مانيءَ تي گڏ هئا. ممتاز منگي چڪر مان 16 وارڊ منتقل ٿي ويو هو. اڄ محمد راهو، مٺن خاصخيلي، اسماعيل خاصخيلي ۽ علي حسن بہ آيل هئا، جيڪي ڳچيل دير ويٺا هئا. شام جو 14 ۽ 17 وارڊ مان چڪر ڏنم، جنهن کان پوءِ پنهنجي وارڊ تي آيس. سڀاڻي پيپر هو، ان لاءِ ٿورو ڪتابن کي بہ ڏٺو هو.

31/12/2001

اڄ نظم جو پيپر هو. 12-15 وڳي پيپر مان فارغ ٿي وارڊ تي آيس. 2-30 وڳي پرچي آئي، ويس تہ ماڙيءَ تي شاهنواز آيل هو. مٿي ويٺو ئي هيس تہ 4-00 وڳي ٻاهر آيا. 6-00 وڳي وارڊ تي موٽي آيس. ٿوري دير ۾ ڪشو آيو، جيڪو ٿوري دير حال احوال ڪرڻ کان پوءِ واپس ويو. سڀاڻي اسان جو افسانہ ۽ افسانہ نويسي جو پيپر هو، سو ماني کائڻ کان اڳ ۾ ۽ پوءِ ڪجھ ڪتابن کي ڏسندا رهياسين. 11-00، 11-30 وڳي تائين ٻيا همراهہ سمهي رهيا. آئون ورانڊي ۾ ويهي پڙهي بہ

رهيو هئس ۽ ڪمپيوٽر جي مانيٽر تي ٽي وي بہ ڏسي رهيو هئس. جڏهن کان امتحان شروع ٿيا هئا تہ آئون رات 00-2،30-2 وڳي تائين ويهي پڙهائي ڪندو آهيان.

هينئر بہ وچ ۾ ٿورو وقت پڙهائي بند ڪري ڊائري لکي رهيو آهيان. ڏيرو مون کي چوندو آهي، توهان جيڪو پڙهي هلو ٿا، اهو ٻئي ڏينهن تي اسان کي تہ ڪجھ پڙهايو ئي ڪونہ ٿا. آئون کيس چوندو آهيان "جيڪو پڙهي هلان ٿو، اهو سوالن ۾ اچي ئي ڪونہ ٿو." جن سوالن جا جواب ياد يا پنهنجي ذهن سان لکيا ويندا آهن، اهي ٻئي کي ڪاپي ڪرائڻ ڏکيا هوندا آهن، جو انهن جو ڪارتوس يا لکيل ڪاغذ تہ هوندو ڪونهي، جو ٻئي کي منتقل ڪري ڇڏجي. باقي پنهنجي ڪاپي ڏيڻ يا ان تان لکائڻ لاءِ ٽائيم ڏاڍو گهٽ يا مشڪل هوندو آهي. بهرحال اسان جا پاڻ ۾ امتحان جي تياري ۽ امتحان دوران ڪافي ٻوڳ چرچا ٿيندا رهندا آهن.

هن وقت جڏهن آئون هي لکي رهيو آهيان، تڏهن ٻاهران تمام زوردار فائرنگ جا آواز اچي رهيا آهن. اڄ جي رات نيو ييئر جي رات آهي. ٻاهر ڪلاشن ۽ ٻين هٿيارن جي ڌماڪيدار فائرنگ جا آواز لاڳيتا اچي رهيا آهن. هونئن تہ نئين سال جي خوشيءَ ۾ فائرنگ ۽ ڦٽاڪا هر جڳھ تي ٿيندا آهن، پر هتي فائرنگ مون کي ڪجھ وڌيڪ ئي محسوس ٿي رهي آهي. پهرين مون کي ذهن ۾ اهو آيو، تہ شايد هن دفعي ماڻهو وڌيڪ پرجوش نموني سان نئين سال جون خوشيون ملهائي رهيا آهن، جو ڪافي عرصي کان پوءِ انتهاپسند ملان جو مورال (Moral) زور ۽ حوصلو گهٽيو آهي. عام طور نئين سال جي اچڻ کان ڪجھ ڏينهن اڳ ۾ ئي ڪراچيءَ ۾ مُلن طرفان هوٽلن ۽ ٻين اهڙن پروگرام ڪندڙن کي ڌمڪيون ۽ ڌمڪيون اچڻ شروع ٿي وينديون آهن، جيڪا ڳالھ هن سال اخبارن وغيره ۾ ڏسڻ ۾ نہ آئي آهي. تنهن کان پوءِ هڪدم مون کي اهو خيال بہ آيو، تہ آئون نئين سال جي موقعي تي جتي آهيان، يعني جنهن علائقي ۾ سينٽرل جيل واقع آهي، يا ان جي پسگردائي ۾ نئين سال جي موقعي تي منهنجو اچڻ ڪڏهن شايد ئي ٿيو هجي. عام طرح نئين سال جي موقعي تي آئون شهر جي جن علائقن ۾

هوندو آهيان، انهن ۽ هنن علائقن ۾ گهڻو فرق آهي. ڪراچيءَ جي مختلف صاف ۽ سڌريل علائقن جي ڀيٽ ۾ سينٽرل جيل جي پسگردائي ۾ هٿيار وڏيڪ آهي ۽ هٿيار جتي هوندو آهي، اتي ئي وڏيڪ استعمال ٿيندو آهي. هونئن ڀيو هل هنگامو ته ڪٽي ڊفينس ۽ ڪلفٽن جي علائقن ۾ ٿيندو هوندو، پر فائرنگ ۽ ٺڪاءَ ٺوڪي هنن علائقن ۾ وڏيڪ ٻڌجي رهيا آهن.

اها زوردار نموني جي فائرنگ 12-00 وڳي کان چند منٽ اڳ ۾ شروع ٿي ۽ ڪلاڪ منٺي تائين ٿيندي رهي. جيئن اڄڻ وارو هر خاص ڏينهن يا موقعو منهنجي جيل جي زندگيءَ ۾ ڦريون ڦيرو اچي رهيو هو، تيئن اڄوڪو نئون سال ٻه منهنجي لاءِ منهنجي زندگيءَ جي اڳئين نون سالن کان بلڪل مختلف هو. بابا جي شهادت کان پوءِ جڏهن آئون عملي سياست جي زندگي ۾ آيو هئس، تڏهن کان آئون وڏيڪ ذميوارين جي احساس هيٺ رهندو پيو آيو آهيان. ان کان اڳ ڪنهن حد تائين زمينداري سنڀالڻ، گهر جو خيال رکڻ ۽ جيلن تي وڃي ملاقات ڪرڻ ۽ سامان پهچائڻ يا ان جهڙيون ڪي ٻيون ذميواريون پوريون ڪرڻ وارو ڪم ته آئون 1978ع کان وٺي سنڀاليندو رهيو آهيان. ذميوارين ۾ خوشين ۽ غمين جو احساس ٻه وڏيڪ گهرو ٿيندو آهي. بهرحال هي هڪ الڳ موضوع آهي، جنهن جو ذڪر ڪنهن فرصت ۾ ڪبو. هتي منهنجي ذڪر جو اهو مطلب هو ته جڏهن کان آئون عملي سياست ۾ آيو آهيان ته ڪراچيءَ ۾ اچڻ وڃڻ وڏيڪ ٿي ويو. ائين تڏهن کان نئون سال گهڻو ڪري ڪراچيءَ ۾ ئي پوندو آهي ۽ ڪراچيءَ ۾ ٻه وڏيڪ ان جي چند مخصوص علائقن سان ئي واسطو پوندو رهيو آهي، جو سنگت ساٿ گهڻي اوڏانهن رهندي آهي. ظاهر آهي ته اٿڻ ويهڻ انهن علائقن تائين رهي ٿو، جن ۾ ماڻهو جي سنگت ساٿ رهي ٿي، باقي ٻين جڳهن تي ته ڪو ورلي ئي وڃڻ ٿيندو آهي.
اڄ ئي ڦريون دفعو هو جو آئون نئين سال جي ڏينهن تي ڪراچيءَ ۾ ته هئس پر ڪراچي سينٽرل جيل ۾ ۽ جيل جي ٻه هڪ وارڊ ۾ بند هئس. جتي منهنجا ٽيئي روم ميٽ هن وقت ڪمري ۾ ستا پيا هئا ۽ آئون وراندي ۾ تي وي ڏسي رهيو هئس ۽ لڳي ٻه رهيو هئس ته ٻاهر ٿيندڙ

فائرنگ جو آواز ٻ ٻڌي رهيو هئس.

منهنجي لاءِ اڄ جو نئون سال هڪ نئون تجربو هو. جنهن جي آمد مون لاءِ رواجي طرح نہ ٿي رهي هئي، يعني ڪچهريون، گپ شپ، کائڻ پيئڻ، دعوتون، نئين سال جي مبارڪن جي ڏي وٺ، موبائل فونن تي هيپي نيو ييئر جا سلسلا وغيره وغيره. اهي سڀ ڳالهيون جيل کان ٻاهر جي دنيا جون هيون، جيڪي هر نئين سال جي آمد تي عام ۽ رواجي هيون. انهن جو قيدخانن جي ديوارن سان ڪوبہ تعلق نہ هو. هتي اهو ممڪن نہ هو تہ ڪنهن بہ ماڻهو کي فون ذريعي نئين سال جي مبارڪ ڏئي سگهجي.

ڪڏهن ڪڏهن آئون سوچيندو آهيان، تہ جيل يا قيد ڇا آهي؟ هتي بي ڪلاس ۾ عام طرح اسان کي رهڻ، کائڻ پيئڻ، اٿڻ ويهڻ، ملاقاتن جون جيڪي سهوليتون حاصل آهن، انهن ۾ قيدي هجڻ جو احساس گهٽ ٿيندو آهي پر جيل ۾ ماڻهو پنهنجي وس ۾ نہ هوندو آهي. جنهن بہ وقت ڪنهن مسئلي، ڳالهہ يا ڪم ڪار جي باري ۾ ماڻهو پنهنجو پاڻ کي بيوس محسوس ڪري تڏهن احساس ٿيندو آهي، تہ ماڻهو قيد ۾ آهي. مثلاً: آئون هن ئي وارنڊي ۾ پڙهي رهيو هئس تہ منهنجي ڪنهن خيال ۾ بہ اهو نہ هو تہ هڪ سال ختم پيو ٿئي ۽ ٻيو شروع پيو ٿئي، پر جڏهن فائرنگ جو آواز ٻڌم، تہ مون کي ياد پيو تہ اڄ نيو ييئر، نئون سال آهي. مون کي خيال آيو تہ جيڪڏهن مون وٽ موبائل فون هجي تہ ڪافي دوستن کي نئين سال جون مبارڪون ڏيان. ڪڏهن ڪڏهن جيل ۾ ماڻهو کي ان قسم جا خيال ايندا آهن، جن جو پورو ٿيڻ هن لاءِ عملي طرح ناممڪن هوندو آهي. هونئن بہ ٻاهرين دنيا هجي يا جيل، انسان سدائين هڪڙي پور ۾ نہ هوندو آهي، جيئن شاهہ سائين فرمايو آهي تہ:

ڪڏهن من ماڪوڙي، ڪڏهن ڪيم شينهن،
سڄڻ سارو ڏينهن، هيئون نہ هڪڙي هنڌ.

ڪڏهن ماڻهو درياءَ بہ پار ڪري ويندو آهي، تہ ڪڏهن ننڍڙي ناليءَ تي بہ اٽڪي بيهي رهندو آهي. پر ڇا، انسان جون لاچاريون، بيوسيون ۽ بي اختياريون فقط جيل ۾ هونديون آهن! يا ٻاهر بہ هونديون

آهن؟ اسان جي ملڪ جي ٻاهرين ۽ آزاد سڏجندڙ ماحول ۾ هر روز گهٽ ۾ گهٽ هڪ درجن کان وڌيڪ حياتيون پنهنجي محرومين، ذلتن، تنگدستين ۽ مايوسين جي عالم ۾ خود ئي پنهنجي زندگيءَ جا ڏيئا گل ڪرڻ تي مجبور ٿينديون آهن. خودڪشي مايوسي، لاچاري ۽ بيوسي جي ڪيفيت جي انتها هوندي آهي. اسان جي ملڪ جي هن ”آزاد“ ماحول ۾ ڪئين ٽڙندڙ گلن جهڙيون خوبصورت جوانيون پاڻ کي موت جي اونداهي کوهه ۾ اڇلائڻ پنهنجو مقدر سمجهنديون آهن. روزانو ڪيترائي پنهنجي خاندان جي ڪفالت ڪندڙ اڪيلا فرد، پنهنجو انت آڻي پنهنجي ڪٽنب ۽ گهر ڀاتين کي بي سهارو ۽ لاوارث ڪري، انهن کي بيرحم تقدير ۽ نصيب جي حوالي ڪري ڇڏيندا آهن.

اهو سڀ اسان جي آزاد دنيا جي زندگيءَ جو روز جو معمول آهي. ڪڏهن ته ائين محسوس ٿيندو آهي، ته جيل جي هنن ديوارن جي اندر بند هزارين قيدين کي جيڪا دال ۽ لنگر جي روٽي (ماني) ملندي آهي، ٻاهر جي آزاد دنيا ۾ لکين انسان پنهنجو پاڻ کي ان دال مانيءَ لاءِ ڪيترو نه لاچار، مجبور ۽ بيوس محسوس ڪندا آهن. جيل جي اسپتال ۽ ٽي- بي وارڊ جي اندر بيمار قيدين تي رحم کائي ٻاهريان سرنديءَ وارا ماڻهو يا ادارا جيڪي دوائون ڪين مفت مهيا ڪن ٿا، انهن ئي دوائن جي حاصلات ۾ ٻاهر جي آزاد ماحول جا ڪيترائي بيمار نهايت لاچار ۽ بيوس هوندا آهن ۽ انهن دوائن جي نه ملڻ سبب سڏڪي سڏڪي ساهه ڏيندا آهن.

اسان جو ٻاهريون ماحول هڪ وڏو قيدخانو آهي. اسان جي ملڪ جي عوام جي گهڻائي اڃا آزادي ڏٺي ئي ڪونهي، اُهي آزاديءَ جي صحيح تصور کان ئي اڃا اڻواقف آهن. اسان جو معاشرو اڃا ڪيترن ئي قسمن جي غلامين ۾ قيد آهي ۽ ان ۾ قيدن جون ڪيتريون ئي شڪليون ۽ سطحون قائم آهن. مثلاً: هتي جيل جي اندر ٻه جيل قائم ٿيل آهن. جيل جي اندر جنهن وقت شام جو قيدين کي سندن واردن جي اندر واڙيو ويندو آهي، ته ان کي بند ٿيڻ سڏيو ويندو آهي. تيستائين قيدي جيل جي چار ديواري (ڪوٽ موقع) جي اندر پنهنجو پاڻ کي آزاد محسوس ڪندو آهي. هتي جن قيدين کي بند وارڊ ڪيو ويندو آهي،

اهي جيل جي اندر ٻي جيل ۾ هوندا آهن. ٻين قيدين سان سندن ملاقات تي بندش هوندي آهي. انهن جي لاءِ جيل جي ٻاهرين تازي هوا ۽ روشني هڪ خواب بڻجي ويندي آهي. بند وارڊ جي ڪوليءَ جون ڪاريون ديوارون چوويهه ئي ڪلاڪ انهن جي اکين اڳيان هونديون آهن. بند وارڊ وارو قيدي يا ڦاسي گهاٽ جي ڪال ڪوٺڙيءَ ۾ پيل قيدي، جيل جي باقي قيدين کي ٻاهر يا آزاد سمجهندو آهي.

ائين اسان جو ٻاهريون معاشرو به تقريباً قيدي آهي، جنهن ۾ ڪيترن ئي قسمن جا بند ۽ قيدخانا آهن، جنهن ۾ مٿاهون جبر ۽ معاشرتي استحصال ۾ ڦاٿل آهن. اسان جي عوام جي گهڻائي اُها آهي جنهن تي اُهي مجبوريون، ٻي وسيون، بکون ۽ مفلسيون، زبردستي مڙهيون ويون آهن. معاشري جي مختلف شعبن جي مراعات يافته طبقن پاران ان عوام جو سڌي يا اڻسڌيءَ طرح ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان استحصال ٿيندو رهي ٿو، ان استحصال جي نتيجي ۾ ئي ٻاهرين دنيا وڏيڪ پوائتي قيدخاني ۾ تبديل ٿيندي پئي وڃي.

اسان جي معاشري جو جيڪو مراعات يافته طبقو آهي، ان ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان پنهنجو پاڻ تي هڪ رضاڪاراڻي قسم جي قيد جو خول چاڙهي ڇڏيو آهي ۽ هو پنهنجي ان خول کان ٻاهر نه نڪري سگهيو آهي. اُهي سياستدان هجن يا بيوروڪريٽ، بزنس مين، بينڪرس، اديب، دانشور، سياسي ورڪر، صحافي، انساني حقن جا علمبردار، اين- جي- اوز هلائيندڙ رضاڪار ۽ اسان جو پيو وچولو طبقو، اڪثر پنهنجي مخصوص خول جي اندر قيد آهن. پنهنجي مخصوص ڍنگ ۽ طريقيڪار جي زندگيءَ تائين محدود آهن. پنهنجي اُن اسٽيريو ٽائپ زندگيءَ کان ٻاهر جي زندگيءَ سان هُنن جو ڪو به تعلق نه آهي. سندن گهڻائي پنهنجي مشيني انداز جي زندگيءَ جي چوڌاري گهمندي رهندي آهي، گهاڻي يا ڪوهه تي ٻڌل پاڻي ڇڪڻ واري ان اُٺ وانگر، جنهن جي اکين مٿي اکيا چڙهيل هوندا آهن ۽ اهو ساڳئي دائري جي چوڌاري گهمندو رهندو آهي. ان دائري کان ٻاهر جي دنيا جو ڪيس ڪوبه واءُ نه هوندو آهي. اهو ان هڪ ئي دائري اندر سفر ڪندي ڪندي هزارين ميلن جو فاصلو طئي ڪري چڪو هوندو آهي، پر

سندس منزل ان گول چڪر جي اندر ئي هوندي آهي، هو سڄي عمر ان کان ٻاهر نہ نڪري سگهندو آهي. انهن ۾ ڪي اتي ۾ لوڻ جيترا مس هوندا، جيڪي پنهنجي ان مخصوص ڍنگ واري زندگيءَ کان ٻاهر جهاتي پائي سگهن، سندن عقل، ذاهپ ۽ سمجهہ سندن روايتي زندگيءَ کان ٻاهر جي زندگيءَ جي حقيقتن ۽ ضرورتن جو بہ ادراڪ ڪري سگهي.

سنڌ جي جيلن جي حالت بي انتها خراب آهي. هتي هر روز بدترين تشدد جا وار ڪانداريندڙ واقعا ٿيندا رهندا آهن. ڪڏهن ڪڏهن جيل جي مسئلن تي انساني حقن جي ڪميشن يا ڪجهہ اين-جي- اوز جا بيان ڏسڻ ۾ ايندا آهن. پر اهي بيان بہ روايتي ۽ ساڳئي رينگٽ وارا هوندا آهن، ۽ جيڪڏهن ڪٿي ڪو احتجاج بہ ٿيندو آهي تہ اهو رڪارڊ جي پورائي ڪرڻ وارو هوندو آهي. باقي ٻي دنيا جو تہ جيل سان ڪو واسطو ئي نہ هوندو آهي. آئون خود پنهنجي پوزيشن تي سوچيندو آهيان تہ جڏهن اسان کي جيل ۾ رهندڙ قيدين جي مسئلن طرف توجهہ ڏيڻ کپندو هو ۽ انهن لاءِ ڪجهہ ڪرڻ کپندو هو، تڏهن اسان ان تي توجہ نہ ڏنو. حالانڪ آئون هن کان اڳ جيل ۾ نہ رهيو آهيان ۽ نہ ئي جيل جي اندروني معاملن کان ايتري واقفيت هئي، پر تڏهن بہ بابا جي شهادت کان اڳ تقريباً ڏهن سالن تائين ملاقاتن جي بهاني مختلف جيلن تي منهنجو لاڳيتو اچڻ وڃڻ رهيو آهي. جيلن تي وڃي ملاقاتون ڪرڻ ۽ ملاقاتن لاءِ ماڙيءَ جي ٻاهران گرمي ۽ سرديءَ ۾ ڪلاڪن جا ڪلاڪ ويهي انتظار ڪرڻ، اندر قيدين کي سامان پهچائڻ يا انهن سان رابطو ڪرڻ ڪيترو ڏکيو ۽ تڪليف وارو ڪم آهي، ان کان آئون چڱي طرح واقف هئس. پنهنجي وزير رهڻ جي ٿورڙي دورن ۾ آئون ڪنهن اهڙي وڏي مسند تي ويٺل نہ هئس، جو جيڪو چاهيان هو ٿي پوي ها پر اهو پاسو بہ ڌيان ۾ هجي ها تہ ان سلسلي ۾ ڪوشش جي پوزيشن ۾ ضرور هئس.

اهو خول جنهن ۾ اسان جو مٿيون ۽ وچولو طبقو قيد آهي، يعني پاڻ کان ٻاهرين دنيا کان بلڪل بيخبر، پنهنجي دنيا ۾ غرق ۽ ان کي ئي ڪل ڪائنات سمجهڻ. جيڪڏهن ان ڪلاس سان تعلق رکندڙ ڪو

ماڻهو، پوءِ ڀلي اهو زندگيءَ جي ڪهڙي به شعبي سان تعلق رکندو هجي، پنهنجي ان مخصوص دائري کان ٻاهر نڪري، ڪا سرگرمي ڪري به ٿو، ته گهڻو ڪري ان ۾ فلاح، بهبود ۽ سچائيءَ وارو پاسو گهٽ پر پنهنجو نماءُ ۽ ميڊيا جي زينت بنجڻ وارو پهلو وڌيڪ هوندو آهي. اهو مرض آهي، جنهن اسان جي معاشري کي اڌوهيءَ وانگر ڪائي ڪوڪلو ڪري ڇڏيو آهي.

هاڻي اسين ايترا بي وزن ۽ هلڪا ٿي ويا آهيون جو اسان مان ڪنهن کي به ڪو ڊپ نه ڊاءُ، نه ڪو خوف خطرو آهي. پراڻي چوڻي وانگر ته، ”جڏهن ڪڏهن سنڌڙي، توکي ڪنڌاران جوکو، هاڻي اهو جوکو سنڌ کي سنڌ جي ”ڪنڌارن“ مان پيو ڏسجي“ سو اُهي قوتون جن کي سدائين سنڌ کان ڊپ محسوس ٿيندو هو، اهي هينئر سنڌ کان بنهه بي اونيون ٿي پيون آهن، ۽ هئڻ به کپين، جو سنڌ جون مڙيئي قوتون پنهنجي مفاد پرستي، اقتدار پرستي خاطر انهن جي چوڌاري گهمي رهيون آهن. انهن پنهنجي اقتدار جو تڪيو عوامي قوت تي نه پر انهن پردي پويان وارين قوتن تي ڪيو آهي، جيڪي اڄ ڏينهن تائين ملڪ جي اڇي ۽ ڪاري جا ڌڻي رهيا آهن. حقيقت ۾ اصل طاقت عوام ئي هوندو آهي، پر بدقسمتيءَ سان اسان جي ملڪ ۾ اقتدار جي پيچ ڊاهه ۽ جوڙجڪ ۾ عوامي طاقت کي ثانوي ۽ ٻين قوتن کي بنيادي حيثيت حاصل رهي آهي. ان صورتحال کي پيدا ڪرڻ ۾ هڪ ته بين الاقوامي تبديلين پنهنجو ڪردار ادا ڪيو آهي، ٻيو ته اسان وٽ سچن، ايماندار ۽ قابل ماڻهن جو ڏڪار ٿي ويو آهي. اڄ ڪلهه لقب القاب ته همراهَن جي اڳيان ۽ پويان گهڻا لڳل آهن. پر انهن کي ڇڏي زندگيءَ جي هر شعبي سان تعلق رکندڙ ماڻهن جو جائزو وٺون ته ڳولڻ سان به شايد ئي ڪو اهڙو ماڻهو ملي.

اسماعيل راهو هڪ عام وڏيرو نہ پر پڙهيل لکيل، سياسي سمجھ ۽ شعور رکندڙ سياستدان آهي. هن جو عوامي سياست سان لاڳاپو ننڍي هوندي کان رهيو آهي. سندس والد شهيد فاضل راهو هڪ سچو ۽ مخلص، انقلابي ۽ عوامي سياستدان هو جنهن سنڌ جي غريب ماڻهن، هارين ۽ پورهيتن جي حقن جي لاءِ وڏي جاکوڙ ڪئي هئي. اهڙي عظيم شخص جي اثر هيٺ اسماعيل راهو جي ذهني ۽ سياسي تربيت ٿي.

شهيد فاضل جي بي وقتائتي موت جتي سنڌ ۽ سنڌ جي غريب ماڻهن جي حقن لاءِ هلندڙ تحريڪ کي وڏو ڌڪ هنيو اتي اسماعيل راهو تي ننڍي عمر ۾ ئي ڳوٺ، راڄ ۽ سياسي وراثت جو بار اچي پيو

اسماعيل راهو جو سياسي سفر انقلابي ۽ عوامي سياست کان هلندو ملڪ جي دستوري سياست تي اچي پهتو جنهن جي منزل مقصود اقتدار جو حصول ئي هوندو آهي. اسماعيل راهو اقتدار جي ايوانن تائين تہ پهتو پر هن کي اقتدار جو ذائقو مهانگو پيو جنهن کيس ڪراچيءَ جي سينٽرل جيل ۾ آڻي پهچايو. .....

شهيد فاضل راهو جي شهادت کان اڳ تقريباً ڏهن سالن تائين ملاقات ڪرڻ جي لاءِ اسماعيل راهو مختلف جيلن تي ايندو رهيو هو. وري جڏهن هو پاڻ جيل ۾ ويو تہ هن جيل جون اندروني حالتون وڏيڪ ويجهڙائي کان گهرائي سان ڏٺيون. .....

هڪ ٻي ڳالھ جنهن هن جي ڊائري کي امتيازي حيثيت ڏني آهي اها آهي اسماعيل راهو جا ڪيل سياسي تجزيا پاڪستان جي سياسي تاريخ، جنرل ايوب، جنرل يحيٰ، جنرل ضياءُ الحق، جنرل پرويز مشرف جون آمرانہ غيرجمهوري حڪومتون، ذوالفقار علي ڀٽو بينظير ڀٽو ۽ نواز شريف جون نام نهاد جمهوري حڪومتون، موجوده حڪومت طرفان لوڪل باڊيز يا مڪاني ادارن جو منجهيل نظام ۽ 1990ع جي ڏهاڪي ۾ مشرقي بلاڪ جي ختم ٿيڻ ۽ سوويت يونين جي ٽٽڻ کان پوءِ دنيا ۾ طاقت جو توازن ختم ٿيڻ، آمريڪا ۾ 9 سيپٽمبر جو واقعو ۽ ان جا دنيا تي اثر، افغانستان جون سياسي حالتون، جهاد ۽ دهشتگردي، ڪشمير جو مسئلو ۽ پاڪ هند تعلقات جهڙن موضوعن تي اسماعيل راهو جا تجزيا ڪنهن ذهين سياسي دانشور جا لکيل تجزيا لڳن ٿا، جن مان هن جي چٽي ۽ صاف سياسي سمجھ ۽ شعور سان گڏ حالتن جي صحيح جائزي وٺڻ جي صلاحيت نمايان نظر اچي ٿي......

- شوڪت شورو

پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪَ ”لُڙهندڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪندڙُ، ياڙي، ڪاٺُو، ياڃوڪڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان اِنهن سيني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنى e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ہَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصيِ ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي ڪُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻَ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٽي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڄڪلهہ ڪي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نـہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۾ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسُل جا پَنَ سيني کي **چـو، ڇـالاءِ ۽ ڪـيـئـن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نـہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)